HALİL BERKTAY

Kabileden Feodalizme

2. Baskı

Halil Berktay

Kabileden Feodalizme

Bu kitabın yayın hakları
Sistem Yayıncılık Tic. ve San. A.Ş.'nindir.
Birinci Baskı : Haziran 1983
İkinci Baskı : Ocak 1989
Kapak: Bir Şahname Minyatürü İran - Turan Savaşı
Kapak Baskı : Matbaa 70
Dizgi : Bilgiç Matbaası
Baskı : Tuba Matbaası
KAYNAK YAYINLARI : 12

SİSTEM YAYINCILIK TİC. ve SAN. A.Ş.
Başmuhasip Sok. Talas Han Kat 4 Cağaloğlu-İSTANBUL
Tel : 513 83 52 — 513 83 53

HALİL BERKTAY

KABİLEDEN FEODALİZME

Öğrencilerime

İÇİNDEKİLER

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ ... 9
ÖNSÖZ ... 11
I. İKTİSAT TARİHİNİN KONUSU VE TEMEL KAVRAMLARI
I.1. Neden Ayrı Bir Terminoloji? ... 21
I.2. Üretim Süreci ... 25
I.3. «Üretim Tarzı» ile «Toplum»un; Ekonomi Politik ile İktisat Tarihinin İlişkisi ... 35
I.4. Kapitalizm-öncesinde Sürdeterminasyon ... 46
II. KABİLE TOPLUMUNA KARŞILAŞTIRMALI BİR BAKIŞ
II.1. Tarih-öncesinin Boyutları ... 55
II.2. İlkel Sürü ... 56
II.3. İlkel Sürüden Kabile Toplumuna Geçiş ... 67
II.4. Kabile Toplumunun Başlıca Özellikleri; Gelişme ve Çözülmesi (özet) ... 72
II.5. Üretim Tekniğindeki Gelişmeler ve Kabile Toplumu Üzerindeki Etkileri ... 86
II.6. Neolitik Çağda Tarıma Geçiş ve Çeşitli İlkel Toprak Sistemleri ... 101
II.7. Kullanım İçin Üretim ve Piyasa İçin Üretim ... 122
II.8. Maden Teknolojisinin Keşfi ile Uygarlığa Geçiş Arasındaki İlişki ... 127
II.9. Kabile Toplumundan Kesitler: İrokualar, Yahudiler, Türkler ve Moğollar ... 138
III. BARBARLIKTAN UYGARLIĞA FARKLI GEÇİŞLER: İLK MEZOPOTAMYA DEVLETLERİ, ESKİ YUNAN, ROMA
III.1. Teokratik Merkeziyet: Mısır; Teokratik Ademi Merkeziyet: Mezopotamya ... 157
III.2. Eski Yunan'da Hızlı Gelişme ... 180
III.3. Köleci Uygarlığın Doruğu: Roma ... 196
III.3. A. Roma Kabile Sistemi ... 199
III.3. B. Şehir-Devletinin Bir Dünya İmparatorluğu Oluşu ... 206
III.3. C. Olgunluk Döneminde Roma Ekonomisine Toplu Bakış ... 210
III.3. D. Roma İktisadî Düşüncesi ... 218
III.3. E. Roma Ekonomisinin Buhranı ve Çöküşü ... 221
III.4. Kabile Toplumunun ve Köleciliğin İnsanlık Tarihindeki Yeri ... 225

IV. ROMA-CERMEN SENTEZİ: BATI AVRUPA FEODALİZMİNİN DOĞUŞU
IV.1. Özgül Bir Oluşum Olarak Batı Avrupa'da Feodalizme Geçiş ... 233
IV.2. Kölelikten Serfliğe Geçişin Roma'daki Başlangıçları ... 236
IV.3. Roma'nın Cermenler, Cermenlerin Roma Üzerindeki Etkileri ... 245
IV.4. Cermen Kabilelerinin Üretim İlişkileri ... 257
IV.5. Roma Topraklarında Mülkiyet İlişkilerinin Yeniden Düzenlenmesi ... 262
IV.6. Yeni Sınıfların Teşekkülü ve Kökenleri ... 271
V. FEODAL ÜRETİM TARZINA ve TARİHTEKİ ÇEŞİTLİ FEODALİZMLERE İLİŞKİN PROBLEMLER
V.1. Yanlışlardan Doğrulara ... 279
V.2. Feodalizm Hakkındaki Aşırı-Ampirisist ve Bilinemezci Görüşler ... 280
V.3. Feodalizmi Batı Avrupa'nın Nisbeten Ademi Merkeziyetçi Vassallık İlişkilerine Eşitleyen Dar Hukuksal Formalist Yorum ... 291
V.4. Doğrudan Doğruya Feodalizmin Ekonomik Temeline İlişkin Hatâlar ... 317
V.5. Doğal Ekonomi ve Batı Avrupa Feodalizminin Oluşması Sorunsalı ... 322
VI. FEODALİZMİN ÖZÜ VE ALTERNATİF BİÇİMLERİ
VI.1. Üretim Tarzı Belirlemede Kullanılabilecek Kıstaslar ... 329
VI.2. Bu Kıstaslara Göre Feodalizm ... 332
VI.3. Serf, Bir Çeşit Köle Sayılamaz ... 345
VI.4. Büyük Mülkiyetin Küçük Üretim ile İçiçeliği ve Feodalizmin Köy Topluluğu ile Eklemleşmesi ... 350
VI.5. Feodalizmde Zanaat Üretiminin, Şehirlerin ve Ticaretin Durumu ... 357
VI.6. Feodal Aristokrasinin Rant-Toplayıcılığı ile Üretim Kararlarının Geleneksel Karakteri Arasındaki İlişki ... 362
VI.7. Feodalizmde Devlet, İmtiyazlı Sınıflar, İdeoloji ve Fiyef Dağıtım Sistemi ... 366
VI.8. Sonuç ve Tekrar Feodalizme Geçiş Süreci ... 373
BİBLİYOGRAFYA ... 377

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Kapitalizm-öncesi tarih ve özellikle karşılaştırmalı feodalizm tartışmaları üzerine bu ilk kapsamlı çalışmamın üzerinden beş yıl geçti. Fikirlerimin esasında bir değişiklik olmadı; daha sonra geliştirdiğim noktaları ise, başka yerlerde yayınladım. Onun için, bu ikinci baskıyı hazırlarken, sadece küçük Türkçe ve imlâ düzeltmeleriyle yetindim. Genç insanlarla bir diyalogun ürünü, ders notlarımın yazıya dökülmüş şekliydi; öyle kalsın: bir başka SBF'nin tanığı.

6 Eylül 1988
H.B.

ÖNSÖZ

Elinizdeki çalışma, artık ayrılmış bulunduğum Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin ikinci sınıf öğrencilerine değişik zamanlarda verilmiş İktisat Tarihi teksirlerinin biraz düzeltilerek birleştirilmiş; içindeki ayıklanmamış tekrarların da yansıttığı «önce sınıfta anlatılmış» karakterinden ise kasten kurtarılmamış şeklinden ibarettir. Bu açıklamaya bakarak, değindiği dönemler ve yöreler itibariyle oldukça eksiksiz bir ders kitabıyla karşılaşmayı umabilecekleri derhal uyarmalıyım, çünkü daha başlangıçta seçtiğim konferans konuları ve buraya aldıklarımı monte ediş tarzım nedeniyle bana, sonuçta gerçek bir «textbook» veya «manuel»den çok monografimsi birşey yazmışım gibi geliyor. Belki de gerek bu yaklaşımı, gerekse ürününü, yaşayan bir organizma olarak iyi bir üniversite kurunun, tek bir dev ve standart metindense her biri kısmî nitelikteki bir yığın yardımcı okumadan, ve hiçbir meseleyi toptan atlamayan kesintisiz bir takrirdense yıldan yıla değişen özel noktaları vurgulayan söylemlerden oluşması gerektiğini öne sürerek savunabilirim. (Aynı inanç nedeniyle, kürsüden dediklerini hiç teksire dökmemeyi ilke edinen meslekdaşlarımın olduğunu biliyorum.) Şimdi bunların hepsi gerilerde kaldı...

Öyle veya böyle, burada «tüm» ekonomik olayların «tam» bir tarihini değil, hattâ sadece kapitalizm-öncesinin bile bütünsel öyküsünü değil, fakat o kapitalizm-öncesine ilişkin belli bir yorumun unsurlarını sunuyorum. Başlığın da yansıttığı gibi, ana temam, kabile toplumuyla kapitalizm arasındaki esas ve en evrensel üretim tarzını feodalizmin meydana getirdiği, fakat insanlığın feodalizme geçişinin ve çeşitli feodalizmlerin gelişmesinin eşitsiz bir çok - çizgililik içinde gerçekleştiği; dünyanın pek çok köşesinde, eski kollektivizmin doğrudan doğruya feodalizm yönünde (değişik tempolarda) çözülmesine karşılık, sadece bir yerde araya köleci bir aşamanın girdiği, bunun da Akdeniz bölgesinin özel koşullarıyla ilgili olduğudur. Bu sentezi, iki önemli yan fikir: a) ayrı bir «Asyatik» *üretim tarzının* mevcut olmadığı; b) XV. - XVI. yüzyıl Osmanlı toplumunun da feodal üretim tarzına dayandığı önermeleri destekliyor. Bilindiği gibi Marx'ın orijinal AÜT taslağı, ilhamını Ortaçağdaki Yakın Doğu'dan değil, asıl Doğu'dan ve İlkçağdan alır; bu AÜT, ilkel köy topluluğu içinde (taşıyıcılığını ataerkil aile ocaklarının yaptığı) özel mülkiyetin gelişme düzeyi, zanaatların tarımdan ve ticaretin zanaatlardan ayrılmasında ulaşılan nokta, birinci (tüketim araçları üreten) ve ikinci (üretim araçları üreten) sektör arasındaki bağlantıyı kurup toplam hasılanın toplumsal dolaşımını sağlaması gereken değişimin —ve para kullanımının— kapsamı bakımlarından, bırakalım feodalizmi veya Batı Avrupa'da feodalizme öngelen köleciliği, pre-historik kandaş eşitlikçilikten çıkışın «Antik» ve «Cermanik» diye adlandırılan diğer geçişsel patikalarına göre dahi *geri* bir momenti oluşturur[1]. Böylesi bir kölelik-öncesi aşama, Geç Ortaçağa özgü tipik mutlakiyetçi *siyasî* ör-

1 Bu noktayı saptayan geniş bir literatürden yalnız birkaç örnek için, bkz: Mandel (1967), 119-121; Fişek (1967), 175 - 176; Divitçioğlu (1971), 40; Akat (1977), 44.

gütlenme kıvamına ulaşabilmiş Osmanlı İmparatorluğuna herhalde yakıştırılamaz[2] ve nitekim Marx ile Engels de Osmanlı toplumunu AÜT'e örnek göstermeye hiç kalkışmamışlardır[3]. Herhalde bu güçlüklerden ötü

2 Biz bize benzerizci akademik Ottomanistlerimizin AÜT'çülerimize itirazlarının ana fikri de budur. Örneğin Barkan'a göre, «asırlar boyunca Orta Doğu'da hâkim» kalabilen «imparatorluğun ekonomik ve sosyal yapı»sının, «insanlığın Marks'cı genel gelişim şeması içindeki 'kölelik' ve 'feodalite' çağlarını dahi henüz idrak etmemiş basit ve ilkel varlık olarak» açıklanması imkânsızdır. Bkz: Barkan (1973; 1975), 1. Öte yandan bence bu ayrılık ikincildir, çünkü gerek akademik Ottomanistlerimiz, gerekse AÜT'çülerimiz, öncelikle Osmanlı toplumunun feodal sayılmaması noktasında ve bu önermenin tüm gerekçelerinde birleşiyorlar: bu tartışma için, bkz: V. ve VI. bölümler. Dolayısıyla klasik Osmanlı düzeninin niteliğine ilişkin yorumlar yelpazesinin ana saflaşmasının bir tarafında akademik partikülarizm artı AÜT'çülük, diğer tarafında ise sözkonusu düzenin feodal üretim tarzına dayandığı fikri vardır: ben Barkan'a, sadece Türk AÜT'çülüğünün en kaba zaafını yakaladığı bu noktada katılıyorum.

3 Örneğin Engels, Batı Avrupa'daki AÜT'çülerin çok başvurdukları bir yorumunda, Asya İlkçağında toprakta kamu mülkiyetinin yaygınlığı üzerinde uzun uzadıya durduktan sonra şöyle devam ediyor: «Doğu'da, fethettikleri ülkelere, bir çeşit feodal toprak mülkiyetini, ilkönce Türkler soktular.» Bu cümleyi Türkçeye aktarırken, Engels (1877 - 1878/1976), 195'teki İngilizcesini esas aldık; C.E.R.M. (1973), 304'teki Fransızcasının karşılığı, «Doğu'da, fethettikleri ülkelere bir çeşit tarım feodalizmini ilk sokanlar, Türkler oldular»dır. Bu ve benzeri pasajların varlığını da bildiğinden olacak, Osmanlı toplum yapısının «Batı feodalizminden ayrı birşey» olduğuna inananlardan Murat Belge de, en azından 1975'te, AÜT hakkında Marx'ta bile bir kesinlik yokken onun Hindistan için söylediklerini Osmanlı İmparatorluğuna uygulamaya kalkışmanın büsbütün yanlış olacağını; «Türkiye'de model sorunu ortaya çıktığı zaman, ATÜT'ten kesinlikle kaynaklanmamak» gerektiğini; Asyatizmin, belki «ancak... bir çeşit üstyapı kalıntısı» düzeyinde sözkonusu edilebileceğini belirtmiştir. Bkz: Belge (1975; 1977), 468.

rü, Marx'ın AÜT'ü betimleyiş ve genel evrim şemasına yerleştiriş tarzından bilinçli bir şekilde ayrılarak[4], klasik Osmanlı düzenine uyacak bir «feodalizmle eşdüzey ve karşılıklı-geçişimli» AÜT modeli kurmak isteyenlerin çabalarında ise, farklı *üstyapısal* özellikleri *üretim tarzı* kertesine sokmak hatâsından başka birşey göremiyorum[5]. Aslında bana göre tüm sıkıntı daha da derindedir ve doğrudan doğruya, 1850'lerde bir AÜT eskizi içinde birleştirilen karakteristiklerin, *üretim tarzı* terimine lâyık ayrı ve olgun bir ekonomik yapıyı tanımlamaya yetmemesinden kaynaklanmaktadır[6]. Çok yeni bir argüman değildir, benimkisi: Hobsbawm, Marx ve Engels'in de 1845 - 1846 ve 1948 tarihlerindeki çift imzalı eserlerinde, kölelikle feodalizmi «ilkel komünallikten *alternatif* evrimleşmeler» gibi aldıklarına[7]; 1857-1858'in «Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri»nin ise «Asya üretim tarzı»ndaki (köyden devlete) «artı-ürün aktarımının... senyöryal *dominium*'un tohumlarını taşıdığını ve bunların gelişmesinin feodalizme (serfliğe) yol açabileceğini» öngördüğüne[8] fakat Antikite'de neden serfliğin değil de köleliğin öne çıktığını açıklamadığına[9]; herşeye rağmen Engels'in «lordluğun ve ilkel topluluk tabanının muhtemel bileşimleriyle daha fazla ilgili» olduğuna[10] işaret ettikten sonra, 1870'lerle 1880'lerde aynı iki teorisyenin «içinden farklı tiplerde

4 Akat (1977), 44 - 45, bu ayrılığın en çarpıcı örneğini oluşturuyor. Keza bkz: Gürsel (1977).

5 Bkz: aşağıda, I.3. ve V. - VI. bölümler.

6 Bkz: aşağıda, II.6., IV.5., VI.1., VI.2. ve VI.4. boyunca uzanan tartışma.

7 Hobsbawm (1964), 28 ve 32.

8 Aynı eser, 34.

9 Aynı eser, 40 - 41. Hobsbawm'ın kendisi, bu durumun, eski Akdeniz havzasında üretici güçlerin ulaştığı —İlkçağ için olağanüstü— yüksek düzeyden ileri geldiğini öne sürüyor.

10 Aynı eser, 58.

hâkim sınıfların çıkabileceği» bir «komünal çözülme» ara-aşamasını evrensel bir uğrak olarak benimsemeyi muhtemelen tasarladıklarını söylüyor[11]. Bu fikir ile, gene Hobsbawm'ın, XX. yüzyılın başlarında Bogdanov ve Wittfogel'le birlikte ağırlık kazandığını belirttiği «ilkel komünalliğin çözülüşünün ortaya çıkardığı ilk genel... sınıflı toplum biçimi olarak bir çeşit ilkel feodalizm veya proto-feodalizm» kavramı[12] arasında, kuvvetli bir akrabalık var. Ülkemizde, örneğin Bahattin Akşit'in, saban tarımına tekabül eden «fetihçi devlet örgütü»nün başlangıçta Doğu'da veya Batı'da o kadar farklılık göstermediğine, ancak Akdeniz'in benzersiz ortamında devlet mülkiyetinin daha hızlı çözülerek Roma'dan Avrupa Ortaçağına ileri bir özel mülkiyet hukukunu miras bıraktığına parmak basan erken bir denemesinde[13] görülebileceği gibi, «Kıray ekolü» aslında uzun süredir aynı yolu izliyor[14]. 1970'in *Encyclopaedia Britannica*'sındaki «Feudalism» maddesine bakılırsa «Karşılaştırmalı tarih, dünyanın büyük uygarlıklarından birçoğunun... feodal bir dönemden geçtiklerini göstermiştir... Öyle görünüyor ki kabile ile modern devlet arasındaki güç geçiş dönemi, feodalizm için özellikle elverişli bir zemin oluşturmaktadır»[15]. Nihayet, Cameron'un 1973'te yayınlanmış bir kitabında, bu Önsöz'ü yazmamdan çok az önce şu satırlara rastladım: «İlk uygarlıklardan günümüzün eşiğine kadarki yüzyıllara dönüp baktığımızda, sosyal evrimin merkezi yönelimının, feodal toplumdan kapitalist topluma doğru olduğu açık-

11 Aynı eser, 51-52.

12 Aynı eser, 62 ve dipnot 5.

13 Akşit (1967), 11, 18-21, 23-24, 27, 35-36, 61.

14 Bkz: Kıray (1969); Tekeli (1971), (1972) ve (1980); Ortaylı (1971), (1975; 1977), (1977), (1978a), (14978b), (1978c), (1979). Ancak biz bu ekolün, çeşitli feodalizmlerin özgüllükleriyle üretim tarzı düzleminde olmasa bile fazla ilgilenmeme tutumunu paylaşmıyoruz.

15 Van Caenegem (1970), 218.

lık kazanmaktadır. Akdeniz'in köleci-ticarî toplumlar', daha önce de gördüğümüz gibi, bu merkezî akış yönü içinde bir sapmaydılar.»[16]

Ancak George Thomson'un yeri bambaşkadır. Şimdi eklediğim I.1. ve I.3. hariç, ilk tasarımı 1978'in anormal kosullarında, Subat ve Mart aylarının altı haftasına sığdırılan konferanslara dayanan I. - IV. bölümlerim içinde, özellikle II. ve III.'ün, kendi başlarına bir orijinallik iddiaları yoktu. Tersine, buralardaki bilinçli amaçlarımdan biri, kamuoyumuzun öncelikle kısa elkitaplarından tanıdığı büyük İngiliz tarihçisinin, sözkonusu «sapma»ya ışık tutan ve o sırada Türkçede mevcut olmayan *Aeschylus and Athens* (1940), *The Prehistoric Aegean* (1949) ve *The First Philosophers* (1955) adlı üç başyapıtını kısmen özetleyerek bir boşluğun doldurulmasına yardım etmekti. Bunlardan ikincisinin kitabım baskıya hazırlanırken nihayet dilimize kazandırılmasını sevinçle karşıladım[17]. *Tarihöncesi Ege*'den hareketle kendi derlediklerimin okunmasında, en az üç açıdan yarar görüyorum. Birincisi, kandaşlık, anaerkillik, ortaklaşacılık gibi kurumların geçmiş varlığını kanıtlamayı esas alan Thomson'un, bunları tek tek örnekleyen kesitsel anlatımı yanında, aynı malzemenin aşağıdaki kronolojik dökümünü izlemek daha kolay gelebilir. İkincisi, 1940'larda ve 1950'lerde Thomson, resmî Sovyet tarihçiliğinin ısrarla savunduğu «köleci aşamanın evrenselliği» teorisinden henüz kopmamıştı. Bu tereddüdü, *The First Philosophers*'ın Giris'inde gözleyebiliriz. Burada Thomson, önce *Vestnik drevnei istorii* dergisinde 1952'de yayınlanan bir çokciltli «Dünya Tarihi» planının ilgili bölümlerini özetliyor. Sözkonusu yaklaşıma göre köleci toplum, kendi içinde «erken kö-

16 Cameron (1973/1977), 434.

17 Thomson (1949/1983); bu edisyon, eserin orijinalindeki [bkz: Thomson (1949/1965)] beş bölüm ve 17 kısımdan henüz sadece ilk iki bölüm ve 7 kısmı kapsamaktadır.

leci toplum» ve «olgun köleci toplum» diye ikiye ayrılmaktadır[18]. «Olgun köleci toplum»un, büyük çaplı savaşlardan elde edilen bol miktarda esirin köle pazarlarında meta karakteri kazanması, ekonominin belli başlı dallarında hür emeğin yerini köle emeğinin alması, küçük üreticilerin oldukça kapsamlı bir yıkıma uğraması ve köle sahipleriyle köleler arasındaki antagonizmanın netleşmesiyle belirlenmesine karşılık, «erken köleci toplum»daki kölelik, esas olarak iç kaynaklardan beslenir. Küçük üreticilerin bir kısmının borçlarını ödeyememeleri sonucu düştükleri statü, «ataerkil» denilen bir kölelik çeşididir: Her aile reisinin hanesindeki az sayıda ev kölesi, çeşitli hizmet işlerinde kullanılırken, *eski* yaşama ve çalışma koşullarından bütünüyle koparılmayabilirler ve her halükârda kölelerin kendileri meta karakteri kazanmaz. Dolayısıyla köle emeği belli başlı sektörleri egemenliğine katmadığı gibi, oldukça kalabalık bir küçük üretici kitlesi de varlığını korur; özellikle köylüler, topraktan sürülmemiş bulunurlar[19]... Kullanılan terminolojiye zıt olarak bizzat bu somut tasvir, «erken köleci toplum»lar sayılan Bronz Çağı Mısır ve Mezopotamya devletlerinin. gerçekte hâkim üretim tarzı olarak köleciliğe değil, köylülüğün artı-ürününe vergi-rant yoluyla elkonmasına dayandığını düşündürüyor. Nitekim biraz ileride, aynı taslağın, Yakın Doğu'nun bu «erken köleci» düzenlerinin köy komünlerinin sömürülmesi üzerinde yük seldiğini saptadığını da öğreniyoruz[20]. Sonraki 350 sayfa boyunca, yazarın kendisi, Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarının proto-feodal karakterine kanıt sayılabilecek bu tür örnekleri kat kat çoğaltacaktır[21]. Çünkü

18 Thomson (1955/1972), 13. Aynı ayrıntı için, ayrıca bkz: Zagalov ve diğerleri (1970/1979), 3. bölüm; Zubritski, Kerov, Mitropolski (? / 1971), 75 v.d..

19 Thomson (1955/1972), 13 - 14.

20 Aynı eser, 15.

21 Örneğin bkz: aynı eser, 108 - 109; aşağıda, III.1..

aslında Thomson'un temel tezi, Sovyet tarihçiliğinin anılan dönemleştirmesiyle çelişiyor. Özellikle *The First Philosophers*'da açıklığa kavuşan bu tez, ilkel toplumdan uygarlığa her geçişin özünü tabii ki meta üretimi ve mübadelesinin gelişmesinin oluşturduğu; fakat bu genel çerçeve içinde metalaşmanın nisbeten az görüldüğü geçişlerde ilkel kollektivizmin biçimsel anılarının —örneğin, toprakta devlet mülkiyetinin— daha ağır bastığı; öte yandan, metalaşma ne kadar derinleşir ve yaygınlaşırsa ilkel kollektivizmin mirasının da o kadar kesin bir yıkıma uğradığı ve bireysel özel mülkiyetin daha serbestçe serpildiği şeklindedir. Thomson, İlkçağda bu yolda en ileri adımın önce Eski Yunan'da atıldığını; ticaretin doludizgin gelişimi ve paranın icadıyla, yalnız burada ve Roma'da köleliğin tüm üretimi sardığını, kölelerin de birer meta karakteri kazandığını vurguluyor. Ona göre, Antik Yunan toplumunda *eşsiz* olan maddî temel de budur; nitekim ilk Bronz Çağı devletlerinde *görülmeyen* felsefe, yani insanın artık kendi varlığından bağımsız, nesnel niteliğini tamamen tanıdığı dış âlem (evren + toplum) üzerinde soyut düşünebilme yeteneği, işte bu kapsamlı köleci metalaşma zemini üzerinde, ilkin Eski Yunan'da ortaya çıkabilmiştir[22]... Bu yorumun, Mısır ve Mezopotamya'dan *adamakıllı ayırdığı* Yunan ve Roma'ya büyük bir orijinalite yüklediği ortadadır[23]. Üstelik Thomson aynı yerde, *Vestnik drevnei istorii*'nin tasnifini meta üretimi ve mübadelesinin rolünü yeterince kavramadığı için

22 Bkz: aynı eser, XII - XVI; özellikle 344 ve sonrasındaki bağlayıcı özet.

23 Geçerken belirteyim ki bu tahlil, bizde rahmetli Halikarnas Balıkçısı ve çevresinin yaygınlaştırdığı şu şairane «Grekler herşeyi Anadolu'dan çaldılar» yakıştırmasının olanca bilim-dışılığını da bir çırpıda aşikâr ediyor. Elbette her uygarlık, insanlığın kendinden önceki kazanımlarından çok şey alır; ama acaba Eski Yunan, öncüllerindeki ögelerin basit bir toplamına indirgenebilir mi? Bunu iddia edecek olanın, Grek şehir-devletlerindeki bireyselleşme ve (mi

eleştirmekten de kendini alamıyor[24]. Yazarın buna rağmen Sovyet tarihçilerinin görüşüne esas itibariyle katıldığını söylemesi biraz yadırgatıcıdır[25]. Ne var ki aynı eserin altı yıl sonraki ikinci baskısının Önsöz'ünde Thomson, «dogmatik olmayan» bir tarih anlayışı ihtiyacını bu sefer açıkça dile getiriyor[26]. Benim tercihim, her yerde mutlaka bir köleci aşama keşfetme zorlamasının ürünü saydığım «erken köleci toplum» bulanıklığını toptan bertaraf edip, köleci üretim tarzı kategorisini sadece Eski Yunan ve Roma somutluklarının ardındaki soyutluğa hasretmek yönünde oldu; dolayısıyla Mısır ve Mezopotamya örneklerinde, III.1.'den de anlaşılacağı üzere, proto-feodal ve proto-köleci sömürü ilişkilerinin yanyana filizlendiği, ama —Cameron'la birlikte— birinci tipin ağır bastığı, onun için de son tahlilde köleci toplum adlandırmasının dışında tutulması gereken bir geçişsellik buluyorum. Bu çözümün, Thomson'un 1940'tan başlayıp 1949 ve 1955'ten geçerek 1960'lara uzanan eğilimini mantıkî sonucuna vardırdığı inancındayım. Üçüncü fazlalık ise, onun eksik bıraktığını sandığım kopuşu tamamlamak için, Tarih-öncesinin ve İlkçağın öykülerinin üzerine, bir genel feodalizm teorisinin anahtarı hakkında düşündüklerimi eklemiş olmamdır.

Fakat bu eleştiriyi fazla abartmayayım: Dikkatli bir göz, yukarıda en kısa formülünü aktardığım düşüncenin esaslı temellerini Thomson'da keşfedeceği gibi, andığım iki bölümdeki dipnot sıklığının dahi ona olan

tolojiden ayrı) düşünsel gelişme düzeyinin —bütün maddî temelleriyle birlikte— benzerini, Hellenizm öncesi Mısır, Mezopotamya ve Anadolu'da gösterebilmesi gerekir. Günümüz Batı uygarlığının beşiğinin Eski Yunan ve Roma sayılmasının ardındaki gerçek payı için, bkz: aşağıda, V.2..

24 Thomson (1955/1972), 16 - 17.

25 Aynı eser, 16.

26 Aynı eser, 8.

borcumu tam karşılamadığını da onaylayacaktır. Öte yandan, dışarıdan görülemeyecek başka birşey var. 1969-1970'te S.B.F.'deki ilk İktisat Tarihi kurunu birlikte verdiğimiz Korkut Boratav, o zamanki kendi Feodalizm derslerinin elyazmalarından, 1978'de IV. bölüm için tekrar yararlanmamı sağladı. Kuşkusuz ne bu yardım, ne de uzun bir düşünce alışverişinin benim için çok değerli bütün meyvaları, buradaki yeni IV.1.'den olsun, diğer hatâlarımdan olsun, Prof. Boratav'ın sorumlu tutulabileceği anlamına gelmez, ama aldıklarım için kendisine içtenlikle teşekkür ederim. Keza II.6.'ya eklenen küçük bir kısımda anlatılan *müşa'* usulüyle ilgili bilgi ve belgeleri bu kitapta sergilememe izin veren Prof. Dr. Gündüz Ökçün'ün dostça yardımını burada bir kere daha anmaktan mutluluk duyuyorum.

Demin, bir genel feodalizm teorisinin anahatlarından sözettim. Bu doğrultudaki düşüncelerimi, 1980-1981 öğretim yılının ilk sömestirinde öğrenciye aktardığım, şimdiki V. ve VI. bölümler toparlıyor. Bu metinler, önümüzdeki kış basılabileceğini sandığım *Köprülü, Barkan ve İnalcık'ın Feodalizm Teorisinin Eleştirisi*'nin daha ayrıntılı olarak işleyeceği, farklı bir hazırlıktan kaynaklanmakta ve çok daha tartışmacı bir karakter taşımaktadır. Bu tutumun, geçmişin dinî nakilcilik geleneklerinin güncel dogmatizmin ve darkafalılığın değirmenine habire su taşıdığı, hele yazılı kelâma —her çeşidine— insanların çok kolay iman ettiği bir memlekette, eğitimimizin ihtiyaçlarına daha uygun düştüğü kanısındayım. Onun için, kendime Ömer Lütfü Barkan'ın kelâmını kabul etmeme hakkını tanıdığım ölçüde, karşımda oturan genç kız ve delikanlılara da benim kelâmımı kabul etmeme hakkını tanıdığıma, okuyanların inanmasını isterim.

Uyanık bir dinleyici kitlesinin soru ve itirazları, mantığımın ve ifademin başlıca sınavını oluşturduğundan, bu eser onlara ithaf edilmiştir.

Ankara, 23 Şubat - 3 Mayıs 1983

I. İKTİSAT TARİHİNİN KONUSU VE TEMEL KAVRAMLARI

I.1. Neden Ayrı Bir Terminoloji[1]?

Her bilimin, kendi inceleme alanının düzene sokulması diye bir sorunu vardır. Tarih için de öyle: Toplumların tasnifi ve göreli gerilik-ilerilik derecelerinin bütünsel bir perspektif içinde tesbiti, bu disiplinin veya disiplinler kümesinin büyük problemlerinden biri, belki en önemlisidir. Bu ise, ilk ağızda sadece gözlem öbekleri olarak varolan toplumsal yaşanmışlıkların benzeyen ve benzemeyen yanlarının ayıklanabilmesini, her durumda (hangi) ortaklıkların veya (hangi) farkların ağır bastığına karar verilebilmesini gerektirir. Kartoğrafların pergelden, projeksiyon sistemlerinden, kuşbakışı fotoğraflardan yararlanmaları gibi, biz de bir bakıma harita yapmayı andıran bu teorileştirmede[2] özel

1 Önsöz'de de belirtildiği gibi, bu kısım özel olarak **Kabileden Feodalizme**'nin kitap şekli için yazılmıştır.

2 Akyüz (1977), yi: «'Teori yapmak', harita yapmak gibi, bir bir ölçeğin altına inilmesini, varsayım ve soyutlamaları gerektirir. Aksi halde, yapılan şey, olayları aynen tasvir etmekten ve dünyaya kılıf geçirmekten öte gitmez.» Ayrıca bkz: aşağıda, I.3., dipnot 34.

analiz araçları kullanacak mıyız, kullanmayacak mıyız? Örneğin Adam Smith'in de hocası olan Ferguson[3], tâ 1783'te Edinburgh'da yayınlanan *Essay on the History of Civil Society*'sinde, «milletlerin, yalnız kendilerinin zaten icat etmek üzere oldukları şeyleri dışarıdan alabileceklerini» söylemiş[4]. XIX. yüzyılın belli başlı Fransız tarihçilerinden Augustin Thierry[5], benzer koşulların benzer kurumsal çözümleri gerektirmesi nedeniyle «Türk cemiyetinin meselelerinin hiçbir istisnaî tarafı olmadığını» öne sürmüş[6]. Buna tamamen zıt bir

3 Bkz: Marx (1847/1966), 144 - 145 veya Marx (1847/1975), 136

4 Ferguson'un kitabının Cenevre, 1789 baskısından aktaran: Thomson (1940/1967), 4 ve Thomson (1955/1972), 103. Marx (1847/1933), 144 - 145, aynı eserin bir Edinburgh, 1783 baskısına atıfta bulunuyor.

5 Guizot, Mignet, Thiers ve Tocqueville ile birlikte Thierry, 1640 İngiliz ve 1789 Fransız devrimlerini yorumlayış tarzları nedeniyle Marx'ın «modern toplumda sınıfların varlığını ve bunlar arasındaki... sınıf mücadelesinin tarihî gelişmesini» kendisinden çok önce açıklamış olduklarını söylediği tarihçilerdendir. Bkz: Marx (1852/1953), 85-86. Plehanov (1897/1983b), 56'da ise, aynı doğrultudaki şu ifadeyle karşılaşıyoruz: «Guizot, Mignet, Augustin Thierry, Tocqueville, en azından Ortaçağ ya da çağdaş dönem tarihinde ekonomik 'etken'in belirleyici rolünü tanımışlardır. Bu hesapça, tüm bu tarihçiler ekonomik materyalistti.» Adı geçen tarihyazıcılarına diğer kısa değinmeler için, bkz: Plehanov (1898/1983a), 25-28. Verdiğimiz alıntıda Plehanov, ekonomik «etken»in belirleyiciliğine inanmayı ya da «ekonomik materyalizm»i, Marx'ın diyalektik ve tarihî materyalizm teorisinden önceki, nisbeten geri ve kaba, eklektik bir materyalizm türü anlamında kullanmaktadır. «Etkenler» (veya «faktörler») teorisinin bu eklektizminin eleştirisi için, keza bkz: Plehanov (1897/1983b). Türkiye'nin burjuva-demokratik tarihçilerinin, örneğin Yusuf Akçura'nın «ekonomist» materyalizmi hakkında, Georgeon (1980)'e dayalı bilgiler için, bkz: Berktay (1983).

6 Thierry (1851), Cilt VI, 209'dan aktaran: Sevig (1953), 120.

anlayışı yıllardır savunagelen akademik Ottomanist-lerimizden Halil İnalcık, kendi partikülarist söylemine ne öldürücü bir darbe indirdiğinin farkına varmaksızın, Danimarkalı oryantalist Lokkegaard'ın «muayyen ihtiyaçların, muayyen şekiller doğuracağını» düşündüğünü sitayişle zikrediyor[7]. Bütün bu cümlelerin, içsel olanla dışsal olan, koşullar ile kurumlar, ölçülebilir bir gelişme düzeyi ile —hukuk dilindeki adıyla— resepsiyon arasında fonksiyonel bir bağlantı kurduğu açıktır. «Tarih herşeyden önce değişmenin bilimidir» diyen Marc Bloch[8] gibi, modern Türkolojinin kurucusu Fuat Köprülü[9] de, «tarihçinin hedefi»ni «herhangi bir cemiyetin muayyen bir zaman ve mekân içindeki gidişinin sebeplerini izah etmek» olarak tanımladıktan[10] sonra, ideal meslekdaşından, belli bir spesifikliğin eksiksiz tasvirini değil, tersine, esaslı bir soyutlama yaparak hayatın karmakarışık halde önümüze koyduğu tüm olgular içinden «binlerce ehemmiyetsiz, ferî, mükerrer hadiseler»i atabilmesini ister[11], çünkü «asırlarca sürmüş bir tarihî tekâmülün safhalarını umumî ve bariz hatlarıyla görebilmek için, lüzumsuz teferrüata boğulmayacak ve fakat umumî levhanın açıklığını ve doğruluğunu da bozmayacak kadar yüksekten bakmak lâzımdır.»[12] Tahmin edilebileceği gibi Köprülü'ye göre de benzer neticeler esas olarak «belirli zaruretlerin»[13] veya «benzer şartların»[14] yansıması olabileceğinden, «herhangi bir iktibas ve taklit imkânı için de muayyen birtakım şart-

7 Lokkegaard (1950)'den naklen, İnalcık (1959c), 35.

8 Bloch (1931/1964), X veya (1931/1966), XXV.

9 Bu konuda daha kapsamlı bir değerlendirme için, bkz: Berktay (1933).

10 Köprülü (1934; 1935/1981), 66.

11 Aynı eser, 65.

12 Köprülü (1946a/1962a), XX.

13 Köprülü (1931/1981), 185.

14 Aynı eser, 180.

ların vücudu» zorunludur[15]. Bu fikirler Köprülü'yü bir üretici güçler ve üretim ilişkileri determinasyonunun kıyısına götürürse de, toplumsal gelişmenin belirleyen ile belirlenen terimleri ve aralarındaki ilişkinin mekanizması, bu ünlü bilim adamımızın çalışmalarında da, bir türlü kesinlik ve açıklık kazanamaz; esas faktör, muğlak bir ifadeyle, «ekonomik koşullar» olarak kalır.

Aşağıda sık sık geçecek olan *üretim araçları, üretici güçler, üretken tüketim* ve *üretken olmayan tüketim, gerekli tüketim* ve *artı-ürün* (veya *artı-emek*), *üretken emek* ve *üretken olmayan emek, üretim ilişkileri, artı-emeğe elkoyma yolları, dolaysız üreticilerin üretim araçlarıyla birleşme şekilleri, üretim tarzı, ekonomik temel, üstyapı* gibi kavramlar, işte bu ihtiyacın zorlamasından doğmuşlardır ve «mümkün olan üretim ilişkilerinin, üretici güçlerin genel düzeyince kısıtlandığı; toplumun (siyasî, hukukî, ideolojik) üstyapısının bürünebileceği biçimlerin de, bir bütün olarak ekonomik temel tarafından kısıtlandığı» teorisi[16], Tarih biliminin gelişmesinin bir sonraki adımında, Ferguson'un ve Thierry'nin gözlemlerinin daha sistemleşmiş ifadesinden başka birşey değildir. Bütün teoriler ve jargonları gibi bu da, pratikte yararlı olduğu, yâni daha geniş bir olgular kümesini daha iyi açıklayabildiği ölçüde anlamlıdır. Örneğin *üretim tarzı* nosyonu burada, bazı toplumların birbirlerini diğerlerinden daha fazla andırdığı, tâyin edici yakınlıkların da —belli bir şekilde tanımlanmış— ekonomik yapılarında düğümlendiği saptamasını kısaltan bir şifre rolünü oynuyor. Özel deyim değilse bile yakaladığı gerçek, çağdaş toplumsal bilimcilerin tümü için evrensel bir yaygınlığa kavuşmuştur Ampirik malzemenin çözümlenmesine bu araçla girişip

15 Köprülü (1938), 48.

16 Bizim ifademiz; cümle içinde karışıklığı önlemek amacıyla, tırnak içine aldık.

girişmemenin, veya bu aracı doğru uygulayıp uygulamamanın erdemlerini sınayabiliriz. V. ve VI. bölümlerimiz, böyle bir testtir aynı zamanda; eğer orada ortaya koyduğumuz görüşler doğruysa, hiç olmazsa Ortaçağ toplumlarının tarihine, üretim tarzı kavramından tamamen yoksun olarak (Barkan ve İnalcık gibi gelenekçi akademisyenler) veya bu kavramı yanlış kullanarak (AÜT'çüler) yaklaşmanın ciddî sakatlıklar doğurduğuna da hükmedebiliriz.

Onun için, bu terimlere itirazı olanlar, klişeleşmiş suçlamalarla yetinmeyip, ya, a) buradaki kilit kelimelerin taşıdığı teorik genellemelerin veya benzerlerinin toptan terkedilmesi gerektiğini, yâni tarihte kapsamlı sebep-sonuç ilişkileri aranamayacağını; ya da, b) aynı içeriğin farklı bir lafızla karşılanabileceğini, yâni Tarihçiliğin başka bir zihnî yapılar dizisiyle de saf betimsellikten kurtarılıp bir bilim haline getirilebileceğini, tüm tarihî malzemeyi aynı ölçüde kucaklayan bir tahlille göstermelidirler. Fakat galiba «iflâs»ları defalarca beyan edilmiş bulunan bazı XIX. yüzyıl düşünürlerinkine biraz olsun yaklaşan bir entellektüel performans, bazılarının sandığı kadar kolay gerçekleştirilemiyor ki, Sir John Hicks'in de teslim ettiği gibi, tarihe toplumbilimsel yöntemlerle yaklaşarak büyükçe genellemelere varılabileceği görüşünde olanların çoğu, «dişe dokunur bir alternatifin yokluğunda... Marksist kategorileri, veya bunların biraz değiştirilmiş bir biçimini kullanmaktadırlar», çünkü «*Das Kapital*'den yüz yıl sonra... başka pek az şey göze çarpıyor.»[17]

I.2. Üretim Süreci

İktisat Tarihinin konusu, insan toplumunun maddî temellerinin gelişiminin incelenmesidir. İnsanlar bu

17 Hicks (1969), 3. Kanımızca, Hicks'in Marx'ı aşma iddiasındaki kendi girişiminden de, geriye hiçbir iz kalmamış bulunuyor.

maddî temelleri üretim sayesinde, üretim süreci içinde yaratırlar. İnsan hayatını hayvansal hayattan ayıran belirleyici faaliyet, üretimdir[18].

Üretimi, insan emeğinin *âletlerle birlikte* doğaya (doğal kaynaklara) uygulanması ve bunun sonucunda, *doğa belli bir değişikliğe uğratılırken,* bireysel *ve toplumsal* ihtiyaçları karşılayacak *yeni* nesnelerin (ürünlerin) elde edilmesi olarak tanımlayabiliriz.

Bu cümlede altı çizili yerler, insanlara özgü üretimi, hayvanlarda da görülen, doğayı değiştirmeksizin onun bir bölümünü ele geçirme işlemlerinden farklı kılan canalıcı noktalardır.

Hayvanlar, doğa ile ilişkilerinde pasif ve bilinçsizdirler; kendilerini doğaya uydururlar ve doğadan ay-

18 I.2.'nin dipnot 24'ün verildiği yere kadarki satırlarında, esas olarak Thomson (1955/1972), 21 - 41; Thomson (1973), 1 - 2 (İngilizcesi) veya Thomson (1973/1978), 9-11; Thomson (1974/1976), 17 - 26, 27 - 38, 39 - 48'i izledik. Aynı doğrultudaki bir diğer çağdaş anlatım için, bkz: Fischer (1959/1963), 15 - 33 (İngilizcesi) veya Fischer (1959/1980), 17 - 36 (Türkçesi). Buralardaki tahlilin XIX. yüzyılda formüle edilmiş orijinal şekli için, bkz: Marx (1844a/1968a), 112-113, v.d.; Marx (1867/1967) veya (1867/1975) —çok sayıdaki dağınık alıntı, Thomson veya Fischer'deki atıflardan hareketle bulunabilir; nihayet, Engels (1876); (1895 - 1896/1968)—bu çok önemli küçük makalenin Türkçesi, Engels (1872 - 1882; 1977), 216 - 232'dedir.

Aynı meseleler için, ayrıca bkz: Bernal (1954/1965), 38 - 58; Burns (1941/1968), 5 - 14; Cameron (1973/1977), 3 - 11; Childe (1928/1971), 1 - 39; Childe (1936/1978), II. ve IV. bölümler; Childe (1942/1954) veya (1942/1982), 1. ve 2. bölümler; Cooper-Cole (? /1943), 9 - 27; Chia Lan-po (1975); Kansu (1946/1971), 61 - 163; Leakey (1934/1971), I., II., III., IV., IX. - XII. bölümler; Lilley (1966), 3; McNeill (1949/1959), 1 - 2; McNeill (1967/1971), 7 - 11; Starr (1965), 3 - 13; Şenel (1968), 35 - 42; Şenel (1982a); Şenel (1982b), 3 - 9; Şenel (1982c), 34 - 40; Wells (1920/1931), 6. - 8. bölümler; Zagalov ve diğerleri (1970/1979), 27 v.d.; Zubritski, Kerov, Mitropolski (t.y.), 5 - 17; Zubritski, Kerov, Mitropolski (? /1971), 13 - 25, 29 - 36.

rılmaksızın, doğanın bir parçası olarak yaşarlar. Örümceklerin ağları ve arıların kovanları bile, aslında doğayı değiştirmeye yönelik bilinçli bir eylemin değil, biyolojik içgüdülerin ürünüdür. Her yeni örümceğin ağ örebilmesi, her yeni arının petek yapabilmesi için gerekli herşey, onların genetik yapılarında mevcuttur ve bu «hüner»lerin yapa yapa öğrenilmesi sözkonusu değildir. Dolayısıyla, örümcekler, karıncalar ve arılar gibi nisbeten karmaşık ve yüksek düzeydeki örnekler de dahil olmak üzere bütün hayvanların beslenme ve yaşama süreci, doğada hazır bulunan nesnelerin ele geçirilmesinden ibarettir. Buna, gerçek anlamıyla üretimden ayırdetmek için, «doğanın bir bölümüne basit el-koyma» veya «yiyecek toplayıcılık» diyebiliriz[19].

Bu açıdan, insana dönüşememiş yüksek maymunlar da özünde diğer hayvanlardan pek farklı değildir. Gerçi goriller, yüksek dallardaki muz hevenklerini düşürmek için, yerde buldukları kurumuş bir dal parçasından tesadüfî ve istisnaî olarak yararlanmakta, veya gene tesadüfî ve istisnaî olarak, düşmanlarına ya da avlarına yerden taş alıp atabilmektedirler. Ancak burada dahi gerçek anlamıyla bir âlet kullanımı veya üretim yoktur. Goril, «amaç» (düşmanını kovalamak veya avını ele geçirmek) ile «araç» (sopa veya taş) arasında sistemli bir bağlantı kuramamakta; üstelik

19 Burada, hayvanların doğayla ilişkisi ile, II.2.'de insan toplumunun ilk şekli diye anlatılacak olan ilkel sürünün yiyecek toplayıcılığını buluşturduğumuzun farkındayız. İnsanî yiyecek toplayıcılık için, bkz: Childe (1936/1978), IV. bölüm, 54 - 70; Childe (1942/1954) veya (1942/1982), 2. bölüm. Ayrıca bkz; Bernal (1954/1965), 45, 52, 57 - 58; Gras (1922/1941), 1 - 12; Starr (1965), 3 ve 9 - 10; Şenel (1982b), 8 - 9; Şenel (1982c), 44 ve dipnot 31, keza 45 - 46; Thomson (1940/1967), 15. «Pekin insanı»nın toplayıcılık-avcılık faaliyetine ilişkin kanıtlar için, bkz: Chia Lan-po (1975), 40 - 44.

Yiyecek üretiminin yokluğuyla eşanlamlı «vahşet» kavramı için, bkz: aşağıda, dipnot 29.

yerde kuru bir dal parçasını veya taşı hazır bulmadığı takdirde, kullanışlı bir âleti kendisi yaratması mümkün olmamaktadır[20].

Esasen bu bağlantıyı kuran ve bu kritik adımı atan yüksek maymun, maymun olmaktan çıkar ve insana dönüşür.

Artık arka ayakları üzerinde doğrulabilen yüksek maymunlardan insana geçişin, iki büyük fizyolojik önşartı vardır: a) başparmağın diğer parmaklardan ayrılması ve böylece elin, dallarda sallanmaya değil, bilekten her yönde hareket etmeye ve kavramaya elverişli hale gelmesi; b) beyin kapasitesinin biraz daha büyümesi[21]. Atalarımız, birbirini etkileyerek ve destekleyerek gelişen bu iki yeni yetenekten birincisi sayesinde, doğada hazır buldukları sopa ve taşlardan gitgide daha fazla yararlanmaya; bunu yaptıkça, bu yeni yeteneklerden ikincisi sayesinde de, amaç ile araç arasında daha sistemli ilişkiler kurmaya başladılar. Giderek öyle bir an geldi ki amaca uygun aracı önceden hazırlamayı, yâni kendileri ile emeklerinin nesnesi olan doğa arasına, âlet dediğimiz aracıları koymayı başardılar.

20 Öncelikle bkz: Engels (1876; 1895-1896/1968) veya Engels (1872-1882/1977), 216-232'deki Türkçesi; keza, Fischer (1959/1963), 18 - 20 veya Fischer (1959/1980), 21 - 22. İnsana kıyasla gorillerde sebep-sonuç ilişkisi kurabilme kapasitesinin geriliği konusunda, bkz: Cameron (1973/1977), I. bölüm; bu geriliğin, insan beynindeki cortex'in gelişmişliğiyle ilişkisi için, bkz: Thomson (1955/1972), 27. Primatlarda veya yarı-primat, yarı-insan yaratıklarda ilk tesadüfî «âlet» kullanımları, taş atma ve sopa sallama gösterileri için, bkz: Bernal (1954/1965), 40; Reed (1975/1982), 149; Tayanç ve Tayanç (1977), 12 - 13, 19 - 20; Şenel (1982b), 5, 43, 44; Şenel (1982c), 41; Zagalov ve diğerleri (1970/1979), 28.

21 Bernal (1954/1965), 38; Cameron (1973/1977), I. bölüm; Eaton (1949/1963), 10; Kansu (1946/1971), 149 v.d.; Starr (1965), 3, 5; Şenel (1982b), 7; Şenel (1982c), 40; Thomson (1955/1972), 22 - 23, 25; Wells (1920/1931), 60 - 61.

Gene bu süreç içinde, emek sarfını koordine etmek için çıkardıkları kaba ve ritmik seslerden başlayarak, konuşmayı öğrendiler. Başka bir deyişle, gerek insan ile doğa arasındaki ilişkinin aracısı olan üretim araçları, gerekse insan ile insan arasındaki ilişkinin aracısı olan dil (konuşma), üretim süreci içinde ortaya çıktı[22]. Doğanın kendiliğinden varlığına yapılan ilk bilinçsiz müdahaleler, doğanın çok belli belirsiz bir şekilde de olsa değiştirilmesi için atılan ilk küçük adımlar, insanın kendi kendisini yarattığı ve sürekli olarak değiştirdiği uzun bir serüvenin eşiğiydi. Doğa içinde pasif bir şekilde varoluş sona erdi; doğaya karşı çıkma ve ona egemen olma çabası, insanın doğadan, bilincin maddeden, düşüncenin eylemden ayrılması sonucunu doğurdu.

Özetlersek, insanın doğa üzerindeki etkisi, hayvanlarınkinden farklı olarak, aktif ve bilinçlidir. Bu bilincin kendisi, üretim içinde doğmuş ve gelişmiştir. En kötü dokumacıyı en usta örümcekten, en beceriksiz mimarı en çalışkan arıdan üstün kılan şey, dokumacının ve mimarın, ürünlerini gerçek hayatta yaratmadan önce kendi kafalarında yaratmaları, yâni emek süreçlerini kafalarındaki bir plan ve amaca göre yönlendirmeleridir[23]. Doğru, fakat bu plan ve amacın kendileri de genetik bir içgüdü değil, daha önceki faaliyetlerin ürünüdür. Pratikten çıkan tecrübelerin bilgi şeklinde genelleştirilmesi (bilince dönüşmesi), insana pratiğini daha da geliştirme olanağını tanımakta; önceki tecrübelerden kaynaklanan amaç ve planların varlığı, âlet-

22 Bu gelişimin en iyi özetleri için, bkz: Engels (1876; 1895-1896/1968) veya Engels (1872-1882; 1977), 216 - 232; ayrıca bkz: Thomson (1955/1972), 21 - 41, özellikle s. 25; Thomson (1974/1976); Fischer (1959/1963), 21 v.d. veya Fischer (1959/1980), 24 v.d.; Harap (1949), 11; Bernal (1954/1965), 43 - 44; Chia Lan-po (1975), 2 - 3, 18 - 27; Reed (1975/1982), 14.

23 Marx (1867/1967), 178 veya Marx (1867/1975), 204.

lerde, yâni üretimde kullanılmak için tasarlanmış emek ürünlerinde somutlaşmaktadır.

Nitekim bugün antropologlar, maymun mu, insan mı olduğu pek belli olmayan fosillerin yanında çok ilkel de olsa bazı âletler (yontulmuş çakıllar, yongalar, vb.) buldukları takdirde, rastlamış oldukları fosili artık bir yüksek maymunun değil, bir ilkel insanın kalıntısı sayıyorlar[24].

* * *

Burada özellikle vurgulamamız gereken bir diğer nokta, insanın üretim faaliyetinin sadece teknolojik bir süreç değil, aynı zamanda toplumsal bir süreç olduğudur. Yukarıda, maymunluktan insanlığa sıçrayış sırasında âletlerin ve dilin birlikte gelişmesinden sözederken gösterdiğimiz gibi, insan-doğa ilişkisi başından itibaren insan-insan ilişkisiyle içiçedir. İnsanlar âlet kullanarak ve edinilmiş bilgilerinden yararlanarak üretim yaparlar. Bu, üretim sürecinin teknik yönüdür. Başka bir deyişle, *çalışan insanlar* + bu insanların kullandığı *üretim araçları* + bu insanların *üretim hakkındaki bilgi ve görgü*leri, *üretici güçler*i oluşturur. Öte yandan, insanlar toplu halde, birbirleriyle ilişki ve işbirliği içinde üretim yaparlar. Bu, üretim sürecinin toplumsal yönüdür. Başka bir deyişle, üretim süreci içinde ve üretim dolayısıyla, insanlar arasında belli toplumsal ilişkiler doğar. Üretici güçler kadar bu *üretim ilişkileri* de, toplumun *üretim tarzı* dediğimiz maddî temelinin bir parçasıdırlar.

Üretimin toplumsal örgütlenişi (üretim ilişkileri),

24 Benjamin Franklin'in insanı âlet yapan hayvan olarak tanımlamasının doğruluğu konusunda, bkz: Marx (1867/1967), 179 veya (1867/1975), 205-206. Ayrıca bkz: Eaton (1949/1963), 16; Kansu (1946/1971), 164; Reed (1975/1982), 80, 149 v.d.; Starr (1965), 5; Şenel (1982b), 5; Şenel (1982c), 2 ve dipnot 2, 35 ve dipnot 1.

üretimin teknik yönünün (üretici güçlerin) gelişimi üzerinde derin bir etki yapar[25].

Belli bir toplumun, belli bir dönemde elde edebileceği toplam hasılanın boyutlarını ve niteliğini, sadece üretici güçler değil, aynı zamanda üretim ilişkilerinin durumu da belirler[26].

Belli bir toplumun, belli bir dönemde elde ettiği toplam hasıladan, o toplumun genel çalışma gücünün idamesi için ayrılan bölüm (veya: dünkü ve yarınki üreticiler de dahil olmak üzere, üreticilere ödenen bölüm). *gerekli tüketim*dir.

Toplam hasıladan, o toplam hasılanın elde edilmesi sırasında kullanılan üretim araçlarının yıpranmasını karşılamak için ayrılan bölüme ise, *amortisman payı* diyebiliriz.

Âlet kullanarak üretimde bulunan her insan topluluğu, her tipik üretim döneminde üyelerinin çalışma zamanının bir bölümünü *tüketim araçlarının üretimi*ne, bir bölümünü de *üretim araçlarının üretimi*ne yöneltmek zorundadır[27]. Tüketim araçlarının üretimine hasredilen emek, üretim döneminin sonunda, belli bir tüketim maddeleri fonunda somutlanır. Üretim araçlarının üretimine hasredilen emek de, keza üretim döneminin sonunda belli bir üretim araçları fonunda somutlanır. Bu iki fon (veya, tekabül ettikleri emek mik-

25 Buraya kadarki klasik tanımlar için, bkz: Marx (1857-1858/1976) ve aynı doğrultuda, Eaton (1949/1968) 17 - 19; Editions du Peuple (1975), 10 - 18; Thomson (1973), 3 - 6 veya (1973/1978), 11 - 13; Zagalov ve diğerleri (1970/1979), 27 - 40; Zubritski, Kerov Mitrofolski (? /1971), 25 - 28.

26 Aşağıdaki temel «millî gelir» kavramları için, bkz: Marx (1885/1967) veya (1885/1976); Lenin (1899/1975), 25 - 52.

27 «Fakat dağılım [bölüşüm kastediliyor - H.B.], ürünlerin dağılımı olmadan önce 1) üretim âletlerinin dağılımı ve 2) ... toplumun üyelerinin farklı üretim türleri arasında dağılımıdır...» Marx'tan aktaran: Zagalov ve diğerleri (1970/1979), 35.

tarları) bir arada, *toplam hasılayı* ifade ederler. Öte yandan, bu toplam hasılanın yaratıldığı üretim dönemi içinde, birinci fonun bir kısmı, her iki ana departmandaki üretimde çalışan insanları yaşatmak ve çalışmaya devam etmelerini sağlamak için; ikinci fonun bir kısmı da, her iki ana departmanın yıpranan üretim araçlarını tazelemek için kullanılır (tüketilir).

Her tipik üretim döneminde toplam hasılası *gerekli tüketim + amortisman payı* toplamının altında kalan bir toplum, varlığını koruyamaz. Öte yandan, toplam hasıla, gerekli tüketim + amortisman payı toplamını aşıyorsa, bir *artı-ürün* veya *ürün fazlası* mevcut demektir[28]. Eğer toplam hasılayı bir üretilmiş nesneler yığını olarak değil de bu nesnelerin üretimi için harcanmış (dolaylı ve dolaysız) emek miktarı olarak düşünürsek, o zaman bu artı-ürün de bir *artı-emek* miktarı şeklini alır.

Her halükârda, bu artı-ürünün veya artı-emeğin, a) sözkonusu toplumun mensupları arasında; b) tüke-

28 Dikkat edilirse bu «artık» (**surplus**), bir **temel** «üretim faktörü»ne: dolaysız üreticilere, veya üretken insan emeğinin gerekli tüketimine oranla tanımlanmıştır. Bu, üretimin herşeyden önce insanî bir faaliyet olarak kavranmasına dayanır. Çeşitli «üretim faktörleri»nin üretime hep birlikte, eşitçe girdiklerini ve her birinin kendi marjinal verimine göre hakkaniyetle ödüllendirildiğini öne süren Neoklasik değer ve bölüşüm teorisi ise, böyle bir «artık» nosyonuna yer bırakmaz. Bu konuda bkz: Dobb (1937/1953), 1 - 34, özellikle 22. Karl Polanyi'nin ve izleyicilerinin, artı-ürün diye birşeyin güya olmadığını biçimsel açıdan biraz farklı bir teknikle sözümona ispatlama çabaları için, bkz: Polanyi (1964?/1977), özellikle 11-12 ve Pearson (1957/1971). «Artık» kavramına ilişkin toplu bir özet için, bkz: Keyder (1975) veya (1975/1983). Ayrıca bkz: Şenel (1982c), 25 - 26 ve dipnot 53, dipnot 54. Ancak Şenel'in buradaki anlatımı, artı-ürünün bizatihî varlığının uygarlıkla özdeş olduğu gibi hatâlı bir izlenim uyandırmaya yatkındır.

tim maddeleri fonu ile üretim araçları fonu arasında *bölüştürülmesi* gerekir.

Bu bölüşümün şeklini ve oranlarını, o toplumda varolan üretim ilişkileri belirler.

Artı-ürünün tüketilmeyip toplumun üretim araçları fonuna eklenen (bu fonda bir net artış yaratan) bölümü, *toplumsal birikimin* esasını oluşturur. Bir sonraki üretim döneminde üretimin hangi boyutlarda yapılacağı, öncelikle bu birikime bağlıdır. Dolayısıyla mevcut üretim ilişkilerinin, birinci dönemdeki toplam hasılayı ve bölüşümünü belirlemekle, aynı zamanda ikinci, üçüncü, dördüncü, ...n'inci dönemlerdeki üretimi de etkiledikleri; üretim-bölüşüm-birikim-yeniden üretim sürecinin tamamı üzerinde «söz sahibi» oldukları görülür.

Eğer belli bir toplumun toplam hasılası, o toplumun gerekli tüketimini ve üretim araçlarının yenilenmesini ancak karşılayarak geriye birşey bırakmıyorsa, o toplumun kendini aynı düzeyde idame ettirmesi için bütün mensuplarının çalışması gerekiyor demektir ve herhangi bir sosyal farklılaşma sözkonusu olamaz. İnsan emeğinin verimliliğinin henüz çok düşük olduğu «*vahşet*» ve «*barbarlık*» dönemlerindeki durum, işte budur[29]. Sosyal farklılaşma (sınıflara bölünme), ancak azçok istikrarlı bir ürün fazlasının elde edilmeye başlanmasından sonra, yâni insan emeğinin verimliliğinin bir toplumun mensuplarının küçük de olsa bir bölümünün çalışmamasına rağmen o toplumun tamamını ya-

29 Yiyecek toplayıcılığa tekabül eden «vahşet» ve henüz uygarlığa geçmemiş bir yiyecek üretimine tekabül eden «barbarlık» kavramlarının, Morgan'dan başlayıp Marx ve Engels'ten geçerek Childe'a ve sonrasına uzanan kullanımı hakkında, bkz: Reed (1975/1982), 11 - 18; Şenel (1982a); Şenel (1982c), 8 - 9 ve dipnot 11-12-13; aynı eser, 12, dipnot 21; gene aynı eser, 11-16. Bu aşamaların kronolojisi konusunda, bkz: Childe (1942/1964) veya (1942/1982), I. - IV. bölümler; Reed (1975/1982), 150.

şatmaya yetecek düzeye ulaşmasından sonra, ortaya çıkabilir. Artı-üründeki bu gelişme, barbarlığın yukarı aşamalarında meydana gelir ve her türlü ilerlemenin vazgeçilmez temelini[30]; evrimimizin o kritik ânı için ise, insanlığın barbarlıktan uygarlığa, tarih-öncesinden tarih çağlarına geçişinin, henüz sosyal farklılaşmaya uğramamış toplumun yerini sınıflara bölünmüş toplumun almasının gerekli şartını teşkil eder[31].

Bu geçişle birlikte üretim ilişkileri, esas olarak farklı sınıflar arasındaki ilişkiler şeklini alır. Yukarı barbarlıktan itibaren bütün insanlık tarihi için geçerli, evrensel kategori olan artı-ürün de, belli sınıflar arasındaki üretim ilişkileri tarafından belirlenen, *feodal rant* (emek-rant, ürün-rant, para-rant) veya *artı-değer* (kâr + faiz + rant) gibi özel biçimlere bürünür[32].

30 Engels (1877 - 1878/1976), 213 - 214; Derry ve Williams (1960), 45.

31 Artı-ürünün bizatihî varlığının uygarlıkla ve sınıflı toplumla karıştırılmaması gerektiğini tekrar hatırlatalım. Uygarlığın bilimsel tanımı konusunda biraz muğlak anlatımlar için, bkz: Şenel (1977c), 17 - 19, 25 - 26. Bu tanımı hiç bilmeyen bir yaklaşım için, —maalesef— bkz: Tanilli (1931), 1 - 15; işin acı tarafı, yazarın bir yandan Hotanto'ların da bir uygarlığı olduğunu öne sürerken, bir yandan da diyalektik ve tarihî materyalizme hararetle sahip çıkmasıdır. Sözünü ettiğimiz bilimsel tanımın kendisi için, bkz: Engels (1884/1937) veya (1884/1968), IX. bölüm: «Barbarlık ve Uygarlık». Kısa bkz: Thomson (1973), 4, 6 veya Thomson (1973/1978), 12, 13. Ayrıca bkz: aşağıda, III.1..

32 Burada bir problem var: Kölenin yarattığı ve köle sahibinin elkoyduğu artı-ürüne ne denecek? Chayanov (1924/1966), «köle rantı» deyimini kullanıyor. Bu yaklaşım, kapitalizm-öncesinde artı-emeğin veya ödenmemiş emeğin genel şeklinin rant olduğu yolundaki görüşüyle uyum içindedir: **Theories of Surplus Value** (Artı-Değer Teorileri), Cilt III'ten naklen, bkz: Takahashi (1952/1970), 76 veya (1952/1974), 113, dipnot 5 veya (1952/1978), 69.

Bir diğer problem ise şu: Sosyalizmde artı-ürün olmayacak mı?

I.3. «Üretim Tarzı» ile «Toplum»un; Ekonomi Politik ile İktisat Tarihinin İlişkisi[33]

Artı-ürünün yokluğu veya farklı özel biçimlerde varlığı, bu özel biçimleri belirleyen değişik üretim ilişkilerini birbirinden ayırdetmenin ve dolayısıyla ekonomik olayların tarihini anlamlı aşamalara bölerek tahlil etmenin sağlam bir yöntemidir. Üretimin sadece teknik yönünü, yâni sırf üretici güçlerin gelişmesini incelemekle yetindiğimiz takdirde, somut gerçekliğin alabildiğine ayrıntılı, nerdeyse fotoğrafik bir tasvirinden öteye geçemeyiz[34]. Ayrıca, iktisadî sistemlerin farklılığı, yalnız ya da öncelikle üretici güçlerinden anlaşılamaz; özellikle büyük tarihî geçiş dönemlerinde, teknolojisi

Olacaksa, hangi biçimi alacak? Bu sosyo-ekonomik sistemde, emeğin tüm ürününün tek tek bireyler olarak üreticilere dağıtabileceği, yani toplumsal hasılanın tamamının emekçilerin kişisel tesahübüne konu olabileceği yanılgısının a) Lassalle'cılara karşı eleştirisi için, bkz: Marx (1875; 1890/1976), 26 - 32; b) Dühring'e karşı eleştirisi için, bkz: Engels (1877-1878/1976), «Bölüm II. Ekonomi Politik». «Sosyalizm» adı verilen herhangi bir düzenin, yeni bir sömürü ve azınlık tahakkümü biçimini değil de gerçekten sosyalizmi ifade edebilmesi için, toplumsal hasılanın emekçiler tarafından bireysel olarak sahiplenilmeyen bölümünün tüm kollektife maledilebilmesi gereği konusunda, bkz: aynı iki eser; ayrıca, Berktay (1980a) ve (1980b).

33 Bu kısım da, elinizdeki kitap için önemli ölçüde yeni yazılmıştır.

34 «...şeylerin görünüş biçimleriyle özleri doğrudan aynı olsaydı, her türlü bilim gereksiz olurdu.» Marx'tan aktaran: Zagalov ve diğerleri (1970/1979), 47. «Ekonomik biçimlerin analizinde... ne mikroskop ne de kimyasal ayrışımlar yararlı olabilir. Her ikisinin yerini soyutlama gücü almalıdır.» Gene Marx'tan aktaran: aynı eser, 48. «Kanun ve öz... olguların... insan tarafından kavranmasının derinleşmesini ifade eden... kavramlardır.» Lenin'den aktaran: aynı eser, 41. Ayrıca bkz: yukarıda, dipnot 2.

çok ileri bazı ülkelerde hâlâ eski üretim ilişkileri hüküm sürerken, geleceğin kapısını, üretici güçleri bakımından daha geri diğer bazı ülkeler açmış olabilir. Bu nedenlerle İktisat Tarihi, bir teknoloji tarihine indirgenemez[35]. İktisat Tarihi, insan toplumunun maddî temellerinin gelişimini incelerken, üretimin teknik yönüyle toplumsal yönünü, üretici güçlerle üretim ilişkilerini mutlaka birlikte ele almak zorundadır. Bu, merkezî kavram olarak üretim tarzını gözden kaçırmamayı gerektirir[36]. Öte yandan İktisat Tarihi, Ekonomi Politik ile de özdeşleştirilemez. Ekonomi Politiğin (veya Karşılaştırmalı İktisadî Sistemler'in) konusu, sırf üretim tarzları ve teorik hareket yönleridir. İktisat Tarihi ise, benzer analiz araçlarını kullanırsa da, ekonomik olayların somut akışıyla ilgilenir[37]. Aradaki farkı kavramak için, *üretim tarzı* ile şu ya da bu üretim tarzına dayalı belli bir toplumu ve o toplumun somut iktisadî yaşantısını birbirinden dikkatle ayırmalıyız[38].

35 Bu ders notlarının yazıldığı tarihte, yukarıdaki yaklaşım S.B.F.'de, yaygın kabul görüyordu. Örneğin Hamitoğulları (1977)'de salt tasvirci İktisat Tarihi anlayışının eleştirisi, insan doğa ve insan-insan ilişkilerinin içiçe varlığının tesbiti, Morgan'ın üretim tekniklerini temel alan görüşünün sırf insan-doğa ilişkilerine baktığı ve insan-insan ilişkilerine bakmadığı için İktisat Tarihini aşamalandırmada yetersiz kaldığının belirtilmesi, nihayet İktisat Tarihine üretim tarzları açısından yaklaşmak gereğinin vurgulanması konularında, bkz: 34, 58, 66-67, 67-69.

36 Hilton (1978), 29: «...yalnız kapitalizmin değil, feodalizmin dinamiğinin de analizi için en iyi aracı, bize, ... üretim tarzı kavramı veriyor.» Ortaylı (1975: 1977), 457: «Bizim toplumumuzda insanlar Marxist tarihçiliğin kavramlarını, terminolojisini kullanıyorlar... Fakat yaptıkları toplum analizlerinde kesinlikle... Marxist tarihçiliğin temel kavramını ihmal ediyorlar. O da üretim biçimi.»

37 Bkz: Zagalov ve diğerleri (1970/1979), 52.

38 Bu ayırımın ne kadar kolay unutulabildiğine iki örnek verelim. Çağlar Keyder, «üretim tarzı» ile «farklı tarihsel çevre» ve

1) Üretim tarzı, başta da ifade ettiğimiz gibi, çeşitli toplumların önemli benzer yanlarını yakalamak arzusundan ve bu doğrultudaki gözlemlerden yola çıkarak ulaşılan bir *soyutlama*dır. O çeşitli toplumlar ise, *somut tarihî yaşanmışlıklar*dır. Örneğin, XV. yüzyıl öncesindeki Kuzey Amerika kızılderilileri, kabaca M.Ö. X. - IX. yüzyılın «Populus Romanus»u, Cengiz-öncesi Moğollar, Orta Asya'nın Türk göçebeleri, Cahiliye çağındaki Araplar, vb., hep birer somut tarihî yaşanmışlıktırlar. İlkel kollektivist üretim tarzı, bütün bu farklı kabile toplumlarından giderek ulaşılan bir genelleme ve soyutluktur. Somut süreçlerin incelenmesi, bu kabile topluluklarının genel ekonomik temeli ya da üretim tarzı hakkında böyle bir teorik adımın atılmasını mümkün kılmıştır. Burada bilimsel düşünce, dış eşikten: diyelim gözlenen herhangi bir İlkçağ veya Ortaçağ toplumunun verilerinin, emsallerine ait tüm verilerle birleştirilmesinden başlayarak, bütün bu emsaller koleksiyonunun ardındaki (ortak) saf kategorilere nüfuz eder, yâni dolaysız verisellikleri içindeki «toplum»lardan «üretim tarzı»nın yalın (henüz sürdetermine edilmemiş[39]) çelişmesine iner; sonra tekrar, bu en genel

«farklı toplumsal biçimleniş» kavramlarını açıkça aynı anlamda kullanıyor: «Aslında Asya tipi üretim tarzının geçerli bir tarihsel model olarak kabul edilmesi çizgisel gelişme anlayışının terk edilmesi anlamına gelmektedir. Bu durumda, 'çarpıcı bir şekilde benzer' olan ancak aynı sonuçlara varmayan olaylar, içinden çıkılmaz olmaktan çıkmaktadır, çünkü bu olaylar 'farklı tarihsel çevrelerde' veya farklı toplumsal biçimlenişlerde meydana gelmiştir.» Bkz: Keyder (1931), 104 veya (1981/1983), 91. Aynı doğrultuda, Kılıçbay (1982)'nin başlığındaki «...Osmanlı üretim tarzı» ibaresi, bu yazarın da her tarihî somutluğu başlıbaşına bir üretim tarzı sandığını düşündürüyor. Öte yandan Gürsel (1977), toplum = tarihî somutluk kertesi ile üretim tarzı kertesini ayırabilmiştir.

39 Sürdeterminasyon terimini 1960'larda Althusser meşhur etti; bkz: Althusser (1962; 1967). Buradaki anlayışın özü, tabii ki ön-

ve zorunlu yapıdan, —artık, belli bir üretim tarzına dayalı toplumlar olarak kavradığı— somut gerçekliklerin çoklu belirlenmeleri yansıtan görünümlerine, yüz hatlarına yükselir[40].

2) Üretim tarzı, aynı zamanda salt ekonomik bir kavramdır. Alışılmış tanımı, yâni toplumun ekonomik temeli, vazgeçilmez ekonomik ilişkiler örgüsü anlamıyla üretim tarzı, aslen belli bir üretim ilişkileri sistemini, yâni hem dolaysız üreticilerin üretim araçlarıyla belli bir birleşme biçimini ve hem de artı-ürünün o dolaysız üreticilerden çekilip alınışının belli bir biçimini içerir[41]. Üretim tarzı, siyasî, hukukî (üretim ilişkilerinin hukukî biçimleri dahil), askerî, ideolojik, kültürel, vb. *üstyapı* düzlem(ler)ini içermez[42]; bu ikisi, yâni ekono-

çe Marx'ta mevcuttu; bkz: Özellikle Marx (1857 - 1858/1973), 101 v.d.. Yukarıda, dipnot 5'te sözünü ettiğimiz basit ekonomizm ile tarihî materyalizm arasındaki farkı da ortaya koyan bir diğer klasik açıklama için, bkz: Engels (1890/1953).

Bloch'a hitaben 1890'da yazılmış bu ünlü mektubu, Şenel (1932c), 24, orijinaline bakmayı ihmal ettiğinden olacak, gene orijinaline bakmayan Sabine'den hareketle, 1893'te ve Mehring'e yazılmış gibi gösteriyor.

40 Burada savunduğumuz materyalist bilgi teorisine zıt olarak, Batı Avrupa'da olsun, ülkemizde olsun bazı yorumcular, belki Anglo-Sakson ampirisizmine aşırı bir tepki içinde, bilgi sürecinin doğrudan doğruya «soyut» ile başladığını ve buradan «somut»a gittiğini savunmakla, Yeni Kant'çı sayılabilecek bir idealist teorisizme savrulmuş bulunuyorlar. Örnekleri için bkz: Colletti (1973), 371-372 ve 377; Jones (1973), 112; Küçükömer (1977), 26. dipnot 30; Akat (1977), 36; Tanilli (1983a). Daha önce yayınlanmış kısa bir reddiyemiz için, bkz: Berktay (1983a) ve (1983b).

41 Marx (1885/1967), 34 veya (1885/1976), 51; Marx (1894/1937), 791 - 792. Ayrıca bkz: aşağıda, VI.1..

42 Buradaki klasik anlayış için, bkz: Marx (1857-1858/1976) Buna zıt olarak, ekonomik, siyasî ve ideolojik düzlemlerin her spesifik eklemleşmesinden ayrı bir üretim tarzı doğacağı görüşü için,

mik temel (=üretim tarzı) ve üstyapı(lar) bir arada, *soyut olarak sosyo-ekonomik formasyonu* meydana getirirler. Herhangi bir *somut tarihî toplum*da ise bu üst yapılar, yalnız —ekonomik temel dışındaki— coğrafî, klimatolojik, etnik, vb. faktörlerin veya savaş ve istilâlar gibi o toplum açısından en azından kısmen dışsal olayların formatif tesirini yansıtmakla kalmazlar; kimisi daha önemli, kimisi daha önemsiz olmak üzere çeşitli üretim tarzlarının unsurları ve dolayısıyla aslında o üretim tarzlarına denk düşen çeşitli üstyapıların unsurları (değişik bir ifadeyle, başka başka sosyo-ekonomik formasyon prototiplerinin bileşken öğeleri) dahi içiçe bulunabilirler ve çoğunlukla bulunurlar da. Yâni gözlenen toplumlar hemen hiçbir zaman gerek ekonomik temelleri, gerekse üstyapıları bakımından saf ideal tipler değillerdir ve somut tarihî yaşanmışlıklardan üretim tarzına zihnî geçiş, hem aslî üretim ilişkisini tâli üretim ilişkilerinden arındırmak, hem de aynı anda aslî üretim tarzını kendi üstyapılarından arındırmakla gerçekleşir.

3) Her dönemde, her toplumun azçok karmaşık siyasî, hukukî, askerî, ideolojik ve kültürel yapısı, kendi (keza karışık, fakat bir unsuru ağır basan) ekonomik temeli üzerinde yükselir; o toplumda meydana gelen

bkz: Balibar (1967) veya Althusser ve Balibar (1967/1972). Balibar'ın görüşünün kısa bir özeti için, bkz: Akşit (1980), 97. İlginçtir ki feodalizmden ayrı ve farklı bir AÜT'ün varlığını savunanlardan İslâmoğlu ve Keyder, «Balibar'da... tanımlanan üretim tarzı kavramını kabul ettiğimizde, ATÜT bir üretim tarzı olarak mevcuttur» diyorlar. Bkz: İslâmoğlu ve Keyder (1977b), 56, dipnot 16; Keyder (1977/1983), 142, dipnot 16. Bu ifade şekli, üretim tarzı ile üstyapı arasındaki normal ayırımda ısrar edildiği takdirde AÜT'ün teorik varlığının tehlikeye düşeceğini bu iki yazarın sezdiğini düşündürüyor. Ekonomik temel ile üstyapı kategorizasyonunu veya zıtlığını bir «çeşitli yapılar...» yaklaşımı içinde bulandırmanın bir diğer örneği için, bkz: Şenel (1982c), 24-25.

üstyapısal olaylar, *son tahlilde*[43], tekabül ettikleri üretim tarz(lar)ından kaynaklanırlar. (Nitekim bu sosyal, felsefî, diplomatik, vb. süreçlerin derin bir şekilde açıklanmaları da, ancak kendi maddî kaynaklarına gönderme yoluyla mümkün olabilir. Örneğin Adam Smith'i anlamak için, Doğal Hukuk ekolü ve Fizyokratlar ile arasındaki düşünsel bağları bilmek yetmez; Smith'in teorisi, asıl kendi çağının sınıfsal yapı ve çelişmeleri çerçevesine oturtulmalıdır.) Ancak bu saptamayı, tek yanlı ve kaba bir ekonomik determinizme dönüştürmemeliyiz. Ekonomik temelin siyasî-hukukî-ideolojik yapı ve süreçleri belirlemesi, meselenin bir genelleme olarak esas yönüdür, ama biricik yönü değildir. Herşeyden önce, yukarıda belirttiğimiz gibi her üstyapı sadece kendi üretim tarzını değil, aynı zamanda «sayısız değişik ampirik koşulun, doğal ortamın, ırkî ilişkilerin, dışsal tarihî etkilerin, vb.»[44] izlerini yansıtır. İkinci olarak, her üstyapı, bir kere ortaya çıktığında, toplumun (çeşitli üretim tarzlarının bileşiminden oluşabilen) tüm maddî temelini sürekli olarak etkiler, ekonomik sürecin mecrasında değişiklikler yaratır, bu akışı kâh yavaşlatıp kâh hızlandırabilir. Hattâ siyasî, askerî, ideolojik, vb. olayların ekonomik temel üzerindeki bu etkisi, belli tarihî anlarda, belirleyici bir nitelik de kazanabilir[45].

4) *Somut tarihin sonsuz çeşitliliği, üretim tarzlarının sonsuz çeşitliliğinin değil* (bunlar, gerçekte tek elin parmaklarıyla sayılabilirler), *fakat* a) *üstyapının*

43 Bu kritik ifade ve onu izleyen açıklama için, bkz: Engels (1898/1953). Yukarıda, dipnot 39'da da ifade ettiğimiz gibi, Şenel (1982c), 24, aynı pasajı aktarıyor fakat Engels (1893/1953)'tenmiş gibi gösteriyor... Engels'in buradaki kavrayışı ile aşağıda, dipnot 51 ile belirlenecek olan Braudel alıntısını karşılaştırmak, bizce ılginç ve anlamlıdır.

44 Marx (1894/1967), 791-792.

45 Bu fikri reddeden basit veya vülger ekonomik determinizm hakkında, bkz: yukarıda, dipnot 5 ve dipnot 39.

bu göreli özerkliğinin ve b) *yaşanmış toplumlarda birden fazla üretim tarzının ve üstyapılarının yanyana yer almasının ürünüdür.*

5) Dolayısıyla bu tarihî yaşanmışlıkların hareketi, hiçbir zaman herhangi bir üretim tarzının hareketiyle bir tutulamaz. Üretim tarzı, üretim tarzı olarak, daima kendi iç çelişmelerinden kaynaklanan bir dinamizmle doğar, gelişir, olgunlaşır ve giderek çözülmeye uğrar. (Örneğin ilkel kollektivist üretim tarzının yıkılmasına, eski doğal eşitlikçi bölüşüm ile giderek bireyselleşen üretim arasındaki çelişme yol açar[46].) Bir üretim tarzının bu doğma-gelişme-çözülme süreci, somut tarihî zamanda, şu ya da bu ölçüde o üretim tarzına dayalı belli toplulukların, birer kültür öbeği olarak, farklı yörelerde ve eşanlı olmayan bir biçimde yükselip çökmeleriyle örülür ve ancak bu görünüm altında gözlenebilir. (Deminki örneğimize dönecek olursak. ilkel kollektivist üretim tarzının yıkılmasıyla herhangi bir kabile topluluğunun yıkılması, kavramsal olarak aynı şey değildir; ayrıca, bu iki olay zaman ve mekân içinde çakışmayabilir de. Çeşitli kabile topluluklarının farklı yerlerde, farklı tarihlerdeki yıkılışı, kâh büyük bir iklim değişikliği veya salgın hastalık sonucu, bulundukları mevkide toptan kırılma biçimini, kâh bir ittilâyla kılıçtan geçirilme biçimini, kah gene savaşlarda köleleştirilme veya serfleştirilme biçimini, veya kendi iç gelişmeleriyle sınıflı (köleci ya da feodal) bir uygarlığa dönüşme biçimini alabilir. Sadece bu sonuncu durumda, sözkonusu kabile topluluğunun şahsında aynı zamanda ilkel kollektivist üretim tarzı da çökmüş olur, ama bu dahi, bu (eski) üretim tarzının *genel* çöküşü anlamına gelmeyebilir. Eski Yunan şehir-devletlerinin bağımsızlıklarını tek tek yitirip önce Makedonya, sonra Roma egemenliği altına girmeleri, henüz köleci üretim tarzının genel çöküşü değildi. Roma İmpa-

46 Thomson (1973), 5 veya (1973/1978), 13.

ratorluğunun yıkılması ise, Roma'dan sonra yeryüzünde artık yeni bir köleci uygarlığın görülmemesi anlamında[47], tarihsel bir rastlantı olarak köleci üretim tarzının silinişiyle nisbeten özdeşleşti. Ne var ki, bu M.S. IV. - VI. yüzyıl Batı Avrupası dilimi içinde dahi, iki olayın: köleci üretim tarzının sönüşü ile köleci üretim tarzına dayalı Roma devletinin göçüşünün arasına, kavramsal bir ayırım çizgisi çekebiliriz. Köleci üretim tarzı, köle emeğinin yeniden-üretilemez hale gelmesinde düğümlenen kendi iç çelişmeleri sonucu buhrana düşerken, Roma, gerek bağrındaki esas üretim tarzının bu bunalımı, gerekse tâbî kavimlerin ayaklanmaları ve Cermen istilâları sonucu yıkıldı. Dahası, Batı Roma V. yüzyılda devlet olarak ortadan kalktıktan çok sonra da, köleci üretim tarzı, gerek devlet varlığını devam ettiren Doğu Roma'nın bünyesinde[48], gerekse Batı Avrupa feodalizminin XI. yüzyıla kadarki sarsıntılı şekillenişi boyunca, bir *kalıntı* —bu sonraki toplumların ekonomisi içindeki tâli bir üretim tarzı— olarak yaşamaya ve can çekişmeye devam etti. Demek ki somut tarihî yaşanmışlıkların bilfiil katettiği süreçte, dayandıkları esas üretim tarzının (teorik olarak analiz edilebilen) iç dinamiğinin yanısıra, bu toplulukların diğer-

47 Amerika kıtasında XVI. yüzyıldan itibaren başgösteren ve ABD'nin güney eyaletlerinde XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar görülen, kendi başına varolan bir köleci üretim tarzının değil, kapitalist dünya ekonomisinin genel çerçevesi içinde özel bir olay olarak köle çalıştırılmasının örneğini oluştururlar. Burada, zamanın Amerikan toplumu içinde kapitalizmin hâkim, köleciliğin ise ikincil bir üretim ilişkisi olarak yanyana geldiğini görüyoruz.

48 Bu çalışmada özel olarak yer vermeyeceğimiz Bizans'ın, devlet varlığında kesin bir kopuş olmaksızın, VI. - VII. yüzyıl dolaylarında kölecilikten feodalizme doğru bir geçişi yaşaması, üretim tarzı değişikliğinin bir devletin yıkılması ve yeni bir devletin doğmasıyla tamamen çakışmayabileceğinin bir diğer ilginç örneğidir.

leriyle ilişkileri, coğrafya ve iklim koşulları, vb. gibi bir dizi dış etken de rol oynuyor; öyle ki, belli bir üretim tarzının, temelinde yattığı bütün somut yaşanmışlıkları kucaklayan iç dinamiğinin belirleyiciliği, mutlaka sözkonusu toplumların hayatlarının her ânında meydana gelen her olayın iç etkenlerden türediği anlamına gelmiyor. (Yukarıda, Batı Roma'yı bir iç ve dış etkenler demetinin çökerttiğini söyledik. Bizim feodal üretim tarzına dayalı saydığımız eski Hint devletleri ise, kapitalist İngiltere'nin sömürgeci müdahalesinin girdabında yokoldular. Şüphesiz bu sırada, feodal üretim tarzı da *orada* dış yıkıma uğradı. Ancak bu, feodal üretim tarzının —velev çok yavaş işleyen— genel bir iç dinamiğinin olmadığı veya bu tür toplumların kaderinin hep böyle, dıştan yıkılmak olduğu yönünde yorumlanamaz.) Özetlersek, soyut şekliyle üretim tarzının içerdiği çelişmelerin yolaçtığı potansiyel evrim doğrultusu, somut toplumlarda, ancak hem kendi üstyapılarının özgül biçimleri, hem diğer üretim tarzları ve üstyapılarının karışıma dahil unsurları tarafından sürdetermine edilmiş biçimde tezahür eder.

* * *

Tarihte yasalardan ve genel evrim doğrultularından dem vuran Ekonomi Politik ve Sosyoloji kökenli bir metodun, tikel, özgül, rastlantısal, bireylere bağlı, vb. olanın hakkını tanımaksızın sırf kaba formüllerle yetineceği ve ister istemez bir üstünkörülüğe gömüleceği yolundaki geleneksel iddia, bu satırların yazıldığı siyasî konjonktürde, Anglo-Sakson ampirisizminin bazı yeniyetme çömezlerince canlandırılmak isteniyor. 1930'lardan bu yana özellikle Sovyet-Doğu Avrupa ekolünde, Ekonomi Politiğin analiz araçlarından *yararlanarak* «total tarih» yazmak[49] yerine, tarihin somut zenginli-

49 Gareth Stedman Jones (1973), 110 - 111 ve 114 - 115, başarısını övdüğü —belki biraz fazla övdüğü— **Annales** ekolünün «to-

ğini Ekonomi Politiğin kuruluğuna *indirgemek;* ayrıntılı bilgi eksikliğini slogancılıkla kapatmaya kalkışmak; Hobsbawm'ın deyişiyle, Marksizmi vülgerleştirmek günahının[50] fazlasıyla işlendiği doğrudur. Ancak bunun kullanılan teorinin zorunlu bir sonucu mu olduğu, yoksa kişisel ve ülkesel uygulamaların yüzeyselliğinden mi ileri geldiği, tabii tartışılabilir. Andığımız deformasyonun hem bugünkünden çok daha yaygın olduğu, hem de henüz esaslı bir eleştirisine pek girişilemediği 1958'de bile, XX. yüzyıl tarihçiliğinin en büyük isimlerinden Fernand Braudel, «saf şekliyle modele ya da sırf model için modelciliğe kendini tamamen kaptıran her toplumsal bilimi bekleyen tehlike»lerin, «çağdaş Marksizm» in içine düştüğü durumda açıkça görüldüğünü saptamakla birlikte, modellerden veya teoriden kaçmanın sorunu çözmeyeceğini de şu sözlerle vurguluyordu:

> «Son makalelerinde Jean-Paul Sartre,... biyografik unsurların ve olayların civcivli realitesinin yerinin korunması adına, Marksizmde aşırı basitleştirilmiş ve hantallaştırılmış olan yöne karşı çıkıyor. Tabii ki Flaubert'i burjuva veya Tintoretto'yu küçük burjuva olarak 'konumlandırdığınızda', herşeyi söylemiş olmuyorsunuz. Ama ister Flaubert, ister Valéry, ister Jirond'un dış politikaları sözkonusu olsun, ele aldığı her örnekte somut du-

tal bir tarihî yorum»a ulaştığından söz ediyor. Belge (1975) de, «toplumsal bütünün... bilimsel bilgisine varmak» üzerinde duruyor. Marksist tarihçiliğin güçlükleri ve önündeki tuzaklar konusunda, ayrıca bkz: Hobsbawm (1968/1973) veya (1968/1975); Vilar (1973: 1975); Belge (1975; 1977). Hobsbawm ve Vilar'ın uyarılarının bir özeti, Avcıoğlu (1979a), 91 - 92'de de bulunabilir.

50 Hobsbawm (1968/1973) veya (1968/1975). Bu makaledeki yaklaşım, basit ekonomik determinizme karşı yukarıda, dipnot 5, dipnot 39 ve dipnot 43'te verilen diğer kaynaklarınkiyle tutarlıdır.

rumun incelenmesi Sartre'ı eninde sonunda o somut durumun derinlerdeki yapısal çerçevesine geri getirmektedir... Marx'ın dehası ve uzun saltanatının sırrı, ilk defa O'nun, tarihî *longue durée* [uzun dönem— H.B.] temelinde gerçek toplumsal modeller kurmasında yatar. Bu modeller,... her yer ve her toplum için geçerli... otomatik bir açıklama statüsüne geçirilmekle, olanca basitlikleri içinde dondurulmuşlardır; ama tekrar zamanın her dem değişken akışı içine yerleştirildikleri takdirde, vurgu değişiklikleriyle ve... diğer yapıların varlığı tarafından kâh gölgelenmiş, kâh belirginleştirilmiş olarak, tekrar tekrar satha çıkacaklardır... son yüzyılın en güçlü sosyal analizinin köreltilmiş bulunan yaratıcı potansiyeli, gençliği ve canlılığına ancak *longue durée*'de kavuşabilir.»[51]

51 Braudel (1958/1980), 50-51. Bu pasaj, bazı yeniyetme muhafazakârlarımızın Braudel'i Marx'a alternatif gibi gösterme çabalarına, kanımca Braudel'in ağzından yeterli bir düzeltme getiriyor. Ayrıca karşılaştır: yukarıda, dipnot 17 ile belirlenen Hicks alıntısı (kuşkusuz Braudel, bir karşıtın itirafını değil, bir dostun eleştirisini yapıyor). Keza krş: Engels (1890/1953); bkz: yukarıda, dipnot 43. Keza krş: Marksist olmayan ünlü İngiliz iktisat tarihçisi Postan'ın, bir uluslararası konferanstaki gözlemlerinden giderek çizdiği şu çok canlı tablo: «...Rus ve İngiliz konuşmacılar, feodalizm konusunda, hemen hiçbir noktada buluşmayan özenle hazırlanmış tebliğler sundular. İngiliz konuşmacı, askerî fiyefler üzerinde, erüdisyonla ve zarafetle durdu. Rus konuşmacı ise, sınıf tahakkümünden ve köylülerin toprak beylerince sömürülmesinden sözetti. Rus tebliğinin, bilinen Marksist avadanlıkla tıkış tıkış doldurulmuş olduğunu söylemeye bile gerek yok... Ama olanca dogmatizmine ve eskimiş lâfazanlığına rağmen Rus tebliğinin terime [= feodalizme] yüklediği anlam, Tarih biliminin entellektüel serivenine, İngiliz konuşmacının konvansiyonel kullanımından daha yakındı.» Postan (1951), XIII. Hemen belirtelim ki bu sözler, Postan'ın Marc Bloch'un ünlü **La Société féodal**'inin İngilizce baskısı için yazdığı önsözden alınmıştır ve Postan'ın buradaki genel amacının, eski dar

Braudel'in imâsını kendi kavramsal çerçevemize aktaralım: Dogmatik, tek-çizgici Tarih anlayışı, yukarıda değindiğimiz çoklu belirlenmeyi görmeyerek, somut toplumların hareketini sadece dayandıkları esas üretim tarzının potansiyel dinamiğinin yüzde yüz oranında belirlediğini (veya, o potansiyelin tarihin görünür akışında yüzde yüz realize edileceğini) sanır. Buradaki hatânın özünü, yeni yeni üretim tarzlarının türetilmemesi değil, somut toplumların soyut üretim tarzına, İktisat Tarihinin Ekonomi Politiğe indirgenmesi teşkil eder[2].

I.4. Kapitalizm-öncesinde Sürdeterminasyon

Özellikle geriye, insanlık tarihinin başlangıçlarına doğru gittikçe, gerek doğal koşulların, gerekse savaşlar ve istilâlar gibi siyasî olayların, belli bir toplumun kaderi üzerindeki etkisinin nisbeten arttığını; insanlık tarihinin bugüne göre çok daha az bütünsel, çok daha bölük-pörçük bir manzara arzettiğini; zigzaglara ve geri dönüşlere bugünkünden çok daha fazla rastlandığını; bu yüzden insanlığın, bazı kazançları iyice yerleştirip pekiştirinceye kadar bunları tekrar tekrar yaşaması gerektiğini görürüz. Bu geri dönemlerde, üretici güçlerin gelişme düzeyi nisbeten düşük, insanın doğa üzerindeki egemenliği daha zayıf ve cılızdır. Dolayısıyla henüz bir *dünya pazarı* da teşekkül etmemiş ve dünyanın bütün bölge ve halklarını giderek tek bir tarihî akış içinde birleştirmemiştir[3]. Halklar ve uygarlıklar arasındaki

hukukçu-formalist feodalizm teorisine Marc Bloch'un getirdiği yeniliği vurgularken, aynı zamanda Marc Bloch'un kavrayışı ile Marksist tarihçiliğinki arasında bir akrabalığın varlığını imâ etmek olduğu söylenebilir. Tüm bu problemler için bkz: V. ve VI. bölümler.

52 Bkz: aşağıda, V.3.'te, dipnot 24'ten sonraki paragraf.

53 **Alman İdeolojisi**'nden naklen, Hobsbawm (1964), 30. Doğal çevrelerinin fakirliğinin, bazı ilkel toplulukların gelişmesini çok

ilişkilerde ekonomi-dışı olaylar da, bu yüzden çok büyük bir rol oynamaktadır.

Bu fikirlerin fazla soyut kalmaması için, daha sonra yeri geldikçe ayrıntılarına ineceğimiz bazı problemlere şimdiden kısaca değinmek, yararlı olacaktır.

A) İklimin ve toprağın tarıma elverişli olup olmaması, göçebe kabile topluluklarının yerleşik hayata geçişlerinin hız ve şekillerini büyük ölçüde etkilemiştir. Örneğin Orta Asya'nın kurak bozkırlarında gerek Moğollar, gerekse Türkler, uzun yüzyıllar boyunca çoban ve yağmacı topluluklar olarak kaldılar. Bu uzun çobanlık ve yağmacılık aşaması, onların, daha tarıma geçmeden, tamamen ataerkil ve taşınabilir mallarda ve hayvan sürülerinde özel mülkiyetçi bir düzene ulaşmaları sonucunu doğurdu. Öte yandan, Kuzey Hindistan'ın bazı ilkel halkları, iklim ve toprak koşullarının olağanüstü elverişliliği sayesinde, avcılık ve çobanlık aşamalarını hızla geçip çok erken bir dönemde toprağa yerleştiler. Dolayısıyla bu halklar, anaerkil ilişkileri geniş ölçüde sürdüren, ortak mülkiyetçi köy toplulukları kurdular. Maden teknolojisine dayalı bir zanaat üretimini geliştiremeyen ve diğer topluluklarla aralarında yaygın bir mübadele oluşmayan bu Hint köyleri, sonraki binyıllar boyunca da pek az değişikliğe uğradılar [54].

B) İlkel kabile toplumunun son dönemlerinde, gerek kölelik, gerekse proto-feodal diyebileceğimiz ba-

erken bir safhada dondurabilmesi konusunda, bkz: Thomson (1940/1967), 3 - 4 ve ona dayanarak, Şenel (1982c), 30 ve dipnot 62. Gerilere gittikçe doğanın belirleyiciliğinin artması konusunda genel bir not için, bkz: aynı eser, 7. Kuzey Amerika'nın bitki ve hayvan varlığının, Kuzey Amerika kızılderilileri üzerindeki kısıtlayıcı etkileri için, bkz: Engels (1884/1967) veya (1884/1968), I. bölümün «aşağı barbarlık» ile ilgili ikinci kısmı.

54 Aşağıda II.4. - II.9.'da bu eşitsiz gelişim temasına tekrar tekrar döneceğiz.

ğımlılık ilişkileri, bu toplumun bağrında aşağı yukarı aynı anda filizlenmiş, ancak farklı tarihî ve coğrafî koşullarda, bu yeni tip üretim ilişkilerinin kâh biri, kâh diğeri ön plana çıkabilmiştir. Örneğin eski anaerkil Ege dünyası, M.Ö. ikinci binyılın sonlarında, ilkin Akaların, sonra da Dorların istilâsına uğradı. Bu ataerkil, özel mülkiyetçi ve yağmacı kavimler, girift dağ silsileleriyle bölünmüş, büyük ölçekli tarıma elverişsiz ve fakat dört bir yanı deniz ve adalarla çevrili olan Yunanistan'da, ticareti ve piyasa için üretimi hızla geliştirdiler. Beş-altı yüzyıl gibi, eski çağlar için çok kısa sayılması gereken bir süre içinde, sadece kabile konfederasyonlarının yerini birçok şehir-devleti almakla kalmadı; bu şehir-devletlerinin birçoğunda, yükselen bir tüccar sınıfı, şehir-devletinin kurucusu ve ilk hâkim sınıfı olan topraklı aristokrasiyi yıkacak iktisadî ve siyasî gücü toplamayı da başardı. Bu topraklı aristokrasinin devrilmesi ve varlığı meta üretimi ve mübadelesinin gelişmesine bağlı olan tüccar sınıfının iktidara geçmesi sonucu, Yunan toplumunda proto-feodal bağımlılık ilişkileri ikinci plana düştü ve kölelik yaygınlaştı[55]. Öte yandan, M.S. V. yüzyılda bir başka köleci uygarlık —Roma— çökerken, Avrupa'nın içlerinde tarımsal üretim geriledi, ticaret yollarının güvenliği kalmadı, zanaat üretimi ve şehir hayatı ise büsbütün büyük bir yıkıma uğradı. Köleci üretimin iflâs ettiği ve yerel kendi kendine yeterliliğin önem kazandığı koşullarda, Yukarı Barbarlık aşamasında bulunan Cermenler, dört-beş yüzyıl süren çalkantılar sonunda, kendileri belirgin bir köleci dönem yaşamaksızın feodal bir düzen kurdular[56]. M.S. X. - XI. yüzyıllardan itibaren Türkler de yerleşik Yakın Doğu uygarlıklarının yayıldığı geniş toprakları fethederek, köleci üretim ilişkisinin ağırlık taşıdığı bir aşamadan geçmeksizin, kabile

55 Bkz: aşağıda, III.2..

56 Bkz: aşağıda, IV. bölüm; özellikle IV.3..

toplumunun geç momentlerinden dalgalı bir şekilde feodalizme sıçradılar[57].

C) Özellikle kapitalizm-öncesinde, keşif, savaş ve istilâların insanlık tarihinin akışı üzerinde yaptığı büyük ve sarsıcı etki, keşfedenle keşfedilenin, galiple mağlubun, istilâcı ile istilâya uğrayanın o andaki sosyo - ekonomik gelişme düzeyine ve aralarındaki farkın derecesine göre, çok çeşitli ve karmaşık biçimlerde oluşabilmiştir.

— Bazan, çok geri bir kavmin saldırısı, yerleşik uygarlıkların yakılıp yıkılmasına ve insanlığın belli bir bölgede atmış olduğu bilimsel ve teknolojik adımların, dünyaya malolmadan yitip gitmesine yol açar — M.Ö. ikinci binyıla kadar, Asya'nın ve Ön Asya'nın geniş alanlarında, defalarca görüldüğü gibi.

— Bazan, toprakta özel mülkiyetin çekirdeklerini geliştirebilmiş halkların, merkeziyetçi olmayan bir istilâ dalgası halinde, yıkılmış bir imparatorluğun topraklarına girmeleri, nisbeten gevşek, ademi merkeziyetçi bir feodalizmin doğmasını sağlar — Cermenlerin eski Roma topraklarına yerleşmelerinin ardından, Batı Avrupa feodalizminin oluşması gibi[58].

— Bazan, toprağı henüz ilkel sınırsızlığı içinde gören göçebe bir kavmin, merkeziyetçi bir istilâ dalgası halinde, yerleşik bir uygarlığı yıkmaksızın gelip onun tepesine oturması sonucu, nisbeten sıkı ve merkeziyetçi bir feodalizm ortaya çıkar — Oğuz Türklerinin İslâm - İran kültür dairesine girmelerinin sonuçları gibi[59].

— Bazan, çürümüş bir uygarlık yıkılırken başka bir çürümüş uygarlığın ayakta kalabilmesi, o an için ikinci uygarlığın bulunduğu bölgeyi daha ileri göste rirse de, daha sonra bu durum zıddına dönüşebilir — Batı Roma'nın M.S. V. yüzyılda tamamen çökmesinin,

57 Bkz: aşağıda, II.9..

58 Bkz: aşağıda, IV., VI.2., VI.8..

59 Bkz: aşağıda, II.9., V., VI., özellikle VI.2. ve VI.8..

o sırada üretici güçlerin düzeyi bakımından biraz daha geri bir noktadan yola çıkan Batı Avrupa'da, taze bir temel üzerinde yeni şeylerin fışkırmasına olanak tanımasına karşılık, bin yıl daha yaşayan Bizans'ın, sonunda bütün Doğu Akdeniz havzasında tarihî gelişmeyi geciktiren bir rol oynaması gibi[60].

— Bazan, bir keşif, gerek keşfedilen bütün bir kıtanın, gerekse orayı keşfeden veya ele geçiren ülkenin tüm gelişme çizgisini altüst edebilir — Avrupalıların Kuzey Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda'yı bulmalarının, yerli halkları henüz vahşet veya barbarlık aşamasındaki bu kıtalarda derhal kapitalizmin boy atması sonucunu vermesi; öte yandan, gerek bu bölgelerin, gerekse özellikle Güney Amerika'nın yağmalanmasının, Batı Avrupa'da kapitalizmin gelişmesini hızlandırması gibi[61].

— Bazan, büyük bir dönüşüme önderlik eden kesimin niteliği ve devrimin tabanını oluşturan kitlelerin aktivizm derecesi, sonraki konsolidasyon yıllarının ekonomik süreçlerini önemli ölçüde şekillendirebilir — bir yanda, burjuvazinin nisbeten aktif, işçilerin ve köylülerin ise nisbeten pasif olduğu 1640 (Cromwell) Devrimi ile, diğer yanda, küçük burjuvazinin ve köylülerin daha aktif olduğu bir Jakoben diktatörlüğünden geçen 1789 Devriminin, İngiltere ve Fransa'da mülkiyet.

60 Batı Roma-Cermen sentezinin özgüllüğü için, bkz: aşağıda, IV.; özellikle IV.5..

61 Marx (1867/1967) veya (1867/1975)'in «ilk birikim» ile ilgili VIII. bölümünden türeyen bu anlayışın yakın zamandaki ünlü genellemesi için, bkz: Wallerstein (1974). Wallerstein'in ve Andre Gunder Frank'ın, «periferi»deki en küçük ekonomik kıpırtıyı bile «merkez»in o andaki durum ve ihtiyaçlarının belirlediği yolundaki abartmalı tutumlarının damgasını taşıyan Türkiye ve Latin Amerika uyarlamaları için, bkz: Özkol (1969), Özkol (1970), Galeano (1931).

sanayileşme, ideoloji ve gelecekteki sınıf mevzilenmeleri açısından biraz farklı sonuçlar doğurmaları gibi[62].

* * *

Fakat bütün bu örnekler bize neyi gösteriyor? Tarihin yorumlanmasında, dile kolay gelen muğlak ve eklektik bir ifadeyle «ekonomik etkenler»e, daha titiz bir deyimle üretim tarzına ağırlık vermenin hatâlı olduğunu, ya da insanlık tarihini belli aşamalara ayıramayacağımızı mı? Yukarıdaki problemler dikkatle incelenirse, bu süreçler içinde yer almış olan toplumların dayandığı üretim tarzlarının, süreçlerin sonuçları üzerinde gene de *son tahlilde belirleyici* olduğu saptanır. Çeşitli kabile topluluklarının değişik muhtemel kaderleri hakkında verdiğimiz ilk örneğe dönelim. Tek tek kabile toplulukları düzleminden değil de, ilkel kollektivist üretim tarzı kavramının yüksek teorik düzleminden baktığımızda, sözkonusu üretim tarzının, somut tarihî olayların alternatif akış biçimlerine, diyelim kıtlık ve hastalıkların yapabileceği tahribata, farklı ilkel toplulukların birbirlerini nasıl etkileyebileceklerine, vb.. belli nesnel sınırlar getirdiğini düşünebiliriz. Bırakalım herhangi bir kapitalist ülkeyi; köleci ya da feodal uygarlığa sahip bir halkın, sırf yazların kuraklaşması ya da sıtma yüzünden yeryüzünden silindiği, çok görülmüş müdür? İkinci olarak, ilkel kollektivizm, kölecilik, feodalizm, kapitalizm gibi üretim tarzlarının, her yerde aynı anda yaşanmamış, hattâ bazılarının bazı bölge veya halkların tarihinde hiç yaşanmamış olmasına rağmen, insanlık tarihine bir bütün olarak bakıldığında,

62 İngiliz devrimi için, bkz: Hill (1940/1983). Bir «büyük olay»ın sonrasının, sadece o «büyük olay»ı hazırlamış olan küçük nicel birikimlerle açıklanamayacağının vurgulanması ve **Annales** ekolünün **longue durée**'ye verdiği tek-yanlı önemin eleştirilmesi için, bkz: Hobsbawm (1978). Ayrıca bkz: Berktay (1983), 82-83.

başlıca bu üretim tarzlarının varolduğu; üstelik —tüm mekânlarda aynı eksiksiz sıraya rastlanmasa da— köleci uygarlıkların kabile toplumundan, feodalizmin kölecilikten, kapitalizmin feodalizmden *daha ileri* olduğu. *daha yüksek bir gelişme düzeyi*ni içerdiği göze çarpar. Başka bir deyişle, tek tek bölge veya halkların şu veya bu aşamayı atlayabilmiş olmaları, bir bütün olarak insanlık tarihinin bu momentlerden geçmiş olmasıyla yanyana ve içiçedir[63]. Dolayısıyla, genellemelerimizi çöp sepetine atmak zorunda değiliz. Öte yandan, tarihin tek bir düz ve eşanlı gelişim çizgisi demek olmadığı: her biri gerilemeler ve zigzaglarla dolu olan, birbiriyle kesişen, birbirine karışan ve birbirini etkileyen birçok «eşit olmayan gelişim» çizgisinin karmaşık yumağı olarak karşımıza çıktığı da açıktır. Mesele, bu karmaşık yumağı tahlil edip, binlerce tesadüfün içinde gizlenen kanuniyeti, özeli gözardı etmeksizin özelin içindeki geneli bulmak, aynı zamanda geneli özelle çeşitlendirebilmektir.

* * *

Yukarıda anlattığımız bütün nedenlerle, İktisat Tarihi, diğer Tarih disiplinlerinin yardımına başvurmak-

63 Dikkat edilirse, «insanlık tarihi bu aşamalardan geçmiştir» diyoruz; «insanlık tarihi aşama atlayamaz» demiyoruz. Tarih, objektif bir olgudur, yaşanmış olaylar bütünüdür; yoksa, belli bir amacı olan, bilinçli olarak bir yerlere gitmeye veya gitmemeye çalışan bir irade veya ruh değildir. Önümüzdeki gerçekler, bir bütün olarak insanlığın falanca aşamalardan geçtiğini, bu arada tek tek bazı bölge ve halkların ise sadece filanca aşamalardan geçtiğini, diğer bazı aşamaları ise belli koşullarda atladığını gösteriyor. Geçmişteki aşamalar, kimse öyle bir aşamanın yaşanmasını istediği için değil, fiilen öyle bir aşama yaşandığı için vardırlar. Olmasalardı, «aşama atlandığı» şeklinde bir algılamamız da olmayacaktı. Bu bakımdan, «insanlık tarihi aşama atlayamaz» gibi bir formülasyon, teleolojik, hattâ teolojik olur.

sızın bu görevin üstesinden gelemez. Türkiye'de tarih öğretiminin durumu maalesef pek parlak değildir[64]. Sosyal bilimlerin çeşitli dallarında faaliyet gösteren üniversite ve fakültelerdeki Tarih kürsüleri, çoğunlukla dar anlamda Siyasî Tarih kürsüleridir, yâni sadece siyasî, askerî, diplomatik, vb. olayların anlatımıyla yetinme anlayışının üzerine oturtulmuşlardır. Öte yandan, Siyasî Düşünceler Tarihi, İktisat Tarihi, İktisadî Düşünceler Tarihi gibi disiplinler, özellikle geçmişte, genel bir tarih öğretiminin kapsamı dışında sayılmış; siyaset bilimcilerinin veya hukukçuların veya iktisatçıların, kendi alanlarının özel tarihçesini sırf kendi açılarından anlatma ve öğrenmelerine hasredilmiştir. Bu durum, bu disiplinlerin her birinin bakış ve kavrayış açısını daraltıyor, birbirlerinden yararlanma olanaklarını azaltıyor, tarihin ham malzemesini küçük kompartımanlara ayırarak ufalıyor[65]. Öğrenci, Fransız Devriminin siyasî ve askerî olaylarını Siyasî Tarih'te okur; bu büyük toplumsal fırtınayı hazırlayan ekonomik süreçlerle — varsa— İktisat Tarihi dersinde karşılaşır; Fizyokratların, J.B. Say'in ve Adam Smith'in düşüncelerini İktisadî Doktrinler'de öğrenir; Diderot, Montesquieu ve Voltaire'i de, Siyasî Düşünceler Tarihi'nde... Ve hepsi farklı zamanlarda, birbirinden kopuk ve karışık bir sırayla okutulan bu derslerden, sağlam bir karşılaştırmalı tarih bilgisi edinmek, pek mümkün olamaz. Biraz da bu yüzden, «tarihi naklî bir doğrultuda öğrenmiş ve öğretmiş bir medeniyetin, en az bin yılı aşan gelenekleri»[66] hâlâ bizimle...

Bu durum, İktisat Tarihine disiplinlerarası bir yaklaşımla eğilmemizi büsbütün gerekli kılıyor.

64 Bu konuda toplu bilgiler ve güzel değerlendirmeler için, bkz: Felsefe Kurumu (1975; 1977), 231 v.d.: «Türkiye'de Tarih Eğitimi» bölümü.

65 Tabii sadece bizde değil, Batı'da da; bkz: G.S. Jones (1973).

66 Üçyiğit (1975; 1977), 273.

II. KABİLE TOPLUMUNA KARŞILAŞTIRMALI BİR BAKIŞ

II.1. Tarih-öncesinin Boyutları

Modern sanayinin yüksek tekniği, içiçe geçen çok yönlü işbölümleri, toplumsal ilişkilerimizin karmaşıklığı, uygar düşüncenin zenginliği ve soyutluğu — bütün bunlar, insanın çevresi üzerindeki denetimini sürekli olarak geliştirmesine temel olan üretici güçlerin bugünkü yüksek gelişme düzeyinin tezahürleridir. Zaman içinde geriye doğru gittikçe, üretim tekniği geriler, işbölümleri azalır ve ortadan kalkar, toplumsal örgütlenme basitleşir, insan bilinci daha yeknesak bir nitelik kazanır ve ölüm-kalım mücadelesi tarafından daha dolaysız bir şekilde belirlenir. İnsanın gelişme aşaması ne kadar geri olursa, hayatının da doğal çevresi tarafından o kadar dar bir şekilde sınırlandığını görürüz. Nihayet gide gide, çevrelerini değiştirmek ve kontrol altına almak yolunda hiçbir iradî istek ve çabaları olmayan hayvanlara varırız[1].

1 Thomson (1949/1965), 53 veya (1949/1983), 45; ayrıca bkz: yukarıda, I. bölüm, dipnot 53.

İnsanın hayvanlar âleminden çıkışı, günümüzden yaklaşık 2 milyon yıl öncesine rastlar. Bildiğimiz ilk uygarlıklar ise, günümüzden sadece 6000 yıl önce belirmiştir. Görüldüğü gibi uygarlık dönemi (veya tarih çağları), insanın yeryüzündeki varlığının çok küçük bir parçasını kapsamaktadır[2]. Uçsuz bucaksız uygarlık - öncesi (veya tarih-öncesi, pre-historik) dönem boyunca insanlar, *son derece ilkel âletler kullanan, kendi tüketimleri için üretim yapan, içlerinde toplumsal işbölümü henüz mevcut olmayan, doğal (kandaş) ilişkilere dayalı, küçük ve dağınık* topluluklar halinde yaşamışlardır.

Bu uygarlık-öncesi toplulukların ilk ve en basit şeklini *ilkel sürüler,* biraz daha gelişmiş şeklini de *kabileler* oluşturuyordu.

II.2. İlkel Sürü

İnsan başlangıçta, daha yüksek maymunlardan insan olmaya doğru geçiş halindeyken, muhtemelen —yüksek hayvanların sürü halindeki yaşantılarının bir uzantısı olan— *ilkel bir sürü (horde)* halinde yaşıyordu. Bu ilkel sürüyü, henüz üretim yapmayan, yâni âlet kullanarak doğayı değiştirmeyen ve sadece doğada bulduğuna olduğu gibi el koyan küçük bir gezginci grup olarak tasvir edebiliriz. Daha önce de belirttiğimiz gibi henüz gerçek anlamda üretim olmayan bu yiyecek edinme tarzına, *yiyecek toplayıcılık* diyoruz[3].

Bu ilkel sürüyü meydana getiren canlıların hay-

2 Chia Lan-po (1975), 41; Starr (1965), 3; Şenel (1968), 156 - 157; Şenel (1982a); Şenel (1982c), 1 - 2 ve dipnot 1; Thomson (1973), 47 veya (1973/1978), 53. Kapsamlı bir tarihlendirme tablosu için, bkz: Diakov, Kovalev ve diğerleri (t.y.).

3 Genel olarak ilkel sürü hakkında, bkz: Şenel (1982b), 8 - 9; Şenel (1982c), 44 ve dipnot 30 - 31. Zubritski, Kerov, Mitropolski (? /1971), 36 - 38'de de bir toplu özet bulunabilir; ancak bu yazarlar, ilkel sürünün nasıl olup da klanlardan oluşan bir kabile-

vanlardan (yüksek maymunlardan) ayrılmasını sağlayan iki önemli fizyolojik adımın, a) elin gelismesi, b) beyin kapasitesinin biraz daha büyümesi olduğuna, daha önce işaret etmiştik. İnsanın ve onun *toplumsal* varlığının evrimini yakından etkileyen üçüncü bir biyolojik - fizyolojik ilerleme de, insan yavrusunun büyüme süresinin uzaması oldu. Uzun bir büyüme süresi, yavruların bazı bilgilerle donatılarak yetiştirilmesini, eğitilerek şekillendirilmesini mümkün kıldı[4].

Yavruların eğitiminin ana meseleleri nelerdi?

İnsan toplumunun bu çok erken aşamalarında, bütün çalışma kollektifti. Teknik düzey son derece düşük olduğu için, gerek *yiyecek toplayıcılık* ve gerekse onu izleyen *avcılık,* sürünün istisnasız bütün mensuplarının katılmasını gerektiren faaliyetlerdi. Zira bu ilkel sürüler, içlerinden bir kısmının çalışmaksızın geçinmesini sağlayabilecek bir ürün fazlası yaratamıyorlardı[5]. Sü-

re dönüştüğü sorusunu tamamen açıkta bırakıyorlar. İlkel sürünün yiyecek toplayıcılığına ilişkin kaynaklar için, bkz: yukarıda, I. bölüm, dipnot 19 ve dipnot 29.

Kabile sisteminin insanlığın toplumsal evrimindeki ilk ve evrensel adım olduğu genel teorisi gibi, bu «ilkel sürü» hipotezi de XIX. yüzyılın ünlü Amerikalı antropologu Lewis Morgan'a aittir. Bu bilim adamı hakkında, bkz: Engels (1884/1967), 13 - 34 veya (1884/1953), 455 - 467; sözkonusu eserin yabancı dillerdeki baskılarının **Lewis H. Morgan'ın Araştırmaları Işığında** AİLENİN, ÖZEL MÜLKİYETİN VE DEVLETİN KÖKENİ şeklindeki tam başlığının, Morgan'ın Marx ve Engels'i ne kadar etkilemiş olduğunu eldeki Türkçe metninden daha iyi yansıttığını biz ekleyelim. Morgan hakkında ayrıca bkz: Şenel (1982a) ve Şenel (1982c), 13 ve dipnot 22, 29 ve dipnot 60.

4 Bernal (1954/1965), 38; Childe (1936/1978), 34; Childe (1942/1964), 16 veya (1942/1982), 13; Hoebel (1949/1958), 301; McNeill (1957/1971), 7; Reed (1975/1982), 74 v.d.; Şenel (1982b), 7; Thomson (1949/1965), 45 veya (1949/1983), 38; Thomson (1955/1972), 33 - 34, 42 - 43.

5 Thomson (1949/1965), 41 - 42, 49 veya (1949/1983), 35, 41; Thomson (1973), 4 - 5 veya (1973/1978), 12.

rünün çok kalabalıklaşmasında bir tehlike yoktu. Çünkü fazla nüfus, daima sürüden ayrılıp başka bir sürü meydana getirebilir; kendine özgü, ayrı bir alan üzerinde yiyecek toplayarak varlığını sürdürebilirdi. Fakat sürünün mevcudunun çok azalması ölüm demekti, çünkü bu son derece geri koşullarda, belli bir asgarî sayıdan daha az insanın yeterli yiyeceği toplaması, tehlikelerden korunması, vb. imkânsızdı[6]. Bu durumda, yaşama vasıtalarının «*üretimi*» (daha doğrusu, elde edilmesi) ile sürünün kendisinin *üremesi,* bölünmez bir bütün teşkil ediyordu. Ve tıpkı «üretim» tekniğinin çok zayıf ve sallantıda olması gibi, üreme tekniği de çok zayıf ve sallantıdaydı. Bu ilkel topluluklarda yaşam süresi çok kısa, özellikle çocuk ölümü oranı çok yüksekti Hâlâ varolan bütün ilkel toplumlarda, gerek «üretim» olayını, gerekse doğum olayını çevrelediğini gördüğümüz büyüsel âyinler (gerçek teknikleri takviye eden hayalî teknikler), maddî zorunluluklar temeli üzerinde ortaya çıkmış bulunuyordu[7].

Dolayısıyla ilkel sürünün iki temel meselesi, *yiyecek bulmak* ve *çocuk yapmaktı*[8]. Büyüme süresi uzayan yavruların bütün eğitimi, bu iki mesele üzerinde yoğunlaşmıştı. *Yiyecek toplama* faaliyeti açısından, erkeklerle dişiler arasında bir fark yoktu. Ama üreme ve çocuğun yetiştirilmesi açısından, belli bir fark vardı. Birinci olarak, üremede dişinin rolü, erkeğin rolünden daha belirgin ve daha zordu. İkinci olarak, analık fonksiyonları itibariyle dişi, çocuğa daha yakındı ve dolayısıyla eğitim görevini dişiler yükleniyorlardı[9].

6 Şenel (1982c), 41 - 42. Burada niceliğin niteliğe dönüşümünün ilginç bir örneğini görüyoruz.

7 Thomson (1940/1967), 21; Thomson (1949/1965), 38, 45 v.d. veya (1949/1983), 32, 38 v.d..

8 Thomson (1949/1965), 45 veya (1949/1983), 38; ayrıca bkz: Engels (1884/1967), 14 - 15 veya (1884/1968), 455; Gras (1922/1941), 9; Reed (1975/1982), 149; Şenel (1982c), 41 - 42.

9 Bernal (1954/1965), 39; Reed (1975/1982), 74 v.d.; Şenel

İşte, henüz gerçek anlamıyla ekonomik üretimin görülmediği bu aşamada, sürünün hayatında oynadıkları bu çok önemli rol nedeniyle, grupta hâkimiyeti dişiler ele aldılar. İlkel sürüye *(horde),* kadınlar hâkimdi. Bu aşamada erkeklerin tek özel ve ayırdedici fonksiyonu, dişileri döllemekten ibaretti. Bu ilkel grupçuklarda, insan kültürünün çekirdeğini teşkil eden unsurlar, yâni grupçuğun alışkanlıkları, davranış normları, gelenekleri, büyüleri, vb., kadınlar tarafından şekillendiriliyor ve nesilden nesile aktarılıyordu. Yiyecek toplayıcılık ile yaşayan ilkel sürü, aynı zamanda mutlak olarak *anaerkil* (matriyarkal) idi[10].

Bu ilkel sürülerin henüz başka ilkel sürülerle herhangi bir teması yoktu. Daha doğrusu, yapıcı, üretken, birşeyler alan veya veren, tarafları etkileyen, sü-

(1932c), 42; Thomson (1949/1965), 149, 153 veya (1949/1983), 167, 171; Thomson (1955/1972), 33 - 34, 42 - 43 - yazara göre, Kasi'lerin «klan, kadından doğdu» şeklindeki atasözleri, bu ana-bakımı belirleyiciliğini yansıtmaktadır.

10 Anaerkilliği, bilimin gelişmesinin daha geri bir safhasında örneğin Engels (1884/1967) veya (1884/1968)'in yaptığı gibi bahçe tarımına geçiş ile değil, doğrudan doğruya kadının üreme ve çocuk yetiştirmedeki rolüyle açıklayıp, ilkel sürü ile başlatan bu teoriyi, çarpıcı biçimde Thomson (1949/1965), 149 veya (1949/1983), 167'de buluyoruz. Reed (1975/1982), bu konuda Thomson'u izlemektedir. İlkel eşitlikçiliğin üretim-öncesi, doğal karakteri hakkında genel bir not için, bkz: Hassan (1981). Mutlak bir anaerkilliğin varolup olmadığı noktasındaki tereddütlerin özetlenmesi için, bkz: Thomson, yukarıda aktarılan yerler; böyle bir tereddüt için, bkz: Bernal (1954/1965), 39; çağdaş etnoloji ve antropolojinin, uzak geçmişte anaerkil bir aşamanın varlığını reddetme eğiliminin özeti ve eleştirisi için, bkz: Hassan (1982), 24 - 49. Aynı eser, 30 dipnot 30'da Hassan, Şenel (1982c)'nin de bu noktada hatâlı bir tutumu benimsediğini savunmaktadır.

İlkel sürünün varsayılan mutlak anaerkilliğinin dolaysız uzantısı olarak, anaerkil egzogamik klan yaşantısının tasviri için, bkz: Thomson (1940/1967), 51.

rünün hayatında bir nitelik değişikliği yaratan bir teması veya ilişkisi yoktu. İlkel sürü, kalabalıklaştıkça ve civardaki yiyecek kaynakları yetersiz hale geldikçe bölünüyordu. Ortaya çıkan yeni grupların birbirleriyle teması kopuyor, en son belirenler başka toplama-avlanma alanlarına göçüyorlar, birbirlerinin toplama-avlanma alanlarına girdikleri takdirde ise ya öldürüyor, ya da ölüyorlardı. Böylece yeni ilkel sürüler ortaya çıkıyor, ama herhangi bir toplumsal gelişme, toplumsal örgütlenmede bir kalite değişikliği gerçekleşmiyordu.

Bu ilkel sürü *endogamikti* ve *kollektif cinsel ilişkilere* dayalıydı. Başka bir deyişle, bu ilkel sürülerde, bizim bugün görüp anladığımız şekilde bir evlilik mevcut değildi. Hattâ daha geniş olarak, bireysel cinsel ilişkiler bile yoktu.

İlkel sürü, başlıca üç nesile ayrılıyordu: *Yaşlılar, Yetişkinler, Çocuklar.* Bu yaş kademelerinin temeli fizyolojikti. Çocuklar ve yaşlılar, yiyecek temini bakımından yetişkinlere bağlıydılar. Dolayısıyla bu yaş kademeleri, en basit şekilleriyle, avcılıktan bile önce ortaya çıkmıştı. Çok çok gerilerde, hiç artı-ürün yokken ve topluluğun yaşaması için mutlaka herkesin çalışması gerekirken, artık çalışamayacak durumda olan yaşlılar ölüme terkediliyorlardı (bu gelenek, Kuzey Amerika kızılderililerinin ve Eskimoların hikâyelerinde sık rastlanan bir temadır). O sırada Yetişkinler ve Çocuklar olmak üzere sadece iki yaş kademesi vardı. Daha sonra, av alanları, iklim değişiklikleri, göç zamanları, büyüler vb. hakkındaki uzun tecrübeleri, onları ağızdan kulağa geçen geleneksel bilginin doğal depoları haline getirdiğinde, yaşlılar ekonomik bir değer kazandılar ve çalışamayacak hale geldikten sonra dahi, sürünün henüz pek cılız olan artı-ürününden bir pay alarak yaşamalarına izin verildi. Her çocuk, konuşmayı yeni yeni öğrenirken, kendisini *büyükbaba ve büyükanalar, babalar ve analar* ve *erkek ve kız kardeşler*'den oluşan bir topluluğun en alt kademesinde buluyordu. Çocuk buluğa

eriştiğinde ikinci yaş kademesine (Yetişkinler arasına) katılıyor[11], beri yandan kendisinin altında yeni bir oğullar ve kızlar kademesi teşekkül ediyor, buna karşılık o birey açısından büyükbaba ve büyükanalar kademesi ortadan kalkıyor, üzerinde sadece analar ve babalar kademesi kalıyordu. Birbirine bitişik herhangi iki nesilden biri mutlaka diğerinin ana ve babalarından, diğeri de mutlaka birincisinin oğul ve kızlarından oluşuyordu. Birbirine bitişik olmayan iki nesil ise, mutlaka büyükbaba-büyükana/torunlar ilişkisi içinde bulunuyorlardı.

İlkel sürüde, Yetişkinler kademesi içinde çiftleşmek, kısıtsız ve sınırsız olarak serbestti. İlkel sürünün endogamisi bu şekilde tezahür ediyordu. Bu duruma göre, herhangi bir bireyin gerçek babası, gerçek anasının erkek kardeşi olabilirdi; bireyin erkek ve kız kardeşleri, onun «kayınbirader»lerinden ve «görümce»lerinden ayırdedilemezdi; bireyin çocukları ile erkek ve kız kardeşlerinin çocuklarını, «kayınbirader» ve «görümce»lerinin çocuklarını ayırdetmek de mümkün değildi. Başka bir deyişle, bu ilkel sürülerde *bireysel* akrabalık (kanbağı) ilişkilerinin bir anlamı yoktu; sadece kollektif akrabalık ilişkileri tanınıyordu. Bir nesil, bir bütün olarak başka bir neslin anası-babası, oğlu-kızı, veya büyükana-büyükbabası durumunda bulunuyordu[12].

Hakkında dolaysız gözlemlerimizin bulunmadığı ilkel sürüye[13] ilişkin yukarıdaki tesbit veya tezler, bugünkü alışkanlıklarımız ve ahlâkî kurallarımız açısın-

11 Bu yaş grubu değiştirmesi olayının klanlarda aldığı seremonik biçim için, bkz: aşağıda, dipnot 48.

12 İlkel sürünün bu varsayılan özelliklerinin toplu anlatımı için, bkz: Thomson (1949/1965) veya (1949/1983), I. - III. kısımlar; özellikle —her iki baskıda— 69-70.

13 Thomson (1949/1965), 66 veya (1949/1983), 65; Bernal (1954/1965), 45.

dan bize çok yabancı, âdetâ inanılmaz geldiğinden, bu çıkarsamaların dayandırıldığı kanıtlar hakkında bazı açıklamalarda bulunacağız. Bu, kapitalizm-öncesinin, hattâ tarih-öncesinin incelenmesinde kullanılan yöntemler, İktisat Tarihinin yararlandığı çeşitli tipte veriler hakkında bilgi edinmemize de yarayacaktır.

Burada, ilkel sürünün anlattığımız özellikleri için, başlıca üç kanıta başvuracağız.

1) Daha sonra göreceğimiz gibi, kabile toplumu, her biri belli bir *toteme* tapan ve kendisinin o totemin (klan atasının) soyundan geldiğine inanan *klan*'lardan oluşur. Totemik klanlar *egzogamik*tir, yâni klan-içi cinsel ilişki yasaktır. Oysa, günümüze kadar gelebilmiş kabile topluluklarının en geri ve ilkel olanlarının, Avustralya yerlilerinin geleneklerinde, *klan atalarının daima kendi totemlerine mensup kadınlarla çiftleştikleri* anlatılır. Bunu, bu klanların henüz ilkel sürüler oldukları bir dönemde endogaminin hâkim olduğundan başka bir şekilde yorumlamak mümkün değildir. Gerçek durum değişmiş, endogami egzogamiye dönüşmüş, fakat eski durumun efsanelerde anısı kalmıştır[14].

2) Tarihî dilbiliminin temel ilkesi, birer ses kümesi olarak kelimelerin kendilerinin, taşıdıkları anlamlardan daha yavaş değiştikleridir. Her kelime, belli tarihî, sosyo-ekonomik koşullarda ortaya çıkar ve başlangıçta, sadece o ilk koşulların belirlediği bir anlamı taşır. Zaman içinde, sosyo-ekonomik koşullar değişir, dolayısıyla o kelimenin ifade ettiği kurum veya ilişki veya olay değişir, fakat kelimenin kendisi aynı kalır. Bu durum, kelimenin bugünkü fonksiyonu veya anlamından geriye doğru giderek çeşitli anlam tabakalarını birer birer kaldırmamızı ve nihayet o kelimenin başlangıçtaki anlamına veya fonksiyonuna varmamızı mümkün kılar. Başka bir deyişle, tarihî dilbiliminin

14 Thomson (1940/1967), 17 ve dipnot 17; Thomson (1949/1965), 44 veya (1949/1983), 37.

bulgularından yararlanarak, bir kelimenin bugün ifade ettiği bir kurum veya ilişkinin başlangıçtaki şeklinin ne olduğunu, o ilk şekilden yola çıkarak nasıl bir evrimle bugünkü durumuna dönüştüğünü keşfedebiliriz[15].

Konumuzla ilgili olarak bu tahlil yöntemini uygulayacağımız alan, kanbağı (akrabalık) terminolojileridir. Bütün kelimeler gibi kanbağı terminolojileri de, yansıttıkları gerçek ilişkiler değişikliğe uğradıktan çok sonra dahi kalıp olarak varlıklarını sürdürürler. Bugün varolan kanbağı terminolojileri incelendiğinde, birçok terimin kelime anlamı ile bu terimle adlandırılan gerçek ilişkinin niteliği arasında büyük ayrılık olduğu görülmektedir. Bu gibi ayrılıklar, belli bir anda varolan bir terminolojinin, daha eski bir dönemden, gerçek duruma tamamen uyduğu bir aşamadan devralındığını göstermektedir.

Günümüzün ileri toplumlarında, cinsel ilişkiler artık tamamen ve çok uzun bir zamandan beri bireselleşmiştir. Buna bağlı olarak, kanbağı terminolojisi de tamamen bireysel bir nitelik kazanmıştır. Bizim kullandığımız terminolojide, terimlerin kapsamı çok dar ve bireyseldir; her ilişkinin iki kutbu için farklı terimler vardır; üstelik her terim, hitap edilen veya (Avrupa dillerinde) edenin cinsiyetine göre de değişmektedir: Baba-oğul, ana-kız, amca-teyze-yeğen, vb. gibi. Bugünkü bireysel evlilik ve dar aile düzeninin gerçek ilişkilerini yansıtan bu terminolojiye, dilbilimciler Deskriptif (Tasvirci) Sistem adını veriyorlar. Oysa günümüzde varolan tek kanbağı terminolojisi değildir bu. Avustralya'nın, Polinezya'nın veya Kuzey Amerika'nın bugüne kadar gelebilmiş yerli halklarında, çok geri iki kanbağı terminolojisi daha görülüyor. Bunlara, Tasnifçi Sistem-Tip I ve Tasnifçi Sistem-Tip II deniliyor. Işte bu sistemler, evliliğin tarih-öncesinin aydınlatılmasında bize yardımcı olmaktadır.

15 Thomson (1949/1965), 59 veya (1949/1983), 59.

Bu terminolojilerin en ilkeli olan Tasnifçi Sistem-Tip I'de, kanbağı ilişkileri, «karşılıklı olarak yekdiğerine şâmil» *(self-reciprocal)* denilen terimlerle anlatılmaktadır. Örneğin Polinezya'nın Tikopiya lisanında, eğer konuşan erkek ise, *taina* «erkek kardeş», *kave* «kız kardeş» anlamına gelir. Eğer konuşan kadın ise, terimler yer değiştirir ve *taina* «kız kardeş», *kave* de «erkek kardeş» olur. Dolayısıyla, her halükârda, eğer A, B'nin *taina*'sıysa, B de A'nın *taina*'sı demektir (kendi kafanızdan çeşitli örnekleri işleyerek bunu somutlayabilirsiniz). Keza, büyükana ve büyükbabalar ile torunlar da birbirlerine hitap ederken, tek bir terim, «karşılıklı olarak yekdiğerine şâmil bir terim» kullanırlar. Örneğin Dobu dilinde bu terim, *tubuna*'dır. Dedem veya ninem benim *tubuna*'m ise, ben de onların *tubuna*'sıyım. Bu tip terimler, Tasnifçi Sistem-Tip I'in bütün varyantlarında mevcuttur.

Bunun anlamı nedir? Muhtemelen başlangıçta sistemin tümü, «yekdiğerine şâmil» *sadece üç terimden* ibaretti. Bu terimlerden biri, bitişik nesillerden iki şahsın birbirine hitabında (iki bitişik neslin mutlaka ana-baba/oğul-kız durumunda olması gerektiğini hatırlayın); bir diğeri, birbirine bitişik olmayan uç nesillerden iki şahsın birbirine hitabında; üçüncüsü ise, herhangi bir neslin kendi içinden iki şahsın birbirine hitabında (her neslin kendi içinde kardeşlerden oluştuğunu hatırlayın) kullanılıyordu. Yâni bu üç terim, ilkel endogamik sürünün üç yaş kademesine özgü davranış biçimlerine tekabül ediyor; maddi hayatta mevcut bu üç nesli yansıtıyordu. Morgan, Tasnifçi Sistem-Tip I'in kökeninin ilkel endogamik sürüye dayandığını, işte bu yöntemle göstermiştir[16].

3) Üçüncü kanıtımız, karşılaştırmalı dinbilimi ile

16 Thomson (1940/1967), 23-26, 387-401, 402-417; Thomson (1949/1965), 60-66 veya (1949/1983), 60-65; Reed (1975/1982), 33 v.d..

ilgilidir. Kelimelerin, taşıdıkları anlamlardan daha yavaş değişmeleri gibi, dinler de, kendilerini ortaya çıkaran toplumlardan çok daha yavaş değişirler. Örneğin M.Ö. birinci binyılın başlarında bir kabile dini olarak ortaya çıkan Yahudilik, bugün hâlâ yaşamaktadır[17]. Hıristiyanlık, köleci Roma uygarlığının bağrında doğmuştur; feodal Ortaçağın esas ideolojisi olmuştur; bugün de —çeşitli mezheplere bölünmüş olmakla birlikte— mevcuttur[18]. Keza Müslümanlık, Arap kabile toplumunun çözülmeye uğradığı bir anda ortaya çıkmıştır[19] ve bugün dünyanın dört bir köşesinde, çok farklı sosyo-ekonomik koşullarda yaşayan insanların imanı durumundadır. Ekonomik ilerlemenin tasfiye ettiği toplumsal kurumlar ve ilişkiler, dinî inançlarda yaşar, kendilerine dinde bir melce bulurlar. Dolayısıyla din, tıpkı farklı zamanlara ait hayvan ve bitki fosillerini tabaka tabaka muhafaza eden tortul kayalar gibi, demode olmuş uygulamaların ve artık taşınmayan inançların tabakalaşmış bir deposudur. İnsanlık tarihinin karanlık dönemlerinin aydınlatılmasına da bu bakımdan yardımcı olur[20].

Bütün dinlerde ve özellikle ilkel toplumlarda görülen bir ortak nokta şudur: İnsanlar, normal hayatlarında ataları gibi davranmayı terkettikten çok sonra da, refahlarının şu veya bu şekilde atalarının hayırhahlığına bağlı olduğu, onlardan büsbütün kopmamaları gerektiği inancını taşırlar. Dolayısıyla, bireyin hayatının kritik safhalarında veya kamunun uğradığı bir felaket anında, ataların koruyuculuğuna mazhar olabilmek

17 Thomson (1955/1972), 100 - 101; Marx (1844b/1968b); Selsam ve Martel (1963), 224 - 247, özellikle 230. Ayrıca bkz: aşağıda, II.9..

18 Dipnot 17'de verilen Yahudilikle ilgili kaynaklara ek olarak, bkz: Marx ve Engels (1966) veya (1974); özellikle Engels (1882/1966) veya (1882/1974) ve Engels (1894-1895/1966).

19 Bu konuda bkz: Cahen (1970), 9 - 18.

20 Örneğin bkz: II.9.'daki Tevrat (Ahdi Atik) irdelemesi.

amacıyla, eski âdetlerin şu veya bu şekilde tekrar canlandırıldığı görülür[21].

İste, günümüze kadar gelebilmiş kabile toplulukları arasında görülen birçok âdet ve gelenek de, ilkel endogamik sürüde varolan mutlak cinsel serbestinin anısal kalıntılarından başka birşey değildir. XVII. - XIX. yüzyıllarda Polinezya'ya giren beyazların ve Hıristiyan misyonerlerinin pek çoğu, tanık oldukları geleneklere o günkü Hıristiyan ahlakının gözlükleriyle bakmışlar, dehşet içinde gözlerini kapatmışlar ve *anlamaya* çalışmamışlardır. Bir örnek verelim. Fiji adalarında erkek ve kız kardeşlerin, bırakalım birbirleriyle cinsel ilişkide bulunmayı, buluğa erdikten sonra gerçek hayatta birbirlerine dokunmaları bile yasaktı. Ne var ki, bir şef hastalandığında, iyileşmesi için düzenlenen kamu töreninde, bütün cinsiyet ve mülkiyet kuralları geçici olarak ilga edilir ve tören süresince, erkek ve kız kardeşler karı-koca imişler gibi serbestçe cinsel ilişkide bulunurlardı. Bu törenlere tanık olup ayrıntılarını kaydedebilenlerden, bir tek Fison adındaki dindar fakat dürüst bir Hıristiyan misyoneri, şu yorumu yapabilmiştir:

> «Bu törenin, hiçbir anlamı veya amacı olmayan bir sefahat boşalımı olduğunu, bir an için bile düşünemeyiz. Bu, dinî bir âyinin bir parçasıdır ve ataların kabulüne şayan olduğu düşünülmektedir. Peki ama, *eğer onların geçmişteki uygulamasını yansıtmıyorsa,* ne diye ataların kabulüne şayan olsun?»[22]

21 Thomson (1949/1965), 66 veya (1949/1983), 66.

22 Aktaran: Thomson (1949/1965), 67 veya (1949/1983), 67. Ancak daha eski geleneklerin kalıntıları olarak yorumlanabilecek diğer törensel cinsî serbestî örnekleri için, bkz: Tayanç ve Tayanç (1977), 53; Reed (1975/1982), 351 - 352.

II.3. İlkel Sürüden Kabile Toplumuna Geçiş

Buraya kadar anlattıklarımızı özetleyelim: Tarih - öncesinin ilk ve en doğal, yarı-hayvansı, yarı-insansı toplum birimi olan ilkel sürü, a) yiyecek toplayarak yaşıyordu; b) anaerkildi; c) endogamik idi; d) kendi başına (izole, yalıtılmış) bir topluluktu.

Öte yandan, biraz sonra daha ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz kabile toplumu, a) belli bir toteme tapan ve onun soyundan geldiğine inanan, totem edindiği hayvan veya bitkiyi hiç yemeyen; b) baslangıçta anaerkil iken giderek ataerkillesen (anaerkillikten ataerkilliğe doğru bir geçiş sürecini yaşayan); c) egzogamik; d) hepsi belli bir kabileye bağlı ve birbirleriyle sıkı ilişki içinde olan *klan*'lardan oluşur.

Bu durum nasıl ortaya çıktı? İlkel sürü, nasıl kabile haline geldi? İlkel sürünün birçok özelliği, nasıl kendi zıtlarına dönüştüler? Şimdi ele almamız gereken sorun, budur. Bu, bir bakıma, totemizmin ve egzogaminin kökeninin açıklanması şeklinde de formüle edilebilir[23].

Tekniğin hemen tamamen yiyecek toplayıcılık ve en basit avcılık usulleri ile sınırlı olduğu şartlarda, her ilkel sürü ancak çok dar bir gıda rejimini gerçekleştirebiliyordu. Küçük gezgin sürüler, yaşayabilmek için bütün çabalarını bir tek hayvan veya bitki türünün ele geçirilmesinde iyice ustalaşmaya yöneltiyor, bu belli hayvan veya bitki türünün avlanması veya toplanmasında uzmanlaşıyor, giderek ele geçirilmesinde uzmanlaştıkları ve ... rejimlerini dayandırdıkları bu hay-

23 Aşağıda aktaracağımız teori de, gene George Thomson'a aittir. İlk formülasyonu için, bkz: Thomson (1940/1967), 17, 81 - 82; ihtiyatî kayıtlar için, bkz: aynı eser 5-6. Sonra, bkz: Thomson (1949/1965), 36-45 veya (1949/1983), 30 - 38. Tezin küçük düzeltmelerle nihaî tekrarı için, bkz: Thomson (1955/1972), 43 - 45, 50 - 51.

van veya bitki türünün *üreme alanları* üzerinde toplanıyorlardı. Keza bu ilkel sürüler, üzerinde uzmanlaştıkları hayvan veya bitki türünün çoğalması için bir «çoğaltma töreni» yapıyorlardı. Çoğaltma töreni, eğer üzerinde uzmanlaşılan tür bir bitki ise, bu bitkinin büyüyüşünün; eğer hayvan ise, bu hayvanın ayırdedici huylarının, hareketlerinin, seslerinin ve (bazı hallerde) onu yakalama ve öldürme eyleminin dramatik temsilini içeriyordu. Bu tören genellikle, uygun bir şekilde kıyafet değiştirmiş olan ilkel sürü mensuplarının, üzerinde uzmanlaşılan hayvan veya bitki türünü kusursuz bir şekilde taklit ettikleri bir dansı da içeriyordu. Buna *mimetik dans* veya *taklit dansı* diyoruz. Bazan da, üzerinde uzmanlaşılan hayvan veya bitki türünün, kayalara veya kuma bir resmi yapılıyordu. Burada da *mimesis*, yani taklit unsuru mevcuttu. Bu tip törenlerin başlangıçtaki hedefi, doğrudan doğruya o hayvan veya bitki türünün davranışlarının iyice öğrenilmesini sağlamak ve onu yakalamada ustalaşmaktı. Başka bir deyişle, her ilkel sürü, belli bir türün üreme alanlarında toplanmış ve sadece o türün ele geçirilmesinin gerçek tekniğinde değil, aynı zamanda bu gerçek tekniği takviye eden mimetik provalarda da uzmanlaşmış bulunuyordu.

İlkel sürülerin nüfus artışı sonucu sürekli olarak geçirdikleri bölünmeler sırasında, yeni ortaya çıkan sürüler, bağrından koptukları ana sürü ile teması korumadıkları, başlarını alıp yepyeni bir alana göçtükleri (veya kovalandıkları) takdirde, durumda bir nitelik değişikliği gerçekleşmiyordu. Ama günün birinde, belli bir tür üzerinde uzmanlaşan ve sırf o türü yiyerek yaşayan bir ilkel sürünün ikiye bölünmesi sonucu ortaya çıkan iki grup, birbirlerinden şu veya bu nedenle uzaklaşmayıp ilişkilerini sürdürdüklerinde, önemli bir dönüşüm meydana geldi.

A) Artık bu iki gruptan her birinin, üzerinde uzmanlaştığı kendi türünden topladığı veya yakaladığı

miktar, her iki gruba da dağılıyordu. Dolayısıyla elde edilen hayvan veya bitki türlerinin, ele geçirilir geçirilmez oracıkta yenmeyip paylaşılmak üzere konaklama mahalline geri getirilmesini sağlamak, önem kazandı. Bunu sağlamanın aracı ise, elde edilen veya avlanan hayvan veya bitki türünün hemen oracıkta yenmesinin yasaklanması *(tabu* ilân edilmesi) oldu.

B) Bu iki grup, artık eskisi gibi kendi başlarına iki ilkel sürü değil, birbirleriyle sıkı ilişki içindeki iki gruptular; ikisini de kapsayan bir bütünün iki parçasıydılar. Bir tek ilkel sürünün bölünmesiyle ve fakat parçaların tamamen kopmamasıyla ortaya çıktıkları için, aralarında kuvvetli bir kanbağı (akrabalık) vardı. Onlar, artık bir kabilenin iki *yarım*'ı *(moiety),* iki *ana klanı* durumundaydılar.

C) Kabileye geçiş sürecine girmiş olan ilkel sürü, bu başlangıç adımından sonra, kendi kendine bölünerek değişmeye devam etti. Zamanla, her *yarım* da iki veya daha çok birime bölündü ve bu birimler de, ilk iki yarımı örnek alarak, birbirlerinden tamamen kopmadılar. Böylece, her yarımı belli sayıda *klan*'ı içeren, iki yarımlı bir kabile ortaya çıktı. Sonra bu klanların da bölünmesiyle gruplar çoğaldı: her *yarım*ında belli sayıda *fratri,* her fratrisinde belli sayıda *klan* bulunan bir kabile şekillendi. Böylece ilkel sürünün ilk bölünmesinden doğan birbirleriyle iliskili ilk iki grup, kabilenin ilk iki klanı, iki yarım'ı oldular. Bunlar bölündükçe, fratrilere ayrıldılar. Bölünme devam ettikçe, ilk ilkel sürüden fışkıran bütün gruplar, bir tek kabilenin parçaları haline geldiler. Temel birim artık klandı[24]. Kabile ise, ilk çekirdeğin, yâni nitelik değişikliği doğuran bir bölünmeler zincirini başlatan o ilk ilkel

24 Thomson (1949/1965), 58 veya (1949/1983), 58. Ayrıca, Marx'tan naklen Zagalov ve diğerleri (1970/1979), 62: «Gens topluluğunun örgütlenmesinde çıkış noktası gens'lerdir; sistemin temelini olduğu kadar birliğini de bunlar meydana getirirler.»

sürünün birliğini koruyan ve yaşatan bütünsel kombina olarak kaldı[25].

D) *Tabu,* başlangıçta belli bir ekonomik amaca, klanların ele geçirdikleri hayvan veya bitki türlerinin hemen oracıkta yenmeyip başka klanlarla paylaşılmasının sağlanmasına hizmet ediyordu. Öte yandan, klan örgütlenmesine yeni geçildiği ve ilkel sürünün anaerkilliğinin aynen devam ettiği şartlarda, erkeklerin eşlerine tâbî olmaları, nesebin kadın tarafından hesaplanması, vb. sözkonusuydu. Bu durumda, her klan *başka* klanlardan «koca» aldığı takdirde, daha önce bilmediği teknikleri öğrenmek, daha önce elde edemediği yiyecekleri de temin ederek gıda rejimini genişletmek olanağını bulacaktı. Çünkü erkekler «eş»lerinin men-

25 Thomson (1949/1955) veya (1949/1933), 58. Bazı tarihçiler, günümüz toplumunun en küçük kandaş biriminin aile olmasına bakarak, ilkel kabile toplumunda ailelerin **birleşerek** klanları, klanların da **birleşerek** kabileyi oluşturduğunu düşünürler. Bu konuda **Cambridge Ancient History**'nin tutumundan örnekler için, bkz. Thomson (1949/1955), 106 - 107 veya (1949/1983), 116-117. Hoebel (1949/1983)'in de, ilkellerde «Evlenme ve Akrabalık» problemini işlerken, 318 v.d.'de önce «Aile»yi ele alması, sonra 341 v.d.'de «Akrabalığın Eklentileri: Soy, Klan, Yarım ve Fratri»ye geçmesi ilginçtir. Oysa buraya kadar anlattıklarımızın ortaya koyduğu gibi, kandaş toplumun temel örgütsel süreci, birleşme değil bölünmedir; ilkel sürü, bölünme —fakat tamamen kopmama— yoluyla, belli sayıda klandan oluşan bir kabileye dönüşmektedir. Daha ilerde, klanın bağrında ailenin de birleşme değil bölünme yoluyla belirdiğini göreceğiz. Birleşme, konfederasyon kertesinde, yani kabilelerin birleşip bir konfederasyon kurması olarak ve doğal/kandaş değil, siyasi bir olay olarak karşımıza çıkacaktır. Sözkonusu tarihçilerin hatâsı, ilkel kabile toplumuna, günümüzdeki kurumların gözlükleriyle yaklaşmaktır. Bunun da ardında, dar ailenin tarihî bakımdan ve günümüzde özel mülkiyetin taşıyıcılığını yüklenmiş olmasından ötürü, insanlığın geçmişinde böyle bir dar ailenin olmadığı bir dönemin varlığından sözedilmesine karşı duyulan hoşnutsuzluk yatıyor.

sup olduğu klana katılacaklar, doğdukları klanda öğrenmiş oldukları tekniği şimdi yeni klanlarına getirecekler, yiyecek toplama ve avlanma faaliyetlerinin ürünlerini gene getirip eşlerinin klanına teslim edeceklerdi. Bunu sağlayabilmek için, ilkel sürünün endogamisi, giderek klanın *egzogami*sine dönüştü. Yâni tabu gibi egzogami de başlangıçta kısmî ve ekonomik amaçlı bir yasaktı: hedefi, tıpkı tabu gibi, yiyecek kaynaklarının klanlar arasında dolaşımını teminat altına almaktı[26].

E) Üretim tarzı geliştikçe, gerek tabu ve gerekse egzogami, ekonomik temellerini yitirdiler. Belli bir türün klanının amacı, uzmanlaşmış bir teknikle o türü ele geçirmek olmaktan çıktı; sırf o türe ilişkin çoğaltıcı büyüleri bütün topluluk yararına her yıl ifa etmek olarak kaldı. Her çeşit bilginin ağızdan kulağa akta-

26 Thomson (1940/1967), 14, 17; Thomson (1949/1965), 44 veya (1949/1983), 37. Bu anlatımda altı çizilmesi gereken bir nokta, anaerkilliğin ilkel endogamik sürüden beri mevcut olduğunun kabul edildiği ve egzogaminin ancak anaerkilliğe bağlı olarak veya anaerkil bir çerçeve içinde geliştiğinin düşünüldüğüdür. Nitekim Thomson'a göre gerek Morgan, gerekse bütün diğer XIX. yüzyıl otoriteleri, anaerkilliğin ve anaerkil egzogaminin kökeni konusunda yanılmışlardır. Morgan, birinci olarak, toplumun ilk aşamalarında mevcut kollektif endogaminin, yakın çevreden çiftleşmelerin genetik kötülüğünün görülmesi üzerine, yerini hızla kollektif egzogamiye bıraktığını; ikinci olarak, bir kere egzogamiye başlandıktan sonra, çocukların, babalarının bilinmemesi üzerine analarının klanına verildiklerini sanıyordu. Tayanç ve Tayanç (1977), 21 - 22, benzeri bir temayı tekrarlıyorlar. Thomson'a bakılırsa, önce, biyolojik kötüleşme varsayımı yanlıştır; dahası, kollektif «evlilik» şartlarında, bireysel ananın da kim olduğu önemsenmiyordu; nihayet, Morgan böylece egzogaminin kendisini aslında açıklamayıp anaerkilliği egzogamiye bağlamıştır, yani egzogaminin kökeni gene havada durmaktadır. Bkz: Thomson (1949/1965), 43 veya (1949/1983), 36; Thomson (1955/1972), 43 - 44.

rıldığı son derece geri topluluklarda, bu dönüşümlerin yüzyıllar ve binyıllar boyu uzaması sonucu, giderek tabu ve egzogaminin başlangıçtaki amacı tamamen unutuldu. Başlangıçtaki kısmî ve ekonomik amaçlı yasaklar, giderek *mutlak* ve son derece katı dinsel yasaklara dönüştü. Belli bir klanın, belli bir hayvan veya bitki türünü her zaman ve her şart altında yemesi tabu oldu. Böylece ilkel sürüdeki ve ilk klanlardaki bir durum —sırf belli bir türün yenmesi— giderek tam zıddı —o türün hiç yenmemesi— halini aldı. Keza egzogami, kökeni unutuldukça, yakın akrabalık çevresi içinden evliliğe karşı soyut bir kural şekline büründü.

Yenmesi mutlak surette yasaklanan tür, o klanın *totemi*ne dönüştü. Aynı toteme mensup insanlar arasında cinsel ilişki yasaklandı. Böylece totemizm ve egzogami, birbirlerine sımsıkı bağlı olarak, yeni temel birimin (klanın) başlıca özellikleri haline geldiler.

II.4. Kabile Toplumunun Başlıca Özellikleri; Gelişme ve Çözülmesi (özet)

Tarih-öncesi çağların maddi kültürünün incelenmesi, başlıbaşına bir sorundur. Paleolitik çağ (eski taş çağı, veya yontma taş çağı), Mezolitik çağ (orta taş çağı) ve Neolitik çağ (yeni taş çağı, veya cilâlı taş çağı) şeklindeki ayırım, arkeolojik araştırmaların ortaya çıkardığı taş âletlerin tasnifinden, yâni taş âlet yapımının kaydettiği ilerlemelerden kaynaklanmaktadır. Başka bir deyişle, bu, esas olarak arkeolojik bir tasniftir[27]. Arkeolojik verileri, etnolojik, dilbilimsel, vb. verilerle birleştirdiğimizde ise, ortaya çıkan görünüm aşağı yukarı şöyledir:

27 Bu tasnif için, bkz: Burns (1941/1968), I. bölüm; Cameron (1973/1977), I. ve II. bölümler; Childe (1942/1964) veya (1942/1982), I. - IV. bölümler; Kansu (1946/1971); Leakey (1934/1971); McNeill (1949/1959), I. bölüm; McNeill (1967/1971), I. bölüm; Poisson (1939/1950); Şenel (1982a).

Ön Asya ve Avrupa'da, Paleolitik çağda, göçebe kabile toplumu, genellikle saf ve ilkel şekliyle mevcuttu[28].

Bu kabile topluluklarının ilkel köy komünleri halinde toprağa yerleşmeleri, genellikle Neolitik çağda gerçekleşti[29].

Neolitik çağda tarıma geçiş, daha sonra maden (ilkönce bronz, sonra demir) teknolojisiyle bütünleştiğinde, kabile toplumunda hızlı çözülmeler yarattı; tarım ile zanaatlar, köy ile şehir, kafa emeği ile kol emeği arasındaki ayırımların derinleşmesiyle, tarih-öncesinden tarih çağlarına, barbarlıktan uygarlığa geçişi doğurdu[30].

Uygarlığın ilk büyük gelişmesi Mezopotamya'da olmuş, oradan Anadolu'ya sıçramıştır[31].

28 Thomson (1949/1965), 34 veya (1949/1983), 28. Paleolitik'in (Eskitaş veya Yontmataş Çağının) maddî temeli için, bkz: Bernal (1954/1965), 38 - 58; Childe (1942/1964) veya (1942/1982), II. bölüm; Coon (1967); Forde (1956); Sahlins (1974); Zeuner (1956a), (1956b); v.b.. Türkiye'de Paleolitik buluntular konusunu da içeren incelemeler için, bkz: Kılıç Kökten ve Şevket Aziz Kansu'nun araştırmalarının kapsamlı bir listesini de içeren, Umar (1983). 1 - 2 ve dipnot 1-2-3; keza Hamitoğulları (1977), 73-101, özellikle 77-79.

Ayrıca bkz: aşağıda, dipnot 67 - 73 ve metinde bu dipnotlara denk düşen bölüm.

29 Thomson (1949/1965), 34 veya (1949/1983), 28. Bir «Neolitik devrim» temel fikri için, bkz: Childe (1942/1964) veya (1942/1982). III. bölüm; ayrıca, Ufuk Esin (1978). Bu yerleşmenin sosyal içeriği için, bkz: aşağıda, II.6..

30 Uygarlık tanımı konusunda, bkz: yukarıda I. bölüm, dipnot 31. Neolitik'teki gelişmelerin uygarlığa geçişi hazırlayıcı rolü için, bkz: aşağıda, II.6., II.7., II.8.. Neolitik teknolojiye ilişkin toplu özet için, bkz: Cole (1959/1970); ayrıca, Childe (1942/1964) veya (1942/1982). III. bölüm: Ufuk Esin (1978). Keza bkz: Cooper-Cole (? /1943). III. - V. bölümler; Hamitoğulları (1977), 83 - 101; Wells (1920/1931), 9. bölüm: Wells (1920/1959), 42 - 48; v.b..

31 Bkz: aşağıda, III.1., özellikle dipnot 12.

Şimdi biz, esas olarak Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik çağları kapsadığı anlaşılan kabile toplumunun başlıca özellikleri ve çözülüş sürecinin anahatları üzerinde, ilkönce kısaca duracağız. Daha sonra, aynı konunun ayrıntılarına gireceğiz.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, ilkel toplumda her kabile yarımlardan veya fratrilerden, her fratri de klanlardan oluşur. Sistemin inşasında canalıcı adım, yarımların ortaya çıkmasıdır; ilkel sürüden kabileye geçiş, bu sıçramayla gerçekleşmiştir. Günümüze kadar gelen veya geçmişte varolup da haklarında yazılı bilgilere sahip olduğumuz kabilelerin birçoğunda, yarımlar görülmemekte; sadece kabile-fratri-klan şeklindeki bir örgütlenme karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan, bilinen bütün kabile toplumlarını üretim tekniklerine göre tasnif eder ve sıralarsak en geri olanlarında yarımların mevcut olduğu, daha ileri olanlarına geçildikçe yarımların ortadan kalktığı göze çarpmaktadır. Bunun nedeni, kabilenin ilk iki ana klanını meydana getiren iki yarımın, kabile topluluğu ne kadar çok gelişirse o kadar çok bölünmeye uğramaları ve giderek tanınmaz hale gelmeleridir[32]. Bu sürece bağlı olarak, egzogamik birim de değişiyor. Yakın zamanlara kadar gelebilmiş Avustralya kabilelerinin en gerilerinde, egzogamik birim hâlâ yarımdır. Kuzey Amerika kabilelerinin, bu kıtanın beyazlar tarafından keşfinden bir süre öncesine dayanan anı ve gelenekleri, o dönemde egzogamik birimlerinin fratri olduğunu göstermektedir. Nihayet, beyazların fiilen Amerika ve Afrika'ya girdikleri dönemde, bu kıtaların kabile halklarında egzogamik birim, artık klan olmuştur. Başka bir deyişle, yarımın egzogamisi, bizi, ilkel sürünün ilk bölünüşüyle birlikte egzogami kuralının ilk ortaya çıkışına götürmektedir. Yarımlar bölündükçe egzogami kuralı ilkönce fratrilere,

32 Thomson (1949/1965), 58-59, 71 veya (1949/1983), 58 - 59, 71

sonra klanlara intikal etmiştir. Bu durum da, kabile sisteminin temel taşının yarımlar olduğunu doğrulamaktadır[33]. Yukarıda, Tasnifçi Sistem-Tip I denilen kanbağı terminolojisinin, ilkel sürünün üç yaş kademesini yansıttığını söylemiştik. Fazla ayrıntıya girmeksizin belirtelim ki, Tasnifçi Sistem-Tip II'de, Tip I'in her kategorisi (her nesilsel terimi) ortadan ikiye bölünmüş; eskiden belli bir nesle hitap etmek için bir tek terim kullanılırken, şimdi aynı neslin bir bölümüne hitap etmek için bir terim, diğer bölümüne hitap etmek için bir başka terim kullanılır olmuştur. Tasnifçi Sistem-Tip I'in bu şekilde ortadan ikiye bölünmesinin temelinde, kendi başına bir birim olan ve her yaş kademesi içinde yekpare olan ilkel sürüden, iki yarımlı (her yaş kademesi iki yarım arasında bölünmüş olan) kabileye geçiş yatmaktadır[34]. Son bir kanıt aktaralım. İlkel kabileler bir yerde geçici olarak konakladıklarında, kurulan kamp daire şeklindedir ve iki yarım daireye, iki yarım daire de çeyrek dairelere vb. ayrılır. Evlenin yapısı konusundaki ilkel teorilerin de modelini teşkil eden bu dört çeyrekli daire, aslında kabile yapısının yer üzerine resmedilmiş planıdır. Her yarım dairenin içine bir yarım, her çeyrek dairenin içine bir klan konmaktadır[35].

Bu kabile-yarım-fratri-klan sistemi, gerçekte hiç şüphesiz bu kadar pürüzsüz ve düzgün bir şekilde gelişmemiş, karışıklıklar ve sapmalar olmuştur. İnsan ile doğanın henüz birbirinden pek fazla ayrılmamış olduğu, insanın doğal çevresine henüz yeni yeni ve çok cılız bir şekilde hükmetmeye başladığı koşullarda, bu ka-

33 Aynı yerlerde.

34 Thomson (1940/1967), 27; Thomson (1949/1965), 67 - 69 veya (1949/1983), 67 - 69.

35 Thomson (1949/1965), 352 - 353 v.d.; Thomson (1955/1972), 53 v.d.; Thomson (1973), 47 veya (1973/1978), 53. Bu kabile yerleşme planının ilginç bir türevi için, bkz: aşağıda, dipnot 95.

dar narin bir sistem, sık sık savaşların ve kıtlıkların tahribatına uğramıştır. Bazı hallerde, aslında o kabileye mensup olmayan insanları (yabancıları) klana kabul etmek, veya eski klanları bir fratriden diğerine nakletmek, veya hattâ kabile dışından yepyeni klanları kabile mensubiyetine katmak gibi yollarla, yapay olarak restore edilmiştir. Ama kabilenin kendi doğal, kandaş gelişimi üzerindeki bu küçük oynamalar ve düzeltmeler dahi, kabile sisteminin yüzbinlerce yıl boyunca süren canlılığına ve kandaş ilişkilerin ilkel insanın kafası üzerindeki hâkimiyetine kanıt sayılmalıdır[36].

Kabile sisteminin en alt birimi olan klanın başlıca özellikleri nelerdir? Yukarıda, II.3.'te, ilkel sürüden kabileye geçiş sırasında yakaladığımız bu özellikleri, şimdi Paleolitik çağdaki belirginleşmiş şekilleriyle tekrar toparlamak istiyoruz.

Klan totemiktir. Totemizm, kabile toplumuna özgü büyüsel-dinî sistemdir[37]. Bir kabileyi meydana getiren her klanın, genellikle yenebilir bir bitki veya hayvan türü olan bir totemi vardır. Artık çok gelişmiş ve iyice çözülmeye uğramış kabile toplumlarında, kabile-klan örgütlenmesinin kendisi gibi totemizmin de çok biçimsel ve soyut bir hal aldığı; yenebilir olmayan bitki ve hayvan türlerinin de, meziyetlerine (cesaretlerine, yırtıcılıklarına, vb.) göre, sonradan ve bilinçli şekilde, yâni yapay olarak totem edinildikleri (eski Türklerde *ongun)* görülür. İlkel totemizmin kalıntıları, böy-

36 Thomson (1949/1965), 58 veya (1949/1983), 58. Ayrıca bkz: Lindner (1982).

37 Tekrar bkz: Thomson (1940/1967), 11 - 22; Thomson (1949/1955), 33 - 57 veya (1949/1983), 27 - 57; Thomson (1955/1972), 21 - 58. Ayrıca bkz: toplayıcılık ile totemizm arasındaki ilişki için, Gras (1922/1941), 9 - 10; genellikle tabu etrafında dönen karışık fakat esas olarak Thomson'a dayalı bir irdeleme için, Reed (1975/1982), 21 - 112, özellikle 60 - 68. Totemizme ve totemik büyüye, teorik bir bütünlüğe varamayan fakat ayrıntılar bakımından zengin bir yaklaşım için, bkz: Örnek (1971).

lece XI. - XIII. yüzyıllarda Anadolu'ya, Selçuklu ve Osmanlılara kadar gelir[38]. Ama yukarıda belirttiğimiz gibi bu, totemizmin bozulmuş, tamamen biçimselleşmiş son demleridir. Bilinen kabile toplumlarını tasnif edip geriye doğru gittiğimizde, totemlerin gitgide daha fazla yenebilir bitki veya hayvan türlerinden oluştuklarını ve nihayet en geri düzeydeki Avustralya kabile'erinde. totemlerin hemen hepsinin yenebilir türler olduklarını görürüz. Bu kanıt, totemizmin kökeni hakkında daha önce yaptığımız açıklamaları tamamlamaktadır[39]. Her halükârda, klan mensupları kendilerini totem türüne akraba ve onun soyundan gelme saymaktadırlar. Totem türünü yemeleri —öldürmeleri değil, özellikle yemeleri— yasaktır *(tabu*'dur)[40]. Klan mensupları her yıl, totem türünün çoğalması için bir tören yaparlar. İlkel sürünün üzerinde uzmanlaştığı türü ele geçirmek için düzenlediği mimetik provaların devamı olan bu tören, totem türünün üreme mevsiminin başında, klanın av alanı içinde *totem merkezi* denilen bir yerde düzenlenir. Burası genellikle totem türünün gerçek bir üreme mahallidir ve muhtemelen geçmişte klanın (veya ilkel sürünün) sırf o türü yakalamak ve yemek için geldiği bir yerdir. Totemik çoğaltma töreni, içerdiği unsurlar (mimetik dans, kayalara veya kumlara çizilen resim-

38 Çok çarpıcı bir değinme için, bkz: Köprülü (1943b/1981), 231 - 234. Eski Türk dini tarihine ilişkin, teorik bütünlüğe varamayan fakat ayrıntılı bilgi veren çalışmalar için, bkz: İnan (1972) ve (1976). Bütünlüklü bir kavrayış için, bkz: Hassan (1932). Çoktanrılı dinlerde, tanrıların hayvansal kökenlerinden bir türlü tamamen sıyrılamamaları konusunda, —yukarıda Köprülü'den zikredilen sayfalarla yanyana konulduğunda, kendi geçmişimizi aydınlatıcı bir karakter kazanan— bir değerlendirme için, bkz: Thomson (1949/1965), 50 - 51 veya Thomson (1949/1983), 42.

39 Thomson (1940/1967), 12 - 13; Thomson (1949/1965), 36 - 37 veya (1949/1983), 30 - 31.

40 Aynı yerlerde.

ler, bazan sırf o türün yendiği uzak geçmişin kalıntısı olarak normal hayatta hiç yenmeyen totem türünden bir parça yeme işlemi, vb.) bakımından pek fazla değişmemiştir. Ancak, gerçek üretim tekniğinin ilerlemesiyle tabunun ve egzogaminin ekonomik temellerinden koparak mutlak ve soyut bir hal almaları gibi, ilkel sürüdeki gerçek prova da artık yerini salt büyüsel bir provaya bırakmıştır. Büyü, gerçeği bizim belirlediğimiz (kontrol ettiğimiz) yanılsamasının *(illusion)* yaratılması sayesinde gerçek dünyayı gerçekten belirleyebileceğimiz (kontrol edebileceğimiz) şeklindeki ilkel inançtan kaynaklanan ve gerçek tekniğin yetersizliklerini tamamlayan hayalî bir tekniktir. Üretimin düşük düzeyinden ötürü, insan bilinci dış dünyanın objektif (nesnel) niteliğinin henüz pek farkında değildir. Kendisinin henüz dış dünyanın (doğanın) bir uzantısı durumunda olmasını bilincinde tersine çevirir: Doğayı kendi varlığının bir uzantısı gibi görür ve bu nedenle, dış dünyayı iradî olarak (büyüler sayesinde) değiştirilebilir sayar. Böylece, avdan önce yapılan törenin, gerçek av eylemindeki başarının nedeni olduğuna inanılır[41]. Başlangıçta üretici güçler ve gerçek üretim tekniği ile bu denli içiçe geçmiş olan totemik büyü, insan kültürünün mayasıdır. Doğaya basit el koyuştan gerçek üretime geçiş anında, insanın hayvanlardan ayrıldığı bu ilk anda ortaya çıkan totemik büyü sonraki dönemlerde toplumsal işbölümü geliştikçe birbirlerinden daha fazla ayrılacak olan sanatların, bilimlerin, efsanelerin, dinlerin ve felsefelerin başlangıç noktasıdır[42]. Avustralya, Güney Afrika, Fransa ve İspanya'da bulunmuş olan bütün mağara resimleri, gerek yapılış vesileleri ve gerekse konuları bakımından çeşitli totemik âyinlerle, özel-

41 Thomson (1940/1967), 13 - 14; Thomson (1949/1965), 37, 38 - 39 veya (1949/1983), 31, 32 - 33; Thomson (1955/1972), 46 - 48. Ayrıca bkz: Bernal (1954/1955), 46 - 47 ve 55 - 57; Hamitoğulları (1977), 85; Şenel (1982c), 5, dipnot 7.

42 Thomson (1949/1965), 44 - 45 veya (1949/1983), 38.

likle de çoğaltma töreninin mimetik dansıyla ilişkilidirler. Eski mağara resimlerinde gördüğümüz, geyik veya bizon veya leopar kılığına girmiş insan motiflerinin anlamı, işte budur. Paleolitik çağın kalıntısı olan bu resimler Avrupa'da Paleolitik totemizmin ve dolayısıyla kabile-klan sisteminin varlığının önemli bir kanıtını teşkil etmektedirler[43].

Egzogamik klanlardan[44] *oluşan kabile örgütlenmesi, kanbağına dayalıdır.* Kanbağı ise, özellikle başlangıçta, ana tarafından hesaplanmaktadır. Burada, gerçek hayatta anaerkil ilişkilerin hâkim olması ile, anaerkil nesebi (soyçekimini) birbirinden ayırmamız gerekmektedir[45]. İlkel sürü, hem gerçek ilişkiler, hem nesep kuralı bakımından anaerkildi. Kabile topluluğu ise, özellikle avcılık ve çobanlık aşamalarında, anaerkillikten ataerkilliğe hızlı bir geçişi yaşar. İlkönce gerçek hayattaki, toplumun yönetimine ait ilişkiler değişir ve ataerkillik hâkim olur. Anaerkil nesep ise daha yavaş ortadan kalkar. Avcılık ve özellikle çobanlık aşamaları ne kadar uzun sürerse, ataerkilliğin zaferi o kadar tam olur. Öte yandan, avcılık ve çobanlık aşamaları ne kadar kısa sürer ve bahçe tarımı aşamasında ne kadar uzun süre kalınırsa, anaerkillik unsurları da varlıklarını o kadar uzun sürdürürler. Ama her halükârda, klan hayatına kanbağı ilişkileri hâkimdir[46].

43 Thomson (1949/1965), 52 - 57 veya (1949/1983), 43 - 49. Ayrıca bkz: Bernal (1954/1965), 43, 55; Cooper-Cole (? /1943), 24 - 26; Fischer (1959/1963) veya (1959/1980), 2. bölüm; (Gombrich (1972/1980), 19 - 30; Harap (1949), 12 - 15; Hauser (1951/1977), Cilt I, 1 - 21; Starr (1965), 12 - 13; Wells (1920/1931), 90 - 92, v.b..

44 Tekrar bkz: Thomson (1940/1967), 23 - 36; Thomson (1949/1965), 41 - 45, 58 - 59 veya (1949/1983), 34 - 38, 58 - 59.

45 Bkz: yukarıda, dipnot 10. Mutlak anaerkilliğin geçmiş varlığının bir diğer kararlı savunusu için, bkz: Reed (1975/1982), özellikle 178 v.d..

46 Editions du Peuple (1975), 29, ilkel toplumu öncelikle kan-

İlkel ve saf (veya, kabaca Paleolitik çağdaki) *şekliyle kabile toplumunda, mülkiyet kollektiftir*[47]. Cocuklar, Yetişkinler ve Yaşlılar şeklindeki üç yaş kademesine ayrılış, klanda da devam eder. Bir yaş kademesinden diğerine geçişte, olgunlasma âyinleri *(rites of initiation)* düzenlenir. Bu olgunlaşma âyinlerinden en önemlisi, çocuğun, üretim ve üreme için gerekli eğitimi görmüş olarak, artık grubun tam anlamıyla bir üyesi haline gelişini belirleyen buluğa erme âyinidir[48]. Yiyecek toplayıcılıktan avcılığa geçişle birlikte, erkeklerin avlandığı, kadınların yiyecek topladığı, çocukların yiyecek toplamada kadınlara yardım ettiği, yaşlıların (henüz anaerkillik hâkimse yaşlı kadınların; daha sonra her iki cinsten yaşlıların; daha sonra, yaşlı erkeklerin) ise yeni kazandıkları ekonomik değer itibariyle klan faaliyetini yönettikleri ve denetledikleri görülür. Bu erken dönemde, klanın içinde bu üç yaş kademesi ve cinsiyetler arasındaki işbölümleri dışında bir işbölümü ve ya farklılaşma henüz mevcut değildir[49]. Yiyecek toplama veya avcılık yoluyla elde edilen ürünler, klan üyeleri arasında eşit olarak bölüştürülür. Ancak belki klan şefi ve büyücüsü, eşit bölüşümün başlamasından önce, küçük bir özel pay alırlar. Bu, onların klana veya kabileye karşı yerine getirdikleri gerçek hizmetlerin (avda önderliğin, büyüsel tekniğin, vb.) karşılığıdır. Keza çobanlık aşamasında, evcilleştirilen hayvanlar ilk-

bağı ilişkileri açısından dönemlendirerek, kendi içinde «anaerkillik» ve «ataerkillik» diye iki aşamaya ayırıyor.

47 Thomson (1973), 47 - 48 veya (1973/1978), 54. Daha ayrıntılı olarak, Thomson (1949/1965), 297 ve Thomson (1955/1972), 49 - 50, 339 - 340. Ayrıca bkz: Hoebel (1949/1958), 441.

48 Thomson (1940/1967), 21, 95 vd., 128, 131 v.d.; Thomson (1949/1965), 45 - 49 veya (1949/1983), 38 - 41; Thomson (1955/1972), 88. Ayrıca bkz: Hoebel (1949/1958), 369 v.d.; Örnek (1971), 105 - 115.

49 Thomson (1949/1965), 45, 149 veya (1949/1983), 38 - 39, 167; Thomson (1955/1972), 43; Harap (1949), 11.

önce klanın ortak mülkü olurlar ve klan toteminin simgesiyle damgalanırlar[50]. İlk başta, bu eşit paylaşım ve eşit yararlanma ilkesi, doğal bir zorunluluk olarak, herhangi bir alternatif akla bile gelmeksizin, otomatikman uygulanır. Daha sonra, klanın içinde aileler belirmeye başladıktan çok sonra da, eşit paylaşım ilkesi, artık doğal bir eğilim değilse bile, ailelerin özel mülkiyetçi yönelimlerini kısıtlayan bir toplumsal norm (kural, ölçüt) olarak yürürlükte kalır. Nitekim kendi içinde ailelerin belirginleşmeye başladığı bir Neolitik klan, artık tarıma geçip bir köy olarak toprağa yerleştiğinde, a) meralar hiç bölünmeksizin ortaklaşa kullanılır; b) ekilen arazi ise topluluk tarafından küçük dilimler halinde ailelere pay edilir, fakat ailelerin mülkiyetine verilmez; dönem dönem geri alınır ve kura çekimi yoluyla yeniden dağıtılır. Eşitliğin bozulmamasını amaçlayan bu uygulama, periyodik yeniden-dağıtımların arasının giderek uzaması yoluyla, çok yavaş bir şekilde zayıflar ve aşınır[51].

Kabile toplumu demokratiktir[52]. İlk başlarda, klan şefliği seçimle gelinen bir görevdir ve bu seçime bütün yetişkin ve yaşlı kadın ve erkekler katılır. Şefin görevi, gerektiğinde klan mensupları tarafından geri alınabilir. Kabileyi, klanların seçilmiş şef veya yaşlılarından oluşan bir kabile konseyi yönetir. Bu kabile konseyi, erkekli kadınlı bütün kabile halkının önünde toplanır ve kararlarının kabile halkı tarafından onaylanması gerekir. Bunun dışında, kanun ve nizamı koruyucu herhangi bir özel örgüt veya mekanizma yoktur. Klan şefliği, ancak çok uzun zaman alan ekonomik değişiklikler temelinde, ilkönce hep aynı ailenin mensuplarının

50 Thomson (1940/1967), 48, 49; Thomson (1949/1965); 46 - 47 336 - 337. Türklerde klan damgaları hakkında, bkz: Köprülü'nün tanıklığı; yukarıda, dipnot 38.

51 Bkz: aşağıda, II.6..

52 Thomson (1973), 48 veya (1973/1978), 54.

seçildiği bir mevki, sonra da (seçimin tamamen ortadan kalkmasıyla), hep aynı aile içinde seçim olmaksızın babadan oğula geçen bir ayrıcalık haline gelir[53].

Kabile toplumunun suç ve ceza anlayışı, bu toplumun yapısına ve özelliklerine önemli bir ışık tutmaktadır. Başka klanlardan veya kabilelerden adam öldürmek, bugün «kabahat» dediğimiz türden oldukça hafif bir fiildir. Klanların veya kabilelerin birbirlerinin av alanlarına girmeleri gibi nedenlerle çıkan sürtüşmeler sonucu, bu tip olaylar olağandır. Böyle bir olay meydana geldiğinde, ölenin klanı veya kabilesi tazminat (kan bedeli) ister. Öldüren ise, ya bu bedeli öder, ya olduğu yerde kalıp intikama meydan okur, ya da o bölgeyi terkedip sürgüne gider. Kısacası, hesap soran merci, ölenin kendi klanıdır; öldürenin klanı, kendi mensubunu suçlamaz. İnsanların kendi klanları içinden adam öldürmeleri ise, son derece olağanüstü ve son derece nadirdir, çünkü hem buna yol açabilecek bir sebep yoktur, hem kanbağının tahribi anlamına gelmektedir, hem de kollektif üretimi tehlikeye sokmaktadır. Geriye, ölümle cezalandırılan iki büyük suç kalıyor: a) Fücur *(incest)*; b) Özel büyücülük *(witchcraft)*. Bunlardan birincisi, egzogami kuralının ihlalidir. İkincisi de, topluluğun yararı için geliştirilen büyünün *(magic)*, özel amaçlar için suistimali (başka bir deyişle, üretici güçlerin bir bölümünün gaspı) demektir[54].

* * *

53 Örneğin, bkz: aşağıda, II.9.'da, İrokua'larda şefliğin krallığa doğru —yarıda kalmış— evrimi. Mezopotamya şehir - devletlerinin **lugal** denilen savaş şeflerinin de ancak zamanla kalıcılaştığına dair kanıtlar dahil, diğer örnekler için, bkz: Thomson (1940/1967), 40 - 41; Thomson (1955/1972), 80, 89.

54 Thomson (1940/1967), 33 - 35; Thomson (1949/1965), 89 - 90, 132 - 134 v.d. veya (1949/1983), 95, 140 v.d.; Reed (1975/1982), 287 v.d.. Kabile toplumunun suç ve ceza anlayışının devlete geçişle birlikte uğradığı dönüşüm için, bkz: Thomson (1940/1967), 73 ve Thomson (1955/1972), 228 - 229 v.d..

Tarıma ve maden teknolojisine geçişten çok önce, kabile toplumunun çözülüşünü başlatan ilk olay, *savaş*tır[55]. Kabile toplumundan, kabileler-arası sürtüşme ve çatışmalar hiç eksik olmaz[56]. Av alanlarının, çayır ve meraların, sürülerin, vb. aidiyetinden çıkan bu çatışmaları, belli bölgeler içindeki nüfus artışı giderek keskinleştirir. Öte yandan, üretim tekniğindeki gelişmeler, özellikle çobanlık, kabile ve klanların elinde, başka kabile ve klanların göz dikebileceği bir birikimin ortaya çıkmasına yol açar. Böylece tesadüfî çatışmalar, giderek yağma ve çapul akınlarına dönüşür. Talihlerini denemek ve sivrilmek isteyen şefler, keza aynı amaçla hareket eden bir kısım genç savaşçılardan oluşan gönüllü yağma ve çapul grupları kurarlar (Kuzey Amerika kızılderililerinin «savaş partileri» bunun tipik örneğidir)[57]. Civardaki başka bir kabile veya klana karşı düzenlenen baskında ele geçirilen ganimet, *akıncı grubunun mensupları arasında* paylaşılır. Ancak, bu paylaşım eşit olarak yapılmadan önce, grup şefi küçük de olsa özel bir pay alır. Giderek bu yağma ve çapul akınları, a) savaş şefleri etrafında azçok istikrarlı askerî maiyetlerin oluşmasına; b) bu şeflerin ve maiyetlerinin, kabilenin veya klanın diğer mensuplarına göre daha zengin bir hale gelmelerine yol açar. Böylece savaş, başlıbaşına bir endüstri olur[58]. Yerleşik, tarımcı halklar, çoban ve savaş-

55 Thomson (1949/1955), 297 - 299, 355, 509; Thomson (1973), 48 veya Thomson (1973/1978), 54.

56 Türk kabilelerinin göçebe savaşçılığının Köprülü'ye dayalı bir özeti için, bkz: Berktay (1983), 68, 75 - 76.

57 Bkz: aşağıda, II.9. Diğer örnekler için, bkz: Duby (1973/1974), 49 - Cermen savaş-şefleri ve genç savaşçıları; Perinçek (1975) ve (1976), Berktay (1983) - Dede Korkut hikâyelerindeki ilişkilerden Osmanlı İmparatorluğunun yükselişi sırasındaki gazi ve alp teşkilâtlarına kadar çeşitli Türkik silâhlı maiyet biçimlerinin, aynı teori çerçevesinde yorumlanışı.

58 Engels (1884/1967), 230-231 veya (1884/1968), 581; Perinçek (1976), 19; Thomson (1949/1965), 355.

çı kabilelerin baskınına uğradıklarında, baskını yapanların gelişme düzeyine göre, şu iki alternatiften biri gerçekleşir:

— Ya, baskına uğrayan yerleşik halkın erkekleri öldürülür, kadınları ve çocukları köleleştirilir, topraklarına el konur ve gerek kadınlar ve çocuklar, gerekse toprak, şefler için özel payların ayrılmasından sonra, yağmacılar arasında kura çekimi yoluyla paylaşılır[59] (bu alternatif, köleliğin tohumlarını ortaya çıkarır)...

— Ya da, istilâcılar, baskına uğrayan halkın tepesine hâkim bir kavim olarak yerleşirler; mağluplar, fatihler tarafından, fethedilen arazi ile birlikte, yeniden üretim sürecinin «inorganik koşullarının» bir parçası[60] olarak görülürler; dolayısıyla, eskiden sahibi bulundukları toprakları, artık serfleştirilmiş olarak, fatihler adına işlemeye devam ederler (bu alternatif, feodalizmin özellikle ağır biçimlerinin tohumlarını ortaya çıkarır)

Her iki halde de, fatih kavmin içindeki *şefler + maiyetleri* zümresinin, o kavmin geri kalan kısmından farklılaşması, böylece hızlanır. Savaş ve yağma yoluyla kabile toplumu içinde farklılık ve ayrıcalıklar bu şekilde belirirken, iki büyük olay: a) tarıma, özellikle sulamaya dayalı büyük ölçekli tarıma geçiş[61]; b) maden işleme sanatının keşfi[62], kabile toplumunun artı-ürün elde edebilme olanaklarını birkaç misli arttırır. Bunun

59 Thomson (1949/1965), 298; Thomson (1973), 48 veya (1973/1978), 54 - 55.

60 Marx (1857 - 1858/1964), 91; Thomson (1973), 48 veya (1973/1978), 54. Thomson (1949/1965), 316. Dorların Sparta'ya yerleşirken yerli halkı hiç köylerinden oynatmaksızın serfleştirmeleri ve onların tepesine bir topraklı aristokrasi olarak oturmaları örneğini veriyor. Bu, önümüze derhal, ilkel köy topluluğunun bir rant-toplayıcı aristokrasiyle eklemleşmesi olarak feodalizm problematiğini getirmektedir - bkz: aşağıda, IV. - VI. bölümler.

61 Bkz: aşağıda, II.6. ve III.1..

62 Bkz: aşağıda, II.8..

başlıca iki sonucu olur. Birinci olarak, büyüyen bu artı-ürün, o ana kadar savaş, yağma, vb. yoluyla oluşmuş eşitsizlikler temelinde paylaşılır; dolayısıyla büyük kısmı, şeflerin ve maiyetlerinin elinde merkezîleşir ve bu, kabilelerin ve klanların *kendi içlerindeki* farklılaşmayı büsbütün geliştirir. İkinci olarak, artı-üründeki ve özellikle zanaat üretimindeki bu büyüme, mübadele (değişim) ilişkilerini ve piyasa için üretimi (meta üretimini) kamçılar. Meta üretimi ve mübadelesinin yaygınlaşması ise, hem kabile ve klanların *kendi içlerindeki,* hem de —savaşların yukarıda anlatılan bu yöndeki etkisiyle birleşerek— farklı kabile ve klanlar arasındaki eşitsizlikleri, hâkimiyet-tâbiyet ilişkilerini keskinleştirir. Başka bir deyişle, kabile toplumu iki koldan; hem klanların içinden, hem de klanlar arasından farklılaşmaya ve çözülmeye uğrar.

Kabileler arasında mübadelenin ve savaşların doğurduğu hâkimiyet-tâbiyet ilişkilerinin sıklaşması, bir noktada *kabile konfederasyonlarının* doğuşunu hazırlar[63]. Artık kanbağına dayalı bir örgütlenme olmayan konfederasyon, bir hâkim-tâbî kabileler hiyerarşisinden oluşmakta ve iyice şekillenmiş, gelenekselleşmiş bir şefler zümresi tarafından yönetilmektedir. Sözkonusu kabile halkları tarım ve yerleşik hayat yönünde ne kadar ilerlemişlerse, özellikle mübadele ilişkileri ne kadar gelişmişse, bu kabileleri bir araya getiren ekonomik doku o kadar sağlam ve dolayısıyla kabile konfederasyonları da o kadar kalıcı ve istikrarlı olur[64]. Özellikle hem tarım, hem de maden teknolojisine dayalı zanaat üre-

63 Örneğin, İslâmiyet-öncesi Araplarda siyasî bir örgütlenme olarak konfederasyonlara gidiş için, bkz: Cahen (1970), 9 - 11; Türklerde aynı evrim için, bkz: Cahen (1968), 3 veya Cahen (1968/1979), 23; Perinçek (1976), 20 v.d.; Berktay (1983), 68. Ayrıca bkz: yukarıda, dipnot 25.

64 Örneğin, Türklerin Selçuklu-öncesi konfederasyonlarının istikrarsızlığı için, bkz: Cahen (1968), 3 veya (1968/1979), 23; ayrıca, aşağıda, II.9.'da, dipnot 182-dipnot 186 arası.

timini hızla geliştirebilen kabile konfederasyonları, kendi içlerinde şehir hayatına geçişe, şehir ile köy arasındaki işbölümünün doğuşuna ve zanaatların tarımdan tamamen kopmasına tanık olurlar. Esasen bu ekonomik geçişlerle birlikte bu kabile konfederasyonlarının kendileri, başında bir kral bulunan bir şefler aristokrasisinin yönettiği krallıklara dönüşürler. Kralın yaşadığı kasaba veya şehir de, bu krallığın başkenti haline gelir[65].

Bu süreç, aynı zamanda klanın *içinde* anaerkil kanbağlarının çözülmesi ve yeni bir birimin —ataerkil ailenin— klanın yerini almasıyla elele yürümektedir. Bu ataerkil aile, belli bir toprak parçasının özel maliki durumundadır (gerek bu toprak, gerekse bütün diğer mallar, artık erkek tarafından veraseten intikal etmektedir) ve bu özel toprak mülkiyeti, bu ailenin, yeni doğan şehir-devletinin kurucu özgür vatandaşları arasında olduğunun belgesi sayılmaktadır[66].

Şimdi, bu süreçlerin bazı yönlerini daha ayrıntılı olarak inceleyebiliriz.

II.5. Üretim Tekniğindeki Gelişmeler ve Kabile Toplumu Üzerindeki Etkileri

Kabile toplumunun gelişme ve çözülme sürecini daha iyi kavrayabilmek için, ilkönce yiyecek toplayıcılıktan sonra üretim tekniğinde meydana gelen gelişmeleri inceleyelim.

Thomson'a göre [67], bilinen kabile halkları yiyecek üretimi tarzları açısından şu şekilde tasnif edilebilirler:

65 Thomson (1973), 48 - 49 veya (1973/1978), 54 - 55.

66 Bkz: aşağıda, III.2. ve III.3.'teki Yunan ve Roma kabile konfederasyonları ve bunlardan şehir-devletlerine geçiş örnekleri.

67 Thomson (1940/1967), 11; Thomson (1949/1965), 33 veya (1949/1933), 27.

1) *Avcılar:* İki kademeye ayrılabilirler.

A) *Aşağı Avcılar:* Başlıca av aracı, mızraktır. Avcılığın yanısıra, yiyecek toplayıcılık (kadınlar ve çocuklar tarafından) sürdürülür.

B) *Yukarı Avcılar:* Mızrağın yanısıra av âleti olarak ok ve yay ortaya çıkar. Bu gelişme, uzaktaki hayvanların avlanabilmesini sağlar. Gene ok ve yay sayesinde, avcılık ve balıkçılık birlikte yürütülür. Öte yandan, a) çömlekçiliğin ve dokumacılığın, b) avlanan hayvanların bir bölümünün sağ olarak ele geçirilip evcilleştirilmesinin başlangıçları görülür. Özellikle bu evcilleştirme işlemi, bir sonraki aşamaya (çobanlığa) geçişi hazırlar.

2) *Çobanlık:* Keza iki kademeye ayrılabilir.

A) İlk başlarda, hayvancılık, hemen tek faaliyet sayılabilecek derecede ağır basar.

B) Daha sonra, hayvancılığın yanısıra —henüz tâli olarak— tarım da gelişmeye başlar.

3) *Tarım:* Üç kademeye ayrılabilir.

A) İlk başlarda, çapa ile yapılan bahçe tarımı esastır.

B) Daha sonra, koşum hayvanları tarafından çekilen saban sayesinde toprağın uzun şeritler halinde ve daha derin olarak sürülebilmesine dayanan tarla tarımı ağırlık kazanır. Keza bu kademeden itibaren, maden kullanımında, el zanaatlarında, yerleşmelerin sürekliliğinde ve kabileler-arası mübadelede devamlı ilerlemeler kaydedilir.

C) Tarımın en ileri safhasında, tarım ile hayvancılık yeniden birleştirilir. Ancak bu birleşme, artık 2-B kademesinde olduğu gibi hayvancılığın esas ve bahçe tarımının tâli olduğu bir birleşme değil, tarla tarımının esas ve hayvancılığın tâli olduğu, daha yüksek düzeyde bir birleşmedir.

Bu noktada, kabile sistemi iyiden iyiye çözülmeye uğrar. Avcılık ve hayvancılık, göçebe faaliyetlerdir.

Bunları, tam yerleşik tarıma bir geçiş biçimi olan «göçebe tarım» *(migratory agriculture)* izler. Çapa ile yapılan bahçe tarımında, toprakta tek tek çukurlar açılır ve her çukura bir tohum bırakılır. Bu yöntem çok zahmetli olduğu gibi, toprağın derinine inmek de mümkün olmaz.Dolayısıyla toprağın üst tabakası çok çabuk bitkin düşer. Bu nedenle çapa ile yapılan bahçe tarımı genellikle göçebe tarım niteliğindedir: Ormanın veya çalılığın yakılması sonucu açılan ekilebilir arazide bir yerleşme merkezi kurulur; toprak bitkin düşünceye kadar ekilir; sonra bu yerleşme merkezini terkeden ekiciler, başka bir yere göçüp konarlar [68]. Hayvanların evcilleştirilmesi, sabanın ve koşum düzenlerinin icadı[69], gübreleme, vb. gelişmeleriyle, toprağın verimliliğini korumak veya arttırmak mümkün hale gelir ve bu geçici yerleşmeler, yavaş yavaş kalıcılaşır[70]. Tarımsal artı - üründeki artış, topluluğun bir bölümünün tamamen zanaat üretiminde uzmanlaşmalarını (topluluğa teslim ettikleri zanaat ürünleri karşılığında muhtaç oldukları besin maddelerini topluluktan alabilmelerini) sağlar. Bizatihî bu uzmanlaşma, zanaat üretiminin ilerlemesine ve maden işleme tekniğinin öğrenilmesine yol açar[71]. Maden teknolojisinin (madenî âletler şeklinde) tarıma uygulanması ise, tarımsal artı-ürünü ve mübadeleyi büsbütün ileri boyutlara ulaştırarak, pazarı geliştirir, sürekli yerleşmelerin bir kısmını şehirlere dönüştürür. Dolayısıyla tarım ve maden işçiliği, kabile düzeninin

63 Thomson (1949/1965), 34 veya (1949/1983), 28; çok ayrıntılı bilgi için, bkz: Boserup (1965).

69 Sabanla yapılan tarla tarımının, çapayla yapılan bahçe tarımına kıyasla ifade ettiği muazzam ilerleme için, bkz: Lilley (1966), 9.

70 Thomson (1949/1965), 33 veya (1949/1983), 27; ayrıca, Gras (1922/1941), 27, 39; Şenel (1982c), 42 - 43.

71 Derry ve Williams (1960), 49, 51; Forbes ve Dijksterhuis (1963), 579; Lilley (1966), 9 - 10, 21; Thomson (1955/1972), 182.

hâkim olduğu *barbarlık* dönemi ile *uygarlık* arasındaki maddî köprüyü meydana getirir[72].

Yukarıdaki tasnif, şüphesiz bir soyutlamadır; günümüze veya yakın zamanlara kadar gelebilmiş kabile halklarının incelenmesinden çıkan sonuçların genelleştirilmiş şeklidir. Üretim tekniğinin bu aşamaları ve alt kademeleri, birbirlerini tamamen dışlamadıkları gibi, her yerde tamı tamına aynı kronolojik sıra içinde, eşit bir gelişim de göstermezler. Bu tasnif, esas olarak, üretimdeki belli gelişmelerin hangi sırayla ön plana çıktığının genel ifadesidir. Bu verilerle tarih-öncesine ilişkin arkeolojik verileri birleştirerek, şu sonuçlara varabiliriz:

Yukarı Paleolitik çağ (eski taş devrinin son safhası), *kabaca* avcılık kademelerine tekabül eder.

Çobanlığın ve tarımın çeşitli kademeleri ise, Mezolitik (orta taş) ve Neolitik (yeni taş) çağlar boyunca gelişerek uzanırlar[73].

Neolitik çağın büyük ekonomik hamlelerine geçmezden önce, Yukarı Paleolitik ve Mezolitik çağlardaki teknik gelişmelerin, a) cinsiyetler arasındaki ilişkileri; b) mülkiyeti; c) klanı nasıl etkilediğini ele alacağız.

Tek cümleyle özetlersek, bu etkiler, anaerkilliğin yerini ataerkilliğin alması, ortak mülkiyetin yerini özel mülkiyetin alması, geniş klanın yerini (ataerkil) dar aile ocaklarının alması yönünde olmuştur.

* * *

Daha önce belirttiğimiz gibi, kadınlar, gerek üretim ve cinsel üreme tekniklerinin çocuklara öğretilmesi işini üstlendiklerinden, gerekse üremedeki daha belirgin rolleri onlara büyüsel bir önem kazandırdığından,

72 Burada bizatihî uygarlıktan değil, fakat uygarlığa geçişin maddî-teknik temelinden sözettiğimizi tekrar hatırlatalım.

73 Thomson (1949/1965), 34 veya (1949/1983), 28.

ilkel sürüde hâkim durumda bulunuyorlardı. Avcılık öncesi aşamada henüz üretim yoktu; sadece tohumlara, meyvalara, otlara ve küçük hayvanlara basit el koyma vardı. Dolayısıyla, cinsiyetler arasında herhangi bir işbölümü görülmüyordu. Başka bir deyişle, yiyecek toplama görevi açısından kadından farklı olmayan erkek, anaerkilliği sarsabilecek bir avantaj sağlamıyordu

İlk önemli üretim aracı olan mızrağın icadıyla birlikte, avcılık erkeklerin görevi oldu. Kadınlar ise yiyecek toplamaya devam ettiler. Bütün avcı kabilelerde görülen bu cinsel işbölümünün temelinde, kadınların hamilelik ve emzirme dönemlerindeki nisbî hareketsizlikleri yatıyordu[74]. Bu cinsel işbölümü, mutlak anaerkillik ile çelişmeye başladı. Bununla beraber, yiyecek toplayıcılıktan avcılığa geçişle birlikte anaerkil düzen öyle birdenbire ataerkil düzene dönüşmedi. Yakın zamana kadar gelebilmiş ve bilim adamlarınca gözlenebilmiş avcı kabilelerde, evli erkeklerin avlarının tümünü veya büyük kısmını *karılarının ebeveynlerine* teslim etmelerini öngören kurallara rastlanmıştır. Gene bu kabilelerin bir kısmında, «eskiden» erkeklerin kadınlar ve çocuklarla birlikte ava gittikleri, fakat «daha sonra» çocukları ihtiyar bir kadına bırakmayı daha kolay buldukları şeklinde hikâyeler anlatılmaktadır. Bu gelenekler, avcı klanların merkezinin hâlâ kadınlar olduğunu, ilk av kampı kurulduğunda da idaresini kadınların ele aldığını gösteriyor[75]. Öte yandan, avcılığın gelişmesinin anaerkilliği biraz sarstığı da kesin gibidir[76].

Avcılığın yan gelişmeleri olan *hayvancılık* ve *sa-*

74 Reed (1975/1982), 180 - 181 v.d.; Şenel (1982c), 42; Thomson (1940/1967), 15; Thomson (1949/1965), 42 veya (1949/1983), 35; Thomson (1955/1972), 43.

75 Yukumbil örneği için, bkz: Thomson (1940/1967), 16 - 17; Thomson (1949/1965), 43 veya (1949/1983), 37.

76 Bernal (1954/1965), 46, bu açıdan özellikle büyük hayvan avcılığının ayırıcı etkisi üzerinde duruyor.

vaş[77] ise, bu eğilimi daha da güçlendirmiştir. Avlanan hayvanların bir kısmının öldürülmeyip canlı olarak geri getirilmesi ve beslenerek yetiştirilmesi yoluyla, avcılık yavaş yavaş hayvancılığa dönüşür. Avlanmak erkeklerin işi olduğundan, avcılığın uzantısı olan hayvancılık da erkeklerin denetiminde yürür. Öte yandan, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, avcılıktan çobanlığa geçiş, ilk defa önemli bir yağmalanabilir zenginlik biçiminin ortaya çıkması demektir. Avlanan hayvanlar kolay bulunur; toprak taşınamaz. Fakat sığırları ele geçirmek, mülk edinmek, paylaşmak veya mübadele etmek, çok kolaydır. (Lâtince *pecunia* kelimesi para, bu kelimenin kökü olan *pecus* ise sığır anlamına gelir. Benzeri kelime türeyişlerini birçok dilde bulmak mümkündür[78].) Av âletleri ise, aynı zamanda savaşmaya yararlar. Avcılıktan çobanlığa geçen göçebe kabileler, sadece kendileri hayvan yetiştirerek değil, hayvan hırsızlığı ve savaş yoluyla da zenginliklerini arttırırlar - ve gerek hayvancılık; gerekse savaş erkeklerin işi olduğundan, bu servetler üzerinde daha ziyade erkekler söz hakkı kazanır. Kısacası, savaşın ve yağmacılığın yaygınlaştığı çobanlık aşaması, avcılığa göre anaerkilliği çok daha fazla yıkıma uğratır.

Buna karşılık, yiyecek toplayıcılık sayesinde elde edilen tohumlar, zamanla geçici kampın veya konağın hemen yanındaki topraklarda ekilmeye başlanır. Avcı-

77 «Linguet, **Théorie des Lois Civiles** adlı eserinde, avı işbirliğinin ilk şekli, insan avını (savaşı) ise avın ilk şekillerinden biri saymakta muhtemelen haklıdır.» Marx (1867/1967), 334, dipnot 2 veya (1867/1975), 361, dipnot 28. Ayrıca bkz: Reed (1975/1982), 124 - 125.

78 Thomson (1940/1967), 32; Thomson (1949/1965), 298. Yunan şehir-devletlerinin doğuşunda sürüler halinde biriktirilebilen zenginliğin oynadığı role Engels'in verdiği önem için, bkz: Engels (1884/1937), 159 v.d. veya (1884/1968), 540-541. Thomson (1955/1972), 17. uygarlığa geçişte metalaşmanın önemini anlamayanların dikkatini, özellikle bu sayfalara çekiyor.

lık ve hattâ çobanlık aşamalarında, tâli olarak yiyecek toplamayı kadınlar sürdürdüğünden, yiyecek toplayıcılığın uzantısı olan bahçe tarımı da kadınların işi olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla, tarımın ilk kademesi olan bahçe tarımının ön plana geçtiği dönem veya kosullarda, anaerkilliğin gerilemesinin yavaşladığı görülür. Erkeğin üstünlüğüne yol açan, avcılık, hayvancılık ve savaş gibi etkenler, bahçe tarımı tarafından kısmen dengelenmiş olur[79].

Öküz tarafından çekilen sabanın icadından sonra, bahçe tarımından tarla tarımına geçilir ve hayvancılığın erkeklerin denetiminde olması nedeniyle, tarla tarımı da erkeklerin işi haline gelir. Böylece erkeğin üstünlüğünün artması (ataerkilliğin gelişmesi) süreci tekrar hız kazanır.

Nitekim XIX. yüzyıla kadar gelebilen *tarım-öncesi* kabileler incelendiğinde, avcı kabilelerin hemen hemen yüzde 50'sinin, çoban kabilelerin ise tümünün anaerkil nesep kuralını yıkmış oldukları görülmüştür. Bu incelemeye *tarıma geçmiş* kabileler de katıldığında, a) avcılık kademelerinde anaerkil nesebin henüz az farkla ağır bastığı; b) çobanlık kademelerinde anaerkil nesebin hızla gerilediği; c) tarım kademelerinde ise anaerkil nesebin gerilemesinin yavaşladığı veya durduğu gözlenmektedir[80].

Dolayısıyla bazı durumlarda, üretim tekniği bakımından nisbeten geri halklarda ataerkil nesebin hâkim olmasına karşılık üretim tekniği bakımından nisbeten ileri halklarda anaerkil nesebin hâlâ varlığını koruması şeklinde bir paradoks ortaya çıkabilir. Genellikle bir kabile halkı, avcılık ve çobanlık aşamalarında ne kadar

79 Daha önce de belirttiğimiz gibi bu olay, uzun süre, anaerkilliğin başlangıcı sayılmıştı. Örneğin bkz: Editions du Peuple (1975), 29. Krş: Thomson (1949/1965), 150 veya (1949/1983), 168; ayrıca, yukarıda, dipnot 10, dipnot 26.

80 Thomson (1940/1967), 15 - 16; Thomson (1949/1965), 41, 149 veya (1949/1983), 35, 167.

uzun süre kalırsa (bu aşamaları ne kadar yavaş geçerse, tarıma geçişte ne kadar gecikirse), ataerkilliğin zaferi de o kadar tam olur. Zira bu takdirde, avcılık ve çobanlık ekonomisine özgü cinsel işbölümü (erkeğin ekonomik üstünlüğü), anaerkilliğin değiştirilmesi yönünde o kadar büyük ve sürekli bir etki yapmak fırsatını bulur. Örneğin Orta Asya'nın tarıma elverişsiz iklim ve toprak koşullarında Moğol ve Türk kabileleri binyıllar boyunca çobanlıktan öteye geçememişler ve bu yüzden daha göçebelikten çıkmadan tamamen ataerkil hale gelmişlerdir. Öte yandan, yiyecek toplayıcılıktan tarıma hızla geçildiği (avcılık ve çobanlık aşamalarının çok kısa sürdüğü) fakat bu hızlı geçişin ardından uzun bir duraganlık döneminin yaşandığı durumlar, anaerkil düzenin varlığını sürdürmesine en elverişli koşullardır. Zira bu takdirde, avcılık ve çobanlık ekonomisine özgü cinsel işbölümü, anaerkilliğin değiştirilmesi yönünde büyük ve sürekli bir etki yapamaz[81].

81 Burada, yiyecek edinme tekniklerinin bir toplayıcılık, avcılık, hayvancılık, tarım sıralaması içinde geliştiği kabul edilmektedir. Literatürde bu önerme, ikili bir tartışmanın konusudur. Birinci olarak, bitkilerden önce hayvanların ehlileştirildiğini kabul etmeyen ve bu iki adımın en azından aynı anda gerçekleştiğini savunanlar var ki, bunlara göre hayvan yetiştiriciliği, avcılığın değil, tarımın bu hayvanları beslemeyi mümkün kılmasının bir türevidir. Farklı görüşler için, bkz: Childe (1942/1964) veya (1942/1932), III. bölüm; Coon (1967); Derry ve Williams (1960); Zeuner (1956a) ve (1956b). İkinci olarak, göçebe otlatıcılığın genel bir evrim çizgisinde belli bir aşama değil de tamamen ayrı bir patika, kendine özgü ve alternatif bir üretim tarzı olduğunu savunanlar var; bazı örnekler için, bkz: Berktay (1983), 67 ve dipnot 248. Uzun süreli göçebe otlatıcılığı, doğal çevrenin tarıma elverişsizliğinden ötürü bir noktada donmuşluk —bkz: yukarıda, I. bölüm, dipnot 53— ve dolayısıyla son tahlilde belli bir aşama saymak, bize daha doğru geliyor. Aynı doğrultudaki klasik bir yaklaşım için, bkz: Gras (1922/1941), 13 - 25 ve özellikle s. 27'deki önermesi: «Bir yere daimî yerleşmek olmaksızın medeniyet mümkün olamazdı...» Keza bkz.

Gerçekten de, şimdi Bengaldeş'in bulunduğu bölgede XIX. yüzyılda hâlâ aşağı yukarı yirmi bin nüfuslu bir ilkel halk olarak yaşayan Kasi'ler, böyle bir evrim çizgisi sonucu, eski anaerkil düzenlerinde nisbeten az bir değişiklikle yakın zamana kadar gelebilmişlerdir Kasi'leri XIX. yüzyılda incelemiş olan Lyall, topluluğu şöyle anlatıyor:

> «Bunların toplumsal örgütlenmesi, hâlâ varolan anaerkil kurumların en kusursuz örneklerinden biridir... Ana, yalnız ailenin reisi, kaynağı ve tek birleşme noktası olmakla kalmaz; bu tepelerin en ilkel kesimi olan Sinteng havalisinde, gayrimenkul mülkiyetin de tek sahibidir ve miras yalnızca ana tarafından intikal eder. Babanın, analarının klanına dahil olan çocuklarıyla hiçbir akrabalığı tanınmamaktadır. Baba, bütün kazandığını, kendi soyunun kadın tarafına teslim etmek zorundadır ve öldüğünde, kemikleri kendi anasının soyunun mezarına konur. Covay yöresinde, erkek karısının evinde oturamaz ve yemek yiyemez; ancak ortalık karardıktan sonra karısının evine gidebilir. Kabile dininin temeli olan atalara tapmada, hesaba katılan (tapılan) atalar sadece ilkel dişi ata ve onun erkek kardeşidir. Ölülerin anısını yaşatmak için yerleştirilen yassı taşlara, klanı temsil eden kadının ismi verilir. Ve bu yassı taşların ardına dizilen dik taşlar da, ana tarafından erkek akrabalarının ruhuna ithaf edilir. Bu atalara tapma şemasına uygun olarak, kendilerine yakarılan diğer ruhların çoğu da dişidir; bununla beraber, burada bazı erkek ruhlar da görülür. Hastalık ve ölüm ruhlarının hepsi dişidir; en çok tapılanlar da

Thomson (1949/1965), 150 veya (1949/1983), 168: «İnsan, ancak toprağı işlemeyi öğrendikten sonra, sözcüğün gerçek anlamıyla bir 'siyasal hayvan', kentlerde yaşayan bir hayvan olabilmiştir.»

bunlardır. Evin koruyucuları, iki tanrıçadır; mamafih onların yanısıra klanın ilk babası da saygıyla anılır. Bütün kurban kesimlerinde baş rolü rahibeler oynar ve erkek görevliler sadece kadınların yardımcısı durumundadırlar. Kirim yöresinde baş rahibe ve gerçek devlet başkanı, şahsında hem rahiplik ve hem de krallık fonksiyonlarını birleştiren bir kadındır.»[82]

Demek ki Kasi'lerde XIX. yüzyıla gelindiğinde anaerkillik, sadece nesep alanında değil, toplumun fiilî yönetimi alanında dahi kuvvetle mevcuttur. Kadının erkek kardeşinin —kocasının değil— biraz önem kazanmış olması, bazı erkek ruhların ve kurban kesimi törenlerinde bazı erkek rahiplerin görülmesi, ataerkilliğin ilk ve çok cılız kalmış başlangıçlarıdır. Şüphesiz anaerkil düzenin yerini gerçek hayatta ataerkil düzenin almasından çok sonra da, anaerkil nesep, anaerkil düzenin son önemli kalıntısı olarak varlığını sürdürebilir. Bilinen anaerkil nesepli kabilelerin çoğunda, gerçek hâkimiyet erkeklerin elindedir. Kasi'lerin anaerkil düzeninde ise, başka yerlerde ve halklarda bölük pörçük parçacıklar veya geçmişe ait anılar olarak görülen bütün dişi hakları[83], henüz tek bir organik bütün halinde ayaktadır. Bu olay, Güney Asya'nın bu bölgesindeki çok elverişli iklim ve toprak koşulları temelinde tarıma çok hızlı geçilmesi ve sonra uzun bir duragan-

82 Lyall'dan aktaran Gurdon'dan naklen, Thomson (1949/1965), 153 veya (1949/1983), 170 - 171; ayrıca, Thomson (1955/1972), 43.

83 Thomson (1949/1965), 154 veya (1949/1983), 173. Aynı eserin V, VI. ve VII. kısımları, baştan sona, bu bölük-pörçük anaerkillik kalıntılarının dökümü ve tahliline hasredilmiştir. Daha karışık bir irdeleme için, bkz: Reed (1975/1982) ve (1975/1983). Ayrıca bkz: Tayanç ve Tayanç, (1977), 25 - 26, 52 - 53. Türkiye Paleolitik buluntularında anaerkillik göstergeleri için, bkz: Hamitoğulları (1977) ve Umar (1983).

lık döneminin yaşanması sayesinde meydana gelmiş olup, *eşitsiz gelişimin* çarpıcı bir örneğini teşkil etmektedir[84].

* * *

Kadınların üstünlüğünü erkeğe terketmesine yol açan maddî gelişmeler, aynı zamanda kollektif evliliğin ve kollektif mülkiyetin çözülmeye başlamasının da temelini oluştururlar.

Avcı kavimlerde, ava çıkan erkekler avladıkları hayvanları hemen oracıkta yemezler. Konaklama mahalline geri getirdikleri avlar, herkese dağıtılır. Bu kural, tekniğin geri düzeyinden ötürü hem üretimin, hem de tüketimin kollektif olduğu bir ekonomiye özgüdür. Daha önce belirttiğimiz gibi, avcı klanlar içinde özel mülkiyet yoktur. Klanın serveti üzerinde bütün klan mensuplarının ortak kullanım (yararlanma) hakkı vardır. Egzogamik birim olan klan, aynı zamanda kollektif mülkiyetin de temel birimidir.

Ne var ki, avcılığın ikinci kademesinden itibaren ve bütün daha sonraki çobanlık ve tarım kademeleri boyunca, emeğin verimliliği ve dolayısıyla artı-ürün arttıkça, bireyler, kendi elleriyle ürettikleri zenginliğe, kendileri ve en yakın akrabaları adına el koymaya başlarlar. Özel mülkiyetin bu en ilkel çekirdekleri, başlangıçta kabile sisteminin bağrında gelişir; hattâ, kabile sisteminin dayandığı belli işbirliği ve dayanışma faaliyetlerini yoğunlaştırdıkları için, ilk ağızda sistemi daha da güçlendirirler. Klanlar birbirlerine karmaşık ve ince bir karşılıklı hizmet ağı tarafından bağlanırlar. Bu ilişkiler ağı çerçevesinde, yapıcı bir rekabet ruhu içinde,

84 Thomson (1949/1965), 35 veya (1949/1983), 29. Gelişmenin eşitsizliğinin kavranması, Marksist tarihyazıcılığının tüm iyi örneklerinin ortak paydasıdır; Lenin'den bir örnek için, bkz: Perinçek (1968), 321 ve Samir Amin'den bir örnek için, bkz: Gürsel (1977), 130.

birbirleriyle prestij yarışına çıkarlar. Özel mülkiyetin henüz kabile sisteminin bağrında geliştiği; klan içinde daha dar akrabalık gruplarının ancak çok tedricen şekillendiği; kabile-fratri-klan sisteminin iyice belirginleştiği bu moment, kabile toplumunun *doruğudur*. Bu nokta aşıld'ğında, sistemin doğuşunu ve gelişmesini belirlemiş olan ekonomik ve toplumsal farklılaşma güçleri, sistem içinde artık çözücü ve dağıtıcı hale gelirler[85].

Somutlayalım. Daha avcılığın ikinci kademesinde veya çobanlığın başlangıç dönemlerinde bile, şu tip olaylar meydana gelmektedir: Başarılı bir av veya yağma seferinden dönen bir erkek savaşçı, bunu kutlamak için başka bir klanı kendi klanıyla birlikte ziyafete davet eder ve elde ettiği av veya yağma fazlasını onlarla paylaşır. Bu ziyafet ve ikram, aynı zamanda bir meydan okumadır: Ziyafete çağrılmış olan diğer klanın, prestijini korumak istiyorsa, bu dâvete daha zengin bir dâvetle karşılık vermesi gerekir[86]. Yapıcı bir rekabet ruhu içinde oluşan karşılıklı hizmet ağı ifadesinden, işte bu tip ilişkileri anlıyoruz. Bununla beraber, eğer bu borç bir mukabil ziyafet yoluyla ödenemezse, zamanla, borçlu klanın diğer klana karşı yerine getirmekle yükümlü bulunduğu bir iş hizmetine dönüştürülebilir. Bu ise, klanların eşitliğinin ortadan kalkması, klanlar arasında yavaş yavaş bir hiyerarşinin doğmaya başlaması demektir. Bu gibi olaylar, yalnız klanlar-arası mekânda değil, klanın kendi içinde, aileler arasında da başgöstermektedir.

85 Thomson (1940/1967), 31 - 32, 82 ve Thomson (1949/1965), 297.

86 Aynı yerlerde. Bu ziyafetler için Thomson (1940/1967), 32, Kuzey Amerika kızılderililerinin «potlaç» geleneğini örnek veriyor; Türklerde buna, toy ve şölen denk düşer. Totemik klan şölenlerinin devlet şölenlerine dönüşmesi konusunda, bkz: Thomson (1940/1967), 42.

Ataerkilliğin olduğu gibi özel mülkiyetin de gelişmesinde en önemli adımlardan biri, çobanlık ekonomisine geçiştir. Yukarıda, gerek hayvancılığın ve gerekse savaşın erkeklerin işi olduğuna; birbirlerini destekleyerek gelişen bu iki olayın, servetin erkeklerin elinde birikmesini hızlandırdığına işaret etmiştik. Atılgan ve hareketli olan çoban ve savaşçı kabileler, kâh şu, kâh bu bölgeye saldırırlar. İlk başlarda, baskın verdikleri halkın erkeklerini öldürürler ve kadınlarını taşınabilir mal (köle) olarak alıp götürürler. Bu olay, hem galiplerin kendi içlerinde şeflerin elindeki serveti arttırır, hem köleliği tarih sahnesine çıkartır, hem de ataerkilliği büsbütün tahrik eder. Daha sonraları ise, çoban ve savaşçı kabileler, belli bir tarımsal bölgeye baskın verdiklerinde, orada sürekli yerleşmeye ve boyunduruk altına aldıkları yerli tarımcı halktan düzenli olarak vergi toplamaya başlarlar. Bu olay ise, gene hem galiplerin içindeki toplumsal farklılaşmayı derinleştirir, hem de yenik yerlilerin giderek serfleştirilmesinin ilk adımını teşkil eder. Kassit'ler Babil'i; Hiksos'lar Mısır'ı; Aka yağmacıları anaerkil Minos Girit'ini istilâ ettiklerinde, hep bu tip süreçler ortaya çıkmıştır. Çobanlığın ve yağmacılığın yanısıra, ek bir avantaj olarak atı da evcilleştirmeyi başarmış olan Hint-Avrupaî göçebe kavimler kitlesi de, güneye indiğinde Orta Doğu'nun yerleşik tarımsal halklarını bu şekilde tahakküm altına almış ve asimile etmiştir[87].

Üstüste yığılan ve kabileler veya klanlar arasında eşit olmayan, hiyerarşik ilişkiler doğuran bütün bu

87 Thomson (1949/1965), 298. Mısır'da Hiksos istilâsı için, ayrıca bkz: Şenel (1968), 95. Hint-Avrupa dil ailesi ve ardındaki tarih-öncesi halkın muhtemel yaşantısı konusunda, bkz: Thomson (1940/1967), 23 ve 31; Thomson (1949/1965), 78 veya Thomson (1949/1983), 78. Gerek arkeolojik ve gerekse dilbilimsel kanıtlar, bu kavmin çobanlığın ikinci kademesinde bulunduğunu ve ataerkil, savaşçı bir karakter taşıdığını göstermektedir.

etkenler zincirinin klan içindeki etkisi, klanın bağrında klandan daha dar ataerkil aile ocaklarının belirmesi, bu aile ocaklarının adım adım daralmaya devam etmesidir. Bireylerin elinde servet biriktikçe, bireyselleşen üretim, üreticilerin kollektif örgütlenmesiyle çatışmaya başlar. Her üretici gitgide daha fazla kendi kendine yeterli bir hale geldikçe, daha bencil ve mülkiyetçi olur[88]. Egzogamik klanlar arasındaki eski «kollektif evlilik» (bir klana mensup bütün bir «erkek kardeşler» grubu ile başka bir klana mensup bütün bir «kız kardeşler» grubunun birleşmesi), a) bir kız kardeşler grubunun bir tek erkekle evlenmesi; b) kardeş olmayan daha az sayıda kadının bir tek erkekle evlenmesi, vb. gibi giderek daralan ataerkil poligami şekillerinden geçerek, nihayet ataerkil bireysel evliliğe dönüşür. Kollektif evliliğin çöküşüyle kollektif mülkiyetin çöküşü, aynı madalyonun iki ayrı yüzünü meydana getirir[89].

Anaerkillikten ataerkilliğe geçiş sürecinde olduğu gibi, kollektif mülkiyetten özel mülkiyete geçiş sürecin-

88 Thomson (1940/1967), 31; Thomson (1949/1965), 297; Thomson (1973), 5 veya (1973/1978), 13. Keza bkz: Tayanç ve Tayanç (1977), 26 - 27.

89 Thomson (1940/1967), 43. Anaerkil klandan, dar ve ataerkil çağdaş tek-eş evliliğine uzanan evrim çizgisi üzerindeki çeşitli ara-biçimlerin tasviri için, bkz: Engels (1884/1967) veya (1884/1968), ikinci bölüm: «Aile»; Reed (1975/1983); Tayanç ve Tayanç (1977), 23 v.d.. Burada öyle bir soru sorabiliriz ki, bize, tüm teorinin tutarlılığını sınamak imkânını veriyor: Bir «kız kardeşler» kümesi ile bir «erkek kardeşler» kümesi arasındaki grup «evliliği»nden başlayıp, tek kadının tek erkekle birleşmesine varan yolda, neden tek erkeğin bir «kız kardeşler» kümesi veya hiç kardeş olmayan birden fazla kadın ile evlenmesi çokça görülür de, tersine, yâni bir kadının birden fazla erkekle evlenmesine hemen hiç rastlanmaz? Kollektif mülkiyetin ve grup evliliğinin çözülüşü, kadının üstünlüğünü yitirişi ve erkeğin yükselişiyle elele gittiği için! Bkz: Thomson (1949/1965) veya (1949/1983), 71 - 72.

de de, *eşit olmayan gelişim*, bizi zaman zaman paradoksal durumlarla yüzyüze getirir: Üretim tekniği bakımından nisbeten geri halklarda, hiç olmazsa taşınabilir mallar (özellikle hayvan sürüleri) açısından özel mülkiyetin daha gelişmiş olmasına karşılık, üretim tekniği bakımından nisbeten daha ileri bazı halklarda, anaerkillik gibi kollektif mülkiyetin de geniş ölçüde yaşadığı görülebilir. Anaerkillik için olduğu gibi kollektif mülkiyet için de böyle durumlar, özellikle çobanlık aşamasını çok hızlı geçip, daha kollektif mülkiyetin fazla aşınmasına fırsat kalmadan toprağa yerleşen, ve fakat bundan sonra uzun bir duraganlık dönemine giren (daha somut olarak, maden teknolojisine dayalı zanaat üretimini ve bunu temel alan mübadele ilişkilerini fazla geliştiremeyen) kabileler için sözkonusudur. Örneğin çoban ve yağmacı yaşantılarını belki bin yıldan fazla sürdüren Moğol ve Türk kabilelerinde, hayvan sürüleri üzerinde özel mülkiyetin gelişmiş olmasına karşılık, Kuzey Hindistan'ın ilkel tarımcı halkları, önemli ölçüde anaerkil olmalarının yanısıra, kollektivisttirler de:

> «Bir kısmı günümüze kadar gelmiş olan bu küçük ve son derece eski Hint toplulukları, *toprak üzerinde ortak mülkiyete, tarım ile el zanaatlarının birliğine* ve değişmez bir işbölümüne dayalıdırlar; bu değişmez işbölümü, her yeni kurulan topluluk için hazır bir plan görevini görür. Yüz *akr*'dan binlerce *akr*'a [1 *akr* = 4.39 dönüm] kadar değişebilen alanları kaplayan bu köy topluluklarının her biri, ihtiyaç duyduğu herşeyi kendisi üreten yekpare bir bütün meydana getirir. Ürünlerin büyük kısmı topluluğun kendisi tarafından tüketilir ve *meta biçimine bürünmez*...»[90]

90 Marx (1867/1967), 357 veya (1867/1975), 384. Thomson (1949/1955), 149 ve Thomson (1973), 7'de bulunabilecek olan bu alıntının diğer Türkçe çevirileri için, bkz: Thomson (1949/1983), 169 ve Thomson

Ama bu ilkel köy topluluğu olgusunu daha iyi kavramamız için, şimdi artık Neolitik çağa geçmemiz gerekmektedir.

II.6. Neolitik Çağda Tarıma Geçiş ve Çeşitli İlkel Toprak Sistemleri

Son Buz Çağının günümüzden yaklaşık 11.000 yıl önce kapanmasını izleyen iklim değişiklikleri, Neolitik ekonominin gelişmesini mümkün kıldı. Bu gelişme, Orta Doğu'da bir yerlerde başladı. Buz kuzeye doğru çekildikçe, bu bölgenin daha önceki ılıman iklimi, daha da ısınarak sub-tropikal oldu. Bir zamanlar Fas'tan İran'a kadar hemen tamamen kesintisiz bir şekilde uzanan uçsuz bucaksız otlak arazi, kısmen kuruyarak, içine yeşil vahalar ve orman kaplı nehir yatakları öbek öbek serpiştirilmiş bulunan yarı-çöl alanlara dönüştü. O ana kadar her tarafı yemyeşil otlak arazide serbestçe dolaşan gezgin avcı ve yiyecek toplayıcı topluluklar, hareket kabiliyetlerini büyük ölçüde kaybettiler. Yiyerek yaşadıkları hayvanlar ve bitkiler gibi, onlar da daralan verimli alanlarda toplaşmaya mecbur kaldılar.

(1973/1978), 14 - 15. Bizce metnin İngilizcesindeki «...blending of agriculture and handicrafts» ibaresinin dilimize kâh «tarım ile el zanaatlarının birbirine karışımı», kah «tarım ile el zanaatlarının kaynaşması», kâh «tarımla el sanatlarının karışımı» diye aktarılması hatâlıdır: tüm bu Türkçeleştirmeler, aslında birbirinden ayrı duran tarımın ve zanaatların, burada (belli bir gelişme sonucu) bir araya geldiği izlenimini uyandırıyor. Oysa gerçekte, gelişmenin yokluğu = tarımla zanaatların birbirinden ayrışmamışlığı sözkonusudur; bkz: aşağıda, I.7.. Dolayısıyla biz, altını kendimiz çizdiğimiz yerlerde, «tarım ile el zanaatlarının birliği» ifadesini seçtik; aynı anlamı vermek için, «...ayrışmamışlığı» veya «...içiçeliği» dahi denebilirdi. Tam bu noktada, çeviri yetersizliğinin ötesinde, inanılmaz bir anlayış hatâsı örneği için, bkz: aşağıda, dipnot 140.

Ama üzerinde yoğunlaştıkları bu sınırlı alanlarda, eski yiyecek toplama ve avcılık tekniklerinin artık yeterli olmadığını gördüler[91]. Hayvanların ve bitkilerin üremesini (çoğalmasını) denetim altına alarak, mevcut hayvan ve bitkilerin varlığının sürmesini sağlamak gerekiyordu. Bu bölgeye özgü hayvan ve bitki türleri arasında, evcilleştirilmesi kolay koyun, keçi ve domuz ile bugünkü buğday ve arpanın yabanî ataları bulunuyordu. Hayvanlar sürüler haline getirildi ve ağıllara kondu; bitkiler insan tarafından ekilmeye başlandı; gerek hayvanların, gerekse bitkilerin bakımı için insan emeği harcanır oldu. Yiyecek toplamanın ve avcılığın yerini, hayvan yetiştirme ve toprağı işleme faaliyetleri aldı. Yeni ekonomi[92], düzenli bir süt, et ve tahıl ikmalini teminat altına almanın yanısıra, dokuma ve çömlekçilik gibi bir dizi ikincil teknikler de doğurdu; bunlar ise hayat standartlarının daha da yükselmesine yol açtı. Yiyecek üretiminin gelişmesiyle birlikte, nüfus çoğaldı. Derme çatma, geçici kabile kampı, derli toplu ve kendi kendine yeterli, gelişen, fazla nüfusuyla hep aynı tipte yeni köyler fışkırtan bir köye dönüştü. Böylece Neolitik ekonomi, bütün Orta Doğu bölgesine ve bölgenin ötesine, ekilebilir toprak bulunan her yere yayıldı. Genişlemenin sınırlarına yaklaşıldıkça, artan nüfus baskısı daha entansif tarım yöntemlerini gerekli kıldı. Öte yandan, sıklaşan mübadele ilişkileri ağı da, Neolitik köyün kendi kendine yeterliliğini çökertmeye başladı[93].

91 Bernal (1954/1965), 58, bir avcı topluluğunun büyük zaafının, avlayarak yaşadığı hayvanların varlığına asalak bir karakter taşıması olduğuna işaret ediyor.

92 «Bu [tarım], esas olarak, toplumun canlı çevreyi sömürmekten onu denetim altına almaya geçişiydi; tamamen üretken bir ekonominin gerçekleştirilmesi yönünde atılan ilk adımdı.» Bernal (1954/1965), 59.

93 Tüm bu özet için, bkz: Childe (1942/1964), 55 - 56 veya (1942/1982), 39-40; Thomson (1949/1965), 21 veya (1949/1983), 15-16.

Neolitik çağın ekonomik gelişmesinin genel görünümü budur[94]. Şimdi, bu büyük adıma —tarıma ve yerleşik hayata geçişe— biraz daha yakından bakalım

İlk kabile yerleşme merkezleri geçicidirler ve yakın geçmişteki tamamen göçebe kabile kampının yapısını aynen tekrarlarlar. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu yapı, kabile sisteminin yeryüzüne çizilmiş bir şemasından başka birşey değildir. Dolayısıyla yerleşme merkezleri —tarım tekniğindeki ilerlemelere bağlı olarak— giderek kalıcılaştığında, köylerin ve kabilelerin dağılımının da aynı planı yansıttığı görülür[95]. *Çeşitli klanlardan oluşan bir kabile,* belli bir alana yerleşeceği zaman, o alanın tümü, toprağın niteliği, suya yakınlık, savunma imkânları gibi kıstaslar gözönünde bulundurularak, altkesimlere ayrılır. Her klan, kendi köyünü mümkünse kayalık bir yükselti veya doğal bir hâkimiyet noktası üzerinde kurmaya çalışır[96]. En iyi yeri, kabile şefinin mensup olduğu klan alır. Eğer bu elverişli mevki yeterince büyükse, kabile şefinin mensup olduğu klanın bütün köyü burada inşa edilir. Eğer bu elverişli mevki,

94 Neolitik toplumun maddî-teknik temeli konusunda, bkz: yukarıda, dipnot 29 ve dipnot 30'da verilen kaynaklar.

95 Thomson (1949/1965), 352 - 353; Thomson (1973), 47 veya (1973/1978), 53; yukarıda, dipnot 35. Klandan köye geçiş için, keza bkz: Gras (1922/1941), 26 - 27. Aynı eserin 35. sayfasında. «eski Mısır yazısında surla çevrili köyü ifade eden sembol» var: siyah zemin üzerinde, yollu bir beyaz haç. Thomson (1955/1972), 74, şöyle diyor: «Mısır yazısında 'köy' ideogramı, daire içine yerleştirilmiş bir haçtı. Haçın, köy sokaklarını simgelediği söylenmiştir... Dört çeyreğe bölünmüş bir daire olarak işaretin bütününün, ilkel köy topluluğuna özgü kabile yapısına denk düştüğünü saptamak, bize daha önemli geliyor.»

96 Mısır örneğinde, bir köyler kümesi ile merkezi köy arasındaki ilişki ve yüksek bir yerin önemi için, bkz: Thomson (1955/1972), 74. Köylerin savunma ihtiyaçları ve müstahkem köyler için, keza bkz: Gras (1922/1941), 28, 30.

klanın bütününün sığamayacağı kadar küçükse, yalnız şef ve ailesi buraya yerleşirler. O klanın diğer aile ocakları da tehlike halinde şefin müstahkem mevkiine sığınabilecek şekilde, çevrede kümelenirler (Atina'da Akropolis, Roma'da Kapitol gibi kutsal müstahkem mevkiler, bu şekilde ortaya çıkmışlardır). Veya, bütün şef köyünün bir çit veya duvar ile çevrildiği ve tehlike anında diğer köyler (= klanlar) için bir sığınak görevi gördüğü de olur.

Köy dahilinde, her aile ocağının kendi ikamet yeri (evi) ve bu evin yanında kapalı bir bahçesi vardır (henüz bağrında aile ocakları dahi pek belirginleşmemiş olan ilkel kabilelerin geçici veya yarı-geçici yerleşme düzenlerinde, klanın tamamının, Kuzey Amerika kızılderililerinin bazılarında olduğu gibi, bir tek «uzun ev»de oturduğu görülebilir[97]; demek ki Neolitik Orta Doğu köylerinde her aile ocağının ayrı evi olması da, belli bir gelişmenin ürünüdür). Köy alanı içinde bir yerde, belki de köy (= klan) şefinin evinin önünde, bir açıklık bulunur. Bütün ilkel köy topluluklarında görülen ve *agora, plateia, village green* gibi isimler alan bu köy meydanının ortasında bulunan ve belki de çevresine yaşlılar için bir taş sıra konulan köy ağacı, klan halkının toplantı yeridir. Klana mensup aile ocaklarının reisleri, köy şefinin evinde toplanmak, tartışmak ve yemek yemek hakkına sahiptirler. Önde gelen aile ocağının reisi olarak köy şefi, efsanevî klan atasının yeryüzündeki temsilcisi durumundadır; dolayısıyla şefin ocağı, özel bir kutsallık taşır. Burası, geçmişte (göçebelik koşullarında) henüz ailelere bölünmemiş olan klanın tek bir kamp ateşi etrafında toplandığı zamanın anısını yaşatan, atasal klan ocağıdır[98].

97 Özbek (1983), 362; ayrıca bkz: aşağıda, II.9..

98 Tipik bir Neolitik köyün umumî meydan, mukaddes ağaç, v.b. unsurlarının tasviri için bkz: Gras (1922/1941), 39; ayrıca, aynı eserin 29. sayfasındaki «Cenubî Afrika'da nüveleşmiş bir köy» diyagramı.

Köy dışında fakat köy alanı dahilinde, a) o köye ait sürülmüş tarlalar kuşağı, b) bunların da ötesinde, meralar ve boş topraklar kuşağı uzanır[99]. Ekilen topraklar, aileler arasında küçük açık parçalar halinde dağıtılır ve belli fasılalarla yeniden-dağıtıma tâbî tutulur. Tarlaların etrafını çitlemenin yasak olması gibi, bu periyodik yeniden-dağıtımın amacı da, ilkel eşitliği ve ortak mülkiyeti korumaktır. (Eski Yunanca'daki *kleros*, eski Got dilindeki *hlauts* ve İngilizcedeki *lot* kelimeleri, Hint-Avrupaî dil ailesinin *kla* kökünden türemiştir. Her üç kelime de hem bölüm, pay veya kura çekimi anlamını, hem de bir şahsın işlediği belli toprak parçası anlamını birlikte taşımaktadırlar. Bu etimolojiler, ortak mülkiyet altındaki toprağın dağıtımı ve yeniden dağıtımı için kura çekilmesinin, Hint-Avrupaî kültürün çok eski bir unsuru olduğunu gösteriyor. Bu âdet, topluluğun her mensubunun, topluluğun çalışmasının ürünleri üzerinde eşit hak sahibi olduğu ilkesine dayanmaktadır[100].) Neolitik köy topluluğunda ekilen topraklar kura çekimi yoluyla dağıtılır ve zaman zaman yeniden dağıtılırken, meralar ve çayırlar hiç bölünmez[101]. Tarla sürme ve hayvan otlatma

99 Bu tarlalar ve diğer topraklar kuşağının nasıl bir görünüm alabileceğini, Ortaçağ Avrupa **manor**'larının planlarına bakarak kestirebiliriz. Örneğin bkz: Gras (1922/1941), 33; Burns (1941/1969), 327; McNeill (1949/1959), 302. Bu çıkarsamanın ardındaki mantığın kendi argümanım açısından taşıdığı önem için, bkz: aşağıda, dipnot 112 ve IV., V., VI. bölümler.

100 Thomson (1940/1957), 38, 39, 40; Thomson (1949/1965), 327 - 328.

101 Ekilen toprakların önce tam anlamıyla kollektif biçimde işlenmesi, sonra aile işletmeciliğinin periyodik yeniden-dağıtım ile birleştirilmesi, nihayet ailelerin işledikleri toprakları kalıcı biçimde tesahüp etmeleri konusunda, bkz: Engels (1877 - 1878/1976), 339 ve Thomson (1940/1967), 71. Ekilmeyen topraklarda özel mülkiyetin çok daha yavaş gelişmesi konusunda bkz: aynı eser, 54. Aynı doğrultuda tarımı —dola-

hak ve sıralarını, yaşlıların yönetimi altındaki tüm köy halkının meclisi belirler ve denetler. Henüz tek belirginlik kazanmış işbölümü, cinsiyetler arasındaki işbölümüdür.

Köyler arasındaki ilişkiler de aynı ilkeler ışığında düzenlenir. Nasıl, belli bir köy içinde klan şefinin evi en emin, en iyi korunan ev ise, kabile şefinin klanının köyü de bölgedeki bütün köyler arasında en iyi korunanıdır. Nasıl klan şefi, klanın ata ocağına başkanlık ederse, kabile şefi de kabilenin atasal ocağına başkanlık eder. Nasıl klan şefi diğer ocak reislerini, klan yaşlılarını ağırlamakla yükümlüyse, kabile şefi de diğer klanların reislerini, kabile yaşlılarını ağırlamakla yükümlüdür. Nasıl her köyün içinde o klanın mensupları için bir toplanma yeri varsa, aynı şekilde, bütün klanlara dahil olan kabile mensupları da, bütün topluluğu ilgilendiren savaş ve barış, göçmek ve konmak, yabancıların karşılanması, vb. gibi temel meseleleri karara bağlamak için, kabile şefinin ve kabile yaşlılarının yönetimi altında, kabile şefinin köyünün meydanında toplanırlar. Eğer klan mensupları klan şefine, klanlarını temsilen klan şefleri de kabile şefine bazı «hediyeler»

yısıyla, ekilen toprakları— hiç bilmeyen göçebe otlatıcıların, toprağı ilkel sınırsızlığı içinde görmeye yatkın oldukları gözlemi için, bkz: Marx (1857-1858/1964), 88; Perinçek (1968), 289. Gene aynı doğrultuda, bkz: Hoebel (1949/1958), 441. Şehir-devleti aşamasına gelmiş yerleşik tarımcı topluluklarda bile, çayır ve meralarda ortak mülkiyetin biçimsel kalıntılarının daha fazla direnmesi konusunda, bkz: aşağıda, III.1. (Mezopotamya). Aynı direnmenin Ortaçağ Avrupasındaki örneği için, bkz: V. - VI. bölümler.

Madem göçebe otlatıcılarda, toprağı ilkel sınırsızlığı içinde görme eğilimi daha yavaş aşınıyor; bu gibi savaşçı göçebelerin başarılı fetihleri sonucu oluşan ilkel **ager publicus = miri mülkiyet,** aslında hiç de benzersiz olmayıp oldukça evrensel bir kategori ise de, acaba bu mirî'lik yani «kamu»ya aidiyet niteliğinden, benzerlerine kıyasla daha yavaş sıyrılmaz mı? Osmanlı feodalizminin özgüllüğüne yaklaşmamızın temellerinden olan bu fikir için, bkz: keza, IV. - VI. bölümler.

sunmayı gelenek haline getirmişlerse (klan tabanından klan şefine, ondan da kabile şefine, henüz çok küçük de olsa bazı «ödeme»ler akmaya başlamışsa), kabile şefinin köyünün meydanı, aynı zamanda bu ödemelerin yapıldığı, bu hediyelerin civar köylerden getirilip yığıldığı yer olur[102].

Şimdi, Neolitik köy topluluğunun bu iç ve dış ilişkilerini daha somut olarak kavramak için, farklı gelişme düzeylerini yansıtsalar da hepsi bazı ortak özellikler gösteren çeşitli ilkel toprak sistemlerini ele alabiliriz.

1) *Afrika'da Batonga kabilesinin toprak sistemi*, geniş ölçüde hayvancılığa dayalı olan ve sabanın henüz yeni yeni kullanılmaya başlandığı bir teknik temel üzerinde yükselmiştir. Toprak sözümona şefe «aittir», fakat şef tarafından, daha doğrusu şef aracılığıyla topluluk tarafından, ihtiyacı olan herkesin kullanımına sunulmaktadır. Kabile şefi, her köyün reisine o köye yetecek miktarda araziyi hibe eder. Her köyün reisi, bu toprağın bir bölümünü kendisine alıkoyar; büyük kısmını ise, yönetimi altındaki ailelere (ocaklara) dağıtır. Bu küçük toprak parçaları veraset yoluyla intikal edebilir. Fakat temlik edilemez (başkasına mülk olarak verilemez), satılamaz ve satın alınamaz. Başka bir deyişle, tam anlamıyla özel mülkiyet değil, oldukça kısıtlı bir özel tasarruf hakkı sözkonusudur. Kabile şefinden veya köy reisinden toprak alan aile ocaklarının, şefe ve köy reisine belli emek hizmetlerinde bulunmaları âdettir[103].

2) *Kuzey Hindistan'ın ilkel tarımcı halkları*, vahşetten barbarlığın yukarı aşamalarına kadar olan yolu çok hızlı aşıp sonra uzun bir duraganlık dönemine gir-

102 Yukarıdaki tüm özet için, bkz: Thomson (1949/1965), 352 - 354.

103 Junod'dan naklen, Thomson (1949/1965), 303. Ayrıca bkz: Titiev'den naklen, Hoebel (1949/1958), 441.

diklerinden, hem önemli ölçüde anaerkil, hem de kollektivisttirler:

A) Daha önce sözünü ettiğimiz anaerkil Kasi halkının yaşantısının merkezi, köydür. Bu köy genellikle bölgede çok bol olan tepelerden birinin doruğunun biraz altına, yamacın üst kesimlerine inşa edilir. Bir kere inşa edildikten sonra da, mecbur kalınmadıkça asla terkedilmez. Bir kasırga veya bir yağmacı haydut çetesi köyü tahrip ettiği takdirde, ortalık yatışır yatışmaz köy halkı geri gelir ve köyü aynı noktada yeniden kurar. Evler birbirine oldukça yanaşıktır ve şef ailesine ait olan evlerle diğer evler arasında hiçbir fark yoktur. Köyün dört bir yanında, köyün atasal ilâhına adanmış olan kutsal *korular,* klan mezarlıkları, vb. uzanır. Bu kutsal korular tabu'dur; keresteleri, ölüler kültüne hasredilmiştir. *Ekilmeyen topraklar* bir bütün olarak köye aittir ve her isteyen, oradan evinin üstünü örtmek için ot veya yakacak odun toplayabilir. *Ekilebilir topraklar* ise a) klanların kollektif mülkiyetinde bulunan «klan malikâneleri»ne; b) rahiplerin geçimi için ayrılmış «dinî malikâneler»e; c) şef ve ailesine ayrılmış «hükümdar malikâneleri»ne bölünmüştür. Bunların yanısıra, satın alma yoluyla edinilmiş az sayıda özel mülklere de rastlanır. Bu özel mülkler, toprağın kadınların hâkimiyet ve denetiminde bulunması kuralının tek ve sınırlı istisnasını teşkil ederler. Kasi tepelerinin doğu kesimlerinde, bir toprak parçasını satın almış olan bir erkek, sadece hayatta olduğu sürece o toprağın kullanım (intifa) hakkına sahiptir; öldüğünde toprak, anasının veya anasının kadın mirasçısının mülkiyetine geçer. Tepelerin batı kesimlerinde ise, bir toprak parçasını satın aldıktan sonra ölen erkeğin anasının erkek mirasçısına da mülkiyet hakkı tanınmıştır - fakat ancak evli olması şartıyla. Demek ki Kasi'lerde *özel mülkiyet erkeklerin denetiminde gelişmekte,* fakat anaerkil klan mülkiyeti ve anaerkil nesep kuralı bu gelişmeyi habire kısıtlamaktadır. Öte yandan, *mutlak ko-*

münal mülkiyetin yanısıra rahipler zümresine ve şef ile ailesine ayrılan mülkler de ortaya çıkmış ve mutlak kollektif mülkiyet ilkesini kısmen bozmuş bulunmaktadır[104].

B) Hint köy komünlerinin *raiyatvari* tipini ise. Baden-Powell şöyle anlatıyor: Bu tip komünlerin hâkim olduğu hemen her bölgede, kabile düzeninin izlerini görüyoruz. Her klana ayrılmış arazi bölümlerinde, her biri kendi reisi veya şefi altında yaşayan belli sayıda köy vardır. Her köy ise, belli sayıda ocak veya aileye ait toprakları içerir. Temizlenecek (orman veya çalılıktan kazanılacak) ve iskân edilecek alan, köy reisinin veya şefinin etkisiyle seçilmiş olmalıdır. Ilk yerleşme kararından sonra, ekilen arazinin genişletilmesini yönlendirme ve yeni açılan toprakların aidiyeti konusunda çıkan anlaşmazlıkları halletme görevlerini, gene köy reisi yüklenmeye devam eder. Başka bir deyişle, temel üretim aracı olan toprağın temizlenmesi ve kullanım tarzı üzerindeki bir kısım yetkiler, giderek köy reisinin elinde toplanır. Daha da sonraya rastlayan dönemlerde, bütün bir bölgeye yayılmış köylerin ve köy şeflerinin üzerinde bir tek Raca yükseldiğinde, Raca'nın izni olmaksızın ekilmeyen araziye el konulup ekilir arazi haline getirilemez. Yâni toprak üzerindeki belirleyici yetkiler, artık hukuken Raca'ya ait olur. Pratikte ise Raca, bu gibi bireysel mülk edinme eğilimlerine ses çıkarmaz, hattâ teşvik eder. Nüfus fazlasının yeni ekilebilir alanlar yaratması, kralın mahsul üzerinden sağladığı vergi gelirini arttırdığından, bu ilk devlet otoriteleri —hukukî yetkiler son tahlilde kendilerinde kalmak şartıyla— özel mülkiyetin gelişmesini

104 Thomson (1949/1965), 152 v.d. veya (1949/1983), 171 v.d.. Klanın kollektif mülkiyetinden, önce dinî malikânelerin koparılmaya başlanmasının, bir sonraki aşamada neye dönüştüğü konusunda, bkz: aşağıda, III.1.'de, Mezopotamya sitelerinin toprak sistemi.

desteklerler. Tekrar köyün kendisine dönelim: Köy içinde köy reisinin evi, diğer evlerden daha büyük ve daha iyi yapılmıştır. Bu reis evi, bazı hallerde, yağmacı haydutlara karşı topluluğun sığınma yerine dönüşür. Köy reisinin, iskânı, toprakların kullanımını ve ekilebilir arazinin genişletilmesini düzenlemek şeklindeki görevlerine karşılık, kendisine en iyi topraklar içinden oldukça büyük bir parça verilir. Reis, bunun yanısıra daha birçok ayrıcalıktan da yararlanır. Zanaat üretiminin durumuna gelince: Köyde oturan zanaatkârlar, yaptıkları işe göre ücret almazlar; köy topluluğu tarafından, sabit bir ödeme esasına göre istihdam edilirler. Bu ödeme, bazan mahsulden kendilerine bir pay verilmesi, bazan ise kendilerine rant ve vergi yükümlülüğü taşımayan küçük bir toprak parçasının ayrılması şeklinde olabilir. Demek ki Hindistan'ın *raiyatvari* tipteki köy topluluklarında, *köyün içinde özel mülkiyet gelişirken artı-ürünün bir kısmı köyden köy reisine, ondan da Raca'ya intikal etmeye başlamış* bulunmakta; buna karşılık *tarım ile zanaatlar arasındaki işbölümünün derinleşmediği, zanaatkârların henüz kendileri için değil topluluk için çalışan insanlar olarak kaldıkları* görülmektedir. Açıktır ki *raiyatvari* tipteki köyler, Kasi köylerine göre daha ileri bir gelişme düzeyinde bulunmaktadır[105].

3) *Anglo-Sakson döneminin* (1066'daki Norman istilâsından önceki birkaç yüzyılın) *tipik İngiliz köyleri*, a) «*shot*» denilen büyük açık tarlalarla; b) çayırlarla; c) ekilmeyen arazilerle çevrilmiştir. Gerek büyük açık «*shot*»*lar*, gerekse çayırlar, küçük dilimlere bölünmüştür[106]. Diyelim ki köyün etrafında üç büyük açık

105 Baden-Powell'dan aktaran: Thomson (1949/1965), 304-305. Ayrıca bkz: Hobsbawm (1962), 194 - 195.

106 Burada meralardan değil, çayırlardan sözediyoruz. Merada hayvanlar serbestçe otlatılırdı; başka bir deyişle, hemen tüm Ortaçağ toplumlarında, eski kollektivizm en fazla burada direniyordu. Çayır-

tarla var. O zaman herhangi bir şahsa işlemesi için verilen arazi, birinci büyük açık tarlanın *(shot)* içinden birkaç dilimden, ikinci *shot*'un içinden birkaç dilimden. keza üçüncü *shot*'un içinden birkaç dilimden oluşmaktadır. Büyük açık tarlaların verimi, köye veya suya uzaklığı, vb. farklı olduğundan, köy mensupları arasında eşitliği korumak için şahısların «*lot*»larının bir tek *shot*'ta toplanmamasına dikkat edilmektedir. Ekilebilir arazi dilimlerinin zilyedleri *(lot-holders)*[107], çayırlardan da birkaç dilimlik bir pay almaktadırlar. Ekinler büyürken büyük açık tarlaların —küçük dilimlerin değil— etrafı çitle çevrilmekte; hasattan sonra ise hayvanların otlayabilmesi için bu çitler kaldırılmaktadır. Evlerin yanındaki küçük bahçeler ise, tamamen ailelerin özel mülkü durumundadır. Buna karşılık ekilmeyen arazi (yukarıdaki [c] kategorisi) hiç bölünmemekte; bu arazinin kullanımı doğrudan doğruya topluluğun tümü tarafından düzenlenmektedir. Büyük açık tarlaların ve meraların içindeki küçük dilimlerin paylaşımı ve yeniden-paylaşımı konusunda, iki farklı uygulama yürürlüktedir.

A) İngiltere'nin batısında, Galler ülkesinde, İskoçya'da ve İrlanda'da uygulanan «*run-rig*» sisteminde, gerek ekilebilir arazinin *(shot*'ların) ve gerekse çayırın tümü, her yıl kura çekimi yoluyla yeniden-dağıtıma tâbîdir.

B) İngiltere'nin orta, doğu ve güney bölgelerinde, sadece çayır dilimleri her yıl kura çekimi yoluyla

da ise, ot yetiştirilir ve kesilir, hayvan yemi olarak kaldırıldı. Finberg (1974/1976), 20. Dolayısıyla çayırlar, tahıl ekilen tarlalar ile meralar arasında bir kategori oluşturmaktadır. Burada verilen örnekte, gerek tarlalar ve gerekse çayırlar bireyselleşmiş bir işletmeciliğe tanık oluyor; fakat periyodik yeniden-dağıtımın, çayırlarda daha fazla direndiğini görüyoruz.

107 «Lot» kelimesinin bağlantıları için, bkz: yukarıda dipnot 100.

yeniden bölüşülmekte; ekilebilir arazi dilimleri ise yeniden-dağıtıma konu olmamakta ve dolayısıyla belli şahısların hep belli dilimleri işlemesi giderek istikrarlı bir hal almaktadır.

Bu iki uygulamadan *run-rig* sisteminin diğerine göre daha ilkel ve kaynağa, klansal kollektif mülkiyetin saf şekline daha yakın olduğu açıktır. İkinci sistemde ise, aile ocaklarının ekilebilir arazi dilimleri üzerindeki zilyedliğinin daha fazla özel mülkiyete dönüştüğü gözlenmektedir.

İster *run-rig* sistemi, ister ikinci sistem yürürlükte olsun, her *shot* içinden birkaç dilim olmak üzere belli bir köylünün zilyedliğine verilen toprak *toplamının* standart büyüklüğü, «*hide*» olarak adlandırılmaktadır. Bu ölçünün değeri yer yer değişmekle birlikte, genellikle 120 akr = 527 dönüm olarak belirlenir. Tekniğin çok geri ve dolayısıyla birim toprağın veriminin bugüne göre çok düşük olduğu koşullar için, 530 dönüm pek fazla sayılmaz. Peki, acaba «*hide*»ın kökeni nedir? Anglo-Sakson döneminin büyük tarihçisi Bede[108], *hide* birimini, ortalama bir ailenin ihtiyaçlarını karşılamaya yeterli toprak parçası (*«terra unius familiae»*) olarak tanımlar. Marc Bloch'un gösterdiği gibi Bede, bu tanımdaki «*familiae*» kelimesini, bugünkü aile anlamında değil, *başlangıçtaki* Lâtince anlamında, yani klan içinde teşekkül eden ve birkaç nesli ve birkaç paralel evlilik grubunu kapsayan, bir ocak etrafında yaşayan *büyük ataerkil aile* anlamında kullanmıştır[109]. Başka bir deyişle, *hide,* Anglo-Sakson klanının ortak mülkiyeti için-

103 Kilise adamı ve **Ecclesiastical History of the English Nation'ın** yazarı; doğumu: 673, ölümü: 735. Bede'in şaşırtıcı materyalist bilimselliği konusunda, bkz: Burns (1941/1968), 281-282.

109 Bloch (1941/1971), 271, 279. **Hide, huba, hufe, hof,** v.b. için ayrıca bkz: Takahashi (1952/1970), 82 veya (1952/1974), 114 - 115 veya (1952/1978), 73; Duby (1973/1974), 49; aşağıda, IV. 4., dipnot 34 v.d..

den, bu klanın bağrında beliren ataerkil aile ocaklarına dağıtılan ortalama birim olmaktadır. Nitekim Anglo-Sakson döneminde, yukarıda sözü edilen ikinci sistemde (ekilebilir arazinin yeniden-dağıtımından artık vazgeçilmiş olması halinde) bile, *hide* üzerindeki tasarruf henüz tam anlamıyla özel mülkiyet değildir. Gerçi *hide* sahibi köylü öldüğünde toprak oğullarına intikal etmekte ve bunlar toprağı ister aralarında bölüşmekte, isterlerse birlikte işleyebilmektedirler (buna «*gavelkind*» kuralı denir[110]); fakat *hide* veya *hide*'ın küçük bir parçası dahi, *aile ocağı dışındaki, kanbağı dışındaki şahıslara temlik edilememektedir.* Yâni köy topluluğunun kollektivist gelenekleri, bazı şahısların ve bazı ailelerin, diğerlerinin aleyhine topraklarını genişletmelerine yol açacak olan saf özel mülkiyet uygulamasına karşı henüz direnmektedir[111].

* * *

Şüphesiz ne Batonga köylerinin, ne Kasi köylerinin, ne *raiyatvari* tipteki Hint köylerinin, ne de Anglo-Sakson köylerinin toprak sistemlerinin, Neolitik köy topluluğunun toprak sistemini aynen koruduğunu ve yansıttığını iddia etmiyoruz. Bununla beraber, kasten Afrika, Güney Asya ve Kuzeybatı Avrupa gibi üç apayrı bölgeden seçtiğimiz bu örneklerin hepsinin *bir tek ortak kökenden türemiş olduğu* ve bu ortak kökenin izlerini —eşit olmayan gelişme sonucu farklı ölçülerde bozulmuş da olsalar— taşıdıkları açıktır. Bu ortak köken, Neolitik çağdaki tarımsal devrimin ortaya çıkardığı ataerkil köy topluluğudur. Bu Neolitik köy topluluğuna ve —farklı koşullarda, farklı tempoda cereyan

110 Thomson (1949/1965), 307. Ek bilgi için, bkz: Mingay (1976), 20.

111 İngiliz köyleri hakkında toplu bilgi için, bkz: Thomson (1949/1955), 305-303; ayrıca, Finberg (1974/1976) - fakat bu yazar, toprak ortaklaşacılığının geçmişteki derin kökleri hakkında tipik bir burjuva kavrayışsızlığı gösteriyor; bkz: aynı eser, 200 v.d..

etse bile— evrensel değişme-çözülme sürecine ilişkin başlıca tesbitlerimizi, şimdi şöyle toparlayabiliriz:

1) Köy, başlangıçta klanın veya klan modeline dayanan, klan içinden türemiş bir kanbağı grubunun yerleşme merkeziydi. Köy halkının toprak üzerindeki kollektif mülkiyeti, göçebe klanın ortak mülkiyetinin devamıydı.

2) Bu kollektif mülkiyet, köy topraklarının aile ocakları arasında eşit şekilde dağıtımı ve periyodik olarak yeniden-dağıtıma tâbi tutulması şeklinde uygulanıyordu. Bu gelenek, toprakların aile ocaklarının özel mülküne dönüştürülmesini önlüyordu.

3) Periyodik yeniden-dağıtımın —en azından ekilebilir topraklar üzerinde— seyrekleşmesi ve giderek ortadan kalkması; rahipler ve şefler için özel toprak parçalarının ayrılması; köylerin köy reislerine ve köy reislerinin de kendi üstlerinde beliren yüksek otoritelere düzenli vergi vermeye başlaması; toprakların —kanbağı dışındaki şahıslara temlik edilemese bile— kandaş birim içinde nesilden nesile veraset yoluyla intikal eder hale gelmesi gibi olgular, eski kollektif mülkiyetin parçalanmasını ve özel mülkiyetin adım adım gelişmesini ifade ediyordu[112].

* * *

Yukarıda, I.1. ve I.3.'te işaret ettiğimiz gibi, burjuva ideolojisinin «saf tarih», yani teorisiz bir betimcilik peşinde koşan varyantı, sadece tikeli arayışını, dünyanın her yerinde sınırsız bir partikülarizm (biz bi-

112 Gras (1922/1941), köyün genel sosyo-ekonomik gelişimini iki büyük aşamaya ayırıyor. «Yerleşik Köy Ekonomisinin Birinci Safhası: Hür Köylülür (aynı eser, 35 - 41): Burada, her ne kadar içsel farklılaşma başlamışsa da ve hattâ bir miktar köle dahi mevcut olabilirse de, köy henüz bir beyin idaresi altında değildir; mevcut siyasî «reisler henüz bir kira toplayıcı toprak aristokrasisine dönüşmemiştir. Tek kelimeyle feodalizm-öncesi bir düzeydir bu; tipik örneğini de. Galya

ze benzerizcilik) ile sonuçlandırır[113]. Bu eğilimin ülkemizde kök salmasının özel koşulları üzerinde kısaca duralım. Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki fiilî (askerî, siyasî, ekonomik) üstünlüğü ile Batı tarihyazıcılığının «ethnocentrisme»inin elele geliştiği XVIII.-XIX. yüzyıllardan itibaren[114], o zamanki hâkim sınıflarımızın bir bölümü, direnmenin yolunu Doğu'ya has pre-kapitalist değerlerle örülmüş bir gelenekse[1] benliğe sarılmakta arayarak, aslında biricik çözüm olan bağımsızlaşmayı, demokratikleşmeyi, evrensel bilim ve kültürle cihazlanmayı toptan yadsıdılar Gecikmiş uluslaşma sürecimizin beslediği milliyetçi yükseliş, —çağın en ileri sınıfına değil de emniz bir millî burjuvaziye dayandığı için— geleceğe her zaman coşkun bir cesaretle bakamadığı ölçüde, çiçekleren çağdaşlık özlemini Kema-

Keltlerinin köyleri teşkil eder. «Yerleşmiş Köy Ekonomisinin İkinci Safhası: Tâbi Köy»dür ki (aynı eser, 41 - 46), yazar bu deyimle doğrudan doğruya Ortaçağ **manor**'unu veya Avrupa-dışı benzerlerini anlatarak şöyle diyor: «İkinci safhada ise büyük bir aristokrasi meydana gelmiştir... İkinci safhanın tam mânasiyle inkişaf ettiği zamanlarda beysiz arazi ve köy kalmamıştı.» Aynı doğrultuda, Hoebel (1949/1958), 141, şunları söylüyor: «Özetlersek, ilkel bahçeciler, [topraktan] yararlanma hakkını bireylere veya ailelere dağıtırlar. Bazı hallerde rakabe klanda kalır, fakat genellikle nihaî mülkiyet hakkı topluluğun bütünü tarafından korunur. Afrika'nın bazı yörelerinde bu kollektivizm, **bir çeşit feodal monarşiye dönüşür...**» Hobhouse, Wheeler ve Ginsberg'in biraz ilerde, dipnot 126 -128 arasında aktarılacak görüşleriyle birlikte Gras'ın ve Hoebel'in bu fikirlerinin de, Önsöz'de özetlediğimiz ve IV. - VI. bölümlerde ayrıntılandıracağımız temel önermemize neden ve nasıl güç kattığını ayrıca izaha[1] acaba gerek var mı?

113 Patterson (1979), 67: «...burjuva akademisyenliğinin 'saf tarih' ekolünün daima sarılageldiği partikülarizmi, şimdi artan sayıda Marksist de çekici buluyor.»

Aşağıda, dipnot 125'e kadarki paragraflar, **Kabileden Feodalizme**'nin kitap şekli için yeni yazılmıştır.

114 Bkz: Berktay (1983), 14 - 23.

list Devrimin doruğunda dahi tutuculuğun koltuk değneğinden tümüyle arındırılmıştı[115]. 1930'lardaki atılımcı dönemde, en büyük burjuva materyalisti tarihçimiz olan Köprülü'de belirgin bir şekilde görülen, bütün insanlık için geçerli genel evrim yasalarının varlığı ve meselâ Anadolu Selçuklu toplumu ile Batı Avrupa Ortaçağının karşılaştırılabilirliği fikri[116], 1940'ların başlarından itibaren yerini, Ömer Lütfi Barkan'ın «umumî ve birçok dereceli tecritlerle ulaşılabilecek mücerredat»ın meselesi olup, tarihçinin yalnızca «zamana ve mekâna ait hususiyetler» «mahsusî şekiller» ile uğraşması gerektiği yolundaki ısrarla bırakıldı[117] ve 1945 sonrasındaki akademik öğretiye, Köprülü'nün genişliği değil Barkan'ın darlığı damgasını vurdu. Bu metodolojik anlayış aracılığıyla, çıkarları millî ve demokratik Cumhuriyet hamlesinin ana doğrultusuna zıt sınıf ve zümrelerin ideolojisi, tarihyazıcılığımıza, Atatürkçülüğün Aydınlanmacılığına oldukça ters bir Osmanlı hayranlığı; Metternich dönemi gericilerinin Alman feodalizmini yüceltiş tarzına[118] paralel bir şekilde yitirilmiş

115 Bir etrafımıza bakalım: İnsanlığın fikir mirasının şu ya da bu parçası için «gâvur icadı»ndan «kökü dışarıda»ya kadar uzanan çeşitli yaftalar ve kâh Adam Smith'in, kâh Marx'ın teorilerini yalnız «o toplumlar» veya «Batı» için geçerli sayma alışkanlığı, ilericilerimiz arasında dahi ne kadar yaygın! Örneğin bkz: Karal (1975; 1977), 461 v.d.. Batının maddî temelini almak, ama kültürünü almamak tutumu, aydınlarımıza galiba Gökalp'ten miras. Önemli bir istisna, «Blériot'nun ve Zeppelin'in öğrencileri olmak istiyorsak, aynı zamanda Kant'ın ve Comte'un da öğrencileri olmak zorundayız» diyebilen Akçura'dır; bkz: Georgeon (1980), 64.

116. Bkz: Berktay (1983), 82.

117 Barkan (1939 - 1940/1980), 675. ayrıca bkz: Berktay (1983), 84. Aynı konuya aşağıda, IV.1.'de döneceğiz.

118 Bkz: Roll (1930/1973), 211 - 230, özellikle 217 v.d.; ayrıca aşağıda, V. bölüm, dipnot 64 - 67 arası.

bir organik uyum dünyası olarak hasretle anılan Osmanlı düzeninin hiçbir tasnife uymayan mutlak benzersizliği ve Osmanlı devletinin sınıflarüstü tarihdışılığı teorisi biçiminde yansıdı[119]. Üstelik bu ideolojik baskıya 1960'larda bir kısım ilerici aydın da boyun eğdi; bunlar, belki kendi kişisel yalnızlık ve umutsuzluklarının da etkisiyle, gerilikle birleşerek halkla birleşebilecekleri hayaline kapılıp, öncülü olarak rahatlıkla II. Abdülhamit'in gösterilebileceği «Doğucu-İslâmcı halk cephesi» fikrini ortaya attılar[120]. Bu stratejik önermenin altyapısını, Osmanlı toplumunun feodalizmden ayrı ve farklı bir «Asya Üretim Tarzı»na dayandığı teorisi oluşturdu[121]. V. bölümde göstermeye çalışacağımız gibi, AÜT'çüler, Barkan ve İnalcık'ların gerek feodalizme, gerekse Osmanlı düzenine ilişkin açık ve örtük tezlerini «Marksist» bir kılığa sokmaktan başka birşey yapmadılar. 1970'lerde ise bazıları, aynı çizgiyi, CHP-MSP koalisyonuna bağlanan güncel siyasî beklentilerin rasyonalizasyonu olarak kullanmaya kalkıştılar[122]. AÜT'çüler, «Doğucu-İslâmcı halk cephesi» taraftarları, Kemal Tahir hayranları, tarihçilik düzleminde akademik Ottomanistlerle,

119 Bkz: Günümüzün yeniyetme muhafazakârlarından birinin, Y.S. Tezel'in bundan (1983'ten) sekiz yıl önce aynı muhafazakâr «altın çağ» ödlemine şiddetle çatan cümlelerinden naklen, Berktay (1983), 91 ve dipnot 404.

120 Küçükömer (1969); Kemal Tahir için ise, bkz: Yavuz (1977) ve Bozdağ (1980). Bu satırları yazarken, T.R.T.'nin 21 Nisan 1983 Perşembe akşamı on beş dakika süreyle yaptığı gibi, çok övücü anma programlarını neden diğer ünlü yazarlarımıza değil de özellikle Kemal Tahir'e hasrettiğini düşünmeden yapamıyorum.

121 Geniş bir bibliyografik not için, bkz: V.3., dipnot 19.

122 Özellikle bkz: Kongar (1976/1979). Şerif Mardin ve Mete Tunçay gibi Emre Kongar'ın da laikliği küçümseyişi ile bu siyasî tutumu arasında bir bağlantı görmemeye imkân var mı? İlk iki yazarın daha köklü tavıralışlarından değil, özellikle Kongar'ın ampirisizminden sözediyoruz.

siyaset düzleminin pek çok konjonktüründe ise Osmanlıcı tutucularla rahatlıkla buluştular: Kendilerine esas hedef olarak Kemalist Devrimi seçtiler; Cumhuriyetin yetersiz Jakobenliğini bile «bozulmuş bir AÜT» saydıkları Osmanlı son doneminin «ceberrut»luğunu sürdürmekle suçladılar; başta laiklik olmak üzere Atatürk reformlarının kâh tepeden inme ve faydasız, kâh halkla aydının arasını açtığı için düpedüz zararlı olduğunu iddia ettiler; popülizme indirgedikleri demokrasi ile devrimi karşıtlaştırdılar; «tarih bilinci» ve hattâ «üstyapının özerkliği» diye diye, insan iradesinin en küçük bir rol oynamadığı alabildiğine ekonomist bir düz-evrimciliği yaygınlaştırdılar[123]. Bu karmaşık sınıfsal ve ideo-politik zeminden beslenen biz bize benzerizcilik, 1980'lere girerken, gerek akademik dünyamızda, gerekse popüler kültürümüzde, tarihe ilişkin en gerici tema olarak yaşıyor.

Fakat gerçekler inatçıdır. Uzun süreli bir çabayla ispatlamayı amaçladığımız gibi Türkler, XVI. - XVII. yüzyıllarda gelişen dünya ekonomisinin girdabına çekilinceye kadar, Orta Asya, Ön Asya ve Anadolu'da, insanlığın kapitalizm-öncesi evriminin bilinen bütün ana biçim ve eğilimlerini yaşadılar[124]. Şimdi, esas anlatımımız çerçevesinde, bunlardan sadece birine değineceğiz. *Köy halkının, köy topraklarına toplu tasarrufu ve bunları kendi arasında periyodik bir yeniden-dağıtıma tâbî tutması usulü, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içindeki bazı bölgelerde, XX. yüzyılın başlarına kadar inatla varlığını korumuştur.* Prof. Gündüz Ökçün'ün bulup yeni yazıya aktararak, büyük bir nezaketle kendisi

123 Son zamanlarda bu çizginin en berrak temsilcisi olarak Şerif Mardin'i görüyoruz.

124 Sayıları azımsanmayacak öncüllerimizden yalnız ikisi için, bkz: Thierry'den naklen Sevig - yukarıda, I. bölüm, dipnot 6; Perinçek (1976), özellikle 65.

yayınlamadan bizim kullanmamızı sağladığı bir belgenin bazı kısımlarını, sanırız ilk defa burada, yeniden Türk okuyucusuna sunuyoruz. *Osmanlı Maadin ve Ziraat ve Baytar* Mecmuası'nın 31 teşrin-i evvel 1327 tarihli sayısındaki bir makale, Suriye'nin Hama Livasındaki köylerin bir kısmının Hanıa eşrafına ait olduğunu belirttikten sonra, şöyle devam ediyor:

> «Ahaliye ait olanlar ise hem·:n umumiyetle müşa' usulüne tâbîdir. Bu usulde köy arazisinin heyet-i mecmuası köylünün cümlesine ait olup her sene birinin ziraat eyleyeceği arazi vakt ü zamanında kur'a ile taayyün eder. Mamafih ahalinin her birinin yed'inde tapu senetleri mevcut olduğu halde örfen bu yola gidilmiştir...»

Paragrafın kalanı, bir özel mülkiyet âleminde Neolitik kollektivizmin bu anakronik kalıntısının üretici güçlerin gelişmesine nasıl engel olduğunu somutluyor:

> «Halbuki müşa' usulünün terakki-i ziraata ne büyük bir mania teşkil ettiği vareste-i arz ü izahtır. Ekeceği araziyi bilmeyen ve ertesi sene yine orada veya o civarda icra-yı ziraat edebileceğinden haberdar olmayan bir çiftçi o arazinin ıslahına sarf-ı gayret edemeyeceği gibi, tabiat-ı arazi dahi çiftçinin zer etmek istediği mahsul ile tevafuk etmeyerek bütün bütün zarar görmesini mucib olabileceğinden, zaten görenekle mahdut bir daireyi geçirmeyen usul-i ziraat müşa'ın tesir-i sakimi altında bütün bütün zebun kalmaktadır...»

Aynı yazıdan öğrendiğimize göre, Suriye Vilayeti Meclis-i Umumusi, müşa' usulünün kanun yoluyla kaldırılması için o yıl Dahiliye Nezaretine başvurmuş ve periyodik yeniden-dağıtım, anılan yörede ancak bundan sonra tarihe karışmıştır[125].

125 OMZBM (1327), 860 - 863, 869 - 873.

Hobhouse, Wheeler ve Ginsberg, ilkel halklara ilişkin etnolojik verileri istatistikî bir analize tâbî tuttuktan sonra, toprak mülkiyetinin gelişmesine ilişkin genel sonuçları, şu çok yoğun paragrafta özetlemişlerdir:

> «...kültürün aşağı [= erken — H.B.] aşamalarında komünal ilke hâkimdir ve bu ilke, çoban halklar arasında, az farkla da olsa ağır basmaya devam eder; özel mülkiyet ise, tarımın daha yukarı kademelerinde artma eğilimi gösterir; fakat bu özel mülkiyet, henüz kısmen komünal mülkiyet ilkesiyle yanyana ve içiçedir; özel mülkiyet ile komünal mülkiyetin bu içiçe geçişi, kâh şefe bağımlılık şeklini, kâh bazı hallerde feodal zilyedliğe benzer bir şekli alır. Gerçekten de burada, senyorlük mülkiyeti ile halk mülkiyeti arasında kendi tarihimizin başlangıç noktasında varolan muğlaklığı andıran bir durumla karşılaşıyoruz. Barbarlığın uygarlığa dönüşmeye başladığı aşamada, komünal mülkiyet, özel mülkiyet ve senyöryal mülkiyet ilkelerinin karmaşık bir şekilde içiçe geçtiğini, (çeşitli halklarda) tekrar tekrar görüyoruz.»[126].

Hobhouse, Wheeler ve Ginsberg'in, «kendi tarihimizin başlangıç noktasında, senyörlük mülkiyeti ile halk mülkiyeti arasında varolan muğlaklık...» sözleriyle kastettikleri şey, Batı Avrupa feodalizminde senyörün toprak üzerindeki üstün mülkiyeti ile serflerin geleneksel topraktan yararlanma haklarının bir arada varolmasıdır. Toprağın bu şekilde ikili bir tasarrufa konu olması, her iki tarafın özel mülkiyet yetkisini de kısıtlı kılmaktadır. Daha sonra göreceğimiz gibi bu durum, kollektivist geleneklerini şu veya bu ölçüde yaşatan köy topluluklarının tepesine bir (feodal) aristok-

125 Hobhouse, Wheeler ve Ginsberg'ten aktaran: Thomson (1949/1955), 302 - 303.

rasinin oturması sonucu evrensel olarak ortaya çıkacaktır[127]. Batonga'larda ve *raiyatvari* tipteki Hint köylerinde gördüğümüz, köylerden giderek vergi toplamaya başlayan ve bu sayede daha fazla yükselen şefler - Raca'lar, bu aristokrasinin ilk başlangıçlarıdırlar. Nitekim Hobhouse, Wheeler ve Ginsberg, uygarlığın gelişmesinde bundan sonraki adımların, «lord»un (feodal beyin) hâkimiyetine yol açtığını kaydetmektedirler[128].

Bu tesbit önemli fakat eksiktir. Gerçekten de dünyanın birçok köşesinde, kabile toplumunun ve ortak toprak mülkiyetinin çözülüş süreci içinde esas eğilim, bir topraklı aristokrasinin yükselmesi, bu topraklı aristokrasi ile ona vergi veren köy toplulukları arasında proto-feodal diyebileceğimiz ilişkilerin belirmesi yönündedir. Özellikle tarıma geçtikten sonra maden kullanımına dayalı bir zanaat üretimini ve meta mübadelesini fazla geliştiremeyen, kendi kendine yeterlilik ve doğal ekonomi koşulları içinde kalan halklarda, böyle bir gelişme çizgisi (erken gelişen ve çok uzun süren, nisbeten duragan bir feodalizm) görülmektedir. Ama öte yandan, dünyanın diğer bazı bölgelerinde, tarımsal temel üzerinde maden kullanımına dayalı zanaat üretiminin ve meta ekonomisinin hızla geliştiği yerlerde, ilk proto-feodal adımları köleliğin yükselmesi izlemekte; ilk topraklı aristokrasi bir köle sahipleri sınıfına dönüşmekte; böylece kabile toplumu ile feodalizmin arasına büyük bir köleci aşama girmektedir. İlk Mezopotamya ve Mısır devletleri, kabile toplumundan

127 Bkz: aşağıda, IV., V., VI. bölümler; özellikle IV.4. - IV.6. ve VI.2, VI.4.

128 Thomson (1949/1955), 302 - 303. Krş: a) Marx'ın, «Asya üretim tarzı» dediği formasyondaki (köyden devlete) «artı-ürün aktarımının... senyöryal dominium'un tohumlarını taşıdığı ve bunların gelişmesinin feodalizme (serfliğe) yol açabileceği» yolundaki öngörüsü - yukarıda, Önsöz, dipnot 8; b) yukarıda, dipnot 112'de, Gras ve Hoebel'den yapılan aktarmalar.

çıkışta proto-feodal ve proto-köleci ilişkilerin yanyana gelişmesine[129]; Doğu ve Güney Asya toplumları, kölecilığın çok tâli kaldığı, uzun ve nisbeten kesintisiz bir feodal gelişme çizgisine; Batı Avrupa (Eski Yunan - Roma - Cermenler - Ortaçağ) da kabile toplumunun çöküşü ile feodalizm arasına çok belirgin bir köleci aşamanın girdiği gelişme çizgisine örnek gösterilebilir[130].

Konumuzun oldukça ilerisine sıçramış, daha sonra üzerinde duracağımız bazı sorunları ongörmüş olduk. Bu gelişmeler, Neolitik ataerkil köy topluluğu kendi kendine yeterli bir birim olarak kaldığı sürece, ortaya çıkamazlar. Yukarıda anlattıklarımızda Neolitik köyü böyle bir kendi başına birim olarak ele almış; klanda ve ortak mülkiyette başgösteren çözülmeleri de, henüz köyler ve kabileler arasındaki mübadelenın fazla gelişmediği bir düzeyde incelemiştik. Şimdi, özel mülkiyete dayalı uygarlığın doğuşunun asıl hızlandırıcı gücü olan, meta üretimi ve mübadelesinin yükselişi sorununa eğileceğiz. Bu yükselişin teknik temelini, daha önce de işaret etiğimiz gibi, maden kullanımına geçiş oluşturmaktadır[131].

II.7. Kullanım İçin Üretim ve Piyasa İçin Üretim

İlkel (bozulmamış) şekliyle avcı ve çoban kabile toplumu, mensupları arasındaki işbirliğine ve üretim araçlarının ortak mülkiyet altında olmasına dayalıdır. Topluluğun kollektif örgütlenmesi, emek verimliliğinin çok düşük olması yüzünden tek tek bireylerin bağımsız olarak hayatta kalabilmelerinin imkânsız olduğu gerçeğini yansıtır[132]. Böyle bir toplumda mübadele için

129 Bkz: Yukarıda, Önsöz ve aşağıda, III.1.

130 Bkz: yukarıda, Önsöz ve aşağıda, III.2., III.3., IV..

131 Bkz: yukarıda, II.4., dipnot 29-30. Ayrıca bkz: Childe (1942/1964) veya (1942/1982), IV. bölüm.

132 «Ortaklaşa ya da kollektif üretimin bu ilkel tipi, görüldüğü gibi, üretim araçlarının toplumsallaşmış olmasının değil, tek başına,

üretim yoktur, sadece kullanım (tüketim) için üretim vardır. İnsan emeğinin ürünleri değişim değerleri değil, sadece kullanım değerleridirler. Üreticiler tarafından derhal ve oracıkta tüketilmeyen ürünler, topluluğa eşit olarak dağıtılırlar; öyle ki herkes, kendi üretmiş olduğu miktara eşit bir miktarı tüketmek olanağını bulur. Üretim ile tüketim, sadece bireysel planda değil, topluluğun bütünü açısından da eşittir: Emeğin verimliliği o kadar düşüktür ki, topluluğun tümünün birleşik çabaları sonucu elde edilen üretimin toplamı, gerekli tüketimi ve mevcut üretim araçlarının aynı düzeyde yenilenmesini karşılamaya ancak yeter. İşbölümünün son derece basit olduğu, tarım ile zanaatların birbirinden ayrılmadığı böyle küçük bir toplulukta üretim araçlarının üretimi ile tüketim araçlarının üretimine ayrılan emek miktarlarının hesaplanması, son derece basit ve dolaysızdır[133]. Topluluğun toplam emek fonunun gerekli tüketim ile üretim araçlarının yenilenmesi (amortisman) arasında bölünmesi, her bireyin kendi çalışma zamanını her an tüketim araçlarının üretimi ile üretim araçlarının üretimi, tamiri, vb. arasında ikiye bölmesi yoluyla gerçekleşmektedir. Yani her birey hem «tarımcı» (veya «avcı» veya «çoban») ve hem de «zanaatkâr»dır; «bir vahşi, yaylar, oklar, taştan çekiçler, baltalar, sepetler, vb. yaptığında, zamanını tüketim araçlarının üretimine harcamamış olduğunu, sadece ve sadece ihtiyaç duyduğu üretim araçlarını

tecrit olmuş bireyin zayıflığının bir sonucudur.» Marx'tan aktaran: Zagalov ve diğerleri (1970/1979), 59. Ayrıca bkz: Engels (1877-1878/1976), 197-198; Thomson (1955/1972), 47, 339; Thomson (1973), 4 - 5, 6 - 7, 47 - 48 veya (1973/1978), 12, 14, 54; Zubritski, Kerov, Mitropolski (? / 1971), 41. Gene bkz: yukarıda, dipnot 84 - 85 arası.

133 Marx (1867/1967) veya (1867/1975), «Metaların Fetisizmi» kısmı, özellikle İngilizcesinde 77 - 78 veya Türkçesinde 99. Ayrıca bkz: Thomson (1973), 7 - 8 veya (1973/1978), 15.

biriktirmiş olduğunu çok iyi bilmektedir.»[134] Başka bir deyişle, üreticiler, anonim bir piyasa için, ne nihaî kaderiyle, ne de tüketim aracı mı, üretim aracı mı olduklarıyla zerrece ilgilenmedikleri, yalnız kendilerine bir gelir temin edebilmelerine (yani piyasada satılabilir olmasına) önem verdikleri metalar üretmek durumunda değillerdir. Bu koşullar varolduğu sürece, emek ürünlerinin gerek insanlar, gerekse faaliyet dalları arasında dağılımı, topluluğun denetimi altındadır[135]. Artı-ürün olmayınca, ne zanaatların tarımdan ayrılması, ne de üretken olmayan faaliyetlerin üretken faaliyetlerden ayrılması mümkün değildir.

Artı-ürünün belirmesi ve gelişmesiyle birlikte, bir kısım üreticilerin, zanaatlar adı verilen belli emek türlerinde uzmanlaşmaları olanağı doğar[136]. Her zanaatkâr kendi ihtiyaçlarını aşan miktarda çeşitli nesneler üretir ve bu zanaat ürünleri fazlasını topluluğa teslim eder. Karşılığında, zanaatkârlar dışındaki üreticilerin elde etmiş oldukları tüketim araçları fazlasından kendi payına düşeni alır[137]. Kollektif bölüşüm sistemi, her üreticinin kendi emeğine eşit miktarda bir *tüketim araçları + üretim araçları* paketi almasını sağlar. Toprağı işleyenler ile zanaatkârlar, tüketim araçları üretenler ile üretim araçları üretenler arasındaki bu ilişki, henüz bir mübadele ilişkisi değildir. Üreticiler bireyselleşmemiş, topluluğun bütünü ile aralarındaki göbek bağını koparmamış, henüz ürünlerinin özel malikleri haline gelmemişlerdir[138]. Eski Yunan'da, klanın toprağa

134 Marx (1885/1937), 438 veya (1885/1976), 493. Ayrıca bkz: Lenin (1899/1975), 41.

135 Zagalov ve diğerleri (1970/1979), 63; Thomson (1973), 8 - 9 veya (1973/1978), 15 - 16.

136 Thomson (1955/1972), 175; Thomson (1973), 5 veya (1973/1978) 13; Hamitoğulları (1977), 84. Ayrıca bkz: yukarıda, dipnot 71.

137 Thomson (1973), 5 veya (1973/1978), 13.

138 Marx (1867/1967), 334 veya (1867/1975), 361; Thomson (1955/

yerleşmiş şekli olan köy topluluğu, *deme* veya *demos* adıyla anılır (demokrasi kelimesi de bu kökten türer). Zanaatkârlara ise *demiourgoi*, yani «topluluk için çalışanlar» denir. Bu isim, bugün artık öyle olmasalar bile geçmişte, zanaatkârların gerçekten kendileri için değil topluluk için çalıştıklarına; zanaatkârın emeğinin *dolaysız olarak* toplumun emeğine katıldığına; zanaatkârın emeğinin karşılığının da topluluk tarafından *dolaysız olarak*, aynî bir biçimde, araya paranın girdiği bir mübadele değil de bir transfer ödemesi şeklinde verildiğine tanıklık etmektedir[139]. Daha önce gördüğümüz gibi Hindistan'ın ilkel köy topluluklarında da zanaatkârlar topluluk için çalışan insanlar durumundadırlar; yaptıkları işin karşılığını, topluluktan sabit bir ödeme olarak ve aynî biçimde almaktadırlar[140]. Bununla beraber zanaatların tarımdan ayrılması yolundaki bu ilk adım, insan emeğini daha da verimli kılmakta; artı-ürünün daha da artmasına yol açmaktadır.

Üretim fazlası belli bir sınırın ötesinde gelişmeye devam edince, bireyler elde ettikleri artı-ürünü kendi diledikleri gibi kullanma hakkını ileri sürmeye başlarlar. Bireysel üretim ile kollektif bölüşüm arasında bir

1972), 49. Marx burada doğrudan doğruya eski Hint köylerini örnek gösteriyor; bkz: aşağıda, dipnot 140.

139 Thomson (1949/1965), 355.

140 Bkz: yukarıda, dipnot 90 ve onu izleyen II.6. içinde, Kasi tipi köyler ve «raiyatvari» köyler. Şimdi gelelim, dipnot 90'da sözünü ettiğimiz «inanılmaz anlayış hatası» örneğine. Divitçioğlu (1967), 87, «Marx'a göre, Asya üretim tarzında köy ekonomisi, tarım ile el sanatları arasındaki işbölümünün oldukça gelişmiş olduğu ve bundan dolayı, kendini-destekler karakterli bir ekonomidir» derken, aynı eserin 10. ve 11. - 12. sayfalarında Marx'tan kendi yaptığı alıntıları unuttuğu gibi, bir köy topluluğunun otarşisinin tarım-zanaat ayrışmasının ileri değil geri olmasından kaynaklandığını kavramadığını da gösteriyor... Dipnot 90 ile belirlenen paragrafa ek olarak, bkz: Marx (1894/1967), 333, 787, 791.

çelişme doğar[141]. Üretimin bireyselleşen karakterine uymayan kollektif bölüşüm giderek ortadan kalkarken, tarım üretimi ile zanaat üretimi (daha genel olarak, tüketim araçları üreten sektör ile üretim araçları üreten sektor) arasındaki bağlantıyı eskisi gibi (her bireyin emeğinin dolaysız olarak topluluğun toplam emeğine katılması ve sonra kollektif olarak dağıtılması yoluyla) kurmak imkânsızlaşır. Dolayısıyla sozkonusu iki faaliyet dalı veya iki sektör arasında yeni bir ilişki tipi zorunlu hale gelir. Bu, ilkönce takas şeklinde başlayan ve sonra para aracılığıyla gelişen mübadeledir[142]. Kendi ihtiyacından fazla buğday üretmiş olan bir tarımsal üretici ile kendi ihtiyacından fazla balta üretmiş olan bir zanaatkâr, bu ürün fazlalarını mübadele ettiklerinde, iki sektör arasındaki bağlantı da yeniden kurulmuş olur. Böyle bir mübadelenin ön koşulu, her iki üreticinin de birbirlerini, kendi ürünlerinin özel maliki olarak tanımalarıdır[143]. Takaslar sıklaştıkça, bu üreticiler artık tesadüfî ürün fazlalarını mübadele etmek aşamasını geride bırakırlar; mübadele amacıyla (piyasada satmak amacıyla) üretim yapmaya başlarlar. Kullanım için üretimin yerini, mübadele için (piyasa için) üretim alır. Bu gelişmeyle birlikte, üreticilerin mensup oldukları topluluğun bütün iç ilişkileri, çok köklü bir değişikliğe uğrar. Artık kullanım değerleri değil, değişim değerleri üreten ve kendi ürünlerinin özel maliki durumunda bulunan insanlar, kanbağına dayalı topluluk ile aralarındaki göbek kordonunu koparırlar ve özgür üreticiler olarak *tarih* sahnesine çıkarlar.

141 Thomson (1949/1967), 31 - 32, 82; Thomson (1949/1965), 297; Thomson (1955/1972), 175; Thomson (1973), 5 veya (1973/1978), 13.

142 Editions du Peuple (1975), 31: «Tarım, hayvancılık ve zanaatların ayrı ayrı üretim sektörleri olarak ortaya çıkmasıyla, değişim için üretim, yâni meta üretimi de belirdi.»

Bu fikrin devamı için, bkz: aşağıda, VI.5.

143 Marx (1867/1967), 84 veya (1867/1975), 107.

Uygar toplumu ilkel kabile toplumundan ayıran en belirgin ekonomik özellik, mübadele için üretimin, yani meta üretiminin gelişmesidir[144].

II. 8 Maden Teknolojisinin Keşfiyle Uygarlığa Geçiş Arasındaki İlişki

Mübadele için üretim, ancak toplumsal işbölümünün önemli bir ürün fazlası elde edilmesini sağlayacak derecede ileri bir düzeye ulaşması temelinde gerçekleşebilir. Neolitik çağın ataerkil köy topluluğunun kendi kendine yeterliliği, madenlerin keşfiyle bozulur ve zanaat üretiminin gelişmesinde yeni bir aşama ortaya çıkar.

Madenî âletler, ağaç veya taş âletlerden çok daha etkilidir[145]. Maden işleme tekniği bazı bölgelerde yerel olarak keşfedilebildiği gibi, bazı bölgelere de gezgin satıcı-zanaatkârlar tarafından sokulmuş olabilir. Her halükârda, madenî âletlerin kullanılmaya başlanmasının sonucu, tarımsal emeğin verimliliğinin, tarımsal ürün fazlasıyla belli sayıda uzman işçiyi beslemenin mümkün olacağı yeni bir düzeye çıkartılmasıdır. Bu uzman işçiler, taşçılar, debbağlar, demirciler, vb. dir. Bu yeni işbölümleri de, üretim tekniğindeki yeni yeni gelişmelerin zeminini hazırlarlar. Artık her toplulukta, şeflerin ve toprağı işleyenlerin yanısıra, belli sayıda zanaatkâr da bulunmaktadır.

Öte yandan, maden işçiliği pahalı bir süreçtir.

144 Thomson (1955/1972), 175, 340; Thomson (1973), 4, 6. Bkz: yukarıda, I. bölüm, dipnot 31; aşağıda, III. 1..

145 Thomson (1949/1965), 355. Maden teknolojisi hakkında, bkz: Bromehead (1956), Coghlan (1956), Forbes (1956). Maryon ve Plenderleith (1956), M.Ö. dördüncü-üçüncü binyıl dolaylarındaki Kalkolitik bakırsal teknolojik devrim ve gerek tarım ile zanaatlar arasındaki işbölümünün gelişmesi, gerekse ticaretin büyümesi açısından sonuçları için, bkz: Hamitoğulları (1977), 89 - 95.

Onun için bu yeni tekniklerin geliştirilebilmesi, sadece —daha madenî âletler kullanılmaya başlamadan önce— tarımsal emeğin verimliliğinde mutlak bir artışın (çulama, vb. gibi yollarla) meydana gelmesine bağlı olmakla kalmaz. Aynı zamanda, o âna kadar tek tek üreticiler arasında küçük parçalara bölünmüş şekilde mevcut olan bu tarımsal artı-ürünün, *merkezîleştirilerek* daha etkili kılınmasını gerektirir.

Bunu sağlamanın yolu, ürün fazlasının şeflerin elinde toplanmasıdır ve dolayısıyla bu, o dönem için *ilerici* bir adımdır[146]. Daha önce işaret ettiğimiz gibi,

146 Thomson (1949/1965), 355. Son yıllarda ülkemizde «ilericilik»in tamamen gayri-bilimsel, metafizik ve dogmatik bir şekilde anlaşılması; örneğin hep **bir** güç veya eğilime, diyelim hep özel mülkiyete veya hep devlete karşı saf tutmak biçiminde tanımlanması yaygınlaştığı için, tekrar hatırlatalım: «**İlerici** sözcüğü bu incelemede ahlâkî bir onayı içermemektedir. Yalnızca bu şekilde nitelenen eğilim ya da toplumsal grubun, topluluğun zenginliğinin büyümesine katkıda bulunduğu anlamına gelmektedir.» Bkz: Hill (1940/1983), 10. Bu bağlamda, Asaf Savaş Akat'ın vahim bir hatâsına da değinmeden geçemeyeceğiz. Akat (1977), 45, Batı Avrupa feodalizminin, kapitalizmi doğurmasından ötürü, diğer pre-kapitalist «üretim tarzları»ndan daha ileri sayılmasına —bu konuda bkz: aşağıda, V.3.— karşı çıkarken, bu tutumun «burjuva ideologlarının, toplumsal gelişmeyi her zaman ve her yerde özel mülkiyet ile özdeş tutan ve insanlığın bütün başarılarını özel mülkiyete indirgeyen efsanesine (bak. örneğin Weber) çok benzediğini» öne sürüyor ve aynı iddiayı makalesinin «Bibliyografya» kısmında da tekrarlıyor. **Gelecekten** sözedilmediği sürece bu «efsane»nin altına Marksizmin imzası da konabilirdi, çünkü bu teori bize, pre-historyadan kapitalizme uzanan binlerce yıl boyunca ilerlemenin neden özel mülkiyetin gelişmesiyle elele gittiğinin en kapsamlı açıklamasını sunmaktadır. Mesele elbette, üretici güçlerin gelişmesine her katkının (= «insanlığın bütün başarılarının»), mutlaka özel mülkiyetin öncel varlığı sayesinde gerçekleştiğinde değil, fakat üretici güçlerdeki her hamlenin özel mülkiyetin bir hamlesini zorlamasında, özel mülkiyetteki bu türevsel gelişmelerin ise, üretici güçlerin yeni ilerlemelerinin önünü açmasında düğümleniyor. Bu anlayış nedeniyle örneğin Engels (1877 - 1878/

köy reislerinin köy halkından, kabile şeflerinin de kendilerine bağlı köylerden aynî ödemeler veya emek hizmetleri şeklinde düzenli olarak vergi alır duruma gelmeleri yolunda bir eğilim, madenlerin keşfinden önceki dönemlerde bile kabile toplumu içinde mevcuttur. İlkönce hediyeler şeklinde başlayan, sonra düzenli vergilere dönüşen bu ödemeler, henüz topluluğun şeften sağladığı hizmetlere karşılık, serbestçe yapılmaktadır[147]. Şefin hizmetleri, ister yağmacılardan korunma, savaş halinde başarılı önderlik veya topraktan yararlanmanın düzenlenmesi gibi gerçek hizmetler olsun, ister bazı büyülerin sırrını bilmek ve toplumun yararına uygulamak gibi hayalî hizmetler olsun, şef ile topluluk arasında gerçekten bir karşılıklı hizmet ilişkisi sözkonusudur. Yeni teknik gelişmeler için gerekli ilk fonlar, işte o ana kadar oluşmuş bulunan bu ilişkiler sayesinde sağlanır. Öte yandan, bir kere madenlerin işlenmesine ve yeni yeni zanaat üretimi dallarının yaratılmasına başlandıktan sonra, bu durum artı-ürünün merkezileştirilmesine olan ihtiyacı, dolayısıyla şeflerin düzenli vergi taleplerini büsbütün arttırır. Bu artı-ürün birikimine rağmen, madenler (özellikle bronz), az bulunan nesneler olmaya devam ederler. Dolayısıyla şefler, artı-ürünü tekellerine aldıkları gibi, mevcut maden arzını da *kendi* kullanımlarına hasretmek eğilimini gösterirler. Bakır veya bronz (tunç) üzerinde çalışan za-

1976), 200. kulağa «ne kadar tutarsız ve âdetâ küfür gibi» gelirse gelsin, köleliğin de büyük bir ileri adım olduğunu vurgulamaktan kendini alamamıştır. Bir de Thomson (1949/1955), 300'den aktarma yapalım: «...ilk burjuva tarihçileri —Ferguson, Millar, Adam Smith— özel mülkiyetten gurur duyuyor ve insanlığın ilerlemesinin ona bağlı olduğuna inanıyorlardı; gerçekten de öyleydi tabii. Bu yazarlar, özel mülkiyetin uygarlığın gelişmesindeki belirleyici etken olduğunu saptamak açısından, Marx'ın ve Engels'in öncülleriydiler.»

147 Bkz: aşağıda, IV.6., dipnot 68 - dipnot 72.

naatkârlar, yeni bir âleti, kılıcı icat ettiklerinde, şefler bunu da kendi denetimlerine alır ve komşu toplulukların ürün fazlalarını zorla ele geçirmek için kullanırlar. Savaş başlıbaşına bir endüstri haline geldikçe, ganimetin ve ele geçen toprakların aslan payı, hep şeflerde toplanmaya devam eder[148].

Yunancada *geras* kelimesi, hem «yaşlılık», hem de «ayrıcalık» anlamına gelir. Bu, ayrıcalıkların, başlangıçta yaşlılara tanınan haklar olduğunu gösterir[149]. Avcılık ekonomisinde, kabile yaşlılarının özel hakları, avlanan hayvanlar klan halkı arasında eşit olarak bölüşülmeden önce kendileri için özel payların ayrılması şeklini alır. Çobanlık ekonomisi gelişip yağma savaşları yaygınlaştığında, bu sefer şefler için hayvan sürüleri içinden özel paylar ayrıldığı gibi, ganimetin bölüşülmesinde de ayrıcalık ortaya çıkar. Ganimet öbeklere ayrılır ve savaşçılar bu öbekler için kura çekerler. Buna *dasmos* (paylaşım) denir. Ama şef veya kral, kendi çektiği öbeğin üzerinde, ayrı bir *geras* veya *timé* (mükâfat) alır. (*İlyada* destanının başlarında, Truva önlerine gelmiş bulunan Akalar, civardaki başka bir şehri basarlar ve buranın yağmalanmasından elde edilen ganimet bölüşülürken, büyük şefleri Agamemnon'a, özel *geras*'ı olarak esir edilen güzel bir kızı verirler. Daha sonra kızın, yağmalanan şehrin baş rahibinin kızı olduğu anlaşılır ve Agamemnon, tanrıları kızdırmamak için kızı babasına geri verir. *Geras*'ını yitirdiği için si-

148 Bu özet için. bkz: Thomson (1949/1965), 355 v.d., Küçük artı-emek ve artı-ürün parçacıklarının konsantrasyonunun ilerici içeriği ve bu konsantrasyon sayesinde. Antık çağda yapılabilen işler konusunda, bkz: Marx (1867/1967), 333 - 334 veya (1867/1975), 361; Engels (1877-1878/1976), 200 - 201 ve 307. Ayrıca, bkz: aşağıda, III.1..

149 Thomson (1940/1967.), 17 ve dipnot 19; Thomson (1949/1965), 331. Yaşlıların ayrıcalıklarının kökeni için, bkz: Yukarıda, II. 2.; keza, Thomson (1949/1965); 45 veya (1949/1983), 38.

nirlenen Agamemnon, alelacele Akaların savaş meclisini toplar ve kendisine yeni bir *geras* verilmesini talep eder. Mecliste Akilleos, Agamemnon'a karşı çıkar ve şöyle der: «Akalar nasıl olur da sana bir *geras* verebilirler? Elde ettiğimiz ganimeti paylaştık bile; onun tekrar bir araya getirilmesi haksızlık olur.» Bunun üzerine Agamemnon da tutup Akilleos'un payına düşmüş olan bir başka kızı zorla alır ve İlyada destanının esas konusu olan Agamemnon-Akilleos kavgası buradan çıkar[150].) Avlanan hayvanların, hayvan sürülerinin ve savaş ganimetlerinin bölüşülmesinde ortaya çıkan «eşit paylaşım içinde özel ayrıcalık» *(dasmos* içinde *geras)* uygulaması, Hobhouse, Wheeler ve Ginsberg'in «komünal mülkiyet ilkesi ile özel mülkiyet ilkesinin içiçe geçmesi» olarak niteledikleri durumlardan biridir. Bu uygulama, toprak mülkiyetine de aynen yansır. Daha önce Kasi köyleri ve *raiyatvari* tipteki Hint köyleri örneklerinde gördüğümüz gibi, eski Yunanistan'da da, toprağın ortak paylaşımı çerçevesi içinde, rahiplere, şeflere ve krallara özel toprak parçaları ayrılmaya başlanır. *Geras*'ın topraktaki şekli olan bu özel malikânelere *temenea* (çoğul; tekili *temenos)* denir. Bu kelime, «koparılmış» topraklar veya «ayrılmış topraklar» anlamına gelir[151]. Nereden «ayrılmış» veya «koparılmış»? Halka eşit olarak dağıtılan ve periyodik yeniden-dağıtıma tâbi olan kollektif toprağın bütününden, tabii. Toprakta *temenos*, Yunan kabile sistemi içinde beliren özel mülkiyet tohumudur. Maden teknolojisini geliştirebilmek için kabile halkının artı-ürününü aynî öde-

150 Thomson (1949/1965), 329; Azra Erhat ve A. Kadir (1981)'de, 34 - 35'teki özetten sonra, bkz: 79 - 80'de, 149. - 171. satırlar arası. Satır 170'teki «onur payı». geras'ın karşılığıdır.

151 Umar (1983), «tapınak toprakları» demekle, kelimenin yansıttığı toplumsal gelişmeyi tam açıklamayan bir karşılık veriyor. Fakat tabii ki tapınak toprakları, kollektif mülkiyetten ilk koparılanlardı: bkz: yukarıda, II.6. (Kasi'ler) ve aşağıda, III.1. (Mezopotamya).

meler ve emek hizmetleri şekillerinde kendi ellerinde toplayan, madenî silahları sayesinde de gelişe daha fazla ganimet ve toprak ele geçiren her şefin, artık savaş esirleri tarafından işlenen kendi *temenos*'u vardır[152]. Vergilerin ve devam eden savaşlardan gelen ganimetlerin yanısıra, bu *temenos*'larda elde edilen artı-ürün de doğrudan doğruya şeflere kalır ve böylece bu zümrenin elinde birikeri ürün fazlası, onların mübadele ilişkilerini iyice geliştirmelerine ve *mübadele için üretime* girişmelerine olanak tanıyan bir düzeye ulaşır[153].

Av *geras*'ının, ganimet *timé*'sinin ve toprak *temenos*'unun, ortak mülkiyetin bağrında adım adım gelişmesi gibi, kullanım için üretimin bağrında meta mübadelesinin gelişmesi de, aslında madenlerin keşfinden çok öncesine dayanır. Değişim ilişkilerinin başlangıcında, kabileler arasında geçerli misafir ağırlama âdetleri yatar[154]. Kabile sistemine özgü toplumsal ilişki kurallarının geçerlilik alanı, ilkönce sadece kabile çevresiyle sınırlıdır. Bu çevre dışında kalan bütün insanlar düşmandırlar, yabancıdırlar; onları dilersek öldürebilir, dilersek soyabiliriz. Kabileler arasında barışçı ilişkiler doğmaya başladığında ise, herhangi bir yabancının yabancı olmaktan çıkması, kandaş çevreye (akrabalık çevresine) kabul edilmesiyle olur. Bu, sembolik olarak onunla yiyecek paylaşmak yoluyla gerçekleştirilir. Birlikte oturup yemek yemeyenler, ne dinî beraberlikleri ve ne de birbirlerine karşı toplumsal yükümlülükleri olmayan yabancılardır; oturup birlikte yemek yiyenler ise, bütün toplumsal amaçlar açısından birleşmiş sayılırlar.

152 Burada, proto-feodal ve proto-köleci ilişkilerin yanyana belirişini berrak bir şekilde görüyoruz.

153 Bütün geras, timé, temenos tartışması için, bkz: Thomson (1940/1967), 40-43, 71, 72; Thomson (1949/1965), 327-331.

154 Aşağıdaki açıklamalar için, bkz: Thomson (1949/1965), 356 - 357.

Düşman, artık misafir olmuştur. (Gerek Lâtincedeki *hostis* kelimesi, gerekse İngilizcedeki *host* kelimesi, bu süreci yansıtan ikili bir anlama sahiptirler. *Host*, isim olarak hem «düşman» veya «rakip», hem de «ev sahibi» anlamına; *to host* fiili, «misafir ağırlamak» anlamına; *hostile*, «düşmanca» ve *hostility* de «düşmanlık» anlamına gelir!) Eski düşman, yeni misafir, evden ayrılırken de yeni ilişkilerinin bir nişanesi olarak ev sahibinden aldığı bir hediyeyi beraberinde götürür. Böylece karşılıklı hediye alışverişi, dostluğun garantisi haline gelmeye başlar. Ayrılırken verilen her hediye, alanın (dostluğu korumak istiyorsa) ileriki bir tarihte mutlaka ödemesi gereken bir borç niteliğini kazanır. Bu, henüz bir hediye alışverişi görünümü altında, ilkel bir mübadele olayının ortaya çıkması demektir. Daha sonra, belli bir hediye alışverişini veya hediye teklifini, bu teklif kabul edildiği takdirde güvenlik içinde cereyan etmeleri teminat altına alınmış demek olan, açık mübadeleler izler. Yani gezginci tüccarlar bir yere gittiklerinde ilkönce krala veya şefe törenle hediyeler sunarlar. Bu hediyeler kabul edildiği takdirde, bundan sonra barış içinde normal alışverişe geçerler. Normal alışveriş dışında ve öncesinde verilen bu hediyeler, aynı zamanda kralların ticaretten aldıkları verginin —gümrük vergisinin— ilk şeklidir. Ticaret geliştikçe ticaret-öncesinde verilen bu «hediyelerin» (=gümrük vergisinin) miktarı arttığından, şefler veya krallar, mübadelenin gelişmesini kendi denetimleri altında tutmaya önem verirler[155].

1) *Topluluğun mutlak artı-üretim düzeyine ulaş-*

155 Thomson (1949/1965), 356 - 357. Feodal devletlerin, kralların ve topraklı aristokrasilerin ticaret ve tüccarlar üzerindeki denetim çabalarına örnekler için, bkz: Köprülü (1934; 1935/1981), 110 v.d., özellikle 118; Duby (1973/1974), 100 v.d.. İlkçağda bu denetimin nerede kırılabildiği, nerede kırılamadığı konusunda, bkz: aşağıda, III. bölüm; ayrıca, yukarıda, Önsöz.

ması; 2) Zanaatkârların topluluk için çalışan insanlar olmaktan çıkıp, kendi ürünlerinin özel maliki olan ve mübadele için üretim yapan insanlar haline gelmeleri; 3) Klanın toprak üzerindeki ortak mülkiyetinin, tek tek aile ocaklarının özel mülkiyetine dönüşmesi ve özellikle şeflerin savaş esirleri tarafından işlenen malikânelerinin ortaya çıkması; 4) Artık küçük köylüler durumuna gelen eski kabile ve köy halkından şeflere vergiler yoluyla artı-ürün akışının istikrar kazanması; 5) Nihayet, kabileler-arası mübadelenin yukarıda anlatıldığı şekilde gelişmesi ve insanlar arasında o ana kadar varolan kandaş ilişkilerden çok farklı ilişkilerin, özel mülkiyet ve piyasa ilişkilerinin doğması koşulları bir araya gelince, tarih-öncesi kabile toplumunun tümü, çok köklü bir dönüşüme uğrar. Civar köylerin gelenekselleşmiş hediye ve vergilerini getirdikleri ve kabile şefine sundukları merkezi köydeki eski toplantı alanı *(agora* veya *plateia),* mahallî şeflerin kendi köylerinin artı-ürününü karşılıklı olarak mübadele ettikleri bir pazar yeri halini alır. Giderek bütün civar köy topluluklarının şefleri, merkezî köyde arada bir toplanmaktansa, sürekli olarak merkezî köyde oturmaya; kendi köylerinin artı-ürününü ve gene kendi köylerindeki *temenos*'larının gelirini düzenli olarak merkezî köye getirtmeye ve pazara sürmeye başlarlar. Şefler ve civarın bütün artı-ürünü merkezî köye taşınınca, zanaatkârlar da aynı yolu izlerler. Şefler gibi onlar da, üretim kapasiteleri kendi köylerinin tüketim kapasitesinin sınırları içinde kaldığı sürece, köylerinden ayrılmazlar. Daha sonra, elde ettikleri, köy içinde tüketilmeyen (köy içinde satamadıkları) artı-ürünü merkezî pazar yerine götürmeye başlarlar. Nihayet, sadece tesadüfî ürün fazlalarını piyasaya sürmekle kalmayıp bütün üretimlerini piyasa için yapar hale geldiklerinde, köylerinden ayrılıp onlar da merkezî köye pazarın yanına yerleşirler[156].

156 Thomson (19491965), 357. Ticaretin gelişmesiyle a) «ticari ka-

Bu durum, a) kandaş ilişkilerin topluma yön verme gücünün sona ermesi ve kandaş birimler teşkil etmeyen yerleşmelerin ortaya çıkması; b) eski merkezî köyün bir pazar kasabasına dönüşmesi demektir[157]. Başlangıçta tarım ile zanaatlar tamamen içiçe bir bütün meydana getirirlerken, zanaatların giderek tarımdan kopması süreci, nihayet *köy ile şehir arasındaki işbölümünün* ortaya çıkmasına yol açmıştır. Köy zanaatları tamamen ortadan kalkmamış, fakat meta ekonomisinin gelişmesi sonucu köyün eski kendi kendine yeterliliği sona ermiş; köy gitgide kasabada toplanan kalifiye işgücüne, köy çerçevesinde gerçekleştirilebilecek olandan çok daha uzmanlaşmış, daha büyük ölçekli ve daha iyi nitelikli zanaat üretimine bağımlı hale gelmiştir[158]. Öte yandan, kendi klanlarıyla olan bağlarını koparark kasabada toplanan ve her biri hem kendi köyünün, hem de kendi *temenos*'unun artı-ürününü ele geçiren şefler, artık kendi klanlarının menfaatlerini temsil etmekten uzaklaşmış, civar köylerde oturan yaygın küçük köylü kitlesine karşı ortak sınıf çıkarlarıyla bir araya gelen bir *topraklı aristokrasiye* dönüşmüşlerdir. Bu toprak sahipleri sınıfı, hem çevre köylerdeki küçük üreticilerin artı-ürününe vergiler yoluyla el koymakta ve onları giderek tahakkümü

saba»ların ve b) «sınaî kasaba»ların ortaya çıkması; kasaba ile uydu köyleri arasındaki ilişkiler; kasabanın içinde, topraklı aristokrasiye karşı tüccarın kurtuluş ve hâkimiyet mücadelesi konularında, ayrıca bkz: Gras (1922/1941), 56 - 103.

157 Neolitik Çağın ileri aşamalarındaki bu köy-kasaba geçişinin Yunanistan örnekli anlatımı için, bkz: Thomson (1949/1965); 348 - 359. Ayrıca bkz: Gras (1922/1941). 51 - 55.

158 Thomson (1949/1956), 357. Batı Avrupa Ortaçağının başlangıcında, Cermenlerin yukarı barbarlıktan feodalizme kendi geçişleri içinde, tarım-zanaat ayrışmasının nasıl yeniden yaşandığı; manor'daki içsel, kaba zanaat üretiminin yerini nasıl uzmanlaşmış kasaba ve şehir zanaatlarının aldığı konusunda, bkz: Clough ve Cole (1952), 23 - 27.

altına almakta, hem de kendi özel malikânelerinde savaş esirlerini çalıştırmaktadır.

Başka bir deyişle, kabile toplumunun kandaş ilişkilerine dayalı, kollektivist ilkel köy topluluğundan şehir hayatına ve uygarlığa geçiş süreci içinde, proto-feodal ve proto-köleci ilişkiler yanyana belirmektedir. Ekonomi tarıma dayalı kaldığı, yani ticaret ve meta üretimi doludizgin gelişmediği sürece, şehir-köy çelişmesi çok yavaş derinleşecek ve yeni doğan feodal ilişkiler gitgide istikrar kazanıp yüzyıllar, hattâ binyıllar boyu oldukça statik bir görünümü koruyabilecektir. Oysa meta üretimi ve mübadelesinin nisbeten erken bir safhada, nisbeten hızlı bir şekilde gelişmesi, şehir-köy çelişmesini daha hızlı bir şekilde derinleştirebilecek; zanaatkârların bağrından yükselen güçlü bir tüccar zümresi, topraklı aristokrasiyi devirerek iktidarı ele geçirdiği takdirde, piyasa için üretimi nisbeten büyük boyutlara ulaştırırken köleci ilişkileri ön plana çıkartabilecektir[159].

Öte yandan, zanaatların tarımdan ayrılması, köyün şehire ve pazara bağımlı hale gelmesi süreci, sadece toplumun ekonomik temelini değil, kültürel hayatını da altüst etmektedir. Klan şefleri köylerini terkederek şehire göçtüklerinde, kendi denetimlerinde olduğunu daha önce gördüğümüz klan *kült*lerini (her klanın kendi atasına tapma geleneği) de beraberlerinde götürürler. Eski klan şefleri, bir tek topraklı aristokrasi içinde birleşir ve bu topraklı aristokrasi yeni şehir-devletinin ilk hâkim sınıfı haline gelirken, bu süreç ilahî bir düzeyde de kutsanır: Eski klanlara özgü tek tek atasal tanrılar, şehir-devletlerinin tanrılar *panteon*'una dönüşürler. Böylece yeni şehir-devletlerinin çok-tanrılı dinleri bağrından yükseldikleri kabile topluluklarının klan tanrılarının bir sentezi ve koalisyonu olarak karşımıza çıkar. Bu süreç içinde, hangi kabile veya klanlar diğer

159 Bkz: III. bölüm.

kabile veya klanlar üzerinde üstünlük sağlamışlarsa, bu tanrılar *panteon*'unda baş köşeleri de, bu üstün kabile veya klanların tanrıları ele geçirirler[160].

İşte, herkesin ihtiyacına göre bir toprak parçasını işleyebilmesi için toprakların kura çekimi yoluyla eşit parçalara bölündüğü kabilesel yerleşme merkezinden, bir *şehir-devletine* —topraklı bir aristokrasinin yönettiği, etrafındaki bağımlı köylerde yoksul bir köylülüğün yaşadığı bir şehire— götüren süreç, genel olarak budur. Bu süreç, bütün Antikite boyunca, her yerde eşit bir şekilde değil, gerek yerel koşullar, gerekse şehir devletine sıçramanın eşiğine gelen toplumun o ana kadar edindiği özellikler ve ulaştığı genel düzey tarafından belirlenen eşitsiz ve zigzaglı bir şekilde oluşmuştur[161]. Ama kesintilere ve kısmî geri-dönüşlere uğrasa da, hızlı ve düzenli bir şekilde ilerlese de, ilk Mezopotamya siteleri gibi klerikal, yarı-feodal uygarlıklar veya Yunan şehir-devletleri gibi köleci uygarlıklar yaratsa da, sürecin gelip dayandığı nokta, hep aynıdır: *Cité*'ye dayalı *civilisation*'un, *medine*'ye dayalı *medeniyet*'in doğuşu. Bu nokta, barbar tarih-öncesini sona erdirmekte; tarih çağlarının kapısını açmaktadır.

Tarihî süreci bu noktadan öteye, III. bölümde izleyeceğiz. Ancak hikâyemizi bıraktığımız yerden devam

160 Thomson (1949/1965), 358; ayrıca, Thomson (1940/1967), 18, 62 - 63 ve Thomson (1949/1965), 123 - 127 veya (1949/1983), 132 - 135. III.1.'de anlatılacak olan, Mısır'ın birleşmesi olayının dinî yansıması için, bkz: Thomson (1940/1967), 68; Mezopotamya **panteon**'unun teşekkülü için, bkz: Thomson (1955/1972), 79, 140 - 146, 153 - 155.

İslâmiyetin doğuşu anında Kâbe'nin durumu, keza, çeşitli klan ve kabilelerin putlarının bir araya getirilmesi momentine ulaşılmış bulunduğunu yansıtır.

161 Bkz: aşağıda, III.1.'in başı. Bu «uygarlığa dalga dalga çıkışlar» hissini kuvvetle veren bazı eserler için, bkz: Cooper-Cole (? / 1943), VI. bölüm; Thomson (1949/1965) ve (1955/1972); Şenel (1963).

ettirmeden önce, henüz uygarlık aşamasına gelememiş bazı kabile topluluklarından somut kesitler vererek, ilkel topluma bu karşılaştırmalı bakışımızı tamamlamak istiyoruz.

II.9. Kabile Toplumundan Kesitler: İrokualar, Yahudiler, Türkler ve Moğollar

A) *Amerikan kızılderililerinden İrokua*'ların (Iroquois) *kabile düzeni:* Morgan, Amerika keşfedildiğinde burada ne bir siyasî toplum *(civitas)*, ne bir devlet, ne de bir vatandaş bulunmadığını belirtiyor[162]. Siyasî olarak örgütlenmiş bulunan bir toplumdan farklı olarak, henüz sadece kandaş ve doğal bir toplumsal örgütlenme (*societas*) yürürlükteydi. Örneğin Büyük Göller bölgesindeki İrokua kabileleri, bir konfederasyon halinde yaşıyorlardı. Bu konfederasyona dahil altı kabileden her biri, aynı ana dilin farklı birer lehçesini konuşuyorlardı. Başka bir deyişle, bu kabile konfederasyonu, daha sonra göreceğimiz başka bazı kabile konfederasyonları gibi yapay bir birleşme değil, gerçekten akraba kabilelerden oluşan bir birlikti. Her kabile belli sayıda fratriden, her fratri de belli sayıda klandan meydana geliyordu. Bir tek istisna ile bütün klanlar, hayvan isimleri taşıyorlardı. Bunlar, klan totemleriydiler. Egzogamik birimin geçmişte fratri olduğu ve daha sonra klanın egzogamik birim haline geldiği anlaşılıyordu.

Herhangi bir İrokua klanının bütün mensupları,

162 Morgan'dan naklen, Thomson (1949/1965), 82 veya (1949/1983), 92. Aşağıdaki bilgiler için bkz: Thomson (1949/1965), 82 - 87 veya (1949/1983), 92 - 98; ayrıca, Engels (1884/1967) veya (1884/1968), üçüncü bölüm: «İrokua'larda Gens». Özbek (1983), bu temel kaynakların hiç incelenmediği hissini verecek kadar kupkuru kalıyor. İrokuaların anaerkilliği hakkında, Goldenweiser'den naklen, Reed (1975/1982), 211 - 212 v.d. ve 359, bazı ek bilgiler vermektedir.

«uzun ev» denilen bir tek ortak yapıda yaşıyorlardı. Bu «uzun ev»in çevresinde, bahçeler bulunurdu. Erkeklerin işi, avlanmak ve savaşmaktı. Kadınlar ise «uzun ev»i idare ederler ve bahçelerde çapa ile tarım yaparlardı. Klanlar yerleştikleri bir yerde toprağı verimsizleşinceye kadar işlerler ve uzun bir dönem sonunda oradan kalkıp başka bir yere göçer, konarlardı. Fiilî bazı yonetim görevleri erkeklere geçmiş olmakla birlikte, gerek nesep ve gerekse miras intikali ana tarafından hesaplanıyordu. Klan mülkiyeti, klan içinde tutuluyordu. Herhangi bir klan, bütün mensuplarının katıldığı bir karar sonucu, yabancıları klan bünyesine kabul edebilirdi. Esirler için sadece iki uygulama vardı: Ya, hayatları bağışlanır ve klana kabul edilirler, ya da öldürülürlerdi. Kölelik yoktu. Klan, mensuplarının davranışlarından ve onların çıkarlarının korunmasından sorumluydu. Klan içinde cinayet, yok denecek kadar nadirdi.

Klan şefine *sachem* denirdi. *Sachem*, her iki cinsten bütün yetişkinlerin serbest oyuyla seçilirdi. Sachem seçilen şahıs, teorik olarak her an azledilebilirdi; pratikte ise, genellikle mevkiini ömür boyu koruyordu. Ayrıca *sachem*'lik görevi, veraseten intikal eder hale gelmek eğilimini gösteriyordu. Şefin ölümünde ya erkek kardeşlerinden biri, ya da kızkardeşinin oğlu şef seçiliyordu. İrokuaların yakın geçmişinde, her iki cinsin de *sachem* seçilebildiği anlaşılmakla beraber, gözlenen dönemde artık sadece erkekler şef olabiliyordu. Öte yandan, ölen şefin erkek kardeşi yoksa kızkardeşinin oğlunun şef seçilmesi, bir anaerkillik kalıntısı olarak yaşıyordu.

Konfederasyon dahilinde, her kabilenin kendi bölgesi ve kendi kabile konseyi vardı. Bu kabile konseyi. a) klan şeflerinden; b) cesaretleri nedeniyle seçilen belli sayıda savaş şefinden; c) kabileyi konfederasyon meclisinde temsil etmekle görevli olan diğer bir kısım şef-

lerden oluşuyordu. Gözlenen dönemde, bu üçüncü tip şefler (yâni konfederasyon meclisine delege olanlar), artık sadece bazı klanlardan seçilir hale gelmişti. Kabile konseyi savaş ve barış kararlarını vermek ve klan *sachem*'lerinin seçimini onaylamak veya veto etmek için kamuya açık olarak toplanırdı. Bütün kararların ittifakla alınması şarttı.

Konfederasyonun en yüksek organı, kabile konseylerine bu amaçla seçilen özel şeflerden oluşan konfederasyon idi. Kabile konseyleri gibi bu meclis de kamuya açık olarak toplanırdı ve kararların ittifakla alınması zorunluydu. Savaş zamanında sefer faaliyetlerinin yönetimi, Seneka kabilesinin Kurt ve Kaplumbağa klanlarından seçilen iki yüksek savaş başbuğuna emanet edilirdi. Gerek kabilelerden konfederasyon meclisine delege seçilen özel şeflerin hep bazı klanlara mensup olmasında, gerekse konfederasyonun en yüksek iki savaş başbuğunun hep bir kabilenin iki klanından seçilmesinde, klanlar arasında eşit olmayan ilişkilerin ilk belirtilerini görüyoruz. Bu yüksek savaş başbuğlarının şahsında, krallık kurumu filizleniyordu. Bununla beraber, şefler zümresi henüz bir aristokrasi meydana getirmiyordu.

İrokuaların kabile sistemi, sürekli hareket halinde olan bir toplum için son derece elverişliydi. Kabilelerin çoğalması, kabile birimini yaratan bölünerek çoğalma sürecinin normal bir uzantısıydı. Konfederasyon ise, akraba kabileler tarafından, savaşta birleşmek amacıyla kurulmuştu. İrokualar avcı ve göçebe tarımcı olduklarından, savaştan amaçları yeni topraklar elde etmekti. Amerika'ya beyazların akını bu kabilelerin normal yaşantısını yıkmadan önce, mevcut üretim düzeyinde serbest gelişmelerinin sınırına varmış ve gerek tam yerleşik tarıma geçmenin, gerekse sınıf farklılaşması sürecine girmenin eşiğine gelmiş bulunuyorlardı. Eğer henüz bir konfederasyon oluşturdukları dönemde, yer-

leşik tarımı geliştirebilselerdi, Meksika'da Aztek'lerin yaptığı gibi, diğer kabileleri bu yolla kendilerine tâbî kılabilecekler ve onların üzerine basarak uygarlığa sıçrayabileceklerdi.

B) *Ön Asya'da Yahudilerin kabile düzeni:* Yahudilerin eski kabile düzeni hakkındaki bilgilerimizin esas kaynağı, Tevrat'tır. Daha önce belirttiğimiz gibi, toplumsal gelişmenin demode kıldığı kurum ve gelenekler, kendilerine dinde ve din kitaplarında sığınacak bir yer bulurlar. M.Ö. V. - IV. yüzyıllarda yazıya geçirildiği sanılan Tevrat da, her din kitabı gibi, yüzyıllar boyunca oluşan kollektif anıların, farklı dönemlere ait olgu ve kurumların tabakalaşmış bir deposudur. Tevrat'ta anlatılan olaylar, aslında bu efsane ve hikayelerin yazıya geçirildiği döneme ait değildir; eski, hattâ çok eski dönemlerden kalmadır. Bu durum, Yahudilerin geçmişteki toplum düzenleri hakkında Tevrat'tan yararlanmamızı, bu kitaptaki bilgileri tahlilci bir gözle kullanmamızı mümkün kılmaktadır[163].

Tevrat'ta henüz toprakta özel mülkiyetin olmadığı bir dönemi yansıtan ifadelere rastlanmaktadır:

> «Rabbindir yeryüzü ve onun doluluğu.» (Mezmur, XXIV, 1)
>
> «Ve yer, daimî surette satılmayacaktır, çünkü yer benimdir [= Tanrınındır].» (Levililer, XXV, 23)

Bu son alıntıda, «daimî surette satılmayacaktır» ibaresi, daimî olmayan bir «mülkiyet» türünün, yâni periyodik yeniden-dağıtımın varlığına tanıklık eder gi-

163 Bkz: yukarıda, II. 2., dipnot 17. Aşağıdaki Tevrat alıntılarının hepsi, Selik (1973), 63 - 70'ten aktarılmıştır. Yahudi toplumunda periyodik yeniden-dağıtım konusunda, bkz: Thomson (1940/1967), 38 - 39. Yahudilerin kabilesel tarihi, Yahudi köylüsünün ilkel kollektivizmin güçlü anılarına dayanan «birlik» ülküsü ve bu zihniyetin Yehova'da simgeleşmesi hakkında, bkz: Thomson (1955/1972), 95, 98 - 101. Tevrat-halk ilişkisi için, ayrıca bkz: Bernal (1954/1965), 748 - 750.

bi görünüyor. Şu diğer alıntı da, bu tesbiti tamamen doğrulamaktadır:

> «... Ve ellinci yılı takdis edeceksiniz ve memlekette, orada oturanların hepsine azatlık ilân edeceksiniz; sizin için *yubil* olacak; sizden her biri kendi mülküne dönecek ve sizden her biri kendi aşiretine dönecek... komşudan, *yubil*'den sonraki yılların sayısına göre satın alacaksın; ve o da sana mahsul yıllarının sayısına göre satacak. Yılların sayısına göre onun bedelini yükseltecek-sin ve yılların azlığına göre bedelinden eksiltecek-sin, çünkü sana mahsullerin sayısını satıyor.» (Levililer, XXV, 10, 15-16)

Görüldüğü gibi (bugünkü jübile kelimesinin kökenini teşkil eden) *yubil* yılı geldiğinde, bütün topraklar tekrar eski «sahip»lerine iade edilmekte; elli yıldan daha uzun süreli bir satış veya temlik geçerli sayılmamaktadır. Öte yandan, A, B'ye 10 dönümlük bir toprak parçasını «satıyorsa», bu toprak parçası için B'nin ne kadar ödeyeceği, *yubil* yılına kadar daha kaç yıl olduğuna göre değişmektedir. Eğer *yubil*'e daha 10 yıl varsa, B, bu 10 dönümden sadece 10 mahsul alabilecek; eğer 30 yıl varsa 30 mahsul alabilecektir. Dolayısıyla «önümüzdeki» yubil yılına ne kadar çok zaman varsa, «satış» bedeli o kadar yüksek olacaktır. «Çünkü sana mahsullerinin sayısını satıyor...» Demek ki burada tam anlamıyla satış değil, bir çeşit uzun vâdeli icar akdinin sözkonusu olması gerekir.

Öte yandan, Tevrat'ta özel mülkiyeti kıskançlıkla koruyan hükümlerin de yer alması, Yahudi kabilelerinde özel mülkiyetin geliştiğini ve eski ortak mülkiyet ilkesiyle çeliştiğini göstermektedir:

> «Çalmayacaksın... Komşunun evine tamah etmeyeceksin; komşunun karısına, yahut kölesine, yahut cariyesine, yahut öküzüne, yahut eşe-

ğine, yahut komşunun hiçbir şeyine tamah etmeyeceksin.» (Musa'nın Emirleri - Çıkış, XX, 15, 16)

Burada komşunun karısının da komşunun tamah edilmesi tehlikesi mevcut malları arasında sayılması, kadını tahakküm altına alan ataerkil bir toplumla karşı karşıya olduğumuzun kanıtıdır[164].

Yahudi kabilelerinin belli bir siyasî birlik (belki ileri düzeyde bir konfederasyon, belki ilkel bir devlet) meydana getirmeleri, kendilerinin olan bir toprağa ve yönetime sahip olmaları, M.Ö. 1000 yıllarına rastlar. İlk kralları Saul'dur; onu Davut, onu da Süleyman izler. Süleyman'dan sonra bu devlet ikiye ayrılır: kuzeyde, merkezi Samariye olan Israil Krallığı; güneyde, merkezi Kudüs olan Yuda Krallığı kurulur. Daha sonra bu Yahudi krallıkları, genişleyen Mezopotamya devletlerinin baskısı altında kalırlar. M.Ö. 721'de Asurlular Israil Krallığını, M.Ö. 597-587'de Babilliler Yuda Krallığını ortadan kaldırırlar. Zamanın uygulaması uyarınca, yıkılan krallıkların halkı olduğu yerde bırakılır; yenik hâkim sınıflar ise yurtlarından çıkarılıp sürgüne gönderilirler (tarihe Babil Sürgünü diye geçen olay, budur). Yani galipler, istilâ ettikleri ülkenin halkının tepesine, hâkim bir kast olarak yerleşirler[165]. Tevrat'taki bilgilerden, Davut'un saltanatı ile Babil Sürgünü arasında uzanan Peygamberler döneminin, tefeci-tüccar sermayesinin çok geliştiği bir zaman olduğu anlaşılmaktadır:

«Zenginler fakirlerin iliğini sömürüyor, debde-

164 Aynı alıntıdan. Tayanç ve Tayanç (1977), 39, derhal ve kestirmeden, Yahudi toplumunun bir «köleci toplum» olduğu sonucunu çıkarmakla, kölelerin basit varlığı ile köleci üretim tarzına dayalı bir toplum kavramını birbirine eşitlemiş oluyorlar.

165 Yahudilerin tarihi hakkında bu kısa bilgiler için, bkz: yukarıda, dipnot 163'teki kaynaklar; ayrıca, Şenel (1968), 115 - 125 ve Tayanç ve Tayanç (1977), 39 - 44.

be içinde yaşayanlar fakir çocuklarının ekmeğini yiyorlardı; varlıklı kimseler yabancılarla dost oluyor, onların debdebelerini ve günahlarını taklid ediyorlardı. İbrahim'in tanrısı Yahova, bu hallerden nefret ediyordu ve bu memleketi cezaya çarptırması mukadderdi.»[166]

Bu alıntıda, «varlıklı kimselerin yabancılarla dost olması», kanbağının çözülmesini ve artık Yahudi olsun, yabancı olsun herkesin sınıfsal kategorilere girmesini ifade ederken, kabile toplumunun tabanının buna karşı duyduğu tepkiyi de yansıtmaktadır. Kandaş toplumun direnişi, kölelik, faiz, vb. konularında da görülüyor. Yahudi dininde başka kavimlerden köle edinmek caiz, ancak yahudi kavminin kendi içinden köle edinmek caiz değildir. Keza başka kavimlerden insanlara faiz karşılığı borç vermek caiz, ancak Yahudilere faiz karşılığı borç vermek caiz değildir:

«Ve eğer kardeşin senin yanında fakir düşer ve kendisini sana satarsa, onu köle gibi çalıştırmayacaksın. Senin yanında ücretli adam gibi ve misafir gibi olacaktır; *yubil* yılına kadar senin yanında çalışacaktır; o zaman kendisi ve kendisiyle beraber çocukları senin yanından çıkacak ve aşiretine dönecek ve babalarının mülküne dönecektir. Çünkü onlar Mısır diyarından çıkardığım kullarımdır; köle olarak satılmayacaklardır... Ve senin malın olacak köleye ve cariyeye gelince, etrafınızda olan kavimlerden, onlardan köle ve cariye alacaksınız... Ve onları kendinizden sonra miras mülk olarak çocuklarınıza bırakacaksınız; daimî

166 Ticaret sermayesi konusunda, bkz: Thomson (1973), 23 - 27 veya Thomson (1973/1978), 29 - 33. Antik toplumda tefeci-tüccar sömürüsünün ağırlığına ve beraberinde getirdiği —borç köleliği gibi— sonuçlara çeşitli değinmeler için, bkz: aşağıda, III. bölüm.

kölelerinizi onlardan alacaksınız.» (Levililer, XXV, 39-42, 44, 46)

«Eğer kavmine, yanında olan bir fakire ödünç para verirsen, ona murabahacı olmayacaksın, onun üzerine faiz koymayacaksın.» (Çıkış, XXII, 25)

«Ve eğer kardeşin fakir düşer ve senin yanında zayıf olursa, ona yardım edeceksin; senin yanında garip ve misafir gibi yaşayacak. Ondan faiz ve kâr alma... Ona gümüşünü faizle vermeyeceksin ve zahireni ona kârla vermeyeceksin.» (Levililer, XXV, 35-37)

«Para faizi olsun, zahire faizi olsun, yahut ödünç verilen herşeyin faizi olsun, faizle kardeşine ödünç vermeyeceksin. Yabancıya faizle ödünç verebilirsin.» (Tesniye, XXIII, 19-20)

Bütün bunlardan şu sonuçları çıkartabiliriz: Tevrat'ın yazıya geçirilmesinden önceki yüzyıllarda, Yahudi kabilelerinde özel mülkiyet, tefeci-tüccar sermayesi ve kölelik gelişmekte; kabile toplumunun ortak mülkiyetçi ve kandaş gelenekleri ise, gerek *yubil* yılı âdeti ve gerekse Yahudiler içinden köleliğin ve faizin yasaklanması gibi yöntemlerle, bu gelişmeye karşı direnmektedir. Kandaşlık geleneklerinin bu direnişi, Yahudi kabilelerinin sadece diğerlerinden ayrılığını ve kölelik ile faizin Yahudiler içine sokulmamasını sağlamaya yönelmemekte; aynı zamanda Yahudi kabilelerinin diğer kavimler üzerindeki tahakkümünün, Yahudi tefeci-tüccar sermayesinin diğer kavimleri kendine bağımlı hale getirmesinin felsefesine dönüşebilmektedir. Bu durum, Yahudiliğin niçin bir kabile dini veya bir kavim dini olarak kaldığını, yani niçin —örneğin Hıristiyanlık gibi— Roma İmparatorluğunun çeşitli halklarına yayılamadığını da açıklamaktadır. Özetlersek, yukarıdaki alıntıların yazılmasına yol açan gerçek süreçlerin cereyan ettiği dönemlerde (belki M.Ö. 1000-500 yıllarında), Yahudi toplumu çözülen bir kabile toplumudur;

özel mülkiyet, tefecilik ve kölelik vardır; aynı zamanda hâlâ bu olgulara karşı direniş de sürmektedir.

C) *Orta Asya Moğollarının kabile düzeni:* Moğol kabile toplumuna damgasını vuran olay, çok uzun yüzyıllar boyunca çobanlık aşamasında tıkanıp kalmış olmasıdır. Dolayısıyla Cengiz İmparatorluğunun yükselişinden önceki dönem olan XI. - XIII. yüzyıllara geldiğimizde, bu toplum hâlâ, çözülmeye uğramış da olsa bir kabile örgütlenmesinin izlerini taşımaktadır[167].

Sözkonusu dönemde Moğol kabileleri, a) ormanlık bölgelerde yaşayanlar, b) bozkır kabileleri olmak üzere iki büyük gruba ayrılmaktaydı. Ormanlık bölgelerde yaşayanlar daha geri idiler; bunlar avcılık ve kısmen de balıkçılıkla geçiniyorlardı. Orman kabilelerinde at, ancak başbuğların elinde bulunuyordu. Bozkırlarda yaşayan göçebe kabilelerin esas işi ise çobanlıktı. At sürüleri, bunların herşeyiydi. Atın yanısıra, kara sığırları, öküz ve inekleri nakil vasıtası olarak kullanıyor, arabalı çadırlarına koşuyorlardı. Koyunların etinden, derisinden ve yününden yararlanıyorlardı. Deve, yalnız geniş bozkırda yaşayan kabileler tarafından, diğerlerinin yanında tâli ölçüde, yük ve koşum hayvanı olarak kullanılıyordu. Göçebe hayatının genel çerçevesi içinde, sadece keçe, kayış, urgan, çadırların ağaç kesimleri araba, kapkacak, beşik, vb. gibi nesneler üretebilen çok geri bir zanaat üretimi mevcuttu. Muhtemelen parayı bilmiyorlar ve mübadele takas şeklinde oluyordu. Bununla beraber XII. yüzyıl, zanaat üretiminde belli bir gelişme ve farklılaşmaya tanık oldu. Marangozlar, demirciler, sırf koyun güden çobanlar bu dönemde ortaya çıktılar.

Moğollarda klan, *obox* veya *oboğ* [= oba] adını

167 Moğol kabile toplumuyla ilgili aşağıdaki tüm bilgiler, Vladimirtsov (1934/1944)'ten alınmıştır. Bu önemli eserin 1944 yılında Abdülkadir İnan tarafından dilimize çevrilmiş olduğunu belirtmekte yarar görüyoruz.

alıyordu. Bu, Moğol kabile hayatının temel birimi ve aynı zamanda egzogamik birim idi. *Obox* mensupları kendilerini bir atanın soyundan gelme sayıyorlardı. Her *obox*'un, özel bir kurban kesme merasimi içeren ve ancak *obox* mensuplarının katılabildiği özel bir kültü vardı. *Obox* büyüğü, *obox* atasını temsil ediyordu ve aynı zamanda *obox* kültünü yönetiyordu. Çok uzun bir çobanlık aşamasının yaşanmış olması nedeniyle, Moğol toplumu XI. yüzyılda artık tamamen ataerkildi. Çok geride kaldığı anlaşılan anaerkil düzenin, Moğol soylarının Alan-goa adlı bir kadın-ata'dan türediğine inanılması, ananın erkek kardeşinin (dayının) özel bir hukuku olması, vb. gibi çok küçük ve biçimsel kalıntılarına rastlanabiliyordu. Ataerkilliğin gelişmesine bağlı olarak, grup evliliği de silinmişti. Bir erkeğin bir kız-kardeşler grubuyla evlendiği de artık görülmüyordu. Bir erkeğin birden fazla kadınla evlenmesi (ataerkil poligami) yaygın bir olaydı ama bu kadınların kardeş olması gerekmiyordu. Birden fazla kadınla evlenmenin yanısıra, tek erkek-tek kadın evliliği de gelişmişti. İster tek kadınla, ister çok kadınla evli olsun, erkeğin ölümü halinde, erkeğin kardeşleri veya amcazadeleri veya amcazadelerinin oğulları, dul kalan kadınlarla evlenmek hakkına sahiptiler. Bütün ilkel kavimlerde, anaerkillikten ataerkilliğe ve klandan daralan aileye geçiş içinde görülen bir ara-biçim olan bu *levirate* usulünün amacı, ölen erkeğin mülkiyetinin dul karıları aracılığıyla dağılmasını önlemek, mülkiyeti erkek tarafından aile içinde tutmaktı.

Bu ipuçlarının bize düşündürebileceği gibi, eski Moğollarda özel mülkiyet oldukça gelişmiş bulunuyordu. Her *obox*'un bağrında, artık çok sayıda ataerkil aile ocağı vardı. Bunlara *ayil* [= aile] adı veriliyordu. Henüz evlenmemiş oğullar, baba ve analarıyla bir *ayil*'de yaşıyorlardı. Evlenince ayrılıp kendi *ayil*'lerini kuruyorlardı. Yalnız en küçük oğul, baba ocağının mirasçısı *(odcigin)* olarak babasının *ayil*'inde kalıyordu. Mülki-

yet birimi *ayil*'di. Hayvanlar, çadırlar, kapalı arabalar, basit üretim araçları, silahlar, vb. gibi her çeşit mal, *ayil* reisinin şahsına aitti. Servetin esasını ise hayvan sürüleri meydana getiriyordu. *Ayil* ile *obox* arasındaki çelişme, gözle görülür derecede belirginleşmişti. Zengin *ayil*'ler *obox*'un hayatına gitgide daha fazla hâkim oluyorlardı. Bu zengin *ayil*'ler, sürekli yağma akınlarına ve savaşlarına tanık olan bir ortamda tamamen kendi başlarına hareket etmenin tehlikeleri yüzünden *obox*'tan tamamen kopamıyorlar; *obox* içinde varolmanın kendi özel ekonomileri üzerindeki kısıtlayıcı etkisini *obox*'u kendilerine tâbî kılarak telafi etmeye çalışıyorlardı. Taşınabilir mallar *ayil* reislerinin özel mülkü olmakla beraber, henüz tarıma geçememiş bu bozkır göçebeleri için toprak, ilkel sınırsızlığı içinde mevcuttu. Her *obox*'un veya *irgen* [= kabile] adı verilen *obox*'lar grubunun, belli bir geleneksel mıntıkası, göç alanı vardı. Bu alan, çok sayıda otlağı kapsayacak kadar genişti. *Obox* veya *irgen*, bu alan içinde otlaktan otlağa serbestçe göçüp konuyordu. Toplumsal bir birimin (*obox*'un veya *irgen*'in) göçüp konduğu yere *nuntux* veya *nutuğ* (Türkçe, *yurt*) deniyordu. *Obox* veya *irgen* bir yere konduğunda, *nuntux*, o klan veya kabilenin bütün üyeleri tarafından ortaklaşa kullanılıyordu. Yukarıda belirttiğimiz gibi, kendilerini bu ortak toprak tasarrufundan kurtarmak isteyen zengin *ayil*'ler, *obox*'tan kopup kendi sürüleriyle, kendi başlarına hareket etmek eğilimindeydiler. Ancak XI. - XIII. yüzyıllar boyunca Moğol hayatına hâkim olan yağma akınları ve savaşlar, onları *küriyen*'ler [= kabile ve klan kampı] halinde göç etmeye zorluyordu. Dolayısıyla, artık *obox*'tan kopmaları için ekonomik koşullar olgunlaştığı halde bir türlü bu kopuşu gerçekleştiremeyen zengin *ayil*'ler, *obox*'un bütün yaşantısını denetimleri altına aldıkları gibi, görünüşte ortaklaşa kullanılan toprağın üzerindeki belirleyici yetkileri de fiiliyatta kendi ellerine

geçiriyorlardı. Başka bir deyişle, toprak üzerindeki ortak mülkiyet, eski ortak mülkiyetin sadece biçimsel devamıydı; bu ortak mülkiyet görüntüsü altında toprak, gitgide daha fazla zengin *ayil*'lerin reislerinin, *noyan*'ların, yb. denetimine giriyordu[163].

Obox'ların bağrında *ayil*'lerin gelişmesinin ve dolayısıyla gerek taşınabilir mallar üzerindeki özel mülki-

163 Bu çalışmada tekrar tekrar ifade ettiğimiz gibi, eski devletlerin ilkel **ager publicus'u = miri mülkiyet'i**, aslında çok evrensel bir kategoridir. Antik Bronz Çağı devletlerinde (Mısır ve Mezopotamya'da) bu «kamu» mülkiyetinin büyük sulama işlerinin organizasyonu temelinde ortaya çıkışını ve çözülmeye karşı gösterdiği direnci, bizce bütün bir literatür içinde en iyi (Wittfogel-vâri bir AÜT partikülerizmine kaymaksızın, Thomson (1949/1965) ve (1955/1972) açıklıyor. Kabileden feodalizme ancak Ortaçağda, yani oldukça geç sıçrayan Yakın Doğu toplumlarında ise «kamu» mülkiyetinin nereden kaynaklandığını, Moğollar örneğinde anlatılan yukarıdaki gelişmede görebiliyoruz. Hem belli bir sınıf farklılaşmasını ve bir şefler zümresinin aristokratlaşmasını yaşayan, hem de göçebe-otlatıcı oldukları için bir türlü toprağı ilkel sınırsızlığı içinde görmekten, yani toprak tesahübünün ortak biçimlerinden sıyrılamayan savaşçı-yağmacı kabileler, henüz bu düzeyde iken, yerleşik (feodal) uygarlıkların bulunduğu bölgeleri istilâ edip bu istilâ sayesinde **kendileri** devlete geçiş hamlesini yaptıklarında, bu gelişim çizgisi de ortaya «miri mülkiyet» dediğimiz devlet rakabesi biçimini çıkarmaktadır. Bu husus, miri mülkiyetin kökenini ve niteliğini saptamak bakımından önemlidir. Bazı tarihçiler, miri mülkiyeti, yâni devletin hükümdar tarafından temsil edilen mülkiyetini, ilkel toplumun ortak mülkiyetiyle bir tutarlar: bu konuda bkz: Perinçek (1975). Bize göre ise miri mülkiyet, ilkel toplumun gerçek ortaklaşıcılığının sadece biçimsel devamıdır: bu görüntü altında yeni bir içerik: Toprak üzerindeki bütün belirleyici yetkileri eline geçirmiş olan istilâcı kavmin **aristokrasisinin** sınıf tekeli saklanıyor.

İlkçağ ve bazı Ortaçağ toplumlarındaki devlet mülkiyetinin bu ikili kökeni, AÜT'çü literatürde, bir «Asya üretim tarzı»nın a) «hidrolik» ve b) «nomadik» kaynakları şeklinde teorileştirilmiştir. Örneğin bkz: Akat (1977), 43 - 44. Biz ise bu kapsamlı ve zor aşınan devlet rakabesini, ayrı bir «üretim tarzı»nın değil, siyasî örgütlenme biçimi olarak

yette, gerekse toprağın kullanım tarzında bazı değişiklikler meydana gelmesinin yanısıra, XI. - XIII. yüzyılların Moğol toplumunda başka önemli ilerlemeler de oluyordu. Bunlardan biri, *urux* ve *jad* kategorileri arasındaki ilişkinin bir dönüşüme uğramasıydı. *Urux* deyimi, bir tek yarı-mitolojik atanın soyundan gelen *obox*'lar arasındaki akrabalık, yakınlık ilişkisini anlatmak için kullanılıyordu. *Jad* deyimi ise, böyle bir akrabalık ilişkisi taşımayan klanların birbirine «yâd», «yabancı» olduklarını ifade ediyordu. Başlangıçta *urux*'luk bağı önemliydi; *urux* kabileler birbirleriyle savaşmazlar, *jad* kabileler birbirleriyle birleşmezlerdi. Bununla beraber, gözlenen dönemde bu kanbağı ilişkisi çözülüyor, *urux*'luk ve *jad*'lık ilişkileri önemini kaybediyor, kabile ve klanlar arasında siyasî ilişkiler önem kazanıyordu. Artık *urux*'ların birbirleriyle savaştıkları, *jad*'ların ise birleşip *irgen*'ler veya *ulus*'lar (konfederasyonlar) meydana getirdikleri görülebiliyordu. İkinci olarak, *obox*'lar ve *irgen*'ler arasında hiyerarşik, eşit olmayan ilişkiler, hâkim-tâbî kabile ilişkileri beliriyordu. XI. - XIII. yüzyıllarda, savaşlarda yenilgi, yoksulluk, zayıflık, vb. gibi nedenlerle başka bir kabileye tâbi duruma gelmiş olan ve nesilden nesile o hâkim kabilenin «demirbaş vassalı» olmaya devam eden bağımlı kabilelere, *unağan-boğol* adı veriliyordu. *Unağan-boğol*'lar, tâbi oldukları kabileye veya klana hizmet eder ve onun sürülerini güder, savaşta ona yardım eder, ona vergi verirlerdi. Ancak bunu yaparken, kendi kabile iliş-

«Asyatik despotizm»in veya görece güçlü bir merkeziyetin maddî temeli ve ifadesi sayıyoruz, çünkü devlet rakabesinin nisbeten sıkı tutulduğu bu topraklar üzerinde de, a) bütün diğer feodalizmlerde görülen fiyef/dirlik dağıtımı; b) bütün diğer feodalizmlerin esasını oluşturan küçük köylü üretimi ve artı-ürünün bu köylülükten vergi-rant yoluyla sızdırılışı, **aynen yürürlüktedir.** Bkz: aşağıda, IV. - VI. bölümler; yukarıda, Önsöz; ayrıca, yukarıda, dipnot 101.

kilerini çözmüyorlar; efendileri gibi kandaş bir kabile hayatı sürmeye devam ediyorlardı. Bu bakımdan bu eşitsizlik filizi, şimdi göreceğimiz bir üçüncü biçimden daha geriydi. Bu üçüncü biçim ise, kişisel himaye ve tâbiyet ilişkilerinin oluşmasıydı. Sözkonusu dönemde kanbağının çözülmesi ve *urux*'luğun önemini yitirmesi, gerek aynı kabile veya klana, gerekse tamamen farklı kabile veya klanlara mensup olan Moğollar arasında *anda*'lık ilişkilerinin ilerlemesine yol açıyordu. Bu ilişki, iki şahsın birbirlerini kollamayı ve korumayı taahhüt etmeleri demekti. Öte yandan, birçok eski kabile savaşçısının kendi kandaş biriminden kopup bir başka kabile veya klanın şefinin veya zengin bir *ayil* reisinin hizmetine girmesi olgusu da yaygınlaşıyordu. Bu *nöker*'ler; *noyan* adı verilen kabile aristokratlarının çevresinde, onlara bağlı silahlı maiyetler meydana getiriyorlardı. *Noyan*'lar, *nöker*'leri aracılığıyla kendi iradelerini klan veya kabilelerine gitgide daha fazla kabul ettiriyor, *unağan-boğol*'ları üzerindeki hâkimiyetlerini pekiştiriyor, öte yandan *nöker*'lerini kendilerine bağlı tutmak için onlara sadakat yemini ettiriyor ve çobanlık ekonomisinin artı-ürününden bir bölümü bu *nöker*'lerine dağıtıyorlardı.

Bu gelişmeler sonucu, XIII. yüzyılda Moğol toplumunda sınıflaşma hızlandı. Bu toplum artık kandaş birimlere değil, çeşitli bozulmuş kandaş birimlerin hepsini enlemesine kesen alt ve üst tabakalara ayrılır oldu. *Unağan-boğol*'lar, hâkim kabilelerin alt kesimleri ve *noyan*'ların uşakları, *xaracu* (kara halk) denilen kesimi oluşturdular. *Noyan*'lar ve *nöker*'leri ise XIII. yüzyılda Cengiz İmparatorluğunun kurucu ve yönetici sınıfı haline geldiler.

D) *Orta Asya «Türk»leri ve Sir-i Derya Oğuzları*[169]: Moğol kabile toplumunun iç evrimine tamamen pa-

169 Aşağıdaki kısım keza sırf Kabileden Feodalizme'nin kitap şeklinde basımı için yazılmıştır.

ralel, hattâ sayısız noktada artık ayırdedilemeyecek derecede o tarihe karışmış bir diğer gelişme çizgisi, Orta Asya Türkleri ile —aslında aynı etnik kökten olmadıkları halde— zaman zaman kendilerine tâbi kıldıkları için onlarla birlikte anılan diğer bazı kavim ve topluluklarda gözlenebilir.

Neolitik köy topluluğundan türeyen çeşitli ilkel toprak sistemlerinden biri olarak müşa' usulünden sözederken kısaca değindiğimiz[170], daha önce bir başka yerde ise nisbeten ayrıntılı bir şekilde göstermeye çalışmış olduğumuz[171] gibi, milliyetçiliğimizin XIX. yüzyılın ikinci ve XX. yüzyılın birinci yarısındaki Akçura, Gökalp ve Köprülü gibi bazı büyük ideologları, insanlığın genel tekâmülünün esaslı bir parçası olarak kavradıkları Türklerin tarihinin ve Türk - İslâm tarihinin evrimsel bütünlüğünü kurmak yolunda çok önemli adımlar atmışlar; ve her ne kadar partikülarist deformasyonlardan kendilerini tamamen arındıramamışlarsa da, burjuva - demokratik sürecimizin 1908 ve 1919 - 1923 gibi hamleleri içinde edindikleri çağdaş zihniyet sayesinde, Batı Ortaçağ'nı aydınlatmada kullanılmış yaklaşımları bizim Ortaçağımıza da uygulamakta ısrar ettikleri ölçüde[172], en azından «klanların başlangıcından Osmanlı İmparatorluğuna kadar devam eden karanlık devirler»in[173] Batılı halkların tarihlerindeki benzer dönemlerle karşılaştırılabilirliğini son tahlilde esas almışlardır. Selçuklu-Osmanlı doruğunu sadece İslâm ve Bizans kurumlarının değil, aynı zamanda ve öncelikle Orta Asya Türklerinin toplumsal ilerleme ve

170 Bkz: yukarıda, II.6..

171 Bkz: Berktay (1983).

172 Köprülü (1934; 1935/1981), 67'den hareketle, Berktay (1983), 82.

173 Filipoviç (1955/1981), 30'un, Köprülü'nün özel uzmanlık alanını tanımlamak için kullandığı ifade: bkz: Berktay (1983), 66.

farklılaşmalarının bir uzantısı olarak anlamak[174]; tersten söyleyecek olursak her biri kendinden öncekilerden biraz daha ileri bir merhaleyi yansıtan bir dizi Türk-İslâm devletinin kurulmasını mümkün kılan şartları, dış etkilerde değil de bu göçebe veya yarı-göçebe Türklerin kendi sosyo-ekonomik yapılarının *içinde* aramak[175], bize onlardan mirastır[176]. En çok Fuat Köprülü'nün, bütün ayrıntılarında sağlıklı bir şekilde, fakat fazla teorileştirmeksizin önümüze koyduğu:

a) *Esas olarak pagan ve göçebe bir kabile düzeni içinde yaşayan bir Orta Asya Türk toplumu;*

b) Aralarındaki «göçebe hayatının icap ettirdiği çetin mücadeleler» neticesinde bu kabilelerden bazılarının zayıflaması, başka teşekküllere karışması, mensuplarının köle olarak bitişik uygarlıklara satılması veya topluca tâbî kılınması, bazılarının ise güçlenerek «içtimaî mevki (yani kabile asaleti) bakımından diğerlerine üstün telâkki edilmesi», bu arada konfederasyonlarının kurulması, dağılması ve tekrar kurulması ve tabii komşula-

174 Perinçek (1976), 13 - 14, 61 - 63; Berktay (1983), 64.

175 Berktay (1983), 35.

176 Bu noktada belirtelim ki 1930lar ve 1940'lardaki resmî tarihçiliğimizin büyük hatâsı, Türklerin tarihinin evrimsel bütünlüğünü, dolayısıyla da Yakın Doğu Türk-İslâm devletlerinin Orta Asyadaki kaynaklarını vurgulaması değil. Orta Asya'daki bu kaynakların gelişmiş bir uygarlık oluşturduğunu ve hattâ dünyanın diğer bölgelerine uygarlığın M.Ö. 7000-5000 dolaylarında buradan yayıldığını iddia etmesidir. «...medeniyetin yürüyüşü Orta Asya'dan dünyaya değil, dünyanın büyük medeniyet havzalarından Orta Asya'ya doğru bir istikamet arzeder. Tarihî gerçek budur. Orta Asya'dan hiçbir kültür ve medeniyet gitmemiştir. Rica ederim, efendim, ne olursa olsun, tarih öğretimini, millî veya umumî, hangi konuda olursa olsun, bir hakikate dayandırmak şarttır.» Üçyiğit (1975; 1977), 311. Ayrıca bkz: aşağıda, III.1.

rından da çeşitli iktibaslarda bulunmalarıyla geçen uzun yüzyıllar içinde, *gerçek anlamıyla devletin zemininin ya da medeniyet unsurlarının adım adım birikmesi, barbarlıktan uygarlığa tedrici bir yükseliş olarak bir Orta Asya Türk tarihi; bir Orta Asya Türk tarihi;*

tablosunun[177] öneminin idrak edilmesini, kaba bir tür «sol»culuğun köksüz inkârcılığı uzun süre engellediğinden, bu çok başarılı «kroki»nin[178] Marksist açıdan yeniden yorumlanması işi ancak yakın zamanda başlamış bulunuyor. Oğuz Kağan destanı, Orhun yazıtları, *Divan-ı Lugat-it Türk,* Dede Korkut masalları ve Nizam-ül Mülk'ün *Siyasetname*'si gibi birincil kaynakların verdiği ipuçları ile Köprülü, Barthold, Eberhard, Sümer, Ögel ve Osman Turan'ın betimsel anlatımlarının, Engels'in kategorileri artı Vladimirtsov veya Werner'in önceki sentezleriyle birleştirilmesine, Doğu Perinçek'in çalışmalarında rastlıyoruz[179]. Bu yazara göre, «Orta Asya toplumları da, dünyanın bütün toplumları gibi» ilkönce özel mülkiyetin ve sınıfların bulunmadığı bir ilkel kollektivizmi yaşamışlar[180]; M.Ö. 1000 dolaylarından M.S. 1000 dolaylarına kadar uzanan yaklaşık iki bin yılda ise, köleciliğin «*hâkim* üretim tarzı» haline geldiğine tanık olmaksızın, kabile toplumunun derinleşen çözülmesiyle doğrudan feodalizme yönelmişlerdir[181]. Ne

177 Berktay (1983), 68.

178 Filipoviç (1955/1981), 29; Berktay (1983), 90.

179 Bkz: Perinçek (1968), (1975), (1976).

180 Perinçek (1976), 65.

181 Perinçek (1976), 17, 66-67, 68. Öte yandan Zelyut (1982), 13, 19, 20, 23 v.d. Orta Asya'dan beri Türkik kabile ve konfederasyonlarda bir «köleci dönem»in varlığından, hattâ kölelerin özgürleşmesiyle kölecilikten feodalizme geçildiğinden, bir mütearifeymiş gibi ısrarla sözediyor, fakat kölelerin basit varlığının işaretleri dışında en küçük bir kanıt göstermiyor. Geçerken belirtelim ki bu çalışma, bu husus hariç, —ga-

var ki bu, zigzaglı ve dalgalı bir gelişmedir[182]; sözünü ettiğimiz dönem boyunca, özel mülkiyetin yükselmesi henüz kanbağına dayanan kabile örgütlenmesini kesinlikle dağıtacak ve gerçek devletlere temel olacak düzeyde bir sınıf farklılaşması yaratamadığından[183], Orta Asya kabile konfederasyonları bir türlü istikrar kazanamamış[184] ve ilk defa Hunlarda, daha M.Ö. III. yüzyılda görülen sınıflaşma belirtileri[185], ancak M.S. XI yüzyıldan itibaren Sir-i Derya Oğuzlarında, güneybatılarındaki yerleşik İslâm uygarlıklarının fethedilmesi yoluyla feodal devlete sıçramalarına imkân verecek bir nitel eşiğe ulaşmıştır[186]. Zaten hem kısa, hem oldukça yoğun olan bu kitabı, burada daha fazla aktarmak istemiyoruz; fakat Perinçek'in araştırması, bu uzun Kahramanlık Çağı ya da «askerî demokrasi» aşaması üzerinde yoğunlaşırken, daha gerilerdeki, nisbeten bozulmamış şekliyle kandaş Türk kabile düzeninin tasviri üzerinde durmaksızın özellikle çözülme, ilkel eşitliği aş-

riptir ki hiçbir dipnotunda zikredilmeyen— Perinçek (1976)'dan çok kuvvetle esinlendiği izlenimini uyandırmaktadır... Cahen (1968), 200 - 201 ise, Türklerde köleci bir üretimin değil, sadece domestik köleliğin görüldüğünü söylemekle, Perinçek'ten aktardığımız kanaatin çağdaş tarihçilikteki yaygınlığının bir örneğini oluşturuyor.

182 Perinçek (1976), 69.

183 Aynı eser, 71. Perinçek, Orta Asya'daki sınıflaşmanın bu yavaşlığı ve sığlığının temelleri üzerinde durmuyor. Bizce olayın açıklaması, ister istemez, toprak ve iklim koşulları nedeniyle yerleşik tarıma geçişin gecikmesine dayanmalıdır ve bu nedenle, ne kadar uzun sürerse sürsün göçebe otlatıcılık, yiyecek edinme tarzlarının sıralanmasında tarım-öncesi bir aşama gibi ele alınmalıdır; yoksa başlıbaşına bir «üretim tarzı», tamamen ayrı, alternatif bir patika, vb. olarak değil. Bkz: yukarıda, dipnot 81; ayrıca, Berktay (1983), 67, dipnot 248.

184 Bkz: yukarıda, dipnot 63 ve 64'teki kaynaklar; özellikle Cahen (1968), 3 veya Cahen (1968/1979), 23.

185 Perinçek (1976), 17 v.d..

186 Aynı eser, 52 - 64.

ma, özel mülkiyete geçiş olgularını vurguladığından, adı geçen eserin Fuat Köprülü, Abdülkadir İnan ve Faruk Sümer başta olmak üzere, yukarıda andığımız diğer tarihçilerle birlikte okunmasını öneririz[187].

187 Bu yazarların, Bibliyografya'mızda sayılan bazı eserlerine ek olarak, bkz: Avcıoğlu (1978 - 1982), Hassan (1982); Lindner (1982).

III. BARBARLIKTAN UYGARLIĞA FARKLI GEÇİŞLER: İLK MEZOPOTAMYA DEVLETLERİ, ESKİ YUNAN, ROMA

III.1. Teokratik Merkeziyet: Mısır; Teokratik Ademi Merkeziyet: Mezopotamya

Yukarıda, II.8.'in sonunda, barbarlıktan uygarlığa, kabile toplumundan devlete (siyasî topluma) sıçrayışın öyküsüne III. bölümde devam edeceğimizi belirtmiş ve araya, kabile toplumu hakkında son bir not olarak, İrokua, Yahudi, Moğol ve Türk topluluklarından kesitleri içeren II.9.'u sokmuştuk. Şimdi anlatımımızı, II.8.'in sonunda, kaldığımız yerden sürdürüyoruz. Ama önce, aşağıda sadece satır aralarında imâ edeceğimiz iki temel fikir ya da kavram üzerinde bir an duralım.

Bunlardan birincisi, insanlık tarihinin ilk belirgin sömürücü ve hâkim sınıfı olarak bir topraklı aristokrasinin türeyişindeki hem çok yaygın evrenselliği, hem de çeşitli özgüllükleri, yâni farklı zaman ve mekân dilimlerinde bu proto-feodal aristokrasinin yaşayacağı serüvenlerin farklılığını gözönünde bulundurmak ihtiyacıdır. Bununla bağlantılı olarak, tarihle ilgilenen herkesin esaslı bir duyarlılık kazanmasını zorunlu gördü-

ğümüz ikinci nokta ise, sözkonusu sınıfın yükselişi etrafında örülen barbarlıktan uygarlığa geçiş sürecinin son derece eşitsiz, dağınık, basamaklı, öteye beriye serpiştirilmiş çehresidir. Childe'ın güzel bir haritasının kavramamızı kolaylaştırdığı gibi, M.Ö. 2500 civarında yeryüzündeki uygarlık alanları minik adacıklardılar[1]; dört bir yanlarında, aslında kendilerini de doğurmuş olan, ama artık aralarında mevcut büyük tezat nedeniyle örneğin Grekler içinde bu gerçeği Thukydides'ten başkasının farketmediği[2], uçsuz bucaksız bir barbarlık denizi uzanmaktaydı. Küçük şimşekler, ancak yer yer ve bir lâhza için, yırtabiliyordu bu koyu karanlığı. «Antikite'nin yerleşik kentli uygarlıkları, denetimlerinin dış sınırlarının ötesinde barışa yönelik bir tehdit po-

1 Bkz: Childe (1942/1964), 293 veya (1942/1982), 189: «İ.Ö. 2500 Dolaylarında Uygarlık Alanları Haritası.»

2 Yunanlıların barbarları genellikle nasıl gördükleri konusunda, bkz: Bernal (1954/1965), 750. Uygarlığa geçişleri yavaş seyreden Sümerlerin, çevrelerini saran barbarların yaşantılarında kendi çok uzak geçmişlerini tanımalarının imkânsızlığı konusunda, bkz: Thomson (1955/1972), 180; burada belirtildiği gibi bu ilk Mezopotamya şehir-devletlerinin düşüncesi, barbar hayat tarzını kendilerininkinden. «şehir nedir bilmezler» ve «kralları yoktur» diye ayırıyordu. Öte yandan, Thomson (1940/1967), 1'de ve Thomson (1955/1972), 205te gösterildiği gibi, Yunanlılardaki hızl geçiş —bkz: aşağıda, III.2.— Thukydides'in «İlk Yunanlıların bugünün barbarlarınınkine benzer bir hayat sürdüğüne ilişkin sayısız kanıt gösterilebilir» demesine ve Greklerin kabileden şehir-devletine geçiş sürecinin sağlıklı bir tasvirini yapmasına imkân veriyordu. Thukydides'e göre, bir zamanlar tüm Yunanistan silâh taşırdı ve bu, günlük hayatlarının olağan bir parçasıydı; bundan ilk vazgeçenler, Atinalılar olmuşlardı... Bkz: Thukydides (1951), 6 veya Thukydides (1950), 4 - 5. İşte, barbarlıkla uygarlık arasındaki önemli farklardan üçü: Şehirlerin yokluğu/varlığı; kralların yokluğu/varlığı; nihayet, kamunun silâhlılığının, devletin silâhlılığına dönüşmesi.

tansiyeli taşıyan[3], değişik hayat tarzlarına sahip başka halklar bulunduğunun daima ve rahatsızca farkındaydılar. Bu halklar, tarımcı bile olmamaları halinde büsbütün serseri ve tehlikeli bir karakter kazanıyorlardı... Eski Avrupa ve Asya'nın köy veya şehir dünyasının kıyılarında ne tarla süren, ne de kasabalarda oturan insanlar hep mevcut; varlıklarını bazan akılalmaz derecede büyük mesafeleri dahi aşarak hissettirmeye her an hazırdırlar.»[4] M.Ö. 1000 civarında[5], İlkçağ uygarlıklarının birinci neslinin artık büyük ölçüde miadını doldurmuş bulunduğu bir sırada, Avrasya steplerinin göçebe toplumları daha kendi tarihlerinin henüz başlarındaydılar; ama kaderlerinde, sonraki iki bin yıl içinde pek çok uygarlığın gelişimine son derece şiddetli müdahalelerde bulunmak vardı[6]. Teorik soyutluğuyla değil de olanca somut yaşanmışlığı içinde bar-

3 Piggott'un, yerleşik kent uygarlıklarının «barış»ı iledişlarındaki kaosa ilişkin bu sözlerini, a) «devlet mefhumuna yabancı olan aşiret nizamı haricinde hiçbir içtimaî nizam tanımayan» Türkmen kabilelerinin cengâver gelenekleri hakkında Köprülü'nün söyledikleri, ve b) Orta Asya kabile konfederasyonlarının sınırsız yağma savaşçılığının yerine belli bir «düzeni (barış ve sükûnu)» getirdiği yolunda Perinçek'in kullandığı ifadeler ile karşılaştırmak, ilginç olmaktadır. Bkz: Köprülü (1934; 1935/1981)'den naklen, Berktay (1983), 75; Perinçek (1976), 20, 22. v.b.

4 Piggott (1965), 6.

5 Phillips'in, Avrasya göçebe-otlatıcılarının sahneye çıkış ânı olarak verdiği bu tarihi ve «sonraki iki bin yıl»a değinmesini, Perinçek (1976)'nın. Türklerin —veya Türkik halkların— dalgalar halinde feodalizme sıçrayış süreci için verdiği M.Ö. 1000 - M.S. 1000 dilimi ile karşılaştırın - bkz: yukarıda, II.9.un sonu.

6 Phillips (1965), 15. Bu tür «şiddetli müdahaleler» için, bkz: aşağıda, III.1'in sonunda, Mısır ve Mezopotamya'da Bronz Çağının kapanış kaosu; yukarıda, II.9.'da, Türklerin ve Moğolların M.S. XI. yüzyıldan itibaren Ön Asya'ya girişlerine değinmeler.

barlıktan uygarlığa yürüyüşü, sözkonusu muazzam kabilesel veya yarı-kabilesel âlemden devlete ayrı ayrı yer ve zamanlarda, başlangıçta birbirinden tamamen kopuk biçimde meydana gelen ve sonra sonra giderek birleşen[7] atılımların toplamı olarak düşünmeliyiz. Gene Gordon Childe'ın belirttiği gibi, gelişme, kesintili de olsa alabildiğine gerçektir. Ortada, bir dizi daha küçük iniş-çıkışlardan geçerek tırmanan bir eğri vardır. Gerek arkeolojinin, gerekse yazılı Tarihin aydınlattığı alanlarda, hiçbir dalga çukuru, bir önceki benzeri kadar aşağılara düşmez; her yeni dalga tepesiyse, son selefinden daha yükseklere ulaşır[8].

* * *

İnsanlığın barbarlıktan uygarlığa yükselişi, ilkönce nerede ve nasıl gerçekleşti? Bu dönüşümün maddî temelini hazırlayan, a) göçebe çobanlıktan veya göçerkonar bahçe tarımından tam yerleşik tarıma ve köy topluluğuna geçiş; b) henüz ilkel köy topluluğunun bağrından ve tarımdan tam anlamıyla kopmamış bir zanaat üretiminden, maden teknolojisi temelinde, zanaatların tarımdan kesin olarak ayrıldığı bir köy-şehir işbölümüne geçiş şeklindeki iki büyük ekonomik adım, ilkönce nerede ve nasıl atıldı? M.Ö. altıncı-üçüncü binyıllar arasındaki kritik döneme baktığımızda, sözkonusu ilerlemelerin, doğal çevrenin *sadece verimli değil aynı zamanda çeşitli* olduğu yörelerde kaydedildiğini görüyoruz. Çünkü doğal çevrenin çeşitliliği, farklı emek

7 Bkz: Childe (1942/1964) veya (1942/1982)'nin sonundaki, 500'er yıl aralıklı ikinci, üçüncü ve dördüncü haritalarda somutlanan gelişim; ayrıca, yukarıda, II. bölümde, dipnot 161'de verilen kaynaklar.

8 Childe (1942/1964), 292'den, biz tekrar Türkçeleştirdik: Şenel - Tunçay çevirisi için, bkz: Childe (1942/1982), 188. Eşitsiz gelişim sorununa önceki değinmelerimiz için, bkz: yukarıda, II. bölümde, dipnot 84 ve dipnot 161.

türlerinin, farklı iş kollarının gelişmesine olanak tanımaktadır:

> «Sermayenin anavatanı, o kopkoyu bitki örtüsüyle tropikler değil, ılıman bölgedir. Toplumsal işbölümünün fizikî temelini oluşturan ve doğal çevredeki değişiklikler aracılığıyla insanı ihtiyaçlarını, yeteneklerini, elindeki araçları ve çalışma tarzını habire geliştirmeye iten şey, sadece toprağın verimliliği değil, toprağın çeşitliliği, toprağın doğal ürünlerinin çeşitliliği ve mevsimlerin değişkenliğidir.»[9]

Bu nedenle uygarlığın beşiklerini, Orta Doğu'da Nil, Fırat ve Dicle; Kuzey Hindistan'da İndus ve Ganj; Orta-kuzey Çin'de Sarı Nehir vâdileri gibi, alüvyonlu, toprağı verimli ve aynı zamanda coğrafî bakımdan çeşitlilik arzeden yöreler teşkil etmiştir. İnsanlık tarihinde paranın da ilk olarak bu üç bölgede icat edilmiş olması, bir tesadüf değildir. V. Gordon Childe, bu konuda şöyle diyor:

> «Medeniyet —şehir hayatı, devlet, yazı, kanun, matematik— büyük nehir vadilerinde —Nil, Dicle, Fırat, İndus— doğmuştur ve yalnız buralarda doğabilirdi. Sulamaya dayanan ziraat vasıtasıyla, zanaatkârlardan, tüccarlardan, kâtip ve memurlardan müteşekkil bir nüfusu beslemeye yetecek gıda maddeleri fazlasını yetiştirmek ve bu fazlalığı şehirlerin merkezî ambarlarında biriktirmek, evvelâ yalnız buralarda mümkündü. Fakat bir defa başladıktan sonra, medeniyet yayılmak zorunda idi. Mısır ve Mezopotamya beşiklerine yakın ve şehir halkının muhtaç olduğu madenler ve diğer hammaddeler bakımından zengin olan Tür-

9 Marx (1867/1967), 513 - 514 veya (1867/1975), 542 - 543; ayrıca bkz: Thomson (1973), 21 - 22 veya (1973/1978), 28 - 29.

kiye, biraz sonra bu fazlalıktan faydalanmaya ve kendi medeniyetini geliştirmeye başladı...»[10]

Bu yoğun paragrafı unsurlarına ayırırsak, tek tek şu fikirlerle karşılaşırız:

1) Uygarlık, «şehir hayatı, devlet, yazı, kanun, matematik» demektir, daha doğrusu bunları içerir[11]. Şüphesiz bu olgular birbirine sımsıkı bağlıdır: Şehirde toplanan ve devleti kuran insanlar, toprağı ölçmek, tahılı bölüşmek ve mevsimleri hesaplamak için matematiğe; başta mülkiyet konusu olmak üzere her alandaki yasalarını yaymak ve kabul ettirmek için de yazıya muhtaçtırlar.

2) Gerek tarım ile zanaatlar arasındaki işbölümünün, gerekse üretken insanlar ile üretken olmayan insanlar (kâtipler, memurlar...) arasındaki işbölümünün ortaya çıkabilmesi için, sulamaya dayalı tarım yoluyla mutlak artı-ürün düzeyine ulaşılması ve bu artı-ürünün merkezîleştirilmesi gerekmektedir.

3) Bu, ilk defa Mısır ve Mezopotamya beşiklerinde gerçekleştirilmiş; köylük bölgelerin tarımsal ürün fazlası şehir-devletlerinin ambarlarında toplanmıştır.

4) Uygarlığın gelişmesinde Mısır ve Mezopotam-

10 Childe'ın. **New Light on the Most Ancient East**'in **Doğu'nun Prehistoryası** olarak yapılan Türkçe baskısı için, 24 Ağustos 1945'te yolladığı önsöz'den; bkz: Childe (1928/1971), XI. Zikredilen sayfadaki İngilizce metnin ilk satırındaki «the state» kelimesi, her nedense aynı yerdeki Türkçe tercümesinin ilk satırına girememiş olduğundan, yaptığımız aktarmaya «devlet»i biz ekledik.

11 Bu tarif, yukarıda, 1. bölümde, dipnot 31'de ve II. bölümde, dipnot 30 ve dipnot 72'nin bulunduğu yerlerde verilen «meta üretimi» merkezli tanımlara kıyasla daha betimsel, fakat doğrudur. Marksist olmayan arkeolojinin «uygarlık, şehirlerin kültürüdür» şeklindeki eski yaklaşımıyla Engels'in anlayışı arasında bir karşılaştırma için, bkz: Thomson (1955/1972), 175.

ya'yı Anadolu izlemiş, daha doğrusu bu ilk iki beşikten uygarlık Anadolu'ya sıçramıştır[12].

Görüldüğü gibi V. Gordon Childe, ilk Mezopotamya ve daha sonra Anadolu uygarlıklarının bütün serüvenini, dört cümle içinde toparlamış bulunuyor. Gerçekten, hem tarım ve hayvancılık alanlarına, hem kereste bakımından zengin dağlara, hem taş ve maden yataklarına sahip olan ve batıda, deniz ticareti açısından en elverişli koşulların olduğu Akdenize açılan Orta Doğu bölgesinin büyük nehir vâdilerinde sulamaya dayalı tarımın geliştirilmesi, sadece bu bölge halklarını mutlak artı-ürün düzeyine ulaştırmakla kalmamış; aynı

12 Dikkat edilirse bu, tahılların ilk evcilleştirilmesinin nerede yapıldığı sorusundan biraz farklı birşeydir; uygarlığa geçişin maddî temelini oluşturmaya yeterli bir tarımsal artı-ürünün önce nerede gerçekleştirilebildiği sorunudur. Kılıçbay (1982b), 137, «...Anadolu toprağı, ilk tarımsal üreticiliğin ortaya çıkmasına sahne olan topraktır. Bu nedenle de yerleşik kültürlerin beşiği(dir)» sözleriyle, iki problemi kolaylıkla birbirine karıştırıyor. Salt tahıl ekiminin başlangıç yerine ilişkin tartışma, 1930'lardaki bilgi düzeyi temelinde, Childe (1942/1964) veya (1942/1982), üçüncü bölümde; yakın zamanda ise, Anadolu kökenlilik tezi doğrultusunda, Esin (1978)'de özetlenmiştir; bir diğer değinme için, bkz: Phillips (1965), 17. Öte yandan, uygarlığa sıçrayışın koşullarının ve bu sıçrayışın kendisinin önce Mezopotamya'da oluştuğu konusunda, literatürde sadece görüş birliği vardır. Birkaç basit örnek verelim. Uygarlığın önce doğal sulama temelinde ve M.Ö. 3500-3000 dolaylarında Dicle-Fırat ve Nil vâdilerinde belirip, ancak bin yıl kadar sonra, sadece yağmurların suladığı komşu bölgelere yayıldığı tesbiti için, bkz: McNeill (1967/1971), 3 - 4, 37 v.d.; Şenel (1958), 159, 44 - 45; Thomson (1949/1965) veya (1949/1983), «Giriş». Bu yayılmanın haritalarla somutlanmış bir diğer anlatımı için, bkz: Cipolla (? /1967), 9, 12 veya Cipolla (1960/1980), 10, 16 - 17. Hamitoğulları (1977)'de, 74 - 76; Anadolu ile Mezopotamya'nın gerçek ilişkisi; 89 - 90 ve 95 - 96; Kentsel devrimin büyük nehir vâdilerinde gerçekleşmesi ve nedenleri; 135 v.d.: «Uygarlığın Anayurdu Mezopotamya.»

Bu tartışmaya burada değineceğimizi, yukarıda, II. bölümde, dipnot 31'de belirtmiştik.

zamanda şehir hayatını ve devleti yönetecek olan toplumsal farklılaşmayı ve örgütlenmeyi ortaya çıkarmıştır.

Nil, Dicle ve Fırat'ın her çeşit yabani hayvan ve kuşla kaynaşan yarı-bataklık yatakları, çok eskiden beri avcıların ve balıkçıların ilgisini çekmişti. Ama bu bataklıklar, ilk tarımcılar için büyük güçlükler arzediyordu. Toprağı işlenebilir hale getirmek, ancak büyük çapta kurutma ve sulama çalışmalarına bağlıydı. Bu ise, büyük kitlelerin emeğinin bir plana göre örgütlenmesini ve yönlendirilmesini gerektiriyordu. Komşu bölgelerde Neolitik ekonomi iyice gelişmeden (yâni köy toplulukları çoğalmadan, nüfus artmadan, vb.), bu meselenin üstesinden gelinemezdi. Öte yandan, bu alüvyonlu topraklar, potansiyel olarak son derece bereketliydiler. Drenaj ve sulama sorunu bir kere çözüldü mü, bu topraklarda eski Neolitik ekonominin olanaklarının çok ötesinde bir nüfus artışının ve hayat standartlarında büyük bir yükselmenin gerçekleşmesi kaçınılmazdı[13].

İşte bu drenaj ve sulama sorununun çözümü, ilk Orta Doğu imparatorluklarının doğuşuna yol açtı. Gerekli sulama tesisleri, köy topluluklarından çekilip alınan büyük emekçi kitlelerinin çalıştırılmasıyla yapıldı. Arazi, iki su bölümü çizgisi arasında kalan beslenme havzaları *(catchment areas)* esas alınarak, bölümlere ayrıldı. Her bölümün içinde kalan köy toplulukları, o bölümün bent, set ve kanallarını yapmakla yükümlü kılındılar. Bu çalışmayı örgütleyen ve yönetenler ise, tarıma ilk geçildiğinden beri gerek tarımsal büyüler gibi hayalî tekniklerde, gerekse astronomi, mühendislik, vb. gibi gerçek tekniklerde uzmanlaşmış ve bu teknikleri tekellerine almış bulunan şefler ve rahiplerdi. Bu

13 Thomson (1949/1965), 22 veya (1949/1983), 16. Aynı doğrultuda, bkz: Cameron (1973/1977), 52; Grant (1969), 38 - 39; McNeill (1967/1971), 13 v.d.; Starr (1965), 29 - 30.

drenaj ve sulama çalışmalarının yarattığı verimlilik artışı, kâh merkezî köylerin büyümesi, kâh birbirine yakın köylerin hep birden büyüyerek birleşmesi, kâh diğerlerinden hızlı büyüyen bir merkezî köyün çok yakınındaki diğer köyleri de kendi içine alması gibi yollardan geçerek kasabaların ortaya çıkması sonucunu doğurdu. Bu büyük, kitlesel üretim faaliyetinin örgütleyicileri olan şefler ve rahipler ise, üretim araçlarının muhafızları veya sahipleri haline, yani bir yönetici sınıf haline geldiler[14].

Bu yeni aristokrat-ruhban sınıfının oturduğu kasabalar, sadece köye göre daha büyük, daha kalabalık ve daha konforlu olmakla kalmıyorlardı. Kasabanın ekonomik temeli farklıydı. Köylüler esas olarak tarımla uğraşıyorlardı. Kasaba ise, çevresindeki köylerin artı-ürününü toplaması sayesinde, gitgide daha çeşitli, daha karmaşık üretim dallarını geliştirebiliyordu. Kasabanın tahıl ve hayvan fazlası, bölgeyi çevreleyen dağlı kabilelerle düzenli ve büyüyen bir mübadeleye girişecek kadar boldu; bu mübadelede, kereste, taş ve çeşitli madenler dağdan kasabaya, tahıl ve hayvan fazlasının bir kısmı ise kasabadan dağa akıyordu. Kerestevi, taşı ve madenleri işleyebilecek zanaatkârlar, sadece kasabada mevcuttu. Çevre köylerinin olduğu gibi dağ kabilelerinin de bu zanaat ürünlerini kendilerinin yapabilmesi imkânsızdı. Dolayısıyla, o beslenme havzasındaki köylerin olduğu kadar, dağ kabilelerinin de ekonomileri, değişerek kasabaya bağımlı hale geliyordu. Merkezlerden en uzaktaki bölgeler hariç, Neolitik çağın o mutlak surette kendi kendine yeterli ekonomisi

14 Thomson (1940/1967), 220; Thomson (1949/1965), 23 - 24 veya (1949/1983), 17 - 18; Thomson (1955/1972), 71, 79; Thomson (1973), 22, 49 veya (1973/1978), 29, 55.

Aynı doğrultuda, bkz: Marx (1867/1967), 514 ve dipnot 1 veya (1837/1975), 543 ve dipnot 6; ayrıca, McNeill (1967/1971), 14 - 16 Starr (1965), 32, 33, 41 v.d.; Şenel (1968), 46, 59, 157. Keza bkz; Hamitoğulları (1977) 95 - 97, 135 v.d..

artık geride kalmıştı. Vadilerde ve aradaki çöllerde gidip gelen her çeşit zanaatkâr, tüccar ve aracıyla birlikte ticaret geliştikçe, dağınık köyler mübadelenin girdabına çekiliyorlardı[15].

Kasabalara akan hammaddeler arasında madenler de vardı. Bunların bir kısmı, örneğin altın ve gümüş, lüks eşya için kullanılıyordu. Ama diğer bazıları, özellikle bakır ve hepsinden fazla kalayla karıştırılmış bakır (bronz veya tunç), âlet yapımında tahtanın ve taşın yerini alıyor ve böylece el zanaatlarında büyük bir devrim yaratıyorlardı. Yeni şehir ekonomisi, bronz üzerine kuruluydu. Ancak bronz işçiliği, büyük miktarlarda sermayeye ihtiyaç gösteren, çok pahalı bir süreçti. Bu, her küçük zanaatkârın üstesinden gelebileceği birşey değildi. Dolayısıyla sulamayı ve tarımı yöneterek artı-ürünü ellerinde merkezileştirmiş olan aristokrat-ruhbanlar, bronz metalurjisini de tekellerine aldılar[16]. Geniş çapta maden işçiliği için gerekli gıda maddeleri fazlasının elde edilebileceği tek yer olan alüvyonlu büyük nehir vâdileri, doğal maden zenginlikleri bakımından ise fakirdiler. Madenlerin ithal edilmesi gerekiyordu: Bakır, İran, Ermenistan, Suriye ve Sina'dan; kalay, İran ve Suriye'den; altın, Ermenistan ve Nubiya'dan; gümüş ve kurşun, Kapadokya'dan akıyordu, Mısır ve Mezopotamya'ya[17]. Bu nedenle ticaret yeni ekonominin can damarını meydana getirir ve gitgide daha çok sayıda Neolitik köyü ve dağ kabilesini uygarlığa çekerken, tarımı ve bronz işçiliğini ellerinde tu-

15 Thomson (1949/1965), 22 veya (1949/1983), 16; Thomson (1955/1972), 79. Aynı doğrultuda, Starr (1965), 33.

16 Thomson (1949/1965); 23 veya (1949/1983), 17; Thomson (1955/1972), 105, 181, 183; Thomson (1973), 49 veya (1973/1978), 55

17 Thomson (1949/1965), 25 veya (1949/1983), 20; Thomson (1955/1972), 79, 95, 96, 105. Aynı doğrultuda, Starr (1965), 59.

tan aristokrat-ruhban sınıfı, tekelindeki ekonomik faaliyetlere, ticareti de katıyordu[18].

Bu yeni ekonomik temel üzerinde yükselen devlet, mutlak bir teokrasi şeklinde örgütlenmişti. Tarımı, bronz işçiliğini ve ticareti denetiminde tutan rahipler sınıfının iktidarı, hem baş rahip, hem de yüksek savaş başbuğu olan ve kendisine bir tanrı olarak tapılan Kralın şahsında cisimleşiyordu. Toplum hayatına şekleri güçlü bir kollektivizm hâkimdi. Ama bu, artık Neolitik köy topluluğunun eski kollektivizminin kendisi (bozulmamış, tam bir dönüşüme uğramamış şekli) değildi; krallar ve rahipler, otoritelerinin kaynağını kabile toplumunda reflerin yerine getirdikleri gerçek veya büyüsel hizmetlere dayandırdıkları gibi, ilkel toplumun kollektif anılarını da yeni şehir-devletini örgütlemede ve halkı yönetmede bir yardımcı olarak kullanıyorlardı. Gerçekte ise, kollektivizm görüntüsü altında toplumda katı bir tabakalaşma yaşanıyordu[19].

Bu tabakalaşmanın somut ifadesi özellikle Mezopotamya şehir-devletlerinin planıdır. Merkezde ve bütün şehrin üzerinde, büyük, muhteşem ve zengin bir şekilde döşenmiş olan tapınak yükseliyordu. Aslında burası sadece bir tapınak değildi; sadece bir tapınak-saray da değildi; başında Kralın bulunduğu rahipler aristokrasisinin, ticaret dahil bütün ekonomik faaliyetleri, tarım ve sulamayla ilgili bütün astronomik ve matematiksel araştırmaları, siyaseti ve âyinleri yönettiği

18 Thomson (1949/1965), 23 veya (1949/1983), 17; Thomson (1955/1972), 16, 105, 178, 337-338. Aynı doğrultuda, Hamitoğulları (1977), 136-137. Bu ticaret tekelinin tipik örneği, Asur ticaret kolonileridir; bkz: Polanyi (1957/1971).

Mısır ve Mezopotamya'da bağımsız bir tüccar sınıfının gelişmemesinin sonuçları için, bkz: aşağıda, dipnot 25; ayrıca, yukarıda, Önsöz.

19 Thomson (1949/1965), 23 - 24 veya (1949/1983), 18; bu tema, Thomson (1955/1972)'nin ise belki ana fikridir - bkz: yukarıda, Önsöz.

karargâhtı. Tapınağın etrafında, bu rahipler aristokrasisine bağlı bürokrasinin, zanaatkârların ve her çeşit kol emekçisinin çalıştığı ofisler, hazineler, tahıl ambarları, depolar ve atölyeler yer alıyordu. Bu zanaatkâr ve kol emekçilerinden bir kısmı savaşta esir alınmış kölelerdi; bir kısmı ise hukuken özgür fakat ekonomik bakımdan —şehrin en büyük işverenleri olan— rahip-patronlara bağımlı durumdaydılar[20].

Şehrin dışında, ekilen topraklar uzanıyordu. Bu topraklar üzerinde çeşitli işletme biçimleri yürürlükteydi. Toprakların bir kısmı site tarafından kiracı çiftçilere kiralanıyordu. Bir kısmı, şehri çevreleyen köylerde oturan insanlar tarafından, zorunlu emek hizmeti (angarya) yoluyla işleniyordu (başka bir deyişle, şehri çevreleyen köylerin halkı, tapınağın yöneticilerine vergilerinin bir bölümünü emek-rant şeklinde ödüyorlardı). Toprağın bir kısmı ise, ne kira, ne de vergi ödemeyen aile çiftliklerinden oluşuyordu. Bunlar, özel aile mülkleriydiler. Bununla beraber bu mülk sahibi aileler de, güçlü aristokrat-ruhban sınıfının ekonomik baskısı altındaydılar. Görüldüğü gibi eski Neolitik köy topluluklarının toprak üzerindeki gerçekten kollektif mülkiyeti, bu yeni şehir-devletlerinin kamu mülkiyetinde, sadece biçimsel bakımdan «devam» ediyordu. Gerçekte bu kamu mülkiyeti, tapınak-sarayın yöneticilerinin elindeydi ve, ya *kiracı* çiftçiler, ya da zorunlu emek hizmetleri yoluyla, bu kamu topraklarının ürün fazlası gene merkezde toplanıyordu[21]. Aristokrat-ruhban

20 Thomson (1949/1965), 24 veya (1949/1983), 18. Zigguratlar için, bkz: Thomson (1955/1972), 82 - 83; Starr (1965), 33. Aynı konularda, bkz: Hamitoğulları (1977), 148 - 150, 155 - 156.

21 «Doğu despotizminin, ilkel komünallikten çıkışı devlet denetimindeki bir tarım aracılığıyla gerçekleştiren tüm toplumlara özgü **devlet biçimi**» (Thomson (1955/1972), 72; altını biz çizdik - bkz: yukarıda, II. bölüm, dipnot 1968) olduğunu savunan Thomson, şöyle devam ediyor: «...gerçi toprak mülkiyeti, hâlâ büyük ölçüde komünaldi... Fa-

kesimin sınıf mülkiyetinden başka birşey olmayan bu kamu mülkiyetinin yanısıra, ataerkil aile ocaklarının özel mülkiyeti yer alıyor, gerçek kollektif mülkiyet ise artık sadece meralara inhisar ediyordu. Bunların kullanımı hâlâ ortaklaşaydı[22].

kat toprak, onu işleyen herkesin, emeklerinin ürününe sahip çıkabilmeleri anlamında ortak değildi; devlete aitti» (aynı eser, 71) ve «Ortak mülkiyet efsanesi, tapınak topraklarının, orada yaşayan ve kendisine ibadet edilen Tanrıya ait olduğu doktrini aracılığıyla sürdürülüyordu» (aynı eser, 80). Aynı doğrultuda: Patterson (1979), 65. Bu fikirlerin bir uzantısı için, bkz: aşağıda, VI. 4.. Mısır ve Mezopotamya'daki mülkiyet tipleri konusunda, ayrıca bkz: Hamitoğulları (1977), 140; Starr (1965), 42 - 43; Şenel (1968), 64 - 73. Ana kategori olarak tapınak topraklarının belirginleştiği bu momentin, uygarlık-öncesi Kasi köylerinde filizlenen başlangıçlarla ilişkilendirilmesi için, bkz: yukarıda, II. bölümde, dipnot 104 ve dipnot 151. Nihayet, şimdi tekrar dönüp bakınız: II. bölümde, dipnot 126 - 128'deki Hobhouse, Wheeler, Ginsberg alıntıları.

22 Thomson (1949/1965), 24 veya (1949/1983), 18; aynı doğrultuda, Hamitoğulları (1977), 140. Meralarda ortaklaşacılığın daha fazla direnmesinin evrenselliği konusunda, bkz: yukarıda, II. bölüm, dipnot 101.

Peki, Mezopotamya ve Mısır toplumlarının bu karışık yapısı içinde, **hâkim** üretim ilişkisi hangisiydi? Thomson, **The First Philosophers**'ın «Giriş»inde, Önsözümüzde belirttiğimiz gibi, bunları «erken köleci» sayan resmî Sovyet görüşünü zımnen kabullendiği halde, daha sonra aynı eserin 108. ve 177. sayfalarında iki kere, acaba gerçekten esas olarak köle emeğine mi dayalıydılar diye sormaktan kendini alamıyor. Hür köylülerin mülkiyetindeki küçük çiftler dışında, toprağın tapınaklara ait olan büyük bölümünün ancak kısmen o hür köylülerin zorla çalıştırılması (angarya) yoluyla, kısmen ise savaş esirlerinin çalıştırılması (kölecilik) yoluyla işletildiğini; Mezopotamya hâkim sınıfının daha ilk zamanlardan itibaren emrindeki işgücünü dağlık bölgelere düzenlediği köle temini akınlarıyla takviye etmesi sonucu oldukça önemli sayıda kölenin biriktiğini yer yer (örneğin, aynı eser; 79-80) ifade etmesine rağmen, yazar kitabının büyük kısmında, galiba içten içe tersi kanıdadır: Mezopotamya ticareti, «köylülerin vergi - haraç olarak teslim ettikleri artığa dayanıyordu» (aynı eser, 16);

Gerek Mısır, gerekse Mezopotamya toplumunun ekonomik temeli ve yapısı esas olarak aynı çizgileri göstermekle beraber, aralarında farklar da mevcuttu. Bu farkların oluşmasında, Mısır ile Mezopotamya arasındaki coğrafî ayrılıklar önemli bir rol oynuyordu.

Mısır'da, her yıl muntazaman taşıp bütün vâdiyi su baskınına uğratan bir tek nehir (Nil) vardı. Bu yıllık su baskını, toprağı bereketli kılan (besleyen, sulayan, alüvyon taşıyan) tek kaynaktı. Dolayısıyla her çiftçi için bu taşkından tamı tamına yeterli miktarda su almak, bentlerini dolduracak kadar su almak ama patlatacak kadarını almamak, ilkbahar yağmurlarıyla tâ Afrika'nın ortalarındaki göllerden başlayıp dalga dalga ilerleyen bu tufanın ne zaman kendi topraklarına ulaşacağından tam zamanında haberdar olmak, hayatî bir önem taşıyordu. Bu nedenle, taşkının Nil vâdisinin

«halk kitleleri arasında, ilkel komünal ilişkiler vergisel ilişkilere dönüştürülmüş, ama daha radikal bir değişiklik meydana gelmemişti» (aynı eser, 178); büyük bayındırlık işleri için gerekli kitlesel emek de esas olarak «hür köylülüğe» angarya bindirmek yoluyla sağlanmıştı (aynı eser, 103); Mısır piramitleri dahi bu yolla gerçekleştirilmişti (aynı eser, 108, 180; aynı doğrultuda: McNeill (1967-1971), 30). Başka tarihçilerde bu önermeler daha da nettir: Köleci değillerdi-Anderson (1974), 21; köleler vardı, fakat ezici çoğunluk yoksul köylülerden oluşuyordu - Starr (1965), 43 ve McNeill (1967/1971), 36; «eski kabilesel çiftçilerin köylüler durumuna düşürülmesi» kölelikten çok daha önemliydi - Starr (1965), 43; «bu köylüler serf durumundaydılar» - aynı eser, 59. Gerek Babil'in a) **Amelu** denilen soylulardan; b) **Mushkinu** denilen ve hem tüccarları, hem ücretli işçileri, hem köylüleri kapsayan bir orta kesimden; c) **Vardu** denilen kölelerden, gerekse Mısır'ın a) teokratik-bürokratik aristokrasiden; b) hür çiftçi, zanaatkâr ve çobanlardan; c) serf ve kölelerden meydana gelen sınıf yapıları içinde, (b) grubu büyük çoğunluktaydı - Hamitoğulları (1977), 139; Şenel (1968), 65, 93. Sümer ve Mısır uygarlıklarının ekonomik temeli, köylülüğün çalışmasıydı; tipik köylü «bir devlet serfi idi» - Cameron (1973/1977), 59 ve 61(Margaret Murray'dan naklen). Nihayet hem Mezopotamya'da, hem Mısır'da, tapmakta veya firavunda topla-

üst başından denize kadar olan bütün seyri boyunca, düzenlenmesi ve kontrol altına alınması gerekliydi. Uzman astronom ve agronomlardan oluşan kalabalık ve disiplinli bir bürokrasiyi de gerektiren böyle muazzam bir örgütlenme, ancak son derece merkezi bir tek iktidar tarafından yaratılabilirdi. Bu ekonomik ihtiyaç, ilkönce bütün Mısır şehir-devletlerini iki krallıkta toplanmaya, sonra da bu Yukarı Mısır ve Aşağı Mısır krallıklarını M.Ö. 3000'den az sonra bir tek hükümdar altında birleşmeye itti. Dolayısıyla Mısır'da ülkenin bütünü, canlı tanrı sayılan krala ait oldu ve toplumun bütün üretken faaliyetleri, hayvancılık, zanaatlar, ticaret — başında bu kralın bulunduğu rahipler sınıfının en merkeziyetçi devlet mekanizması tarafından çok sıkı bir denetim altına alındı. Firavunların efsanevî yet-

nan üstün mülkiyet, bu merkezler tarafından fiyefler biçiminde aristokrasinin mensuplarına dağıtılıyordu ve bu, tamamen «feodal bir düzen»i belirlemekteydi - Şenel (1968), 66, 67 - 72, 93, 161; bu bağlamda, Tosun ve Yalvaç (1975)'in, Hammurabi yasalarında askeri sınıfa dağıtılan fiyefler için kullanılan kelimeyi hep «timar» diye çevirmeleri de şüphesiz anlamlıdır - bkz: a.g.e., 187 - 189. Tüm bu veri ve görüşler temelinde, Cameron, gerek İlkçağda ve gerekse Ortaçağda Batı ve Güney Asya'da feodalizmin hüküm sürdüğünü; bu feodalizmin başlıca a) devlet feodalizmi ve b) bireysel malikâne feodalizmi biçimlerine büründüğünü; Mısır ve Kuzey Hindistan gibi düz ve geniş alanların, periferiyi denetlemenin kolaylığı nedeniyle devlet feodalizmine, İran ve Anadolu'nun dağlık bölgelerinin ise bireysel feodalizme daha elverişli olduğunu; fakat her iki biçimin yekdiğerine dönüşebileceğini savunuyor; bkz: Cameron (1973/1977), 89 v.d., özellikle 95. Antik Çağ imparatorluklarında, fiyef sahiplerinin, ancak ulaşım teknolojisi geliştiği ve kralın hassa ordusu büyüdüğü oranda denetlenebildiği fikri için, bkz: McNeill (1967/1971), 60 - 62.

Bu malzemenin, bir «feodal devlet» genellemesine entegrasyonu için, bkz: aşağıda, VI.7..

ki ve yaşantıları, işte bu ekonomik ihtiyaç temeli üzerinde yükseldi[23].

Mezopotamya'da ise, bu kadar yüksek bir merkeziyet ortaya çıkmadı, çünkü burada tarımsal koşullar biraz farklıydı. Bölge, birçok kol tarafından beslenen ve birbirine bir kanallar ağıyla bağlı olan iki nehir tarafından sulanıyordu. Her birinin azçok kendine yeterli birçok beslenme havzası vardı; akış daha düzenliydi; ekim alanlarının birbirine işlevsel bağımlılığı daha azdı. Dolayısıyla burada kasabalar, özerk şehir-devletlerine dönüştüler. Bunların her biri, kendi aristokrat-ruhban sınıfı ve kendi rahip-kralı tarafından yönetiliyordu; her biri kendi içinde merkeziyetçi ve tabakalaşmış bir görünümdeydi; bununla beraber aralarında ticarete dayalı şiddetli bir siyasî rekabet vardı ve bir bütün olarak bakıldığında Mezopotamya, Mısır'a göre ademi merkeziyetçi bir görünüm taşıyordu[24].

İster Mısır'daki gibi son derece merkeziyetçi bir teokrasi, ister Mezopotamya'daki gibi nisbeten daha ademi merkeziyetçi bir teokrasi şeklinde ortaya çıksınlar, bu ilk Bronz Çağı devletleri, önemli teknik gelişmelere ve meta ekonomisinin belirgin bir yükselişine tanık oldular. Bununla beraber iktidardaki aristokrat-ruhban sınıf, bütün ekonomik faaliyetleri kendi tekelinde topladığından ve kendi denetimi dışında özellikle zanaat

23 Thomson (1949/1965), 22 - 23 veya (1949/1983), 17; Thomson (1955/1972), 72 - 73, 74, 180.

Aynı doğrultuda, bkz: Cameron (1973/1977), 52, 95; Cooper-Cole (? /1943), 69 - 72; Grant (1969), 46 - 47; A. İnan (1956), 1 - 8, 53, 56 - 58 arasındaki haritalar, 58 v.d.; McNeill (1967-1971), 29 - 30; Starr (1965) 53, 55, 59; Şenel (1968), 47 - 48, 91. M.Ö. 3200 dolaylarında tek bir firavunluk altında birleşen Yukarı Mısır'ın 22 ve Aşağı Mısır'ın 20 nome'unun her birinin, tarih-öncesinde ayrı totemleri olduğu bilgisi için, özellikle bkz: İnan (1956), 53.

24 Thomson (1949/1965), 23 veya (1949/1983), 17; Thomson (1955/1972), 73 .Aynı doğrultuda: McNeill (1967/1971), 19 v.d..

üretiminin ve ticaretin serbestçe (başka bir sınıfın elinde) gelişmesi sözkonusu olmadığından, üretici güçlerdeki bu ilerlemelerin toplumsal yapıda büyük değişikliklere yol açmasını önlemeyi başardı . Bu yüzden uygarlığın ilk hızlı yükselişini, uzun bir siyasî ve kültürel duraganlık dönemi izledi[26]. Her iki bölgenin de gelişme çizgileri bu açıdan bir benzerlik taşımakla birlikte, yukarıda işaret ettiğimiz farklar, bu gelişme çizgilerinde de belli ayrılıklar yarattı.

Mısır'ın etrafı çöllerle çevriliydi ve ülkede gemi yapımına elverişli kereste kaynakları azdı. Bu durum, Mezopotamya'ya oranla dış ticaret olanaklarını kısıtlıyordu[27]. Bu nedenle Mısır, daha içe dönük, mevcut kay-

25 Thomson (1955/1972), 92; «Gerek Babil'de ve gerekse Mısır'da, üretimin ve özellikle değişimin gelişmesi sonucu, rahiplerin veya soyluların sulamayı denetiminde bulunduran hâkim sınıfı ile sömürülen köylüler ve köleler sınıfı arasında, yeni bir tüccar sınıfının unsurları ortaya çıktı. Hattâ Sümer şehirlerinden birinde, Lagaşta, M.Ö. 2400 dolaylarında tüccarların Urukagina'nın önderliğiyle kısa bir süre için iktidarı ele geçirdikleri, fakat sonra devrildikleri anlaşılmaktadır. Babil'in I. Sülâlesinden Hammurabi'nin (M.Ö. 1792 - 1750) giriştiği reformlar, keza tüccarların baskısının ürünüydü; Mısır'da da, XII. Sülâlenin sonlarında bürokrasinin yükselmesi olayında, benzeri bir hareketin etkisi sezilebilir. Ama her iki ülkede de tüccarlar asla iktidara yerleşemediler, hattâ bir devrimci sınıf olarak kendi kendilerinin bilincine bile varamadılar. Daima toprak sahibi sınıfa ekonomik ve ideolojik bakımdan bağımlı kaldılar...» Keza bkz: Thomson (1940/1967), 220; Thomson (1955/1972), 16, 80, 105, 178, 183, 337 1 3238, 341; aynı doğrultuda: Grant (1969), 47; Mc Neill (1967/1971), 36; Starr (1965), 37.

Krş: yukarıda, II. bölümde, dipnot 155 - 156; aşağıda, III-2..

26 Thomson (1973), 49 veya (1973/1978), 55; Thomson (1955/1972), 93, 94, 180, 181.

27 Thomson (1949/1965), 25 veya (1949/1983), 19; Thomson (1955/1972), 72 - 73. Aynı doğrultuda: Şenel (1968), 91 - 110, 161.

naklarını daha entansif bir şekilde işletmeye yönelik bir yol izledi. Tabandaki üreticiler üzerindeki sömürü, Mezopotamya'ya göre daha ağır ve daha dolaysız bir hal aldı. Geniş köylü kitleleri, firavunlar için muhteşem mezarlar yapımında zorla çalıştırıldılar. Angarya ve ağır vergiler, nüfusun çoğunluğunu kölelikten pek farklı olmayan bir duruma düşürdü[28]. Öte yandan krallık, merkezî vergilerin yükünü üzerlerinden atmak ve kendi geniş malikâneleri üzerinde bağımsız hükümdarlar haline gelmek isteyen büyük aristokratların muhalefetiyle de karşılaştı[29]. Aşağı yukarı 800 yıl süren Eski Krallık, M.Ö. 2200 dolaylarında, iç savaşlar sonucu çöktü. Bununla beraber tek bir merkezî yönetime olan ekonomik ihtiyaç kendini kısa zamanda tekrar kabul ettirdi ve krallık yeniden kuruldu[30]. Orta Krallık döneminin firavunları, kuzeyde Suriye'ye kadar uzanan ihtiyatlı bir yayılma, ticaret ve akın siyaseti izlediler. Bu ihtiyatlı yayılma, 18. Sülale döneminin doludizgin gelişen emperyalizminin zeminini hazırladı. Bu andan itibaren, Mısır ile Mezopotamya devletleri arasında yoğun çatışmalar patlak verdi ve iki bölgenin tarihi birbiriyle esaslı surette kesişmeye başladı. Şüphesiz bu kesişmenin ekonomik temelini, bütün Ön As-

28 Yukarıda, dipnot 22'deki çeşitli kaynaklara ek olarak, bkz: Thomson (1949/1965), 25 veya (1949/1983), 19; Cooper - Cole (? / 1943), 71.

29 Thomson (1949/1965), 25 veya (1949/1983), 19; aynı doğrultuda: Grant (1969), 54 - 55; McNeill (1967/1971), 31; Starr (1965), 63. Merkezivet ile ademi merkeziyet arasındaki bu gelgitin, Cameron tarafından, devlet feodalizmi ile bireysel feodalizmin birbirine dönüşebilirliği şeklinde genellenmesi için, bkz: yukarıda, dipnot 22; aşağıda, IV 5., V.3., VI.2., VI.7..

30 Dipnot 29'daki kaynaklara ek olarak, Thomson (1955/1972), 78.

ya'da meta ekonomisinin gelişmesi ve ticaretin yoğunlaşması oluşturuyordu[31].

Mezopotamya, karadan kuzey ve doğu, denizden ise batı yönlerinde daha geniş ticaret olanaklarına sahipti. Aynı zamanda bir tek merkezî devleti değil, birçok şehir-devletini barındırıyordu[32]. Bu yüzden bu bölge, Mısır'a oranla daha dışa dönük ve daha serbest bir şekilde gelişti. Tabandaki üreticiler üzerindeki sömürü nisbeten daha hafif, toplumsal tabakalaşma nisbeten daha az katı oldu[33]. Gordon Childe'ın işaret ettiği gibi, Mezopotamya devletlerinin en düşük ücretli işçileri bile, herhangi bir Neolitik köyün özgür ve eşit mensuplarından daha iyi yaşıyorlardı[34]. Kentsel devrim, hayat standartlarında mutlak bir yükselişi beraberinde getirmişti. Öte yandan, emeğin verimliliğindeki muazzam artış hesaba katılırsa, bu emekçilerin Neolitik köydeki eski durumlarına göre şimdi *nisbî olarak* yoksullaşmış bulundukları açıktı. Kentsel devrimin kazançları eşit olmayan bir şekilde dağılmıştı. İşte bu etken, yeni ekonominin büyümesinin giderek yavaşlamasına yol açtı. Yönetici sınıf, kendi elinde toplanan artı-ürünün gitgide daha büyük bir bölümünü lüks tüketime har-

31 Thomson (1949/1965), 25 veya (1949/1983), 20. Aynı doğrultuda: Cooper Cole (? /1943), 72; Grant (1969), 58, 78 - 79; Starr (1965), 66.

Mısır tarihinin dönemleri ve özellikle yukarıda değinilen aşamalar hakkında ayrıntılı bilgi için, bkz: İnan (1956), 122 v.d.; McNeill (1967/1971), 5'teki senkronik tablo; Şenel (1968), 91.

32 Bkz: dipnot 24'teki kaynaklar; ayrıca, Cooper-Cole (? /1943), 73 v.d.; Hamitoğulları (1977), 147, 154 - 155; Şenel (1968), 161; Starr (1965), 30. Mısır'a kıyasla Mezopotamya'da ticaretin daha fazla gelişmişliği konusunda, bkz: yukarıda, dipnot 25'teki kaynaklar.

33 Thomson (1949/1965), 24 - 25 veya (1949/1983), 18 - 19. Aynı doğrultuda: Hamitoğulları (1977), 139 - 140.

34 Thomson, aynı yerler.

carken, satmalma gücü keyfî bir biçimde kısıtlanmış bulunan halk kitleleri, o âna kadar alışmış ve zorunlu ihtiyaç maddesi sayar hale gelmiş oldukları birçok maldan yoksun kalmaya başlıyorlardı. Üstelik Mezopotamya şehir-devletlerinin her birinde ticaret, rahiplerin yönettiği tapınak-sarayın tekelindeydi ve dolayısıyla ticarî rekabet, kaçınılmaz olarak bu şehir-devletleri arasında savaşlara yol açıyordu. Bir yandan tabandaki üreticilerin durumu ağırlaşmaya devam ederken, beri yandan, bronz (tunç) silâhlarla sürdürülen bu savaşlara —yukarıda işaret ettiğimiz gibi— artık yayılmacı dönemine girmiş bulunan Mısır da karışmaktaydı[35].

* * *

M.Ö. dördüncü binyıldan başlayıp M.Ö. 2400'lere kadar gelen döneme, ilkönce Sümer ve sonra Akat şehir-devletleri damgalarını vurdular. Sonra Elamlılar duruma hâkim oldu. Bütün bu dönem boyunca, Mısır'da otarşik varlığını sürdüren Eski Krallık ayaktaydı. M.Ö. 2200 dolaylarında bu Eski Krallık çökerken, Mezopotamya Babil silâhları tarafından birleştiriliyordu. Babil egemenliği yaklaşık 600 yıl sürdü. Bununla beraber, bronz teknolojisine dayalı üretici güçlerin artık daha fazla gelişemez hale geldiği koşullarda, Babilliler de demir teknolojisini keşfedemediler ve bütün Ön Asya'yı saran kokuşmayı altedemediler[36]. Demiri işlemek

35 Thomson, aynı yerler; ayrıca, a) yeni refahın eşitsiz dağılımı ve bunun çökertici etkileri için, bkz: Hamitoğulları (1977), 100, 101 ve Starr (1965), 43; b) Mezopotamya siteleri arasındaki ticarî rekabet ve savaşlar için, bkz: McNeill (1967/1971), 19 - 20, 36 ve Starr (1965), 44 - 45.

36 Thomson (1940/1967), 220; Thomson (1949/1965), 23 - 25 veya (1949/1983), 17 - 20 Hammurabi ve yasaları hakkında bir özet için, bkz: Starr (1965), 47 - 48; Şenel (1968), 61 - 63. Bu yasa metinleri için, bkz: Tosun ve Yalvaç (1975). Sümer hâkimiyeti yerini Babil hâkimiyetine bıraktığında, Sümer taş tanrısı Babil'in yerini Enlil'in baş tanrısı Marduk'un alması konusunda, bkz: McNeill (1967/1971), 37; ayrıca,

bronzu işlemekten de zordu, ama bu yeni metalurji, bir kere öğrenildikten sonra, daha büyük olanaklar sağlıyordu. Çünkü yeni metal sadece teknik evsafı bakımından brondan üstün olmakla kalmıyordu; aynı zamanda daha bol ve yaygındı. Dolayısıyla üretiminin bronz kadar merkezî bir şekilde yönlendirilmesi gerekmiyordu; demir teknolojisini keşfeden kabile halklarında bu teknik sadece şeflerin tekelinde kalmıyor, kabile tabanına daha fazla yayılabiliyordu. Bu yüzden, daha şehir-devleti aşamasına yükselmeden demir teknolojisini keşfeden kabile halkları, Mısır veya Mezopotamya'nın İlk Bronz Çağı devletlerinden daha özgür, daha demokratik, daha az teokratik toplumlar kurabiliyorlardı[37]. İşte, ilk olarak Ermenistan'da keşfedilen demir işleme sanatını kuzeyden güneye yayan çoban ve savaşçı kavimler, Ön Asya'nın çürümeye yüz tutmuş teokratik Bronz Çağı devletleri karşısında, demir silâhlarının yanısıra böyle bir toplumsal avantaja da sahiptiler.

Bu yayılış, M.Ö. 2000'den sonra Ön Asya'yı altüst eden bir istilâlar çalkantısıyla içiçe geçti. İlk gelenler, Kassitler oldu. M.Ö. 1650 civarında Babil'i yıktılar ve yaklaşık 570 yıl boyunca bu imparatorluğun eski topraklarını ellerinde tuttular[38]. Bu çoban ve savaşçı ka-

yukarıda, II. bölümde, dipnot 169'ta, Mezopotamya **panteon**'unun teşekkülü için verilen kaynaklar.

37. Thomson (1973), 49-50 veya (1973/1978), 55. Ayrıca bkz: Thomson (1949/1965), 29 veya (1949/1983), 24; Thomson (1955/1972), 17, 182. Aynı doğrultuda: McNeill (1967/1971), 52 - 55; Şenel (1968), 54 - 55.

38. Genel olarak Bronz Çağının bitiş veya cançekişme safhası hakkında, bkz: Thomson (1949/1965) veya (1949/1983), «Giriş»; Thomson (1949/1965), 293; Thomson (1955/1972), 96, 181-184. Aynı doğrultuda, bkz: Grant (1969), 58 - 59, 79 - 80; McNeill (1967/1971), 47 - 51; Starr (1965), 82 - 83; Şenel (1968), 52 - 54. McNeill, «Muzaffer barbar istilâcılar derhal geniş fakat gevşek bir şekilde yönetilen feodal imparatorluklar kurdular» dedikten sonra, Hititlerde ve Asurlularda

vimlerden bir diğeri, Hititler'di. Kafkasya'dan Anadolu'ya girdiler ve daha güneye (asıl Mezopotamya'ya) inmeden, krallıklarını orada kurdular. İlk Hitit Krallıkları, ataerkil ve poligamik idiler. Fakat daha ileri dönemlerinde, kudretlerinin doruğunda bile, kralın yanısıra kraliçenin ve ana kraliçenin de iktidarı paylaşması, önemli resmî belgelerin kral ile ana kraliçe tarafından birlikte imzalanması gibi anaerkillik kalıntıları hâlâ sürüyordu[39]. Gene bir üçüncü istilâ dalgasını, Asur-

merkez ile tek tek taşra lordları arasında ne gibi çatışmaların başgösterdiğini anlatıyor; bkz: a.g.e. ,51 - 52. Keza Grant (1969), 55 v.d., M.Ö. XVIII. yüzyılda Mısır'a giren Hiksos'ların «yarı-göçebe çobanlardan... feodal savaşçılara» dönüştüklerini kaydediyor. Kassitler ve Hiksoslar için, ayrıca bkz: İnan (1956), 89 v.d.; McNeill (1967/1971), 41; Thomson (1949/1965), 28, 298, 412.

39 Thomson (1949/1965), 179 - 180 veya (1949/1983), 195 - 196. Keza bkz: Thomson (1949/1965), 26, 160, 182 - 183, 235, 269 - 270, 401 - 402, 407; Thomson (1955/1972), 96, 105. Genel bilgiler için, ayrıca bkz: Grant (1969), 72 - 76; Şenel (1968), 78 - 82; Umar (1983), 30 - 73, 192 - 195.

Hitit sosyo-ekonomik sisteminin esas karakteri neydi? 1950'lerdeki resmî Sovyet tarihçiliğine göre, Asur, Mitanni ve Hitit krallıklarının hepsi, «erken köleci toplum» örnekleriydiler; bkz: Thomson (1955/1972), 15. Tayanç ve Tayanç (1977), 33 - 35 de. Hitit yasalarında kölelerle ilgili hükümler var diye, derhal ve kestirmeden aynı tutumu benimsiyor. Oysa örneğin McNeill (1967/1971), 38 - 40, M.Ö. 1800 dolaylarında Hitit uygarlığının esas olarak yerleşik köylülerden sızdırılan rant ve hizmetlere dayandığını ifade etmektedir. Şenel (1968), 82, «tam feodal toprak düzeni, bir 'sipahi' düzeni var» diyor. «Devletin iç yapısındaki gevşeklik»in, yâni gevşek vasallık ilişkilerinin yolaçtığı bunalımlar konusunda, bkz: Umar (1983), 51 - 55 Cameron (1973/1977), 93. Hititlerde özel malikânelerin ve fiyeflerin yanyana varlığı, kral ile beyler arasındaki vassallık ilişkileri ve halkın çoğunluğunu köylülerin oluşturduğu noktalarında Gurney'in verdiği bilgilere dayanarak Sümer ve Mısır'ın devlet feodalizmine kıyasla Hititlerin «bireysel mülkiyet feodalizmine daha yakın gözüktükleri» sonucuna varıyor

lular oluşturdular. Kuzey Suriye'de yerleştiler, bütün Anadolu'da ticaret kolonileri kurdular ve nihayet M.Ö. 729'da Babil'i ele geçirdiler[40]. Ama kudretleri çok kalıcı olamadı.

Kuzeyden inen Hititlerin ve diğer çoban ve savaşçı kavimlerin eski Mezopotamya monarşilerini yıkmalarının çalkantıları durulduğunda, Nil'den İndus'a kadar uzanan bütün bölge Pers İmparatorluğunda birleştirildi. Gelişmiş bürokrasisi, ulaşım sistemi ve merkezî parası ile bu devlet, Antik Çağda Roma'dan önce en yüksek örgütlenme düzeyine ulaşabilmiş bulunuyordu[41]. Öte yandan tam bu sıralarda batıda, Ege Denizi'nin karşı kıyısında, demir teknolojisine sahip Antik uygarlıkların en demokratiği olan Eski Yunan yükseliyordu. Nitekim o büyük Pers İmparatorluğu da küçük gördüğü Yunan şehir-devletlerine saldırdığında feci bir yenilgiye uğrayacak, daha sonra (M.Ö. 335-330) Yunan uygarlığının bir ölçüde mirasçısı sayabileceğimiz Makedonyalı Büyük İskender'den son darbeyi yiyecekti.

Ama bunun için şimdi biraz geriye dönmeliyiz.

40 Thomson (1940/1967), 220; Thomson (1949/1965) veya (1949/1933), «Giriş»; Thomson (1955/1972), 183 - 184. Ayrıca bkz: McNeill (1967 - 1971), 54 - 55. Asur yasaları hakkında, bkz: Senel (1968), 73 - 78; Tosun ve Yalvaç (1975), Asur ticaret kolonileri hakkında, bkz: Hamitoğulları (1977), 113 - 121; Polanyi (1957/1971); Umar (1983), 12 v.d..

41 Thomson (1973), 50 veya (1973/1978), 55 - 56; ayrıca Thomson (1949/1967), 220 - 221; Thomson (1955/1972), 96, 184, 329. Aynı eserin 16. sayfasındaki resmî Sovyet yorumuna karşılık, Pers İmparatorluğunu gene feodal veya proto-feodal bir düzen sayan görüşler için, bkz: McNeill (1967/1971); 58 v.d.; Şenel (1968), 146 - 153, 161; nihayet, köylülüğü devlet aracılığıyla sömüren lordların kendi aralarındaki vassallık ilişkilerine ve devlet topraklarıyla büyük özel malikânelerin karşılıklı geçişimliliğine ilişkin bilgileri Ghirshman'dan almış olan, Cameron (1973/1977), 92 - 95.

III.2. Eski Yunan'da Hızlı Gelişme

Girit, Suriye ve Mısır'dan eşit uzaklıkta, Ege havzasının girişinde yatar. Bu adada bilinen ilk yerleşmeler, kısmen Anadolu'dan ve kısmen de Nil deltasından gelen Neolitik göçmenlere aitti. M.Ö. dördüncü binyılda bu yerleşmeler kurulurken, bakır teknolojisi de Anadolu'nun kalıntılarından geçerek Ege kıyılarına ulaşmış bulunuyordu. Bu ilerlemeyi Ege kıyılarında belli bir nüfus artışı izledi. M.Ö. 3000 sıralarında, Ege kıyılarında yaşayan bu bakırcı kavimlerin bir kısmı da denize açıldılar ve Kiklad takımadaları ile Girit'e vardılar. Böylece Girit'te Neolitik çağ M.Ö. 3000-2900 dolaylarında sona erdi ve uzun süren Minos uygarlığı dönemi başladı[42]. Kendi içinde dokuz dönemi kapsayan bu kültür, yavaş yavaş Girit'ten batı ve kuzey yönünde bütün Ege havzasına yayıldı. Birinci Minos döneminde (M.Ö. 2900 - 2200), esas ticaret akışı Mısır'a ve Kiklad'lara doğruydu. Orta Minos döneminde (M.Ö. 2200-1600), Mısır ile ticaretin yoğunlaşmasının yanısıra, Suriye ile Girit arasındaki irtibat da bozuldu ve Minos prensleri Ege'de yeni açılışlar aradılar; Kiklad takımadaları ile ilişkilerini güçlendirdiler ve Orta Yunanistan'da yeni yerleşme merkezleri kurdular. Başlangıçta (M.Ö. 2900 dolaylarında) anaerkil düzeni henüz çok güçlü bir şekilde yaşatan Minos, 1300 küsur yıl boyunca cinsiyetlerin toplumsal ilişkilerindeki dengenin giderek tersine döndüğü ve kandaş birliğin aleyhine özel mülkiyetin geliştiği sürekli bir değişim geçirmesine rağmen, anaerkilliğin ve ortak mülkiyetin kalıntılarını bir türlü üstünden atamamıştı[43]. M.Ö. 1600'lerde uygarlıklarını gö-

42 Thomson (1949/1955), 26 - 28 veya (1949/1983), 21 - 23; Thomson (1940/1967), 59; Thomson (1955/1972), 15, 106 - 107. Ayrıca bkz: Cooper-Cole (? /1943), 75 - 76; Grant (1969), 87 - 96; Mansel (1971), 7 - 27; Robinson (1965), 5 - 8; Şenel (1968), 111 - 114.

43 Bu kalıntıların Homeros destanlarındaki izlerinin tahlili

türdükleri Yunanistan'da ise ataerkil, çoban ve savaşçı bir halk olan Akalar vardı. Aka şeflerinin zenginliği, herşeyden önce koyun ve sığır sürülerinden mürekkepti. Yenilgiye uğratıp hâkimiyetleri altına aldıkları halklardan, aynî bir vergi de alıyorlardı. Özel mülkiyetçi, maceraya hevesli, yağmacı ve korsandılar. İlkönce Minos kültürünün etkisi altında kaldıktan ve böylece kendi şehirlerini kurduktan sonra, M.Ö. 1450 civarında Girit'i istilâ ettiler ve taş üstünde taş bırakmamacasına yakıp yıktılar. Yükselen Aka hâkimiyetinin merkezi, Miken'di; gerek bu şehrin, gerekse Tirns, Tep ve Truva gibi diğer merkezlerin prensleri, bronz metalurjisini tekellerinde tutuyorlardı. Atlı savaş arabalarına, bronzdan yapılma kılıç, hançer, miğfer ve vücut zırhlarına sahiptiler. Eski Ege dünyasının anaerkilliğini yıkmak ve özel mülkiyeti geliştirmek yönünde önemli adımlar attılar[44]. Ancak kudretleri kısa sürdü. Demir teknolojisine sahip oldukları için Miken'in bronzla silâhlı şövalyelerine ağır basan yeni bir istilâcılar dalgasına ister istemez boyun eğdiler. Bu istilâcılar, Dorlardı. Dorlar üstünlüklerini, sadece demiri işlemeyi bilmelerine değil, aynı zamanda hâlâ kabile temeli üzerinde örgütlenmiş bulunmalarına borçluydular.

için, bkz: Thomson (1949/1965), 418 - 420. Ayrıca bkz: Aynı eser veya Türkçesi, «Giriş»; Şenel (1968), 112 - 113. Genel olarak Girit ve Minos uygarlığı hakkında, bkz: Mansel (1971), 29 - 58. Minos krallığının ticarî karakteri hakkında, bkz: Thomson (1955/1972), 106 - 107. M.Ö. üçüncü ve ikinci binyılın kıyı ve ada uygarlıklarının Mısır ve Mezopotamya'ya kıyasla çok daha ticarî karakteri konusunda, bkz: aşağıda, dipnot 47.

44 Thomson (1940/1957), 59 - 61; Thomson (1949/1965), 369 - 432; «Kahramanlık Çağı», özellikle 395 - 411, 412 - 416 - «Akaların Sosyal Karakteri»; Thomson (1955/1972), 15 - 107, 183 - 184.

Ayrıca bkz: Grant (1959) 96 - 110; Mansel (1971), 59 - 92; Robinson (1965), 8 - 19; Umar (1983), 74 - 81, 160 - 175.

Demir teknolojisini nisbeten erken bir safhada keşfetmiş olduklarından, oldukça demokratiktiler; henüz katı bir tabakalaşmaya uğramamışlardı; yeni maden sadece şeflerin tekelinde olmayıp bütün kabile tabanına yayılmış bulunuyordu[45]. Anaerkil düzeni ataerkilliğe dönüştürmek ve ortak mülkiyetin yerine özel mülkiyetin geçmesini sağlamak yolunda Akaların başladıklarını, Dorlar tamamladılar. Girift dağ silsileleriyle bölünmüş, büyük ölçekli tarıma elverişsiz; öte yandan girintili çıkıntılı kıyıları, açıklarında kolay sıçrama taşları teşkil eden yüzlerce adası ve Orta Doğu'ya yakınlığı ile ticarî gelişmeye son derece yatkın Yunanistan'da[46], demir teknolojisinden yola çıkarak, barbarlıktan uygarlığa, kabileden devlete en hızlı geçiş biçimini yaşadılar[47].

Bütün eski uygarlıklar gibi Yunan şehir-devletleri de, klasısal yerleşme merkezlerinin *içinde* ve bu yerleşme merkezleri *arasında* meydana gelen nitelik deği-

45 Thomson (1940/1967), 60 - 61, 69; Thomson (1949/1965), 29-102 v.d. veya (1949/1983), 24, 112 v.d.; Thomson (1955/1972), 15, 183 - 184, 210 - 211. Ayrıca bkz: Grant (1969), 110, 133 - 135; Mansel (1971), 93 - 97; Robinson (1965), 20 - 29.

46 Thukydides'ten bu yana, bu özellikleri sayısız yorumcu saptamış bulunuyor; bkz: Thukydides (1951), 3 - 7 veya Thukydides (1950), 1 - 5; Anderson (1974), 20 - 21; Grant (1969), 97 - 98, 136 - 137, 144 - 149; Mansel (1971), 1 - 5; Robinson (1965), 1 - 3, 33; Thomson (1940/1967), 1; Thomson (1973), 50 veya (1973/1978), 56. Thomson (1940/1967), 220 - 221, içsel gelişmeyi hızlandıran etkenler arasında, fizikî koşulların yanısıra, batıda Kartaca ile doğuda Persler arasında jeopolitik sıkışmışlığı vurgulamaktadır.

47 Thomson (1973), 50 veya (1973/1978), 56; Thomson (1974/1976), 72. Ayrıca bkz: Thomson (1955/1972), 205 - 206; Şenel (1968), 163 - 165. Klasik çözümleme için, bkz: Engels (1884/1967) veya (1884/1968), dördüncü ve beşinci bölümler. Daha önce Suriye ve Fenike'nin elverişli doğal limanları üzerinde kurulan kıyı şehirlerinde de ticaret ve bir tüccar sınıfı hatırı sayılır bir gelişme göstermiş, ancak aristokratik krallığı devirerek Mısır ve Mezopotamya tipi toplumsal yapıdan ve bu

şiklikleri üzerinde yükseldiler. Klanların toprağa yerleşmesinden ortaya çıkan bu köylere, Yunanistan'da *demos* veya *deme* deniyordu. Klanın veya köyün bağrında gelişen ataerkil aile ocağı ve bu ataerkil aile ocağına ait toprak ise, *oikos* adını alıyordu (bugün kullandığımız Ekonomi kelimesi, kökeninde, *oikos*+*nomos*, yani *oikos* bilgisi, *oikos* işletme bilgisi anlamına gelmektedir). Atina şehir-devletini kuracak olan kabileler, Attika yöresinde yerleştiklerinde, topraklar bölüşülmüş ve her «vatandaş» ailesi bir *oikos* almıştı. Dolayısıyla *oikos* sahibi olmak, bu çözülüş halindeki kabile topluluğunun özgür bir üyesi olmak ve yeni yükselen şehir-devletinin bir vatandaşı olabilmek demekti[48]. Her kabile toplumunda, Neolitik köylerden şehir-devletlerine giden genel süreci daha önce anlatmıştık: Tarım ve maden teknolojisi temelinde mübadele ilişkileri gelişiyor; köy topluluklarının bağrında *temenos* türü özel ve büyük şef malikâneleri ortaya çıkıyor; merkezî köy bir pazar kasabasına dönüşüyor; temenos sahibi şefler zümresi buraya göç ediyor; eskiden topluluk için çalışan insanlar olan zanaatkârlar da onları izliyor;

yapıya özgü düşünce biçimlerinden tamamen kopmayı başaramamıştı; bkz: Thomson (1955/1972), 95 - 96, 106, 181 v.d.. Keza bkz: Grant (1969), 60 - 61, 66, 76 - 78, 111 - 130.

43 Gerek klan-demes ilişkisi, gerekse oikos'un niteliği konusunda, bkz: Thomson (1940/1967), 206, 207; Thomson (1949/1965), 109 - 110, 112 - 113, 313 - 314, 326 - 327, 351, 361 veya (1949/1983), 119 - 120, 122 - 123; Thomson (1955/1972), 206, 207, 225; Thomson (1973), 50 veya (1973/1978), 56. Keza bkz: Aristoteles (1983), 10 - 11 v.d.. Yunanistan'da M.Ö. VI. yüzyıl kadar geç bir tarihte bile ilkel komünal kalıntıların görülebildiği konusunda, bkz: Thomson (1955/1972), 206. Oikos'un temlik edilebilirlik vasfının geriliği için, bkz: Thomson (1949/1965), 110 veya (1949/1983), 120; krş: aşağıda, dipnot 66 - 67 arası ve dipnot 79 - 80 arası. Attika'da veraset yasalarının evrimi konusunda, ayrıca bkz: Thomson (1940/1967), 201 - 204. Genel olarak klan-köy bağlantısı için, bkz: yukarıda, II.6..

böylece kasaba, kendi taşrasını tahakküm altına alan bir şehir haline geliyor; bu yeni siyasî toplumda yönetim, *temenos* sahibi şefler zümresinin yani bir topraklı aristokrasinin elinde oluşuyordu[49]. İşte ilk Yunan kabilesel yerleşme merkezleri de bu yolu izlediler. Üstelik, başından beri demiri işlemeyi bilmeleri, özel mülkiyetçi ve ataerkil olmaları, yerleştikleri bölgenin mübadelenin gelişmesi için çok elverişli olması nedeniyle, bu yolu o kadar hızlı izlediler ki, başlangıçtaki kabilesel karakterlerinden, yaşamları boyunca bir türlü tamamen sıyrılamadılar. Aristo, şehir-devletini *(polis),* «bir klanlar ve köyler birliği» olarak tanımlar[50]. Thukydides ise, *polis* terimini, hem açık ve tahkim edilmemiş bir köyler grubunu anlatmak için, hem de tahkim edilmiş şehir için kullanır[51]. Sonradan şehir-devletinin ilk yönetici sınıfı haline gelen *temenos* sahibi topraklı aristokrasi, *Eupatridai;* zanaatkârlar ise *Demiourgoi* (topluluk için çalışanlar) adını almıştı. Bütün bu tarif ve etimolojiler, bize, açık ve tahkim edilmemiş bir köyler topluluğunun bir şehir-devletine dönüşmesi sürecinin tüm kritik anlarını (uğraklarını) veriyor[52].

Bu hızlı gelişme nedeniyle, Orta Doğu bölgesinin batı kesimlerinde kümelenen Yunan şehir-devletleri, başından itibaren Mezopotamya ve Mısır'ın hiyerarşik monarşilerine göre daha demokratik bir yapı taşıdılar. Bunların tipik idare şekli, cumhuriyetti. Başlangıçta, yerleşme merkezi kurulurken, silâh taşıyabilen her yetişkin erkeğin bir toprak parçası *(oikos)* ve konseyde

49 Bkz: yukarıda, II.7 ve II.8..

50. Thomson (1949/1965), 351; Aristoteles (1983), 9.

51 Thomson 1949/1965), 349· Yunanistan'ın yukarı barbarlık çağı ve şehirlerin kuruluşu hakkında, bkz: Thukydides (1951), 3 - 7 veya Thukydides (1950), 1 - 5.

52 Thomson (1949/1965), 348 - 365; Aristo'nun Eupatridai, Demiourgoi ve Geomoroi şeklindeki tasnifi için, özellikle bkz: 355, 363 - 364.

bir oyu vardı. Vatandaşlık, toprak sahipliğiyle *(oikos* reisliğiyle) özdeşti. Zamanla şefler ve şef aileleri, durumlarını pekiştirerek bir büyük toprak sahipleri sınıfı *(Eupatridai)* haline geldiler[53]. Bunların yönettiği topluluk, özgür küçük çiftçilerden ve zanaatkârlardan oluşuyordu. Bazı şehirlerde ayrıca, daha Dor istilâsı sırasında yenilgiye uğratılıp toprak üzerinde bırakılmış ve serfleştirilmiş bir bağımlı nüfus da mevcuttu. Öte yandan, *Eupatridai*'nin ekonomik baskıları, vergilerin artması, borçlar kanununun ağırlığı, vb. nedenleriyle, o özgür küçük çiftçiler kitlesi de giderek zayıflıyor ve bağımlılaşıyor, bir kısmı topraklarını tamamen kaybediyordu. Yâni başka yerlerde olduğu gibi burada da, ilk oluşan sınıf ilişkileri, proto-feodal bir karakter taşımaktaydı[54].

Ama bu durum çok uzun sürmedi. Deniz ticaretinin gelişmesiyle birlikte Yunanistan'a çok sayıda köle girmeye başladı. Kölelik, Orta Doğu devletlerinde çok eskiden beri mevcuttu, ama gerek Mezopotamya'da ve gerekse Mısır'da pazar için üretim fazla gelişmediğin-

53 Yunan sitelerinin meta üretimi ve mübadelesinin daha yüksek bir düzeyi üzerinde yükselen başından itibaren cumhuriyetçi —fakat önce oligarşik, sonra demokratik— karakteri için, bkz: Thomson (1955/1972). 175 - 176 v.d., 338; Thomson (1973), 50 veya (1973/1978), 56. **Eupatridai**'nin yükselişi konusunda bkz: Thomson (1940/1967), 75; Thomson (1949/1965), 353 - 358.

54 Thomson (1940/1967), 64: İlk hâkim sınıf, «ilkel Cermenler arasında olduğu gibi Yunanistan'da da, fetih hakkına dayanarak hükmeden bir askeri aristokrasiydi»; aynı eser, 82 : Bu askeri aristokrasi, kendini bir topraklı aristokrasi olarak konsolide etmişti; aynı eser, 61 : «Kral ile vassalı arasındaki ilişkiler, iki bin yıl sonra ilkel Cermenler arasında rastladığımız tiptendi...»; aynı eser, 61, 62, 69: Kral arazisi içinden fiyef dağıtımına ilişkin bilgiler; aynı eser, 351: «Köylü ile toprak sahibi arasındaki ekonomik ilişkiler basit ve çıplaktı»; aynı eser, 230 ve Thomson (1949/1965), 316, 594: Dorlar gerek Sparta'da, gerekse Girit'te, yerli halkı serfleştirmişlerdi... Ayrıca bkz: Thomson (1973), 50 veya (1973/1978), 56.

den, buralarda kölelik de, denk savaşların sınırlı esirleriyle veya daha çok, borçlarını ödeyemedikleri için özgürlüklerini yitiren eski küçük üreticilerle sınırlı kalmıştı[55]. Yunanistan'da ise, meta üretiminin doludizgin gelişmesi ve bütün Doğu Akdeniz havzasını kucaklayan ticaret ilişkilerinin yoğunlaşması sonucu, kölelerin kendileri meta haline geldiler. Korsan-tüccarlar tarafından Akdeniz'in geri bölgelerinde esir edilen veya satın alınan insanlar Yunanistan'a getiriliyor ve köle pazarlarında satılıyorlardı. Bu köle ticareti, tüccar sınıfının yükselişinde —tıpkı XV. - XVIII. yüzyıllarda Batı Avrupa'da tüccar sınıfının yükselişinde ve kapitalizmin ilk birikiminin gerçekleşmesinde oynayacağı rol gibi— önemli bir etken oldu. Üstelik, Yunanistan'a getirilen çok sayıda kölenin gitgide daha fazla pazar için üretime sokulması, gene bu tüccar sınıfının denetiminde gerçekleşti ve bu sınıfın güçlenmesinin bir diğer kaynağını teşkil etti. Paranın icadı ise bu gelismeyi bütün kösteklerinden kurtardı. Böylece ne ilk Mezopotamya devletlerinde, ne de Mısır'da görülmeyen, büyük bir toplumsal değişiklik ortaya çıktı: Meta üretimi ve mübadelesine (özellikle köle ticaretine) dayanarak ekonomik nüfuzunu arttıran özel mülkiyetçi tüccar sınıfı, proto-feodal diyebileceğimiz aynî iliskilere dayanan topraklı aristokrasiye karşı giriştiği şiddetli mücadelede başarıya ulaştı[56]. Bütün *ileri* şehir-devletlerinde, öncelikle de ana ticaret yollarının üzerinde bulunanlarda M.Ö. VI. yüzyıl, topraklı aristokrasinin ekonomik bas-

55 Thomson (1955/1972), 178. Köleliğin iç ve dış kaynakları, borç köleliğinin sınırlılığı ve büyük köle kitlelerini ancak büyük ve eşitsiz savaşların ortaya çıkarabileceği konusunda bir genelleme için, Heobel (1949/1978), 426. Eski Yunan ve Roma'da bile, kabile sonrası fakat köleci-öncesi bir yaygın küçük üretim temelinin varlığı fikri için, bkz: Marx (1867/1967), 334, dipnot 3 veya (1867/1975), 362, dipnot 29; keza Marx (1894/1967), 806.

kısı altında bulunan köylü ve zanaatkârların başına geçen tüccar sınıfının[57], topraklı aristokrasiyi devirmesine ve iktidarı ele geçirmesine tanık oldu. Bu ilkel demokratik devrim sonucu, eski topraklı aristokrasinin malikâneleri köylüler arasında paylaşıldı ve *Eupatridai*'nin yönetiminin yerini, tüccar sınıfının çıkarlarını yeni, demokratik bir anayasa biçiminde sistemleştiren, yeni bir devlet biçimi aldı[58]. Şüphesiz bu devrim de Yunanistan'ın her yerinde eşit bir şekilde gelişmedi. Doğrudan doğruya ticaret yollarının üzerinde bulunan, meta ekonomisinin en fazla geliştiği şehir-devletlerinde bu değişikliğin nisbeten erken bir aşamada gerçekleşmesine karşılık, deniz ticaretinden nisbeten uzak kalan

56 Pers Savaşları ve Kleisthenes-öncesi dönemde Yunan ticaretinin içeriği için, bkz: Thomson (1955/1972), v.d.; Antik ticaret sermayesinin yağmacılık, korsanlık, sömürgecilik ve köle kaçırma işleriyle ilişkisi için, bkz: Marx (1894/1967), 331 ve Thomson (1955/1972), 108, 193. Keza bkz: Robinson (1965), IV. bölüm: «Koloniler, Ticaret ve Tiranlık»; aynı konularda, Mansel (1971), 155 - 183; Selik (1973), 9 - 15. George Thomson'un kendi berrak anlatımı için, bkz: Thomson (1955/1972), 15, 17, 182 -Demir Çağıyla birlikte, üretimin daha fazla bireyselleşmesi, değişimin yaygınlaşması, ilkel komünün bir hür üreticiler kitlesi şeklinde atomlaşmasının hızlanması, nihayet paranın icadı; aynı eser, 194 - 196 v.d. —paranın icadı; aynı eser, 17, 189 - 205— paranın icadının köleliğin her alana girmesi üzerindeki hızlandırıcı etkisi. Ayrıca bkz: Thomson (1973), 50 - 51 veya (1973/1978), 56 - 57.

57 Bu ittifakın temelinde, kuşkusuz, a) topraklı aristokrasinin, köylünün ve zanaatkârın artı ürününe kendisi çeşitli yollarla elkoyup bu artı-ürünü tüketmesi veya bizzat pazara sürmesi, böylece üretici ile pazar arasına (kendisinin) girmesi ve araya tüccarın girmesini engellemesi; b) tüccarın ticaret serbestisini, mülk edinme serbestisini, vb., örneğin vergi ve resimler ya da toprağın değişim-dışı tutulması yoluyla kısıtlaması yatıyordu. Sonuncu noktada, bkz: yukarıda, dipnot, 48; ayrıca, Thomson (1955/1972), 207. **Eupatridai**'ye karşı «para»nın «ticaret hürriyeti» talebiyle muhalefeti için, bkz: Thomson (1940/1967), 86 v.d.. Tüccar-zanaatkâr ittifakının itici rolü için, bkz: aynı eser, 199 v.d..

Ayrıca bkz: yukarıda, II. bölümde, dipnot 155 - 156.

ve doğal ekonomilerinin aynî ilişkileri ancak çok ağır bir şekilde çözülen iç bölgelerde bu demokratik devrim ya gecikti, ya da hiç gerçekleşmedi. Örneğin bazı bölgelerde, daha köylerden şehir hayatına geçiş süreci yeni yaşanırken, tüccar sınıfı yükseldi ve dolayısıyla bizzat şehir hayatına geçiş sürecinde (şehir-devletinin kuruluşunda) önderliği tüccarlar ve zanaatkârlar ele geçirdi. Bu husus, Yunan siyasî terminolojisinin ilginç bir yönünü de aydınlatmaktadır. Atina'da *arhont (archon)* deyimi, hem «klan şefi», hem de «her yıl seçilen dokuz yüksek devlet yöneticisinden biri» anlamında kullanılıyordu. Kelimenin ilk anlamı, «klan şefi» idi; klan ve kabile şefleri zümresinin bir topraklı aristokrasiye dönüşmesi ve bu sınıfın yeni şehir-devletinin ilk yönetici sınıfı haline gelmesi süreci içinde, kelimenin ikinci anlamı, birinci anlamının üzerine inşa edilmişti. Atina'da demokratik devrim gerçekleştiğinde bu mevkiler artık *Eupatridai*'nin ayrıcalığı olmaktan çıkıp halkın denetimine girdi; ancak eski ünvan gene de korundu, yâni yüksek devlet görevlilerine *arhont* denilmeye devam edildi. Atina'dan daha geç olan şehir-devletlerinde ise, her yıl seçilen kamu görevlilerine, *demiourgoi* (= «topluluk için çalışanlar» = «zanaatkârlar»!) deniyordu, çünkü buralarda şehirleşmenin itici gücünü tüccarlar ve zanaatkârlar teşkil

58 Bu olayın bir «demokratik devrim» olarak tanımlanmasının genel savunusu için, bkz: Thomson (1955/1972), 208 - 209. Tüccar sınıfının yükselişi ve artan baskısının topraklı aristokrasiye adım adım kabul ettirdiği reformlardan (örneğin, Solon reformundan) ve bir ara-aşama olarak «tiranlık»tan, yâni bir tüccar-prensin hâkimiyetinden geçerek demokratik devrimin olgunlaşmasına varan sürecin tümü için, bkz: aynı eser, 175 - 207, 208 - 227, 228 - 245; daha önce, Thomson (1940/1967), 76 - 77, 85 v.d., 90 v.d., 92 - 93. «Olgun köleci toplumsa geçişi Solon reformu olarak belirleyen Sovyet görüşünün eleştirisi için, bkz: Thomson (1955/1972), 17.

Ayrıca bkz: Mansel (1971), 183 - 209; Selik (1973), 15 - 21.

ediyordu. Devlet görevlilerine *demiourgoi* denilmesi, bu genç şehir-devletlerinde, sınıf güçlerindeki ve ilişkilerindeki değişikliğin şehirleşmeden önce veya şehirleşme ile aynı zamanda olmuş olduğunu yansıtmaktadır[59].

Bir diğer ilginç nokta şudur: Her halükârda bu ikinci devrim, birincisini (yâni kabile toplumunun son aşamasındaki tahkim edilmiş köyler topluluğundan, topraklı aristokrasinin yönetimindeki şehir-devletine geçişi) o kadar yakından ve o kadar hızlı bir şekilde izlemişti ki, M.Ö. VI. yüzyılda tüccar sınıfı iktidarı ele geçirdiğinde, kabile örgütlenmesinin anıları insanların belleğinde henüz tazeydi. Daha sonra göreceğimiz gibi, Roma'da kabileden devlete geçiş sürecinde, topraklı aristokrasi dışa karşı yayılma (fetihler) sayesinde içteki sınıf mücadelesinin şiddetlenmesini önleyebilecek veya geciktirebilecek, böylece iktidarını tüccar sınıfına kaptırmadan sürdürebilecektir. Roma'da bunu mümkün kılan koşul, bütün İtalya'da, çevresi oldukça zayıf ve geri durumda olan bir tek şehir-devletinin kurulmuş olmasıdır. Yunanistan'da ise, gerek arazinin niteliği, gerekse buradaki kabilelerin hemen hepsinin üç aşağı beş yukarı aynı ileri gelişme düzeyinde bulunması nedeniyle, kabileden devlete geçiş sırasında *birçok* şehir-devleti kurulmuştu ve bu şehir-devletlerinden hiçbirisi, henüz diğerlerini boyunduruk altına alacak ve onların aleyhine yayılacak derecede güçlü değildi. İşte, yaygın fetihlerin ve dolayısıyla dış yağmanın *bir* merkeze akıtılmasının mümkün olamadığı bu koşullarda, ticaretin ve meta ekonomisinin hızlı gelişmesi, şehir-devletlerinin *içindeki* (topraklı aristokrasi ile tüccarlar + zanaatkârlar + küçük köylüler arasındaki) sınıf mücadelesini çok erken bir dönemde yoğunlaştırmış ve *henüz kabile toplumundan kalma geleneklerine inatla sarılan bir hür köylülük mevcutken* topraklı aris-

59 Thomson (1949/1965), 359.

tokrasinin yerini tüccar sınıfının alması sonucunu doğurmuştu.

Dolayısıyla yeni demokratik anayasa, *biçim olarak,* kabile sistemi örneğine göre hazırlandı. Yunanlıların eski, şehir-devletlerinin kurulmasından önceki kabile sistemlerinde kabileye *phyle,* fratriye *phratria,* klana *genos* deniyordu. M.Ö. VI. yüzyıldaki demokratik devrimden sonra, Atina şehir-devleti de, *sanki* hâlâ bir kabile konfederasyonu imişçesine, bu esasa göre yeniden örgütlendi. Aristo'nun bize aktardığı bilgilere göre, eski «Atina kabile konfederasyonu»nda 4 *phyle,* 12 *phratria* (her kabileye üç fratri), 360 *genos* (her fratriye otuz klan) vardı. Yâni yılın dört mevsimine birer kabile, her aya bir fratri tekabül ediyordu. «Kabile konfederasyonu»nun yönetim görevleri de, mevsimler ve aylara göre bu kabileler ve fratriler arasında rotasyona tâbî oluyordu[60]. Görüldüğü gibi bu, salt doğal bir evrimin sonucu ortaya çıkmış bir kabile sistemi olamayacak kadar fazla düzgün bir örgütlenmeydi. Bu kabile ve fratriler, orijinal kandaş birimler değil, hep eski gerçek kabile toplumunu örnek alan onarımlardan türemiş yarı-yapay birimlerdi[61]. Kleisthenes de aynı yolu izledi[62]. Vatandaş kitlesinin kabilesel birimlerde örgütlenmesi, bütün kabile birimlerinin mensuplarının oy hakkına sahip olması, şehir-devletinin yönetici organ-

60 Thomson (1940/1967), 200, 208; Thomson (1949/1965), 105 veya (1949/1983), 115; Thomson (1955/1972), 214, 224 - 227.

61 Thomson (1949/1965), 100 - 101, 105 veya (1949/1983), 106 - 107, 115. Krs: aşağıda III. 3 A., dipnot 77. Keza krs: Perinçek (1976), 52 - 53: «Bilindiği gibi kabile sayısı Hunlarda 24 idi Oğuzlarda da 24 boy adı geçmektedir Bu da göstermektedir ki, kabileler artık biçimsel bir anlam kazanmıştır, kan bağına dayanmamaktadır. Aynı doğrultuda bkz: Lindner (1982).

62 Thomson (1940/1967), 205 - 207 v.d.; Thomson (1955/1972), 224 - 227.

larının, eski kabile konseyi örneğine göre şekillendirilmesi gibi uygulamalar, halk tarafından, topraklı aristokrasinin hâkimiyeti döneminde işlemez hale gelmiş olan eski kabile kurumlarının canlandırılması olarak, yitirilmiş kabile toplumunun eşitlikçiliğinin geri getirilmesi olarak karşılanıyordu.

Oysa bu, büyük bir yanılsamadan *(illusion)* ibaretti. Yeni toplumun *biçimi* ile *özü* çelişme halindeydi. Sözümona «kabilesel» olan yeni birimler, kanbağına ve ortak mülkiyete değil, yerelliğe (toprağa) ve özel mülkiyete dayalıydılar[63]. Dahası, her bireye bir oy temelinde siyasî haklarını kullanan vatandaşlar, kölelerin emeğinin ürünleriyle yaşıyorlardı. Demokratik hareket önderlik eden tüccarlar, zenginliklerinin büyük kısmını köle ticaretinden sağladıklarından, demokratik hareket ile köleliğin gelişmesi arasında daima çok yakın bir ilişki vardı. İşte bu nokta, Antik demokrasinin büyük zaafını ve sınırlılığını meydana getiriyordu. Eski kabile sistemi örneğini o kadar ayrıntılı bir şekilde taklit eden yeni anayasanın gizlediği gerçek, para ekonomisinin gelişmesinin önündeki bütün engellerin ve ilkel kollektivizmin bütün kalıntılarının bu devrim sayesinde silinip süpürülmüş olduğuydu[64]. Kabile toplumunun eşitlikçiliğinin ve ortak mülkiyetinin geri gel-

63 «Eski kandaş düzenden ayrı olarak devlet, ilkin, uyruklarının toprağa göre dağılmasıyla karakterize edilir.» Engels (1884/1967), 239 veya (1884/1968), 586.

Kleisthenes devriminin tipik yanılsaması konusunda, bkz: Thomson (1955/1972), 205 - 206.

64 Aynı yerde; ayrıca, Thomson (1973), 50 - 51 veya (1973/1978), 56 - 57, **The First Philosophers'da** ise yazar, Engels'in uygarlık tanımının titiz bir irdelemesinden sonra, şöyle devam etmiştir: «Dolayısıyla Engels'in tanımladığı koşulların, Bronz Çağında henüz tam olgunlaşmamış olduğuna hükmedebiliriz. Ekonomik temelin kesin dönüşümü, Demir Çağında ve üretici güçlerdeki yeni gelişmelerin en iyi şekilde de-

mesi şöyle dursun, M.Ö. VI. yüzyıl Atinası'nda insanlar, ilk defa tamamen bağımsız mal (meta) sahipleri olarak birbirleriyle yüzyüze geliyorlardı. Onların eşitlik ve özgürlüğü artık kabile toplumunun eşitlik ve özgürlüğü değil, serbest piyasanın eşitlik ve özgürlüğüydü. Bu serbest piyasada, bir kısım insanlar da köle olarak satılıyorlardı. Üstelik, kabileden devlete geçişi tamamlayan bu devrimle birlikte, köleliğin gelişmesinin önündeki engeller de yıkılmıştı ve köleci üretim artık iyiden iyiye yaygınlaşıyordu[65]. Eski toprak sahipleri ile tüc-

ğerlendirilmesine olanak veren bölgelerde gerçekleşti. Bunlar Yunanistan ve Filistin, özellikle de Yunanistan'dı.» Bkz: Thomson (1955/1972), 178. Krş: yukarıda, Önsöz'deki özet.

65 Thomson (1955/1972), 227; Thomson (1973), 51 veya (1973/1978), 57. Bu «köleliğin tüm üretimi sarması» âni konusuyla, bkz: Marx (1867/1937), 334, dipnot 3 veya (1867/1975), 362, dipnot 29; Thomson (1955/1972), 17, 178, 196. M.Ö. V. yüzyılda Atina'da kölelerin sayısının hür vatandaşlarınkini ne kadar aştığına ilişkin çeşitli değerlendirmeler için, bkz: Thomson (1955/1972), 201 v.d.; Glotz'dan naklen. Cameron (1973/1977), 173 - 174; daha ziyade Andrewes, Finley ve Westermann'a dayanarak, Anderson (1974), 22 - 23, 38. Köleliğin ev hizmetlerinden önce madenlere ve atölyelere yayılmasının öyküsü için, bkz: Kautsky (1908/1972), 52 - 54; Thomson (1955/1972), 332 v.d. (Walbark'tan naklen). Thomson'un tüm eserleri, Eski Yunan'da köle çalıştırmanın özellikle madenlere egemen olduğunu vurgulamaktadır; Sicilyalı Diodorus'un madenlerdeki çalışma koşullarına ilişkin anlatımları için, bkz: Kautsky (1908/1972), 55 - 56; Thomson (1955/1972), 241 - 243; Cameron (1973/1977), 174; bu tür kaynaklardan esinlenerek, Howard Fast (1961), 57 - 69 Krş: Galeano (1971)'de, Güney Amerika'daki Potosi gümüş madeninin anlatımı. Fakat Thomson (1955/1972), 202-204, Grek sitelerinde köle emeğinin hanü: tarıma fazla girmemiş olabileceği yolunda Ehrenberg'in imâsını belki biraz fazla küçümsüyor: Ehrenberg'le aynı doğrultuda, bkz: Anderson (1974); 38: «Köleler muhtemelen tarımda hür emek kadar kalabalık değillerdi»; keza Starr (1965), 43; yakın zamanda, Patterson (1979), 48. Krş: Roma'daki gelişme; aşağıda, III.3.

carlar ve faiz karşılığı borç veren tefeciler, bu andan itibaren giderek bütünleşip tek bir köle sahipleri sınıfına dönüştüler. Bu aşamada artık temel çıkar zıtlığı topraklı aristokrasi ile hür köylüler arasında değil, köle sahipleriyle köleler arasındaydı. Yoksul vatandaşlara gelince, onlar da zenginler tarafından ekonomik baskı altında tutulmakla ve hattâ giderek yıkıma uğratılmakla beraber, kölelerle birleşmiyorlardı; tersine yoksullaşmamak için kendileri de kölelerin sırtına basarak yükselmeye, köle sahibi durumuna gelmeye ve köle emeğinden artan bir pay almaya çalışmaktaydılar[66]. Eski Yunan kabile toplumunda, şehir-devletleri henüz yeni kurulurken, tam anlamıyla temlik edilebilir *(alienable)* olmayan, yâni kanbağı dışındaki insanlara devri çeşitli şekillerde kısıtlanmış olan toprak da, bu devrimle birlikte tamamen temlik edilebilir hale geliyordu. Böylece toprak sahipleri (= *oikos* mülkiyeti) ile vatandaşlık arasında eskiden varolan zorunlu bağ kopuyor, hür vatandaşların çoğunluğu topraklarının hiç olmazsa bir kısmını kaybederek yoksullaşıyor, ama Atina Devleti (kölelerin dışında) hem onların hem de büyük köle ve toprak sahiplerinin demokrasisi olmaya devam ediyordu. Antik demokrasinin ideologları, bu çelişmeleri görmüyorlardı. Onlar, kendi ekonomik-sınıfsal durumlarının bir icabı olarak, hür vatandaş-köle ayırımının doğal ve âdil olduğu kanısındaydılar. Kabile toplumunun biçimsel ayrıntılarını taklit ederken, onun özünü tamamen unutmuşlardı. Belli ekonomik gelişmeler sonucu o kabile toplumu yıkılmış, insanların bir kısmı tarihsel bir süreç içinde köle haline gelmişti.

66 Thomson (1973), 51 veya (1973/1978), 57. Roma'dan önce Grek sitelerinde, devlet eliyle beslenen bir hür yoksullar kesiminin ortaya çıkması konusunda, bkz: Thomson (1940/1967), 348 - 349; hür vatandaşların, köle kitlesi karşısındaki ortak tutumu ve özellikle Helenistik dönemde tüccarlarla toprak sahiplerinin tek bir sınıf içinde kaynaşması konusunda, bkz: Thomson (1955/1972), 207, 338.

Oysa köle sahiplerinin ideolojisinde bu süreç tersyüz ediliyor, kölelerin hür vatandaşlara göre doğuştan aşağılık olduğu ve bu yüzden köle haline geldikleri savunuluyordu. Kölelik fikri (kavramı) kölelik gerçekliğinden değil, kölelik gerçekliği köle-vatandaş ayırımından doğmuş gibi gösteriliyordu[67].

Antik demokrasi öldükten çok sonra, M.Ö. I. yüzyılın bir Yunan tarihçisi olan Sicilyalı Diodorus, onun mezar taşına şöyle yazdı:

> «Mülkiyet eşitliği olmadığı sürece, kanun önünde eşitlik anlamsız birşeydir.»[68]

* * *

Özetlersek, Eski Yunan demokrasisi, Antik çağda tamamen kendine özgü, hiç benzeri olmayan bir olaydı. Bu demokrasi kabile toplumundan devlete *çok hızlı* bir geçiş temeli üzerinde; paranın da icadıyla adamakıllı serbestleyen Doğu Akdeniz ticaretine ve özellikle köle ticaretine dayalı tüccar sınıfının yükselmesi ve —dışa yayılmanın kısıtlandığı, iç evrimin hızlandığı kosullarda— iktidarı ele geçirmesi sayesinde ortaya çıkmıştı. Bu bakımdan, Eski Yunan toplumunun gelismesini, *bir anlamda* Batı Avrupa tarihinin küçük ölçekli bir ilk provası sayabiliriz. İleride göreceğimiz gibi, Roma çöktükten sonra Batı Avrupa'da tarihî ilerlemeyi bir barbarlık aşısıyla yeniden baslatan Cermenler, kabile toplumunun ileri asamalarındaydılar. Bu Cermen kabile toplumunun unsurlarının Roma'nın mirasıyla birleşmesi, Batı Avrupa feodalizmini doğurdu. Daha

67 Thomson (1940/1967), 350, 368-369; Thomson (1955/1972), 204; Thomson (1973), 83 veya (1973/1978), 86. Ayrıca bkz: aşağıda, III.3.D..

68 Aktaran: Thomson (1940/1967), 209 veya Thomson (1955/1972), 227.

sonra bu Batı Avrupa feodalizminin bağrından kapitalizm gelişti ve yükselen burjuvazi, bir demokratik devrimde kövlülere önderlik ederek, feodalizmi yıktı. M.S. IV. - XVIII. yüzyılları kapsayan bu gelişmelere *benzer* bir süreci, M.Ö. XI. - VI. yüzyıllar arasında Eski Yunan yaşamıştı. Yunanistan'ın da bu yüzyıllar arasına sığan bir kabile toplumu aşaması vardı; sonra bir topraklı aristokrasinin hâkimiyetinde proto-feodal ilişkilerin gelistiği bir dönemi vardı: sonra bu topraklı aristokrasinin ilkel bir çesit demokratik devrimle yıkılısı vardı[69]. Ama Batı Avrupa'nın Roma-sonrası tarihi ile benzerlik, burada bitmektedir. İngiltere'deki 1640 ve Fransa'daki 1789 devrimlerinden sonra Batı Avruna'ya, *serbest işgücü piyasasına* dayalı bir pazar için üretim sistemi (yâni kapitalizm) hâkim oldu. M.Ö. VI. yüzyıldan sonra Atina'da ve diğer bazı Yunan sehir-devletlerinde doruğuna yaklasan Antik meta ekonomisi ise, *köleliğe* dayalıydı. Veri üretici güçler düzeyinde, toplum kölelerle hür vatandaslar arasında ikiye bölünmüş olduğu ve kol emeği yalnızca kölelerin işi olarak kaldığı sürece, bu Antik meta üretiminden doğrudan doğruya kapitalizme ulasmak olanaksızdı[70].

Kaldı ki, Eski Yunan şehir-devletlerini çok hızlı bir iç evrime iten koşul —bu sehir-devletlerin çokluğu ve birbirlerinden bağımsız varlığı— M.Ö. VI.-V. yüzyıllardan itibaren artık bu sehir-devletlerinin ticarî gelismesinin ve yeni pazarlar bulmalarının önüne büyük bir engel olarak çıkıyordu. Birbirleriyle sürekli olarak boğusan ve hiçbiri diğerlerini kesinlikle altedip istikrarlı bir merkeziyet sağlayamayan Eski Yunan sehir-devletleri, bu yüzden M.Ö. V. yüzyıldan sonra giderek zayıfladılar. Sonunda, kuzey sınırlarında savaşçı ve yarı-kabilesel bir krallık kurmuş olan Makedonyalıların

69 Bu tanımın savunusu ve benzerliğin sınırları için, tekrar bkz: Thomson (1955/1972), 208-209.

70 Bkz: aşağıda, III.3.C. ve dipnot 103.

istilâsına uğradılar[71]. Makedonyalılar Yunan şehir-devletlerine boyun eğdirdikten sonra Doğu'ya, Asya'ya yöneldiler ve III.1.'in sonunda belirtmiş olduğumuz gibi, zaten içten içe çürümüş olan Pers İmparatorluğunu yıkarak Hindistan'a ulaştılar[72]. Bu fetihlerin en önemli sonucu, *Orta Doğu bölgesinin tamamen Akdeniz ticaretinin yörüngesine girmesi oldu*[73].

Aslında Eski Yunan şehir-devletleri, daha köleci üretimin *ekonomik* sınırlarına varmadan, *siyasî* bakımdan zayıflamış ve Makedonya hâkimiyetine boyun eğmişlerdi. Köleci üretimin kendisi, henüz gelişme olanaklarını tüketmemişti ve Akdeniz ticaretinin kapsamının İskender'in seferleri sayesinde genişlemesi, bu meta üretimi tipine ikinci bir şans tanıyordu. İşte Roma uygarlığı, bu temel üzerinde yükseldi, köleci üretimi doruğuna ulaştırdı, onun bütün ekonomik olanaklarını tüketti ve artık bir üçüncü köleci üretim dalgası yaşanmaksızın, Antik Çağın yerini Ortaçağa bırakmasıyla noktalandı.

III.3. Köleci Uygarlığın Doruğu: Roma

Basit Ekonomi Politik elkitaplarından bir veya bir-

71 Thomson (1973), 51 veya (1973/1978), 57; Thomson (1974/1976), 78. Yunan sitelerinin çıkışsız çöküşü ve bu ölen âlemden el-etek çekme arzusunun Epikür materyalizmine yansıması konusunda, bkz: Thomson (1940/1967), 368 - 369; Thomson (1955/1972), 314; Selik (1973), 45 - 46. Makedonya hâkimiyetinin her şehirde hür yoksulların ve kölelerin korkusu içindeki zengin sınıf tarafından desteklenmesi için, bkz: aynı eser, 329. Makedonyalıların, henüz kalabalık bir hür köylülüğe dayalı olmaktan gelen toplumsal üstünlükleri için, bkz: aynı yerde; ayrıca, aynı eser, 16.

Ayrıca bkz: Mansel (1971), 395-407; Anderson (1974), 45 - 46.

72 Bu büyük serüven için, bkz: Fox (1980); Mansel (1971), 433 - 458.

73 Thomson (1955/1972), 329 - 330; Thomson (1973), 51 veya (1973/1978), 57.

kaç tane okumuş olan çoğu insan, Roma toplumunun sadece iki sınıftan: köle sahiplerinden ve kölelerden oluştuğu izlenimini aklında tutar. Kölelik olgusunun, Eski Yunan'dakinden de çok daha fazla olmak üzere, Roma uygarlığının *tümüne* damgasını vurmuş olması nedeniyle, bu izlenimi doğal karşılamak gerekir. Ne var ki, *başlangıçta* Roma'nın ekonomik-toplumsal yapısı, hiç de böyle değildi. Hepsi hür vatandaşlar olan irili ufaklı toprak sahiplerinden ve zanaatkârlardan oluşan, yarı-kabilesel, tarımcı ve savaşçı bir topluluktu bu. Tıpkı Ege kıyısındaki Yunan şehir-devletleri için olduğu gibi, bu topluluğun da önünde geniş deniz ticareti olanakları uzanıyor; üstelik bu ticaret alanları askerî yayılma (fütuhat) için, Yunanistan'ın ve Ege havzasının arzettiğinden de elverişli koşullar taşıyordu. Bu ortamda, sözkonusu toprak sahipleri (çiftçiler) ve zanaatkârlar kitlesi, hızlı bir iç kutuplaşma geçirdi. Ayrıca, iktidarı ellerinde tutan büyük toprak sahipleri, zanaatkârların saflarından yükselen tüccar sınıfının taleplerine karşı, dışa dönük yayılma sayesinde bu iktidarı korumayı da başardılar. Dolayısıyla köleci üretimin asıl büyük yaygınlaşması, Eski Yunan'da olduğu gibi tüccarların yönettiği bir demokratik devrimin değil, Akdeniz kıyılarını kucaklayan ve Akdeniz havzasının ticarî bütünlüğünü sağlayan bir dünya imparatorluğunun adım adım kurulmasının sonucu oldu. Eski Yunan'da, M.Ö. VI. yüzyılda iktidarı ele geçiren tüccar sınıfının *sonradan* köle sahipliği ile toprak sahipliğini kendi şahsında birleştirmesine karşılık, Roma şehir-devletinin ilk topraklı aristokrasisi, yönetimi elinden bırakmaksızın hem toprak sahibi, hem köle sahibi, hem de tüccar ve tefeci bir sınıf haline geldi. Bu sınıfın yönettiği Akdeniz İmparatorluğunun kucakladığı geniş pazar, İmparatorluğun «çevre»sinden («periferi»den) ucuz köle temin eden ve muhtaç olduğu mahreçleri gene o «periferi»de bulan büyük çaplı köle-

ci üretimin, Eski Yunan'da olduğundan da geniş ve derin bir şekilde gelişmesini sağladı. Eski Yunan'dan farklı olarak, köleci üretimin madenler ve zanaat üretimiyle sınırlı kalmayıp[74] tarıma da hâkim olması, eski İtalyan hür köylülüğünün ekonomik yıkılışını Attika yarımadasının hür köylülüğünün yoksullaşmasından çok daha kesin bir şekilde tamamladı. Böylece ortaya, topraklarını ve üretim araçlarını tamamen yitirerek üretimden kopmuş, hazır yiyici, büyük köle kitlesiyle herhangi bir birleşmeye yönelmesi imkânsız bir şehir plebleri güruhu çıktı. Bu sürecin diğer yüzü, bu eski hür çiftçilerin elden çıkardıkları bütün toprakların büyük köle sahiplerinin elinde toplanması (köleci toprak temerküzü) ve bu *latifundium*'ların her birinin, çok sayıda kölenin çalıştırılmasıyla, pazar için üretim yapmasıydı. Hür vatandaş kitlesinin mülksüzleşmesi iç pazarı yokettiğinden, ucuz köle kaynakları tükendiğinde ve Akdeniz pazarının bütünlüğü barbar istilâları tarafından parçalandığında, bu çarpık ve sağlıksız ekonomik yapının da sonu gelmiş oldu. Roma'nın son dönemlerinde, artık tamamı köle emeğiyle işlenemez hale gelen *latifundium*'larda, yeniden yarı-feodal diyebileceğimiz ilişkiler belirmeye başlamış bulunuyordu. Bu sürecin bütünü içinde toprak mülkiyetinin geçirdiği karmaşık değişikliklere ve bu değişikliklerin Roma uygarlığının yükselişi ve çöküşü üzerindeki belirleyici etkisine bakan Marx, «Roma'nın gizli tarihinin, Roma toprak mülkiyetinin tarihi olduğunu» kaydetmektedir[75].

74 Thomson (1955/1972), 204 - 205'in, köle emeğinin bütün üretim dallarını sardığı Grek sitelerinin köleci toplumun doruğunu ifade ettiği yolundaki kanısının, bu açıdan düzeltilmeye muhtaç olduğu inancındayız. Bkz: yukarıda, dipnot 65. Ayrıca krş: Anderson (1974), 38, 59-60, 62.

75 Marx (1867/1967), 82, dipnot; Marx (1867/1975), 103, dipnot 34. İkinci kaynaktaki Alaattin Bilgi çevirisinde, «secret history»nin neden «gizemli tarih» diye karşılandığını anlayamadık; Marx, alışılagelmiş vakanüvisliğin vurguladığı diplomatik-siyasî olayların ardındaki (sosyo-ekonomik) öz'den, «gizli» diye sözediyor; bu bağlamda, «gizemli» (mis-

Şimdi, kısaca özetlediğimiz bu gelişme çizgisinin ayrıntılarına eğilebiliriz.

III.3. A. Roma Kabile Sistemi

Bütün ilkel halklar gibi Romalılar da henüz bir siyasî toplum kurmadan önce, bir kabile konfederasyonu olarak örgütlenmiş bulunuyorlardı. Bu kabile konfederasyonu, Irokua'larınkinden daha ileri bir toplumsal aşamayı temsil ediyordu. «Populus Romanus» (= Roma halkı) denilen Roma kabile konfederasyonu, Morgan'ın gösterdiği gibi, Aztek konfederasyonunun Meksiko şehrini kurduğu sıradaki durumuna çok benziyordu[76]. Klanın bağrında özel mülkiyet çekirdeklerinin belirmiş olmasının yanısıra, bu «Populus Romanus» artık Irokua'larda görüldüğü gibi kabile yapısını geçmişten beri sürdüregelen doğal bir birlik değil, heterojen unsurların özellikle yeni yerleşme merkezini (Roma'yı) yaratmak için iradî olarak bir araya gelmelerinden doğmuş olan; bu anlamda yarı-yapay bir kuruluştu[77]. «Populus Romanus» henüz devlet değildi; fakat klan mensubunun vatandaşa ve kabile sisteminin devlete *dönüşmek üzere olduğu* kritik ânı yansıtıyordu.

Bu kabile konfederasyonunun kademeleri, aşağıdan yukarı doğru sırasıyla *gens, curia, tribus* ve *populus* adlarını alıyorlardı. *Gens,* klandı; her *curia* (= frat-

tik) olan bu öz değil, olsa olsa onu gizleyen fenomenal örgü olabilir.

Aşağıdaki ayrıntılı anlatımda, daha çok Thomson (1949/1965) ve (1949/1983)'ü izleyeceğiz; bunların yanısıra, bkz: Thomson (1973), 51 - 52 veya (1973/1978) 57 - 58'deki kısa özet; Anderson (1974), dördüncü bölüm; Engels (1884/1967) veya (1884/1968), altıncı bölüm; Grant (1969), 9., 10., 11. bölümler; Selik (1973), 47 - 62; Sevig (1953), 11 - 42.

76 Thomson (1949/1965), 100 veya (1949/1983), 106. Amerika tarihinin dönemleştirilmesi için, bkz: Şenel (1982a).

77 Thomson (1949/1965), 101 - 102 veya (1949/1983), 106 - 107. Bkz: yukarıda, dipnot 61.

ri) 10 *gentes*'den, her *tribus* (= kabile) 10 *curiae*'den (yâni 100 *gentes*'den) oluşuyordu. Böylece Populus Romanus'u meydana getiren üç kabile (Ramnes, Taties, Luceres), 30 *curiae*'yi ve 300 *gentes*'i kucaklıyordu. «Atina kabile konfederasyonu» gibi bu da, biraz fazla düzgün ve matematiksel olmasından, doğal değil formel bir kuruluş olduğu sonucunu çıkartabileceğimiz bir örgütlenmeydi. Bununla beraber, kabile toplumunun özü —«Atina kabile konfederasyonu»ndan farklı olarak— burada hâlâ yaşıyordu. Her kabilenin kendi şefi, her *curia*'nın kendi tapınağı ve *curio* denilen rahibi vardı. *Comitia curiata*, klanlar toplantısıydı; bu toplantıya, silâh taşıyan tüm erkekler katılırdı. *Comitia curiata*'da oylama *curiae*'ye göre yapılırdı, yâni her bireyin değil, her *curia*'nın bir oyu vardı ve bu oyun ne yönde kullanılacağını, o *curia*'ya mensup klanlar önceden kendi aralarında çoğunluk oyuyla tayin ederlerdi. Pratikte bu, *Comitia curiata*'nın iradesinin, daha ziyade varlıklı ve soylu klan veya ailelerin arzuları yönünde tecelli etmesi sonucunu veriyordu. Yabancıların Populus Romanus'a kabul edilmesi, vatandaşların bir aileden diğerine kaydedilmesi gibi bütün meseleler, *Comitia curiata*'da karara bağlanıyordu. Ayrıca *Comitia curiata* kendi içinden bir baş rahip *(curio maximus)* seçerdi ve fratri rahipleri *(curiones)*, bu baş rahibe bağlı bir kutsal konsey oluştururlardı. *Comitia curiata* daha sonraki Halk Meclisi'nin ilk ve nisbeten bozulmamış şeklini meydana getiriyordu. Roma konfederasyonunun en yüksek organı ise, *Senatus* denilen ve bu isimle varlığını bütün Roma tarihi boyunca sürdürecek olan İhtiyarlar Meclisi idi. Başlangıçta *Senatus*'a sadece klan şefleri *(principes gentium)* giriyordu. Bunlar, klanların en zengin ve itibarlı ailelerinden seçiliyorlar ve artık belirgin bir aristokrasi meydana getiriyorlardı[78]

73 Thomson (1946/1955), 95 - 96 veya (1949/1983), 101 - 102.

Görüldüğü gibi Roma kabile konfederasyonunda, bir adım sonra ortaya çıkacak olan devletin yönetim organlarının çekirdekleri (embriyonik şekilleri), İrokua' larda olduğundan çok daha fazla belirginleşmiş bulunuyordu. Bunun temelinde, Roma *gens*'inin bağrında özel mülkiyetin ve toplumsal farklılaşmanın çok daha gelişmiş olması yatıyordu. Her Romalının üç ismi vardı: *Praenomen, nomen, cognomen.* Bunlardan birincisi, kişisel veya küçük ismini ifade ediyordu; ikincisi, mensup olduğu *gens*'i (klanı), üçüncüsü de o gens içinde hangi *familia*'ya dahil olduğunu gösteriyordu. Örneğin bizim kısaca Sezar veya Jül Sezar olarak tanıdığımız ünlü Gaius İulius Caesar, «İulia» *gens*'inin «Caesar» *familia*'sına mensup Gaius idi[79]. *Familia,* klanın bir altbölümü ve onun bağrında adım adım daralarak belirirken klanı parçalamakta olan ataerkil aile ocağıydı; başka bir deyişle, Moğol *obox*'unun bağrında *ayil,* Yunan *demos* veya *genos*'unun bağrında *oikos* ne ise, Roma *gens*'inin içindeki *familia* da oydu. Su farkla ki, Roma *familia*'sı, gerek *ayil*'e ve hattâ gerekse *oikos*'a göre özel mülkiyetin daha yüksek bir gelişme düzeyini içeriyordu. Daha Roma yeni kurulurken bile, taşınabilir mallar tamamen özel mülkiyetin, yâni *familia* mülkiyetinin konusuydu. Öte yandan toprak, kısmen topluluğa, kısmen klana, kısmen de *familia*'ya aitti. Populus' un bütününe ait olan toprağa, *ager publicus,* (= kamu toprağı) deniyordu[80]. Gerek bu *ager publicus,* gerekse

79 Thomson (1949/1965), 92, 93 veya (1949/1983), 98, 100.

80 **Oikos-familia** karşılaştırması için, bkz: Thomson (1949/1965), 110 veya (1949/1983), 120.

Roma'da başlangıçta mevcut çeşitli, içiçe geçen mülkiyet biçimleri hakkında, bkz: Engels (1884/1967), 172 - 173 veya (1884/1968), 548. **Ager publicus** için, bkz: Sevig (1953), 12 v d.; Tahiroğlu (1981) 17 v d.. İlkel mirî mülkiyetin evrenselliği konusunda, bkz: yukarıda, II. bölümde, dipnot 101, dipnot 168. Bu bakımdan, Osmanlı toplumundaki mirî mülkiyet benzersiz (**sui generis**) bir kategori değildir; onun özgüllüğünü,

(hızla ortadan kalkmakta olan) klan toprakları, geçmişteki kollektif mülkiyetin kalıntısı olmakla beraber, her ikisi de fiiliyatta hızla şeller aristokrasisinin denetimine girmekteydi. Varlıklı ve soylu *familiae*'nin, Populus'un ve sonra devletin yönetici organlarındaki hâkimiyeti sayesinde *ager publicus*'un dağıtımını ve kullanımını giderek ele geçirmesinin yanısıra, asıl hızla gelişen toprak mülkiyeti kategorisi, *familia*'nın mülkiyetiydi. Yunan *oikos*'unda, toprağın *oikos* içinde nesilden nesile veraseten intikalinin sağlanmış ama *oikos* mülkünün *oikos* dışına (kanbağı dışına) temlik edilebilmesinin (*alienation*) belli ölçülerde kısıtlanmış olmasına karşılık, Roma *familia*'sının mülkiyeti *familia* dışına da serbestçe temlik edilebiliyordu[81]. İncelediğimiz başlangıç döneminde, tipik Roma *familia*'sı, duruma göre büyük veya küçük olabilen bir toprak parçası üzerinde çiftçilikle uğraşıyordu. Tipik Roma *pater familias*'ı (aile reisi), bu ataerkil aile ocağı ekonomisinin yöneticisi durumundaydı, yani bir küçük veya büyük çiftçiydi. *Pater familias*'ın yanısıra, ataerkil aile ocağına *(familia*'ya), a) karısı, b) evli olsun-olmasın oğulları, c) evlenmemiş kızları, d) oğullarının oğulları ve oğullarının evlenmemiş kızları dahildi. Ataerkil düzen hâkim olduğundan, aile reisinin kızları ve oğullarının kızları, evlendiklerinde kocalarının *familia*'sına ve *gens*'ine katılıyorlardı. Önemli bir nokta sudur: Yukarıdaki yakın akrabaların yanısıra, e) *familia*'ya ait köleler, f) *clientes* denilen ve aile reisinin himayesi altında olup buna karşılık bazı hizmet yükümlülüklerini yeri-

M.S XIV. yüzyılda yeni tesis ediliyor olması, yani Osmanlı feodalizminin gecikmisliği ve bireysel mülkleşmeye karşı nisbeten güçlü direnci; tersten ifade edersek, Roma'nın özgüllüğünü, bu *ager publicus*'un olağanüstü hızlı aşınması ve dağılması meydana getiriyor. Bkz: aşağıda IV., V., VI. bölümler.

81 Tekrar bkz: Thomson (1949/1965), 92 - 93, 110 veya (1949/1983), 98 - 99, 120.

ne getiren bazı kişiler de *familia*'nın kapsamına giriyordu. Başka bir deyişle, klanın bağrında beliren ataerkil aile ocağı ve bu ocağın mülkiyeti, başından itibaren gerek köleliğin ilkel şekillerini *(familia*'ya ait ev köleleri şeklinde), gerekse serfliğin iklel şekillerini (proto-feodal diyebileceğimiz bağımlılık ilişkileri içinde olan *clientes*'in şahsında) beraberinde getiriyordu. Bunlardan hangisinin ön plana çıkacağını, baska yerlerde olduğu gibi İtalya'da da, Populus Romanus'un içinde bulunduğu tarihî ve coğrafî koşulların *bütünü* belirleyecekti.

Eski Yunan'da olduğu gibi Roma'da da baslangıçta, toprağa dayalı bağımlılık ilişkileri daha hızlı gelişecek gibi gözüküyordu. Populus Romanus'un küçük bir adım ötesinde yer alan ve artık devlet olan Roma Krallığı döneminde olsun, onu izleyen Roma Cumhuriyeti yeni kurulduğunda olsun, toplumsal-ekonomik gelişmeler ilkönce bu yöndeydi. Roma Cumhuriyetinin ilk aşamalarında, Bu Cumhurivetin vatandasları iki sınıfa ayrılıyordu: Patriçiler ve Plepler. Bunlardan Patriçiler, daha Populus Romanus döneminde yönetime hâkim olmaya basladıklarını gördüğümüz varlıklı ve soylu aile *(familia)* reisleri ve klan sefleri zümresinin devamıydılar. Plepler ise, Roma kabile konfederasyonunun tabanında yer almış olan aile ve klanlardan geliyorlardı. Esas iktidar organı olan Senatoya, sadece Patriciler girebiliyorlardı. Keza Konsüller de valnız Patriçiler arasından seçiliyordu. Gerçi Halk Meclisi (eski *Comitia curiata*'nın devamı), Pleblerin nisbeten daha fazla, seslerini duyurabildikleri bir yerdi ve bu Meclis, Senatonun çıkardığı yasalar ve kararlara karşı

82 Engels (1884/1967), 85 veya (1884/1968), 496-497; Thomson (1949/1965), 92 veya (1949/1983), 98; Selik (1973), 52; Sevig (1953), 8 - 9, 17.

Yunanistan ve Roma'nın kabile-sonrası ama kölecilik-öncesi, küçük üretime dayalı dönemi hakkında Marx'ın gözlemi için bkz: yukarıda, dipnot 55.

şeklen veto hakkına sahipti. Bununla beraber, gelenekler ve Halk Meclisindeki *(curiae'*ye göre) oylama sistemi, Plep çoğunluğunu etkisiz kılmaya yetiyordu. Devlete ait *(ager publicus*) mera ve çayırların kullanım hakkı, pratikte sadece Patriçilere aitti. Yeni topraklar fethedildiğinde, bu toprakların dağıtımından aslan payını gene Patriçiler alıyordu[83]. Roma'nın komşularıyla sık sık giriştiği savaşlar, Pleplerin üzerindeki ekonomik baskıların ağırlaşmasının bir diğer kaynağıydı. Eski kabile toplumunun bir kalıntısı olarak, ordu hâlâ bir vatandaşlar ordusuydu; yâni her yetişkin erkek savaşa gitmekle yükümlüydü ve silâh, techizat, vb. masraflarını kendisinin karşılaması gerekiyordu[84]. Büyük topraklara sahip olan Patriçiler bu yükün altından kolayca kalkarken, küçük çiftçiler hem bu masrafları zor karşılıyor, hem de uzun seferler nedeniyle topraklarına bakamıyorlardı. Dolayısıyla Patriçilere veya Patriçi olmayan tefeci-tüccarlara borçlanmak zorunda kalıyorlardı. Kabile toplumu aşamasını yeni geride bırakmış bütün toprağa dayalı uygarlıklarda (Babil'de: Solon reformları öncesinde Eski Yunan'da[85]) olduğu gibi Roma Cumhuriyetinde de çok ağır bir borçlar kanunu yürürlükteydi. Borçlarını ödeyemeyenler, alacaklıları tarafından hapsedilmek ve aileleriyle birlikte köle olarak satılmak tehlikesiyle karşı karşı-

83 Sevig (1953), 14 - 15; Selik (1973), 49; Scullard (1970), 520a; Anderson (1974), 55 v.d.; Tahiroğlu (1981), 27.

84 Anderson (1974), 56, 69 - 61; ayrıca bkz: Baumer ve Marshall (1970), 218 - 219; Montross ve editörler (1970), 605 - 606; Sevig (1953), 17 - 18. İlk üç kaynakta belirtildiği gibi, benzeri bir durum Yunan sitelerinin hoplit'leri için de geçerliydi.

85 Örneğin bkz: Thomson (1955/1972), 15 - 16; Selik (1973), 16 - 18. Bronz Çağındaki borç köleliği için, bkz: Şenel (1958); Tosun ve Yalvaç (1975). Genel olarak ticaret sermayesi ve Antikite'deki rolü konusunda, bkz: Marx (1894/1967) XVI - XXXV bölümler; Thomson (1973), 23 - 27 veya (1973/1978), 29 - 34. Ayrıca bkz: yukarıda, dipnot 55.

yaydılar[85]. Plepleri sürekli olarak yoksullaştıran ve çeşitli biçimlerde Patriçilere bağımlı kılan bu koşullar, küçük çiftçilerin tepkisiyle karşılaşıyordu.

Bu nedenle Cumhuriyetin ilk iki yüz yılı, Plep ile Patriçi arasındaki yoğun mücadelelere tanık oldu. Bu mücadeleler sonucu, ilkönce M.Ö. 451'de, Plepleri koruyucu bazı tedbirler getiren On İki Levha Kanunları çıkartıldı. M.Ö. 367'de kabul edilen bir diğer kanunla, hiçbir yurttaşın 500 akr'dan (yaklaşık 2200 dönüm) fazla kamu toprağını elinde tutamayacağı veya kamuya ait meralarda 500'den fazla koyun veya büyük baş hayvan otlatamayacağı hükme bağlandı. Bu kayıtlar, *ager publicus*'tan küçük çiftçilerin de yararlanmasını ve böylece küçük çiftçilerle büyük toprak sahipleri arasındaki uçurumun daraltılmasını sağlamaya yönelikti. Nihayet M.Ö. 287'de, Halk Meclisi'nden Pleplerin oylarıyla çıkan kararları Senatonun veto etme yetkisi de kaldırıldı[87]. Ne var ki bütün bunların sonucu, Pleplerin eşitliğe kavuşması olmadı. Bu mücadeleler sürerken bir kısım Pleplerin giderek zenginleşmesi, eski Patriçi soylularıyla yeni zengin Pleplerden oluşan bir soylu-varlıklı sınıfın ortaya çıkmasına yol açtı. Bu sınıfın sadece bir kesiminin (eski Patriçilerin) Senatoya girme ayrıcalığını ellerinde bulundurması, yeni zengin Pleplerin ise *henüz* bu haktan yararlanamamaları, artık tâli bir noktaydı. Şimdi mücadele, eski toprak soyluları ve yeni para sovlularından olusan bu biraz değişmiş hâkim sınıf ile, Pleplerin yükselemeyen, yoksullaşmaya devam eden büyük kitlesi arasında sürüyordu.

Ancak, Roma'nın ilkönce kendi şehir sınırları dışına ve sonra İtalya dışına yayılarak Akdeniz havzasının

86 Beer (? /1965), 80; Momigliano (1970), 512a; Selik (1973), 49.

87 Selik (1973), 48 - 50. Ayrıca bkz: Anderson (1974) 54a Beer (? /1965), 79 - 81; Momigliano (1970), 511 - 513; Sevig (1953), 20 - 22.

tek hâkimi haline gelmesi, bu gelişme çizgisini alıp bambaşka bir yöne çeviriverdi.

III-3. B. Şehir Devletinin Bir Dünya İmparatorluğu Oluşu

Engels, kabile toplumunun ileri, devlete geçmeye yakın aşamalarını «askerî demokrasi» olarak nitelendirir. Nüfus artışının toprak sınırlarını zorlaması nedeniyle, savaş (= diğer toplumlarla çatışma) artık en büyük ortak faaliyet, «bir çeşit sanayi» haline gelmektedir. Savaşlar, esir alınan insanları, fethedilen toprakları ve tâbi kılınan halkları beraberlerinde getirerek özel mülkiyetin gelişmesini ve toplumsal farklılaşmayı hızlandırırlar. Köleler, topraklar ve tâbî kılınan halklardan alınan vergiler, giderek yağmadan aslan payını alanların elinde toplanır[88]. *Eğer* ticaret ve piyasa için üretim olanakları büyükse, bu çözülüş, *köle emeğine dayalı meta üretiminin* gelişmesi yönünde olacaktır. Barbarlıktan uygarlığa bu tip geçişin birinci örneği Eski Yunan, ikinci örneği Roma'dır. Yalnız, Eski Yunan şehir-devletlerinden farklı olarak Roma, bu geçişi ikinci bir devrim, tüccar sınıfının topraklı aristokrasiye karşı gerçekleştirdiği bir ilkel demokratik devrim olmaksızın, belli bir iç başkalaşıma uğrasa da özünde hep aynı kalan o ilk topraklı aristokrasinin yönetimi altında yaşamıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi bunun nedeni, Roma'nın içinde bulunduğu koşulların dışa doğru yayılma açısından çok elverişli olması, dolayısıyla içteki sınıf mücadelesinin Eski Yunan'da olduğu kadar şiddetlenmemesidir[89].

88 Engels (1884/1967), 230 - 231 veya (1884/1968), 581. Ayrıca bkz: Perinçek (1976), 19 - 20, 66 - 67. Daha önceki bir değinme için, bkz: yukarıda, II. bölümde, dipnot 58. Ayrıca bkz: Berktay (1983), 76.

89 Thomson (1955/1972), 184; Thomson (1973), 51 veya (1973/1978),

Dışa dönük yayılmanın içteki sınıf mücadelesini yumuşatıcı etkileri, Roma'da daha Cumhuriyetin ilk iki yüz yılında, yukarıda sözünü ettiğimiz Patriçi-Plep çatışmaları döneminde başlar. Roma, M.Ö. IV. yüzyılda Orta İtalya'ya, M.Ö. III. yüzyılda da bütün İtalya'ya hâkim oldu. Bu gelişme, Pleplerin üst kesiminin zenginleşerek soylu Patriçilere katılmasının önemli nedenlerinden biridir. Aynı yüzyılın ortalarında —M.Ö. 241'de— Akdeniz'e egemen olmak için Kartaca ile Roma arasında yapılan savaşlardan ilkiyle birlikte, Roma tam anlamıyla emperyalist dönemine girdi[90]. Yaklaşık yüz yıl sonra, M.Ö. 146'da, Roma şehri, Sicilya, İspanya, Kuzey Afrika, Batı Anadolu, Yunanistan ve Makedonya'yı —kısacası, bütün Akdeniz çevresini— kucaklayan bir İmparatorluğun merkezi durumundaydı. Ne var ki bu yayılma süreci içinde, Roma'nın irili ufaklı hür çiftçilere dayalı eski üretim temeli de altüst olmuştu. Yayılmanın Roma ekonomisi üzerindeki etkilerini şöyle sıralayabiliriz:

1) Bu fütuhat, Sicilya ve daha sonra Kuzey Afrika gibi, İtalya'ya nisbeten yakın ve nüfusun nisbeten seyrek, tahıl üretimine elverişli arazinin nisbeten boş olduğu yörelerde, çok geniş toprakların Roma'nın yeni toprak ve para soylularının eline geçmesi sonucunu doğurdu. Bu bölgelerde büyük çaplı tahıl üretiminin gelismesi ise İtalya'ya bol miktarda ucuz buğday ithaline ve dolayısıyla İtalyan küçük çiftçisinin, zaten uzayıp giden savaşlarda kırılır ve borçlanırken, bir de bu yönden ağır bir ekonomik darbe yemesine yol açtı.

2) Bu fütuhat, Akdeniz çevresinin egemenlik al-

57. Ayrıca bkz: Anderson (1974), 53 - 59; Kautsky (1908/1972), 68 - 69.

90 Beer (? /1965), 82 v.d.; Grant (1969), 249 v.d.; Scullard (1970), 514 v.d.; Selik (1973), 51 v.d..

Roma'nın Kartaca'ya karşı avantajının, kalabalık hür köylü kitlesinde yattığı tesbiti için, bkz: Thomson (1955/1972), 184.

tına alınan eski uygarlıklarının birikmiş zenginliklerinin yağmalanması ve dolayısıyla Roma'da tefeci-tüccar sermayesinin bir kat daha güçlenmesi sonucunu doğurdu. Bu da keza bu tefeci-tüccar sermayesinin küçük çiftçiler üzerindeki malî tahakkümünün ağırlaşmasına katkıda bulundu.

3) Nihayet bu fütuhat, bir zamanlar Eski Yunan'daki korsan-tüccarların yaptığından çok daha büyük boyutlarda olmak üzere, Akdeniz havzasının her köşesinden Roma'ya muazzam bir köle akınını beraberinde getirdi. Egemenlik altına alınan eski uygarlıkların yağmalanması sayesinde elindeki nakit sermayeyi arttıran ve giderek tefeci-tüccar faaliyetlerine el atan eski ve yeni soylu toprak sahibi sınıf, bu sermaye birikimi sayesinde, İtalya'ya taşınan çok sayıda köleyi satın alıp istihdam etmek olanağını buldu[91].

Akdeniz çevresinden Roma'ya ucuz buğday akınının, eski uygarlıkların yağmalanan servetlerinin akınının ve ucuz köle akınının birleşik etkisinin Plepler açısından nihaî sonucu, İtalya'nın eski hür küçük çiftçi ekonomisinin çökmesi oldu. Ardı arkası gelmeyen fetih seferlerinin belkemiği, o görkemli askerî zaferlerin yaratıcısı olan «vatandaş ordusu»nun mensuplarından, uzak diyarlarda ölen binlercesinin dışında kalanlar, İtalya'ya döndüklerinde, uzun süreler için ayrı düştükleri topraklarının kendi haline terk edildiğini, binalarının yıkıldığını, bütün varlıklarının borç karşılığı satıldığını, ailelerinin dağıldığını gördüler. Veya, küçük ekonomilerini bir süre için can havliyle sürdürseler bile, ucuz köle emeğinin ezici rekabetine çok fazla dayanamadılar. Eski Pleplerin orta ve aşağı kesimlerinin toprakları, su veya bu yolla, her yandan mantar gibi türeyen *latifundium*'lara (*latus* = geniş + *fundus*

91 Anderson (1974), 61 - 65; Beer (? /1965), 82 - 85; Scullard (1970), 519a - 520a; Selik (1973), 52 - 54, 58 - 59; Sevig (1953), 14 - 26.

= malikâne; çoğulu: *Latifundia)* katıldı. Halkın «Kartacalılara yardım ettikleri» gerekçesiyle zorla mülksüzleştirildiği Güney İtalya'da, köleci toprak temerküzünün, *latifundium*'un zaferi, özellikle korkunç boyutlara ulaştı[92]. Böylece Eski Yunan'da esas olarak madenler ve zanaatlar ile sınırlı kalmış olan köleci büyük üretim, a) fethedilen alanın ve dolayısıyla tek merkez etrafında bütünleştirilen ihraç pazarının çok daha büyük olması; b) tefeci-tüccar sermayesi birikiminin çok daha yüksek boyutlara ulaşması; c) bu birikimin, büyük topraklı aristokrasinin elinde toplanması; d) yâni küçük üreticilerin, bu büyük topraklı aristokrasiye karşı bağımsız bir tüccar sınıfının önderlik ettiği bir devrime katılma olanağını bulamamaları gibi nedenlerle, Roma'da tarıma da kesinlikle hâkim oldu. Köleci üretimin girmediği kesim kalmadı. Yoksul ve mülksüzleştirilmiş vatandaş kitlesi ise, başlıca iki alternatifle yüzyüze geldi: Ya, hazır yemek, kışlada yatak ve yağmadan pay sağlayan *orduya temelli katılmak;* ya da, Roma şehrinde kalıp, artık bir dünya imparatorluğuna dönüşmüş olan şehir-devletinin ilk vatandaşlarının soyundan gelmenin verdiği hakla, *bedava ekmek dağıtımından yararlanmak.* Bu alternatiflerden birincisi, ordunun habire şişmesine; ikincisi ise, Antik Çağın o büyük garabetinin, *üretken olmayan proletaryanın* (şehir pleplerinin) saflarının kabarmasına yol açıyordu[93].

92 Anderson (1974), 61 - 62; Beer (? /1965), 84, Kautsky (1908/1972), 55, 57, 61 - 62; Scullard (1970), 520a; Selik (1973), 53, 54; Sevig (1953), 19 - 20.

Köle emeğine dayalı büyük plantasyonun, insan ile toprağın ilkel birliğine ne büyük bir tezat teşkil ettiğine ilişkin güzel bir anlatım için, bkz: Patterson (1979), 56. Ayrıca bkz: aşağıda, dipnot 106.

93 Marx ve Engels (1844 - 1845/1973), 149 veya (1844 - 1845/1977), 81. Ayrıca bkz: Kautsky (1908/1972), 55, 71 - 72; Selik (1973), 54, 57; Beer (? /1965), 84. Krş: yukarıda, dipnot 66.

III.3. C. Olgunluk Döneminde Roma Ekonomisine Toplu Bakış

Dolayısıyla M.Ö. II. - I. yüzyıllarda aldığı şekille Roma ekonomisinin üretim temelini, artık hemen tamamen köle emeği oluşturuyordu. Köle emeğinin kendine özgü niteliği, bu dönemde Roma toplumunun her alanına damgasını vuruyordu. Onun için herşeyden önce, bu kendine özgü nitelik üzerinde biraz durmalıyız.

Köleci üretimde, bizzat kölenin kendisi, bir üretim aracıdır. Köle, tıpkı bir öküz ya da eşek gibi, efendisinin malıdır. O, efendisinin mülkiyeti altında doğmuş bir «ev kölesi» *(domestic slave)* veya köle pazarında satın alınmış bir «menkul köle» *(chattel slave)* olabilir. Birinci halde bir kullanım değerini, ikinci halde ise bir değişim değerini ifade eder[94]. Ama her iki halde de köle, *emeğinin bütün ürününü*, hiçbir bölümünü alıkoymaksızın, efendisine teslim eder. Yâni üretim sırasında kendi gerekli tüketimini karşılayacak bir payı kendisi saklamaz; kendi sahsı efendisinin özel mülkü o'duğundan, ürettiği bütün ürünleri de efendisine verir. Ancak bu emek ürünlerinin bir bölümü, daha sonra efendisi tarafından, yaşaması için asgarî düzeyde gerekli tüketim araçları (günde bir-iki kap yemek, bir ot yatak, üzerine örtecek bir bez parçası) biçiminde kendisine geri verilir. Bu asgarî tüketim araçlarının verilmesi, asla efendi ile köle arasındaki bir sözleşmenin icabı değildir; üretim yapması için köleye verilen bir avans da değildir; köle, bu tüketim araçlarının miktarını belirleme, özellikle kendi çalışması sayesinde kendisine verilen bu miktarı arttırma olanağına sahip olamaz. Dolayısıyla köleci üretimde, işgünü içinde aslında kölenin sadece kendi tüketim araçlarının

94 Thomson (1973), 32 veya (1973/1978), 39. Ayrıca bkz: Thomson (1955/1972), 13 14, 15 - 16, 17. «ev kölelığı» hakkında, bkz: Kautsky (1908/1972), 50 - 52.

değerini (veya, kendi gerekli tüketimine eşit miktarda ürünü) yarattığı zaman bölümü bile, kölenin efendisi için çalıştığı bir bölüm olarak *gözükür*. Başka bir deyişle, kölelerin emeğinin tamamı, ödenmemiş emek *biçimine bürünür*[95]. Bu durum, gerek köle sahibi ve gerekse köle açısından, önemli ekonomik sonuçlar doğurur:

1) Köle sahibi açısından, köleci üretimin maliyetinin büyük kısmını, kölelere yaşadıkları ve çalıştıkları süre içinde verilen asgarî düzeydeki tüketim araçları toplamı değil, kölelerin ilk satın alma bedeli oluşturur. Başka bir deyişle, daha fazla köle çalıştırmanın bedeli, limitte, daha fazla köle satın almanın bedeline yaklaşır. Çünkü köle sahibi, kölelerine vereceği tüketim araçlarının miktarını kendi dilediği gibi belirleyebilir, hattâ isterse bu miktarı biyolojik asgarînin altına dahi düşürerek, kölelerini kısa zamanda eksik beslenme ve çok çalışmayla öldürebilir. Eğer yeni köle kaynakları bolsa, yâni ölenlerin yerine yeni köleleri oldukça ucuza satın alabiliyorsa, pratikte yapacağı da bu-

95 Marx (1867/1967), 539 - 540 veya (1867/1975), 572; ayrıca bkz: Thomson (1973), 32, 39 veya (1973/1978), 39, 45.

Köleci üretimin genel karakteri hakkında, ayrıca bkz: Chayanov (1924/1966), 13 - 14; Başar (1965), 84 - 85; Anderson (1974), 1. bölüm; Padgug (1976); Hindess ve Hirst (1977), 3. bölüm; Patterson (1979), özellikle 32 - 40. Bu sonuncu kaynaktaki, kölenin mutlak güçsüzlüğü ve efendinin tahakkümünün kesinliği fikri ile, krş: Thomson (1955/1972), 343'teki, köleci dönemin kozmogonisi tartışması - Thomson, herşeyi emrederek harekete geçiren tek bir ilâhî kudret fikrinin, bu gerçekliğin yansması olduğunu savunuyor... Patterson'un, «köleci **üretim tarzı**» diye birşeyin olmadığı, hattâ kapitalizmin a) köleliğe ve b) özgür emeğe dayalı iki ayrı varyantından sözedebileceği yolundaki görüşlerine ise, tabii katılamıyoruz; bunlar aslında yazarın, kapitalist üretim tarzının bilimsel analizini reddetmesiyle elele gidiyor. Kölecilikle kapitalizm arasındaki farklar için, şimdilik bkz: Marx (1867/1967), 541 - 542 veya (1867/1975), 574; Chayanov (1924/1966), 13 - 14. Ayrıca bkz: aşağıda, dipnot 102, 103, 120.

dur. Dolayısıyla köle sahibi (köleci işletmeci), emek verimliliğini arttırmak için yeni teknikler geliştirmek, kölelerine daha iyi bakmak, vb. gibi yöntemlerle —cari maliyetleri yükselteceklerinden— ilgilenmez; kârını arttırmanın esas çaresi olarak, daha fazla köle satın almayı, birim toprağa köle emeğini gitgide daha entansif bir şekilde uygulamayı ve mevcut kölelerine verdiği tüketim araçları miktarını mümkün olduğu kadar düşürmeyi görür[96].

2) Her halükârda, kölelerin yarattığı artı-ürünün tamamını köle sahipleri alır. Hattâ efendinin aldığı kısım, artı-ürünün gerçek boyutlarını aşıp, kölelerin gerekli tüketiminin bir parçasını da kemirebilir. Köle ise, ne kadar çalışırsa çalışsın, yarattığı artı-ürünün hiçbir bölümünü kendisine alıkoyamadığına, hattâ kendisine verilen tüketim araçları toplamının bile belki mutlak surette azaldığına tanık olur. Bu ise, a) giderek büyüyen köle kitlesinin, kendi ürettiği mallar için asla bir pazar olamayacağı; b) daha önemlisi, kölelerin üretimi geliştirmekten hiçbir çıkarları olamayacağı, onları daha çok ve daha iyi çalışmaya sevkedecek hiçbir *ekonomik* dürtünün bulunmadığı anlamına gelir. Gerçekten de yaptıkları işin sonuçlarıyla en küçük bir ilgileri bulunmayan köleler, efendileri tarafından ancak kırbaç ve silâh zoruyla çalıştırılabilirler. Demek ki köle

96 Buradaki bütün tesbitler için, bkz: Kautsky (1908/1972), 54. 57. 65; Weber (1919 - 1920; 1923/1950), 80 - 83. 132; Chayanov (1924/1966), 15; Hilton (1953/1978), 112 veya (1953/1970), 143 veya (1953/1974), 153 Thomson (1955/1972), 196 - 197. 332; Thomson (1973), 53 veya (1973/1978), 58 - 59. Ayrıca bkz: Marx ve Engels'ten naklen, Zagalov ve diğerleri (1970/1979), 77. Kölecilikle Antik Çağın teknolojik duraganlığı arasındaki ilişki hakkında, örneğin Anderson (1974)'ün klasik görüşlerine, White, Pleket ve Finley'den yola çıkan fakat çok inandırıcı olmayan bir itiraz için, bkz: Patterson (1979), 48 - 49 - inandırıcı değil diyoruz, çünkü yazar, teknolojik duraganlık kölelikten değil kölelerin bol ve ucuz olmasından geliyordu demek noktasına varıyor.

emeğinin bir yüzü, carî maliyetinin çok düşmesiyse, diğer yüzü de birim kole emeğinin çok verimsiz olmasıdır[97].

3) Her üretim tarzının bir temel problemi, «üretici sınıfı (emek gücünü) asgarî maliyetle ve içeride yeniden-üretme zorunluluğu»dur[98]. Oysa, ancak zorla çalıştırılabilen ve toplumsal üretimden çoğu zaman gerekli tüketimlerini dahi alamayan; üstelik hiçbir kişisel hukuka sahip olmayan, bedenleri sık sık başka efendilere satılan ve her yerde ahır koşullarında barınan kölelerin, bu *chattel slavery* (menkul kölelik) düzeyinde, evlenmeleri, çocuk yapmaları ve çocuklarını yetiştirmeleri hemen hemen imkânsız olduğundan, bu sınıfın kendi doğurganlığı olağanüstü düşüktür. Dolayısıyla, «köleci üretim tarzı, gelişmiş bir sınıf toplumu olmasına rağmen, bunu [= üretici sınıfın içsel yeniden üretimini] gerçekleştiremez»[99]; «bu toplumun dinamiğini, sistem dışında kölelerin *varlığı* sağlar: Emek gücü... toplum dışından temin edilir.»[100] Dolayısıyla köleci üretim tarzının, belli bir topluma (*hâkim* üretim tarzı olarak) damgasını vurması, sadece, o nisbeten organize uygar toplumun çevresindeki çok ilkel ve zayıf bazı halklar aleyhine müthiş yayılma olanaklarına ka-

97 Marx (1857/1967), 196, dipnotu veya (1857/1975), 221 - 222, dipnotu; Kautsky (1908/1972), 57 - 59 - 61; Weber (1919 - 1920; 1923/1950), 80-81, 83, 129; Barkan (1939-1940/1980), 664; Thomson (1955/1972), 196 - 197; Anderson (1974), 78 - 80

98 Akat (1977), 41.

99 Aynı yerde. Ayrıca bkz: Weber (1919 - 1920; 1923/1950), 80 - 83 129 - 129; Thomson (1955/1972), 196 - 197; Duby (1973/1974), 40; Cameron (1973/1977), 174; Anderson (1974), 76, 77, 77 - 78'de dipnot 36.

100 Akat (1977), 41; ayrıca bkz: Zagalov ve diğerleri (1970/1979), 79 daki şu Marx alıntısı «Köl pazarı, işgücü metaının sürekli olarak temini savaş, korsanlık vs. sayesinde sağlıyordu ve bu gasp pazar açısından, dolaşım sürcinin bir sonucu olarak değil, yabancı işgücünün, doğrudan fizik zoru sayesinde tabii mülk edinilmesi şeklinde belirleniyordu.» Patterson'un bu noktayı önemsememesi hayret vericidir.

vuştuğu mekânlarda ve bu olanaklar sürdüğü ölçüde gerçekleşebilir[101].

Köleci üretimin gerek efendiler, gerekse köleler açısından taşıdığı bu özellikler, özet olarak, a) bu emek türünün çok verimsiz olmasına, b) iç pazardaki tüketim talebinin üretim hacmine oranla çok kısıtlı kalmasına, c) bu üretim tarzında teknolojik gelişmenin son derece zayıf kalmasına ve üretici güçlerin gelişmesinin hemen tamamen köle sayısının artması şeklini almasına, d) temel üretici sınıfın yeniden üretiminde giderek büyüyen problemlerin doğmasına yol açmaktadır.

Nitekim, incelediğimiz dönemde Roma'da ve İtalya'da, madenlerde, zanaatlarda ve tarımda köle emeğinin entansif kullanımına dayalı büyük çaplı meta üretimi, muhtaç olduğu mahreçleri (ürünlerin paraya çevrilebileceği, yaratılmış değerin realize edilebileceği pazarları), ancak bütünlüğü ve içindeki ticaret yollarının güvenliği Roma ordusu tarafından sağlanan Akdeniz havzasının tamamında bulabilmektedir. Köleci büyük üretimden elde edilen kârlar gibi, Akdeniz kıyılarında yaşayan diğer kavimlerin yağmalanmasından elde edilen servetler de iki yüzyıl boyunca gayet istikrarlı bir şekilde hep Roma'ya akıyor, böylece bütün Akdeniz çevresinin ekonomik fazlası (artı-ürünü) bir tek şehirde merkezîleşiyor ve asalak Roma ile bu şehri besleyen geniş imparatorluk arasındaki çelişme, Konstantinopolis ile Bizans İmparatorluğunun tümü veya İstanbul ile Osmanlı İmparatorluğunun tümü arasındaki çelişmeden bile daha yüksek düzeylere ulaşıyordu.

Öte yandan, büyük çaplı köleci üretimden, diğer kavimlerin yağmalanmasından ve Akdeniz ticaretinden

101 Öncelikle, Bloch (1941/1971), 247. Ayrıca bkz: Kautsky (1908/1972), 64, 74; Weber (1919 - 1920; 1923/1950), 128; Chayanov (1924/1966), 15 - 16; Hoebel (1949/1968), 426; Thomson (1955/1972), 196 - 197. Keza bkz: yukarıda, dipnot 55.

elde edilip bir tek şehirde merkezîleştirilen bu ekonomik fazla (artı-ürün), *köleci üretimin yukarıda işaret ettiğimiz karakterinden* ve köle sahipleri sınıfına aşıladığı alışkanlıklardan *ötürü,* üretici güçleri geliştirmeye yönelik harcamalarda kullanılmamaktaydı. Bu artı-ürünün *bir bölümü*yle, Roma şehrinin habire şişen nüfusunun gerektirdiği su kemerleri, depo ve sarnıçlar, hamamlar ve geniş bir merkezî imparatorluğu yönetmek, orduyu hızla bir bölgeden başka bir bölgeye sevketmek için ihtiyaç duyulan köprüler ve yollar yapılıyordu. Artı-ürünün *bir bölümü*yle, imparatorların ve diğer yüksek yöneticilerin sarayları inşa ediliyor ve genel olarak Roma zenginlerinin dillere destan lüks ve sefahati karşılanıyordu. Artı-ürünün *bir üçüncü bölümü,* saflarının giderek şiştiğini daha önce gördüğümüz ordunun beslenmesine ve «en büyük müşterek iş» olmaktan hiç çıkmayan savaşları sürdürmeye ayrılıyordu. *Bir dördüncü bölüm,* Roma'nın kenar mahallelerini dolduran o mülksüzleşmiş şehir plepleri kitlesine bedava ekmek olarak dağıtılıyor ve Roma'nın gücünün doruğunda bu dağıtımdan günde 200,000 kişi yararlanıyordu. Nihayet bu artı-ürünün *beşinci bölümü,* gerek Roma zenginlerinin can sıkıntısını gidermek, gerekse bu üretken olmayan, istikrarsız plep kitlesini oyalamak için düzenlenen at yarışlarına, gladyatör dövüşlerine, vb. harcanırdı. Roma şehrinde hiçbir işin yapılmadığı, tamamen bu gibi eğlencelere hasredilmiş tatil günlerinin sayısı, Augustus'un ölümünde (M.S. 14) yılda 66 iken, Marcus Aurelius'un ölümünde (M.S. 180) yılda 135'e yükselmiş bulunuyordu! Köle emeğinin verimsizliğinin ve teknolojik gelişmenin zayıflığının yanısıra, (köleci üretim ilişkisinin niteliğinden kaynaklanan) bu israf da, üretici güçlerin gelişmesinin önüne büyük bir engel olarak çıkmaktaydı. Ticarete ve köleci üretime dayanarak büyüyen Antik tefeci-tüccar sermayesi, bir noktadan sonra ya âtıl ser-

vetler halinde yığılıyor ya da yukarıdaki şekillerde kendi kendisini yıyip bitiriyor; bu Antik meta üretiminin gelişmeye devam ederek kapitalizme dönüşmesi mümkün olamıyordu[102].

Şüphesiz bu dönüşümün önündeki en büyük engel, doğrudan doğruya köle emeğinin kendisiydi, yâni insan emeğinin özgür olmamasıydı[103]. En gelişmiş şekli Roma'da görülen köleci meta üretiminde, meta mübadelesi ve para ilişkileri madencilik, zanaat ve tarım *ürünlerini* kapsamakta; madenlerin, imalathanelerin ve *latifundium*'ların *içine*, dolayısız üreticiler ile onları çalıştıranlar arasındaki *ilişkiye* nüfuz edememekteydi. Çünkü doğrudan üreticiler, köle durumundaydılar; kendi şahısları bir defaya mahsus olmak üzere bir meta (bir değişim değeri) olarak köle sahiplerine satılıyor, fakat o andan sonra —özgür olmadıklarından— *işgüçlerini* bir meta olarak kendilerini çalıştıranlara satmaları ve yeniden-satmaları sözkonusu olmuyordu. Dolayısıyla bu köleci üretim tarzında, meta üretimi ve

102 Selik (1973), 58 - 59, 60. 61. Ayrıca bkz: Kautsky (1908/1972), 65, 68 - 70; Thomson (1955/1972), 333; Marx ve Engels'ten naklen, Zagalov ve diğerleri (1970/1979), 80; Anderson (1974), 68 - 69.

103 Bu tesbit ve aşağıdaki tahlil için, öncelikle bkz: Hilton (1953/1970), 143 veya (1953/1974), 153 veya (1953 (1953/1978), 112; Thomson (1955/1972), 338.

Marx'ın kapitalizmi, bizzat işgücünün meta haline geldiği bir meta üretimi sistemi olarak tanımlaması için, bkz: Marx (1867/1967), 170, dipnotu veya (1867/1975), 194, dipnotu. Özgür emeksiz bir «Antik kapitalizm»den sözeden yazarların, özellikle Roma tarihi uzmanı Mommsen'in eleştirilmesine örnekler için, bkz: Marx (1867/1967), 168, dipnotu veya (1867/1975), dipnotu; Marx (1894/1967), 327, 787; Thomson (1955/1972), 189 - 191; Hobsbawm (1964), 59. Hepsini toparlayıcı bir teorik tartışma için, bkz: Dobb (1947/1963), 1 - 32.

Köleci meta üretimi ile kapitalist meta üretimi arasında çeşitli karşılaştırmalar için, bkz: Marx (1894/1967), 30, 384 v.d.; Kautsky (1908/1972), 63 - 64; Weber (1919 - 1920; 1923/1950), 128 v.d.; Thomson (1955/1972), 207.

Ayrıca bkz: yukarıda, dipnot 70; aşağıda, V.2..

mübadelesi ilişkileri ilkel kabile toplumunda olduğundan veya feodal sistemin başlarında olacağından çok daha yaygın olmakla birlikte, işgücünün kendisinin bir meta haline geldiği ve kapitalist-işçi ilişkisinin de parasal bir ilişkiye dönüştüğü kapitalist üretime göre, meta ve para ilişkilerinin kapsamı gene de çok dar kalmaktaydı. Esasen bu durum, köleci meta üretiminin *sınırlılığının* bir diğer görüntüsünü meydana getirir.

Bu tesbit ve tahliler temelinde, Roma ekonomisini ve toplumunu saran belli başlı çelişmeleri şöyle özetleyebiliriz:

1) *Köle sahipleri ile köleler arasındaki çelişme.* Sadece bu iki sınıf arasındaki mücadele değil, köle emeğinin verimsizliği, teknolojik gelişmenin zayıflığı, servet birikiminin üretken olmayan, asalak karakteri gibi önemli olgular da, bu çelişmeden kaynaklanmaktadır.

2) *Büyük toprak, para ve köle sahipleri ile yoksul vatandaşlar arasındaki çelişme.* Gerek bu yoksul vatandaşlar kitlesinin o hale geliş (mülksüzleştirilme) süreci, gerekse Roma'da toplanan artı-ürünün israf edilmesinin bazı biçimleri, bu çelişmeden kaynaklanmaktadır.

3) *Köleler ile hür yoksullar arasındaki çelişme.*

4) *Pazar için yapılan köleci üretimin doludizgin gelişmesi ile* köle emeğinin rekabeti ve diğer etkenler yüzünden *iç tüketim talebinin çökmesi arasındaki çelişme.*

5) Her ne kadar hepsi bir tek sınıf teşkil etse de, ekonomik güçleri nisbeten daha fazla büyük toprak mülkiyetine dayalı olan *eski soylu aileler (Patriçiler) ile tefeci-tüccar karakteri daha saf olan kesimler arasındaki çelişme.*

6) *Roma ile egemenlik altına alınan ve yağmalanan diğer kavimler arasındaki çelişme.* Bütün Akdeniz havzasının fethedilmesi sayesinde gelişen köleci üretim, sonunda Roma'yı «imparatorluk gittiği anda Ro-

ma ekonomisi de biter» diye ifade edilebilecek olan çok ince bir bıçak sırtına getirmiş bulunuyordu.

Doruğuna ulaşan Roma ekonomisinin bundan sonraki çöküş sürecini, bu çelişmeler belirleyecekti.

III.3. D. Roma İktisadî Düşüncesi

Roma iktisadî düşüncesi Roma ekonomisi ve toplumunun yukarıda ele aldığımız özelliklerini bir ayna gibi yansıtmaktadır. Genel olarak (ister iktisadî, ister tarihî, ister siyasî, ister felsefî, ister bilimsel olsun) Roma düşüncesinin iki belirgin niteliği vardır. Bunlardan birincisi, Roma'nın düşünsel miras bakımından insanlık tarihine pek birşey bırakmamış olmasıdır. Özellikle Roma iktisadî düşüncesinin fakirliği, çok çarpıcıdır. Herhalde bunun nedeni, köleci ekonominin hür insanları üretimden koparan, onların doğayı değiştirme mücadelesine sırtlarını çevirmelerine ve dolayısıyla bilimin pratik kaynaklarına yabancılaşmalarına yol açan, bedenî çalışmanın horlanması ve dolayısıyla bütün insancıl değerlerin yozlaşması sonucunu doğuran, böylece giderek bütün toplumu boğan ölü ağırlığıdır. Köleci ekonomi Eski Yunan'a oranla Roma'da daha erken ve daha kapsamlı bir gelişme gösterdiğinden, bu boğucu kokuşma havası Roma'nın üzerine çok daha fazla çökmekte ve diğer düşünsel alanların yanısıra iktisadî düşünceyi de çok cılız bırakmaktadır. Roma'nın düşünsel hayatının ikinci belirgin niteliği ise, genel olarak evrene ve insana bakışında olsun, ayrıntılardaki bütün eklemleşmelerinde olsun, kölelik olgusundan kaynaklanması, köle sahipleri ile köleler arasındaki büyük ayırımın sorunları etrafında dönmesi ve bu ayırımın izlerini taşımasıdır. Özellikle varolduğu kadarıyla Roma iktisadî düşüncesinin hemen tamamı, doğrudan doğruya köleliği, köleleri yönetme sanatını ve köle emeğinin yetersizliklerini konu almaktadır.

Roma düşüncesinin bütün diğer alanları gibi bu

iktisadî düşünce de büyük Yunan filozoflarının varmış olduğu noktalardan yola çıkar ve özünde bir adım ileri gitmeksizin onları tekrarlayıp durur. Bilindiği gibi Plato (Eflatun), eski kabile toplumunun kollektivizmini sadece biçimsel olarak devam ettiren ve aslında Mısır'ın kast sistemini örnek alan *Devlet*'inde, toplumun üretken temeli olarak çiftçileri, zanaatkârları ve en aşağıda köleleri sayarken, köleliğin varlığını doğal görmüştü[104]. Aristo ise, «dümen, kaptan için nasıl cansız bir âletse, köle de canlı bir âlettir» diyordu. «Âletler bizim emrimizle tamamen kendiliklerinden işleyebilselerdi, meselâ mekikler kendi başlarına kumaş dokuyabilselerdi, kölelere ihtiyaç olmayacaktı. Ama birçok işler kaba, az karmaşık bir çalışmayı gerektirdiği için, tabiat kendi hikmetiyle köleleri yaratmış bulunuyor. Bazı insanlar köle olmak için, diğer bazıları da onları yönetmek için doğmuş bulunuyorlar.»[105] Kölelerin insan değil birer şey, eşya, âlet olarak görülmesi, çalışmanın ise özgür insana lâyık olmayan bir faaliyet sayılması, Roma'nın da iktisadî düşüncesinin özünü oluşturur.

Tipik birkaç örnek: Varro, M.Ö. I. yüzyılda köy sahipleri için yazdığı tarım elkitabında, âletleri üçe

104 Thomson (1955/1972), 322, 324 - 325, 328. Ayrıca bkz: Başar (1955), 60, 81, 104; Cameron (1973/1977), 175, 217 - 218; Selik (1973), 22 - 30.

105 Burada tırnak içindeki cümleler, alıntı değil özettir; bkz: Başar (1955), 81 - 82; metnin aslı için, bkz: Aristoteles (1983), 12, ayrıca 8, 13 - 19. Aristo konusunda değerlendirmeler için, bkz: Thomson (1955/1972), 342; Cameron (1973/1977), 216 - 218; Selik (1973), 31 - 41. Aristo'nun bir emek - değer teorisine ulaşamamasında, köle emeği ile hür emek arasındaki zıtlığın oynadığı rol için, bkz: Marx (1867/1967), 59 - 60 veya (1867/1975), 81 - 82; ayrıca bkz: Thomson (1955/1972), 330. Problemin, sadece Aristo'nun büyüklüğünü vurgulayan ama nerede tıkandığını göstermeyen, dolayısıyla eksik bir aktarımı için, bkz: Selik (1973), 39 - 40.

ayırıyordu: a) sessiz âletler (arabalar, saban, çapa, vb); b) söz söylemeyen sesli âletler (hayvanlar); c) konuşma gücü olan âletler (köleler). Varro, kölelerin «kaba, az karmaşık» işler için yaratıldığını söyleyen Aristo'nun bu noktada da izinden giderek, konuşma gücü olan bu âletlerin «ağır işlerde verimsiz» olduklarına dikkat çekiyordu. Çiçero, âletleri sessiz ve sesli *(instrumentum mutum* ve *instrumentum vocale)* olarak ikiye ayırıyor ve kölelere sesli âlet diyordu. M.S. I. - II. yüzyıllarda yaşayan tarihçi Plutarch, köleleri yönetme sanatı hakkında yazdığı bir kitapta, örnek köle sahibi Cato'nun kölelerini çocuk yaşta, «henüz yavru köpek ve tay gibi, hayvan eğitimine kolayca uyabilecekleri bir yaşta» satın aldığını ve «köleleri arasındaki anlaşmazlık ve bölünmelerin devamını sağlamak için durmadan yeni araçlar, yeni yollar düşündüğünü, çünkü onlar arasındaki anlaşmaları tehlikeli bulduğunu» belirtiyordu. Köle ekonomisinde gerileme belirtilerinin başladığı M.S. I. yüzyılda Columella, «kölelerin tarlalara ağır zararlar verdiğinden, koyun sürülerine iyi bakmadıklarından, kötü, acınacak bir tarzda çalıştıklarından» şikâyet etmekteydi. Aynı yüzyıl içinde Büyük Pliny *(Plin l'Ancien* veya *Pliny the Elder)* ise «*Latifundium*'lar İtalya'yı ve eyaletleri batırmış bulunuyorlar» diyordu[106]. Efendi-köle ayırımı kadar, köle emeğinin zamanla beliren yetersizlikleri de, bu fikirlerde yankı bulmaktadır.

Bunlar dışında Roma iktisadî düşüncesinde tek kayda değer nokta, Roma'nın köleci bir toplum olduğu kadar *meta üretimi ve mübadelesinin alabildiğine yay-*

106 Pliny'den naklen, Engels (1877 - 1878/1976), 195 veya Sevig (1953), 1 - 2. **Instrumentum mutum, instrumentum vocale, instrumentum semi-vocale** ayırımları için, bkz: Marx (1867/1967), 196, dipnotu veya (1867/1975), 221 - 222, dipnotu. Bu paragraftaki tüm bilgiler için, bkz: Başar (1965), 82 - 83. Ayrıca bkz: Balsdon ve Ferguson (1970); Fletcher (1970a), (1970b), Mair ve Fletcher (1970); Walbank (1970).

genlaştığı bir toplum da olmasının Roma hukukundaki yansımalarıdır. Ülke, ırk, dil, din ve site farkı gözetmeksizin hür vatandaşlar kitlesinin tümü için genel bir geçerlilik taşıyan bu *Jus Gentium (Gentile Law)*, özel mülkiyet sahibi bireyleri temel alması ve böyle bireyler arasındaki özgür anlaşmaları düzenleyerek özel mülkiyetçi toplumu istikrara kavuşturması nedeniyle, Engels tarafından «meta üreticisi bir toplumun ilk dünya kanunu» sayılmıştır[107].

III.3. E. Roma Ekonomisinin Buhranı ve Çöküşü

Yukarıda, III.3. C.'nin sonunda özetlediğimiz derin ekonomik ve toplumsal çelişmelerin, Roma'da şiddetli mücadelelere yol açması kaçınılmazdı. Şaşırtıcı ve ilginç olan nokta, bu mücadelelerin Roma toplumunda aşağıdan yukarıya ilerleyen köklü bir değişikliğe, bir devrime yol açmamış olmasıdır[108]. Bu noktanın tesbiti, sadece köle sahipleriyle köleler arasındaki çelişmeyi değil, aynı zamanda genel olarak hür vatandaşlarla köleler ve zengin hür vatandaşlarla yoksul hür vatandaşlar arasındaki çelişmeleri de yaşayan Antik toplumun çıkışsızlığını kavramamız bakımından çok öğreticidir.

M.Ö. 133 yılında, Gracchus kardeşlerin büyüğü olan Tiberius Gracchus, fetihlerin daha önce incelediğimiz ekonomik sonuçlarının yıkıma uğrattığı küçük

107 Engels (1883/1938), 627 veya (1838/1976), 59. Ayrıca bkz: Marx ve Engels (1977), 91 - 94; Bernal (1954/1965), 751 - 752; Katz (1955/1970), 110 - 111; Anderson (1974), 66 - 67; Tayanç ve Tayanç (1977), 35 - 38; Tahiroğlu (1981).

108 Tarihteki sınıf mücadelelerinin «ya toplumun tümüyle devrimci bir dönüşüme uğramasıyla, ya da çatışan sınıfların ortak yıkımıyla» sonuçlanabileceği fikri için, bkz: Marx ve Engels (1848/1979), 45. Ayrıca bkz: Engels (1884/1967), 221 veya (1884/1968), 575'teki, İlkçağda köleciliğin muzaffer bir ayaklanmayla ortadan kaldırıldığının hiç görülmediği tesbiti. Keza bkz: Başar (1965), 83; Thomson (1973), 52 veya (1973/1978), 57.

çiftçi sınıfını yeniden yaratmak programıyla ileri atıldı. Çoktan uygulanmaz hale gelmiş olan M.Ö. 367 kanununun[108] yeniden canlandırılmasını ve özel kişilerin eline geçmiş bulunan (500 akr'lık sınırın üzerindeki) devlet topraklarının geri alınıp topraksız kalmış hür vatandaşlara dağıtılmasını talep etti. Bu yüzden, büyük toprak ve köle sahipleri tarafından katledildi. Tiberius Gracchus'un önderlik ettiği mücadele sonucu kabul edilen kısmî reformlar, küçük toprak sahiplerinin sayısında ancak küçük ve geçici bir çoğalmaya yol açtı. Bazı istisnalar dışında geniş köle kitleleri, Tiberius Gracchus'un küçük çiftçi lehindeki mücadelesini desteklemediler[110].

On yıl sonra, M.Ö. 123'te Gracchus'ların küçüğü olan Caius Gracchus, toprakların eksiksiz ve kesin yeniden-dağıtımı talebiyle ortaya çıktı. Bu programın en büyük düşmanı olan Senato'un gücünü kırmak ve kendisine mütefikler kazanmak amacıyla, sırf Roma vatandaşı olmadıkları, yani Roma'yı kurduklarına inanılan Patriçi ailelerinin soyundan gelmedikleri için Senatoya giremeyen yeni ticarî-malî aristokrasiyi kendi tarafına çekmeye çalıştı. Bunun için, hukukî statüleri o sırada Roma vatandaşlarının altında olan Lâtin yurttaşlarına, yâni İtalya'nın Roma dışındaki bölgelerinin halkına da oy ve Senatoya girme hakkı verilmesini savundu. Meydana gelen ayaklanmalarda, yüzlerce taraftarıyla birlikte Caius Gracchus da büyük toprak ve köle sahipleri tarafından katledildi. Geniş köle kitleleri, bu hareketi de desteklemediler[111].

M.Ö. 71'de, Spartacus'un önderliğinde ayaklanan gladyatörler ve köleler, Roma'nın olanca askerî gücüne

109 Bkz: yukarıda, dipnot 87 ve metinde biraz üstü.

110 Beer (? /1965), 85 - 86; Scullard (1970), 520; Selik (1973), 55; Sevig (1953), 27 - 31.

111 Beer (? /1965), 86 - 87; Scullard (1970), 520; Selik (1973), 55 - 56; Sevig (1953), 33 - 38.

karşı İtalya topraklarında iki yıl boyunca direnmeyi başardılar. İsyan kanla bastırıldı ve 6000 köle çarmıha gerildi. Kölelerin ayaklanmasına, hür plepler seyirci kaldılar[112].

Bu durumun nedeni, doğrudan doğruya, köleci üretim tarzının hür vatandaş ile köle arasında korkunç bir uçurum yaratan kendi karakteriydi. Bu toplumsal sistemin yoksul kitleleri, üretimle olan ilişkileri, toplumsal hayat içindeki yerleri bakımından homojen bir görünüm arzetmiyorlar ve aralarında güçlü bir çıkar birliği bulunmuyordu. Tam tersine, yoksul hür vatandaşlar, ancak kendi zıtlarının; zerrece hür olmayan insanların varlığı sayesinde kendi hürriyetlerini sürdürebiliyorlardı. Bu durum, zengin olsun, yoksul olsun bütün hür vatandaşların, köleleri ve bedenî çalışmayı hor gören, bazı insanların doğuştan köle ve bazılarının da doğuştan hür «yaratıldıklarını» iddia eden aynı ideeolojiyi paylaşmalarında yansıyordu[113]. Böyle bir maddî temele ve böyle bir ideolojiye sahip oldukları sürece, yoksul hür vatandaşlar kölelerle birleşemez ve Roma toplumunun dönüşümü için yeni ufuklar açamazlardı. Öte yandan köleler, kendi yoksul hayat şartları ve hür vatandaşların tümü ile aralarındaki uçurum tarafından o kadar ezilmişler, o kadar alıklaştırılmışlar, o kadar cahil bırakılmışlardı ki, onların da Roma toplumunun dönüşüme uğratılmasına yol gösterecek, daha ileri bir ideoloji yaratmaları olanaksızdı. Bu zaaf, köle isyanlarının tamamen kendiliğinden ve teşkilâtsız bir şekilde patlak vermesine ve kölelerin hür vatandaşları kendi saflarına kazanamamalarına yol açıyordu. Böylece özgür emeğe dayanmayan köleci meta üretiminin «sınırlı» ve «kendi kendi-

112 Beer (? /1965), 94 - 100; diğer köle isyanları için, aynı eser, 87, 91 - 93. Ayrıca bkz: Thomson (1955/1972), 196 - 197; Scullard (1970), 523a. Spartaküs isyanının edebî anlatımları için, bkz: Fast (1961). Koestler (1970).

113 Bkz: yukarıda, dipnot 67, dipnot 105.

ne yetersiz» karakteri, Roma toplumundaki belli başlı sınıfsal güçlerin sürekli olarak parçalanması, toplumu ilerletebilecek potansiyelin devrimci bir dönüşüm perspektifi olmayan didişmeler içinde ufalanıp gitmesi sonucunu doğuruyordu. Kendi içinde binbir kliğe bölünmüş, imparatorluğun ve kölelerin varlığı sayesinde lüks ve sefahat içinde yaşayan bir zengin sınıf; üretimden kopuk olduğu için önünde hiçbir devrimci perspektif bulunmayan, siyasî bakımdan son derece istikrarsız, gene o İmparatorluğun ve kölelerin varlığı sayesinde bedava beslenen ve Sirk'te eğlendirilen, toprak, para ve köle sahipleri sınıfı içindeki çeşitli klikleriri entrikaları tarafından oradan oraya savrulan bir yoksul şehirli güruh; tabanda, Spartacus ayaklanmasından sonra bir daha seslerini duyuramayan, umutsuz, sessiz köle kitlesi; üstyapıda, hiçbiri toplumun ekonomik temelinde en küçük bir değişiklik yaratmayan, bitmez tükenmez komplolar ve askerî darbeler— işte, artık genişlemesinin sınırlarına varmış ve duraganlık dönemine girmiş Roma'nın klasik tablosu, bu unsurlardan oluşuyordu.

Köleciliğin gerek üretim, gerekse tüketime getirdiği kısıtlamalar nedeniyle bir noktadan sonra artık herhangi bir ekonomik ilerleme kaydedemeyen; tefeci - tüccar sermayesinin habire şişmesine karşılık zanaat üretimi nitel bakımdan olduğu yerde sayan Roma, kendi bağrındaki toplumsal güçler tarafından köklü bir dönüşüme uğratılamayınca, uzun ve ağır bir gerileme, çürüme ve kokuşma sürecine girdi. Marcus Aurelius'un ölümünü (M S. 180) izleyen yüz yıllık kargasalık ve huzursuzluk dönemi boyunca, bu yavaş cançekişme giderek belirginleşti. Askerî başarısızlıklar, bir yandan ucuz köle kaynaklarının daralmasına, diğer yandan büyük çaplı köleci üretimin mahreçlerini oluşturan Akdeniz pazarının bütünlüğünün parçalanmasına yol açtı. Bu durum, köle emeğinin düşük verimliliği ile birleşince, o uçsuz bucaksız *latifundium*'ların her birinin

tüm alanını merkezî bir şekilde, tek bir işletme olarak köle emeği ile çalıştırmaya devam etmek, rantabl olmaktan çıktı. Bu, kölecilikten yeni bir üretim ilişkisine geçişin ilk adımlarının, daha İmparatorluk varlığını korurken atılmaya başlanmasını kaçınılmaz hale getirdi[114].

Bununla beraber, kölecilikten bu yeni üretim ilişkisine —serfliğe— geçiş, *somut durumda,* ancak Romalılarla uzun bir temas dönemi sonucu etkili bir askerî örgütlenme oluşturabilmiş olan barbar Cermen kabilelerinin saldırıya geçip İmparatorluğu yıkmaları ve eski Roma eyaletlerini istilâ etmeleri aracılığıyla tamamlanabildi. Bunun niçin böyle olduğunu —bu geçişin niçin Roma varolduğu sürece olgunlaşamadığını— ve Batı Avrupa'nın iktisadî tarihi bakımından ortaya çıkardığı önemli sonuçları, IV. bölümde ele alacağız. Ama önce, simdiye kadar anlattıklarımızdan, daha geniş bir fikre varmak istiyoruz.

III.4. Kabile Toplumunun ve Köleciliğin İnsanlık Tarihindeki Yeri

İktisat Tarihi dersimizin başlarında ifade ettiğimiz gibi, XIX. yüzyılın sonlarından bu yana arkeolojinin, antropolojinin, etnolojinin, karşılaştırmalı dilbiliminin ve dinbiliminin ortaya çıkardığı bütün yeni kanıtlar, Morgan'ın, kabile sisteminin insanlığın toplumsal evrimindeki ilk ve evrensel adım olduğu yolundaki tezini daha da zenginleştirip sağlamlaştırmaktan başka bir sonuç vermemiştir[115]. Saf ve bozulmamış şekliyle kabile toplumunun çok yaygın örnekleri, yazılı tarih döneminde uygar insanlar tarafından sistematik ve bilimsel bir şekilde gözlenemediği için, sözkonusu kanıtların büyük kısmı dolaylı bir karakter kazanmak-

114 Bu başlangıçlar için, bkz: aşağıda, IV.2. Çöküş krizinin yukarıdaki anlatımı için, bkz: Başar (1965), 83; Selik (1973), 61 - 62; Anderson (1974), 76 - 77, 82 - 94.

115 Thomson (1949/1965), 56 veya (1949/1983), 48.

tadır. Teknoloji tarihine ilişkin bilgilerimiz temelinde, bilinen kabile halklarını yiyecek edinme/üretim tekniklerine göre sıraladığımızda, geri düzeylerden ileri düzeylere doğru yükseldikçe anaerkil nesebin zayıflayıp ataerkil nesebin güçlendiğini; aynı zamanda erkeklerin fiilî yetkilerinin giderek çoğaldığını; kandaş kabile ve klan birimlerinin daha dar aile ocaklarına bölündüğünü; klanların kollektif mülkiyetinin yerini bu ataerkil aile ocaklarının taşıyıcılığını yaptığı daralan özel mülkiyetlerin aldığını; ilkel ve doğal bir demokrasinin, yerini üretimden kopmuş, daimî ve irsî yönetim organlarına bıraktığını; kabilelerin ve klanların klanlar arasındaki eşitsizliklerin yanısıra, kabileler ve klanlar arasındaki eşitsizliklerin de çoğaldığını; toplumun doğrudan üretici olanlarla doğrudan üretici olmayanlara ayrışmasının ve birincilerden ikincilere artı-ürün aktarımını içeren mekanizmaların (köle çalıştırmak, kabile efradından «hediye»ler toplamak ya da angarya istemek, adım adım bağımlılaşan eski hür köylülerden rant/vergi almak, vb. gibi) oluşmasının berraklaştığını görüyoruz. Başka bir deyişle, mevcut olduğu kadarıyla dolaysız gözlemlerimiz, saf ve bozulmamış şekilleriyle kabile toplumuna ait değil, bu kabile toplumunun çözülmesi ve barbarlıktan uygarlığa geçiş sürecinin farklı zaman ve mekânlarda, farklı kavimlerde görülen bölük-pörçük momentlerine (uğraklarına) ilişkindir. Biz, önce bu kırık dökük olgu zincirlerini birbirleriyle karşılaştırıp momentler arasındaki boşlukları dolduruyor ve böylece sürecin bütünlüğü hakkında teorik bir fikre sahip oluyor; daha sonra, azçok bütünsel bir şekilde kavradığımız bu süreci muhtemel çıkış kaynağına doğru gerisin geri uzatarak, binlerce ve binlerce yıllık bir dönem boyunca «*bütün insanlığın* kandaş (önce anaerkil, giderek ataerkil), demokratik ve kollektivist bir ekonomik-toplumsal ilişkiler sistemi içinde yaşadığını; hayvandan insana geçişin

böyle bir sistemi doğal olarak yarattığını çıkarsıyoruz. Gene aynı anlayış bize, acımasız doğa ile geçimliğini güç bela çıkartan insan arasındaki bağın çok dar, dolayısıyla toplumsal ilişkilerin içeriğinin ve insan düşüncesinin son derece sınırlı olduğu, bilim, kültür ve sanat namına ilkel büyülerden başka birşeyin bulunmadığı bu dönemin bir «altın çağ» olarak düşünülemeyeceğini; eski doğal kollektif mülkiyetin, giderek bireyselleşen üretimi engelleyici bir karaktere bürünmesi nedeniyle, özel mülkiyet tarafından mutlaka aşılması gerektiğini de göstermektedir[116].

Peki, barbarlıktan uygarlığa geçiş hakkındaki bu genel sonuçların ötesinde, kabile toplumunun yerini evrensel olarak hep uygar toplumun *belli* bir biçimine (örneğin hep köleciliğe) bıraktığı doğrultusunda herhangi birşey söyleyebilir miyiz? Burada farklı bir durum sözkonusudur. Aksi yöndeki kaba anlayışın yaygınlığı ne olursa olsun, insanlığın yazılı tarih döneminde biriken ve nesilden nesile aktarılan gözlemleri, kabile toplumundan sonraki ilk büyük tarihsel aşamanın genel ve evrensel olarak kölecilikten oluştuğunu söylemeye imkân vermiyor. Süphesiz burada, kölelerin basit varlığını, yâni toplumda şu veya bu miktar köle bulunmasını, köleci üretim ilişkisinin hâkim üretim ilişkisi haline gelmesi durumundan ayırdetmek gerekir. Bu iki farklı düzey arasında bir nitelik sıçramasının yer aldığı gözden kaçırılmamalıdır. Belirgin bir köleci üretim tarzı aşaması yaşamaksızın, kabile toplumundan doğrudan feodalizme geçen Avrupa halkları arasında, (modern dönemdeki isimleriyle) Ruslar, Polonyalılar, Çekler, Bulgarlar, Sırplar, Macarlar, Litvanyalılar, Estonyalılar sayılabilir[117]. Bunlar, Hint-Avrupa

116 Bkz: yukarıda, II. bölümde, dipnot 146.

117 Zagalov ve diğerleri (1970/1979), 101. Bu tesbit, Hobsbawm (1964), 62'deki «resmi Sovyet biliminin artık köleci aşamanın evren-

kavimlerinin ilk Miladî yüzyıllardaki son büyük yer değiştirmelerinden sonra yerleştikleri *bölgelerin de* köleci bir aşama yaşamadığı durumlara örnektir. Keza Almanya'nın bazı bölgelerinin, İskandinav ülkelerinin, İngiltere ve İrlanda'nın da (birer coğrafî mekân olarak) köleci üretim ilişkisinin başatlık kazandığı bir dönem yaşamadıkları söylenebilir. Akdeniz yöresi ve Batı Avrupa, şüphesiz ki yöre olarak, Eski Yunan'ın ve Roma'nın şahsında belirgin bir köleci uygarlığa tanık olmuşlardır. Bu bakımdan Batı Avrupa feodalizminin (ve tabii genel olarak kapitalizmin) geçmişinde köleci üretim ilişkisinin hâkim olduğu bir tarih dilimi vardır. Öte yandan, bir Roma-Cermen sentezi karakteri taşıdığını birazdan göstereceğimiz bu Batı Avrupa feodalizminin doğuşunda esas dinamik rolü oynayan Cermenlerin kavim olarak kendi geçmişlerinde, gene bir köleci üretim tarzından söz edilemez. Cengiz-öncesi Moğollarda ve Cengiz İmparatorluğunun kendisinde; Türk kabilelerinin göçebe yaşantısında ve Orta Asya'da kurdukları ilk kabile konfederasyonlarında ya da «yarı-devlet»lerde; İslâmlık-öncesi Araplarda, az miktarda köle hep vardır, fakat üretici sınıfın esasını meydana getirmemektedir. M.S. IX. yüzyıldaki Abbasî Halifeliği döneminde, İslâm devletinin özellikle liman şehirlerinde, yükleme-boşaltma işlerinde kölelerin çalıştırıldığı ve hattâ Basra'da bir «Zenci İsyanı»nın patlak verdiği görülmektedir de[118], hiçbir tarihçi sözkonusu İslâm toplumunu köleci olarak nitelendiremez. Osmanlı İmparatorluğunda, daha ziyade saray ve konaklardaki

selliğini savunmadığı» kanısını kısmen destekliyorsa da, adı geçen eserin Bronz Çağı devletlerinin büyük kısmını içine alan bir «erken köleci toplum» teorisini sürdürdüğünü kaydetmeliyiz. Aynı şey, Zubritski, Kerov, Mitropolski için de geçerlidir.

118 Bkz: Şefik Hüsnü (1922/1975), 104 - 105; Hartmann, Darkot, Gökbilgin (1949), özellikle 321b.

hizmet işlerinde kullanılan (domestik) kölelerin, toplumsal üretim ve yeniden-üretim sürecinin bütünündeki rolleri son derece önemsizdir. Dolayısıyla Selçuklu ya da Osmanlı toplumlarının köleci üretim tarzına dayandığını iddia etmek kimsenin aklına bile gelmediği gibi, bugünkü bilgilerimiz ışığında genel olarak Türklerin tarihinde de köleci bir aşama göze çarpmamaktadır (bu tesbitin önemini kavramak için, Türklerin yayılma alanının ve özellikle Osmanlı İmparatorluğunun coğrafî genişliğini gözönünde bulundurmak gerekir). Bütün bu örneklerin gösterdiği gibi, köleci üretim tarzının belirgin bir aşama olarak varlığından söz edebilmemiz için, köleci üretim ilişkisinin başat hale gelmesi, kölelik olgusunun incelenen toplumun ekonomik temeline damgasını vurması zorunludur. Bu anlamda, tarihte köleci uygarlığın berrak örnekleri olarak karşımıza Eski Yunan ve Roma çıkıyor. Site merkezlerindeki kölelerin yanısıra siteyi çevreleyen kırsal kuşakta çok fazla sayıda özgür mülk sahibi, özgür kiracı ve bağımlı köylüyü; bağımlılaştırılmış köylere bindirilen angaryanın yanısıra yaygın bir ürün-rant/vergi uygulaması yoluyla artı-ürün aktarımını içeren Eski Mısır ve Mezopotamya'nın durumu tartışmalıdır. Öteden beri kendi ülkelerinde köleci bir asamanın kesinlikle yaşandığını ileri süren Çinli tarihçiler arasında ise, Çin'deki köleliğin ve kölecilliğin Eski Yunan ya da Roma kadar olgunlaşmamış bir çeşit «ataerki kölelik» olduğu; köleci üretim tarzının olgunlaşmasının esas olarak meta üretiminin ve ticaretin İlkçağ için çok ileri sayılabilecek boyutlara ulaşmasına bağlı bulunduğu; bu sürecin de esas olarak Akdeniz çevresinde yaşandığı yolundaki görüşler, yeni yeni ileri sürülürken artan bir ilgiyle karşılanıyor[119].

119 Bkz: Fu Zhufu'nun kitabının tanıtması - Beijing Review (1980).

Köleci üretim tarzının (en azından olgun şekliyle) zaman ve mekân içindeki bu sınırlılığına ilişkin gözlemlerden hareketle, köleci üretim ilişkisinin tamamen önemsiz, ikincil ve rastlantısal bir «geçiş biçimi»nden ibaret olduğu sonucuna varabilir miyiz? Köleciliği belli başlı pre-kapitalist üretim ilişkilerinden biri saymamak dahi mümkün müdür? Asaf Savaş Akat'ın, «Tarihi Maddecilik ve Kapitalizm-Öncesi Toplumlar: Asya Toplumu - Feodalite Tartışmasına Yeni Bir Yaklaşım» başlıklı yazısında; Seyfettin Gürsel'in ise, Samir Amin'in görüşlerini kendisi de katılarak özetlediği, «Tarihi Maddecilik ve Sorunları»nda, aşağı yukarı böyle özetlenebilecek bir teorik konumda gözüktüklerini söylemenin haksızlık olmayacağını sanıyorum[120]. Kanımca, genel ve evrensel olarak gözlenmiyor diye köleci üretim ilişkisini tarihteki belli başlı pre-kapitalist üretim ilişkilerinden biri olarak görmemek, ters yönde bir yanlışı içermektedir. Belli başlı üretim ilişkilerini, her yerde birbirlerini bu tekdüzelikle izledikleri anlamında bir önerme olarak değil de, zımnen içerdikleri gelişme düzeyinin, yansıttıkları tarihsel momentin göreli geriliği/ ileriliği itibariyle sıralayacak olursak, köleci üretim ilişkisinin kabile toplumu ile feodalizm arasında önemli bir yeri olduğunu; başka bir deyişle, *mantıksal* zincir içinde, üretim ilişkilerinin teorik analizinde hesaba katılması gerektiğini farkederiz. İnsan emeğinin verimlilik düzeyi istikrarlı bir artı-ürün elde edilmesini teknolojik bakımdan mümkün hale getirmişse, savaş

120 Bkz: Akat (1977) ve Gürsel (1977). Daha da aşırı bir tutum için bkz: Patterson (1979). Bu yazarın a) bir «köleci toplum»u, esas olarak köleliğe dayalı bir toplum olarak **tanımlamayı**; b) köleliği bir «üretim tarzı» değil de bir «kurum» **saymayı**; c) Padgug (1976)'nın, kendisinin (a)'da kullandığı anlamda, bir «köleci toplum»un tek örneği olarak Yunan-Roma İlkçağını göstermesini **reddetmeyi**... nasıl bağdaştırdığını anlamak biraz **zordur.**

esirlerini öldürmek yerine prangaya vurup başlarına silahlı nöbetçiler dikerek çalıştırmak, artı-ürüne el koymanın en basit, en yalın, ilk akla gelen biçimi olarak ortaya çıkar'[121]. Bütün diğer üretim araçları gibi kendi şahsı da efendilerin özel mülkü sayılarak «konuşabilen bir üretim aracı»na indirgenen kölenin, kendisine ait hiçbir küçük ekonomisi, hiçbir hakkı ya da diğer üretim araçları ve ürün üzerinde zerrece tasarruf yetkisi yoktur. Yarattığı ürünün herhangi bir bölümünü kendisi alıkoyamayan, dolayısıyla emeğinin tamamı «ödenmemiş emek» görünümüne bürünen ve ister az ister çok, ister iyi ister kötü çalışsın efendinin kendisine vereceği zorunlu tüketim maddelerinin miktarını ve kalitesini etkileyemeyen kölenin, üretimi ve üretici güçleri geliştirmekten sağlayacağı bir yarar olamaz. Dolayısıyla köleler ancak zorla çalıştırılabildikleri gibi, sık sık toplumsal üretimden gerekli tüketimlerini dahi alamayabilirler ve temel üretici sınıfın toplumun içinden yeniden - üretiminde problemler doğar. «*Bütün bu nitelikleriyle köleci üretim ilişkisi, doğrudan üreticilerin iş araçlarıyla birleştirilmesinin ve artı-ürünün doğrudan üreticilerden çekilip alınmasının gayet özgül biçimlerini;* mantıken önce ve mantıken sonra gelen (daha geri ya da daha ileri momentleri içeren) diğer üretim ilişkilerinden net bir şekilde ayırdedilebilecek özgül biçimleri *içerdiği gibi, diğer üretim tarzlarından kolayca ayırdedilebilecek bir sınıf yapısını da ortaya çıkarır.* Yukarıdaki nedenlerle, köleci üretim ilişkisini, teorik bakımdan kabile toplumunun eşitlikçiliğinden ileri, feodalizmden ise (ileride anlatacağımız gerekçe-

121 İlk ve en kaba sömürü biçimi olarak kölelik için, bkz: Engels (1884/1937), 246 veya (1884/1968), 591. Artı-ürünün ortaya çıkışıyla kölelik arasındaki ilişki için, bkz: Engels (1877 - 1878/1976), 199 - 200; Chayanov (1924/1966), 13; Hoebel (1949/1958), 426 - 427; Thomson (1940/1967, 17 ve dipnot 18.

lerle) geri bir yere oturtabiliriz. Bunun, köleci bir aşamanın her yerde kabile toplumundan sonra ve feodalizmden önce bilfiil yaşandığı demek olmadığını tekrar vurgulamalıyız. Sonuç olarak biz, kölecilik konusunda, bu üretim ilişkisini/tarzını evrensel saymakla belli başlı bir üretim ilişkisi bile saymamak arasında, tarihsel yaygınlığını abartmak ile teorik önemini küçümsemek arasında, deyim yerindeyse «orta karar» bir tutumu benimsiyoruz.

IV. ROMA - CERMEN SENTEZİ: BATI AVRUPA FEODALİZMİNİN DOĞUŞU

IV.1. Özgül Bir Oluşum Olarak Batı Avrupa'da Feodalizme Geçiş

Önce I.1. ve I.3.'te, «üretim tarzı» ile «toplum» arasındaki genel ayırımı inşa etmeye çalışırken imâ ettiğimiz; V. ve VI. bölümlerde ise daha ayrıntılı bir şekilde göstermeyi umduğumuz gibi, bizce «feodalizm» kelimesi, her kullanıldığı yerde, aynı anda iki şeyi: a) çeşitli somutluklardan giderek, her birinin ardında yattığı genellenebilen bir *soyutluğu;* b) esasen böyle bir kapsamlı soyutluk etrafında örüldüğünü saptayabildiğimiz için o *genus*'un isim-sıfatıyla nitelediğimiz bir *somutluğu* anlatmalıdır. Dolayısıyla her *feodal toplum* için, hem diğerleriyle ortak maddî temeller (belli bir teknik eşiğin, üç aşağı beş yukarı aynı sosyo-ekonomik örgütlenme biçimini belirlemesi demek olan, evrensel bir zorunluluk[2]), hem de içinde bulunduğu tarihî zaman ve mekân diliminin coğrafî, etnik, siyasî, kültürel, vb. özellikleriyle örülmüş spesifik bir *genesis* (türüm)

1 Önsöz'de adı geçen 1978 teksirinin IV. bölümünde bulunmayan bu kısım da, I.1. ve I.3. gibi, **Kabileden Feodalizme**'nin kitap şekli için yazılmıştır.

2 Üretici güçlerin her küçük nicel gelişmesine değil, sadece büyük nitel «eşik»lerine, yeni üretim ilişkilerinin **zorunlu olarak** denk düştüğü fikri için, bkz: Gürsel (1977), 120 - 121. Ayrıca bkz: aşağıda, V.2..

süreci sözkonusu edilebilir[3]. Başka bir deyişle, her feodalizmin (tabii, her kapitalizmin ve her sosyalizmin de) şekillenişinde, aslında bir *birincil determinasyon* düzlemi ile bir *ikincil determinasyon* düzlemi, ancak analiz-soyutlama yoluyla birbirinden ayrıştırılabilecek biçimde, içiçe mevcuttur.

«Saf tarih», yâni güya teorisiz bir betimsellik peşinde koşan burjuva tarihçiliği ise[4] hemen daima, yalnız *spesifik genesis* ve *ikincil determinasyon* üzerinde durmak eğilimindedir. Örneğin Henri Pirenne, genel feodalizm kavramını doğrudan doğruya Batı Avrupa feodalizminin somut çehresiyle, hattâ sadece o Batı Avrupa feodalizminin başlangıç dönemindeki (Karanlık Çağlardaki) somut çehresiyle özdeşleştirir. Dolayısıyla ona göre, feodalizm esas olarak doğal ekonomi demektir. Bu örtük önermeler temeli üzerinde Pirenne, Batı Avrupa feodalizminin (=feodalizmin!) doğuşunu, VII yüzyılda başlayan Viking, Arap ve Macar akınlarının tahribatı yüzünden Antik ticaretin *sönmesine* eşitler[5]. Bizde Ömer Lütfü Barkan, aynı yolu izleyerek, kendi kendine yeterli *manor* birimlerini ademi merkeziyetçi bir doku içinde yerleştiren feodalizmin (= Batı Avrupa feodalizminin!), «bir iktisadî kapanma ve boğulma devrinin sonucu olduğunu söyler[6]. Tahmin edilebileceği

3 En genel kategorizasyon için gerekli yapısal analizin soyutluğu ile özgül genesis'lerin somutluğu arasında doğru bir ayırım için, bkz: Akat (1977), 40.

4 Patterson (1979), 67; yukarıda, II. bölümde, dipnot 113. «Güya teorisiz»dirler diyoruz, çünkü aslında onların da bir teorisi veya teorileri vardır; bkz: E.H. Carr (1961); G.S. Jones (1973). Keza bkz: Ortaylı (1982), 69 - 70.

5 Pirenne (1922; 1925/1982) ve Pirenne (1933/1983)'e ilişkin küçük bir eleştiri için bkz: Berktay (1983), dipnot 355. H. Pirenne'in çeşitli görüşleri için, bkz: aşağıda, V. - VI. bölümler.

6 Barkan (1957), 37 v.d.. Ömer Lütfü Barkan'ın, başta Pirenne olmak üzere 1850 -1925 arasının Ortaçağ yorumuna bağlı kaldığı fikri için bkz: aşağıda, V.3.'te, dipnot 28 dolayları.

gibi bu yaklaşımın kaçınılmaz ve ısrarlı vargısı, örneğin Osmanlı toplumunun feodal olmadığıdır.

Peki ama, tamı tamına aynı olmasa bile oldukça benzer sosyo-ekonomik ve siyasî ilişkiler, diyelim belirgin bir *askerî* karakter taşıyan bir yönetici zümrenin varlığı; toprağın üstün denetiminin bu zümrede toplanması ve sözkonusu zümrenin tek tek mensuplarının bu sınıf tekelinden yararlanmasının şu veya bu şekilde bir fiyef dağıtımı sistemi aracılığıyla gerçekleştirilmesi; dolayısıyla askerî-yönetici kesimin iç yapısının mutlaka süzerenlik-vassallık, metbuluk-tâbîlik bağlantılarından meydana gelmesi; bu hâkim sınıfın karşısında ise, belirgin kısıtlaması toprağa bağlılık olan bir rant-ödeyici köylülüğün yer alması gibi karakteristikler[7], çok çeşitli Ortaçağ toplumlarını kucaklayan bir yaygınlık göstermiyor mu? Ve eğer öyleyse, bu tür vasıfların *ortaya çıkışının,* rastlantısallığı aşan ve şu Yunan-Roma Antikitesi - Hıristiyan Ortaçağı çizgisi dışındaki somut luklar açısından da geçerlilik taşıyabilen bir açıklamasını yapmak gerekmez mi?

Elbette gerekir; ve biz, Barkan'ın önce «tarihçi» ile «içtimaiyatçı»yı birbirinden koparark toplumsal ve tarihî bilim alanını dar kompartımanlara bölmek, sonra da «bir tarihçi için bilhassa lâzım gelen nokta»nın yalnızca «zamana ve mekâna ait hususiyetler», «hususî şekiller» olduğunu öne sürmek şeklindeki savunmasına[8] katılamayacağımız için, herhangi bir bulanıklığa

7 Bu ortak karakteristikler için, bkz: aşağıda, IV.5., V.3., VI..

8 Barkan (1939-1940/1980), 675. Ayrıca bkz: yukarıda, II. bölümde, dipnot 117 ve Berktay (1983), 84 ve dipnot 362. Fakat görülüyor ki Barkan dahi, kendi «tarihçi»sini sırf özel biçimlerle uğraşmak ile görevlendirse bile, «sosyolog»un daha kapsamlı genellemeler aramak hakkın bütünüyle yasaklayamıyor. Hemen ekleyelim ki bu cümleler, Batı Avrupa serfi ile Osmanlı reayası arasında büyük benzerlikler gören —bizim gibi— yorumculara karşı yazılmıştır; demek ki

yol açmamak amacıyla, *aşağıda Batı Avrupa feodalizminin doğuşunu sadece şimdilik, daha ziyade somut* --fakat gene de Pirenne'ın tablosundakinden farklı--- *görünümüyle ele aldığımızı; üstelik bunu tarihteki çeşitli feodalizme geçiş süreçlerinden yalnızca biri olarak gördüğümüzü hatırlatmak ihtiyacını duyuyoruz*[9].

IV.2. Kölelikten Serfliğe Geçişin Roma'daki Başlangıçları

Antik Çağda, meta üretimi ve mübadelesi, köleci

Barkan, bir «tarihçi»nin böyle benzerlikler bulamayacağını ve onun hukuki özelliklerinin farklılığını vurgulaması gerektiğini, ama öte yandan bir «sosyolog» böyle benzerlikler aramak isterse ona da fazla birşey söylenemeyeceğini ifade etmiş oluyor. O zaman akla şu soru geliyor: Acaba bir «sosyologun gerçeği» ile bir «tarihçinin gerçeği», yanyana ve eşit düzeyde, yâni aralarında bir önem hiyerarşisi peydahlamadan varolup, kurt ve kuzu gibi barış içinde bir arada yaşayabilirler mi? Biz böyle bir tutumun, belli bir anda objektif gerçeğe ne kadar eksik bir şekilde yaklaşırsa yaklaşsın o objektif gerçekliğin tekliğini ilke olarak şüphe konusu yapmaması gereken bilim alanı ile değil, fakat olsa olsa «bir bilim adamının hem bilimi olabilir, hem de dini» kabilinden bir düalizm ile bağdaşabileceği kanısındayız. Barkan'ın olanca zaafı, bu sübjektivist eklektizminde düğümlenmiyor. Öte yandan, isterdik ki Barkan'ın reayanın serfe benzemediğini zaten ispatlamış bulunduğu gibi iddiaları rahatlıkla tekrarlamaya alışkın olan bazı AÜT'çülerimiz, hiç olmazsa, Barkan'ın bunu ne anlamda ve ölçüde «ispatlamış» olduğu yolundaki kendi kanaatinin, yâni kendi argümanına koyduğu «sosyologun alanına taşmamak» kaydının, artık birazcık farkına varsınlar...

9 Yeri gelmişken belirtelim ki Anderson (1974)'ün **Passages from Antiquity to Feudalism** (Antikiteden Feodalizme Geçişler) şeklindeki başlığı, bu açıdan hayli yanıltıcıdır: Anderson bu kitapta feodalizme tek bir geçişten, Batı Avrupa'da oluşan Roma-Cermen sentezinden söz ediyor. Kuşkusuz bu tutum, yazarın feodalizmi Batı Avrupa Ortaçağının somut çehresiyle özdeşleştirmesiyle tutarlıdır (bkz: aşağıda, V.3'te, dipnot 44); ama o zaman «geçişler» demesi gerekirdi diye düşünüyoruz.

bir temel üzerinde iki kere —birincisi Eski Yunan'da, ikincisi Roma'da— yükseldi. Daha önce de belirttiğimiz gibi, birinci yükselişinde, köleci üretimin kendi bağrında taşıdığı bütün gelişme olanakları sonuna kadar kullanılmış ve tüketilmiş değildi; ama ikinci yükselişinde, Roma'da, köle emeğinin hem madenlere ve zanaatlara, hem de tarıma girmiş olması, ayrıca o zamanlar bilinen dünyanın çok büyük bir kısmını kapsayan Akdeniz pazarının tamamının Roma İmparatorluğu bünyesinde birleştirilmiş olması nedeniyle, bu üretim tarzı tarihî bakımdan doruğuna ulaştı ve tükendi. Daha önce tahlil ettiğimiz nedenlerle, pazar için üretimin bu köle emeğine dayalı türünden pazar için üretimin başka, daha ileri bir türüne —kapitalizme— geçmek mümkün değildi: Öncelikle üretici güçlerin veri düzeyi; onunla birlikte, toplumun hür vatandaşlar ve köleler olarak ikiye ayrılmış bulunması ve bu durumun yarattığı büyük maddî-ideolojik sorunlar, böyle bir kesintisiz ilerleyişi imkânsız kılıyordu. Gene daha önce tahlil ettiğimiz nedenlerle, köleci Roma toplumunun bağrında, o toplumun kendi geliştirdiği güçlere dayalı bir sosyal devrim de gerçekleşemiyordu. Dolayısıyla köleci meta üretiminin bu ikinci erken yükselişi, üretici güçlerin büyük bir yıkıntıya uğradığı bir *bataklıkta* son buldu. Meta üretimi ve mübadelesinin bu bataklığın içinde daha fazla ilerleyebilmesi mümkün değildi; ekonominin gelişmeye devam edebilmesi için insanlığın —meta üretiminin gelişme düzeyini bir kıstas kabul edecek olursak— bu bataklıktan kurtulması için biraz geriye çekilmesi, sonra yeni bir temel üzerinde taze bir başlangıç yapması gerekiyordu. Bu yeni temel, ancak yeni bir üretim ilişkisi olabilirdi.

Nasıl bir üretim ilişkisi? Hiç şüphesiz, Roma çökerken kimse oturup da böyle bir soru ortaya atmadı ve toplumun bundan sonraki gelişimini hiçbir merkezî

irade bilinçli bir şekilde planlamadı. Ama bu sorunun cevabı, bizzat köleci üretim ilişkisinin çoktan belirmeye başlamış bulunan ve III.3. D.'de işaret ettiğimiz gibi Roma düşünürlerinin dahi gözüne batan zaaflarında mevcuttu. Çevredeki barbar kavimlerin baskısı Roma ordusunun gücünü bir noktadan sonra dengelediği için İmparatorluğun askerî yayılmasının önce durup sonra tersine döndüğü ve ucuz köle kaynaklarının kurumaya başladığı andan itibaren, tırmanan köle fiyatları karşısında köle emeğinin verimsizliği artık iyice ortaya çıkıyordu. *Gerek emeğin verimliliğini arttırmak, gerekse üretici sınıfın devamlılığını sağlamak için, üretimden kölenin de kendisine bir pay ayırmasına olanak vermekten başka çare yoktu.* Bu ise, pratikte yeni bir üretim ilişkisi demekti, çünkü bu olanaklara kavuşan köle, artık köle olmaktan çıkıyor, başka türlü bir emekçi haline geliyordu. Köleliğin yerini kölelikten farklı bir üretim ilişkisinin alması yönündeki birinci dürtü, buydu[10]. İkinci dürtü ise, Roma'nın son yüzyıllarında, merkezî otoritenin zayıflaması ve istikrarsızlığın, kargaşalığın hâkim olması sonucu, o ana kadar ayakta kalabilmiş olan küçük ve orta büyüklükteki toprak sahiplerinin bir mahallî himaye ihtiyacını duymaya başlamalarıy-

10 Bkz: yukarıda, III. bölümde, dipnot 98 - 101 arasında verilen kaynaklar. Özellikle bkz: Hilton (1953/1970), 143 veya (1953/1974), 153 veya (1953/1978), 112'deki, kölelere toprak verilmesinin, gerçekte feodalizme özgü üretim ilişkilerini yaratmak demek olduğu fikri; aynı doğrultuda, Akat (1977), 41'deki, «bir üreticiyi, **ailesi ve çocukları ile beraber** en ucuz üretme biçimi, ona ürününün tüm ya da kısmının kendisine ait olduğu bir toprak parçası vermektir» ve «bu da bizi başka bir üretim tarzına getirir» cümleleri. Keza bkz: Anderson (1974), 93 - 96.

Batı'da İlkçağdan Ortaçağa geçişin bir geri çekilme, büyük ölçekli üretimden küçük üretime bir dönüş anlamına geldiği fikri için, bkz: Engels (1884-1957), 210 - 211 veya (1884 - 1968), 569 - 570. Keza bkz: Editions du Peuple (1975), 43.

dı. Ataerkil Roma ailesi içinde, *pater familias*'a bağlı *clientes*'in şahsında, ilkel bağımlılık ilişkileri daha başlangıçtan beri mevcuttu; daha sonra köleliğin gelişmesi karşısında ikinci plana düşmüş olan bu ilişkiler, şimdi yeniden canlanmaya başlıyordu[11]. İnsanlığın köleci üretim tarzından, meta ekonomisinin gelişme derecesi bakımından daha geri bir düzeye dönüşü, işte kabile toplumundan çıkış anından beri arka planda mevcut olan bu bağımlılık ilişkilerinin şimdi yeniden ön plana çıkması şeklinde tezahür ediyordu.

Somut olay, artık tamamı köle emeği ile işlemez hale gelen büyük *latifundium*'ların ikiye bölünmesiydi. Bu durumda, *latifundium* topraklarının daha dar bir kısmı köle emeği ile işlenirken, toprakların kalan bölümü küçük parçalar halinde kiraya veriliyordu. *Latifundium*'un köle emeğiyle işlenmeye devam eden bölümüne *villa dominica* (= efendi toprağı), küçük parçalar halinde kiraya verilen bölümlerine ise «*kolon* işletmesi» denmekteydi. Bu küçük toprak parçalarını kiralayan *kolon*'lar (Latince tekili: *Colonus;* çoğulu: *Coloni),* iki ayrı kökenden geliyorlardı[12]. Bir kısmı, güçlü bir efendinin himayesi altına girmek isteyen, kendi küçük işletmelerini kendi başlarına idame ettiremeyen küçük çiftçiler, eski hür köylülerdi. Diğer bir kısmı ise, önceden de aynı *latifundium*'un topraklarında çalışan ve sahipleri tarafından bu amaçla azat edilmiş olan

11 Engels (1834/1967), 216 - 217 veya (1834/1968), 573; Duby (1973/1974), 44 - 45, 49.

12 Burada, genel olarak Ortaçağ serflerinin ikili kökeninden değil, yalnız Roma kolonlarının ikili kökeninden söz etmekte olduğumuza okuyucunun dikkatini çekmek isteriz. Burada anlatılan iki ayrı kaynaktan türeyen Roma kolonlarının yanısıra, Cermen istilâlalarıyla ortaya çıkan hür Frank köylüleri de, zamanla serfleştiler ve olgun Ortaçağın bağımlı köylü tipine asıl onlar damgalarını vurdular; bkz: aşağıda, IV.6., Keza bkz: Burns (1941/1968), 327.

eski kölelerdi. Roma'nın büyük toprak sahipleri, köle emeğinin verimsizliği, köle kaynaklarının kuruması, büyük çapta köleci meta üretiminin mahreçlerinin daralması gibi nedenlerle, çok geniş topraklarda çok büyük sayıda kole ile pazar için üretim yapmaktan yavaş yavaş vazgeçiyor; bunun yerine yeniden-üretim masraflarının bir bölümünü kiracılarına aktarmayı[13] ve onların ürettiklerinden bir kısmını alırken kalanını kendileri dilediklerı gibi pazarlamakta veya tüketmekte onları serbest bırakmayı tercih ediyorlardı. Bu yeni tip büyük toprak sahiplerinin *kolon*'lar üzerindeki sömürüsü, a) *kolon*'ların kendi küçük «çift»lerinde elde ettikleri mahsulün bir kısmını almak; b) ayrıca, onları *villa dominica* üzerinde haftanın belli günleri ücretsiz çalışmaya zorlamak biçimlerinde gerçekleşiyordu. Birincisi ürün-rant, ikincisi ise emek-rant (angarya) demekti. Tabii bu ilişkinin devamı için, c) *kolon*'ların toprağı terketmemeleri de şarttı. Kölelerin bir bölümünün bu yolla azat edilmesi ve başlangıç için bir miktar tohumlukla, üretim araçlarıyla, vb. birlikte, *kolon* olarak toprağa iskân edilmesi, köle sahiplerinin böyle bir bilinçli amaçları olmadığı halde, yeni bir üretim ilişkisinin ortaya çıkmasına yol açıyordu. Bu uygulama, aslında eski kölelerin yeni bir tür üretici haline, eski köle sahiplerinin de yeni bir tür hâkim sınıf haline gel-

13 Feodalizmde temel üretim biriminin küçük köylü çifti olduğu ve dolayısıyla yeniden-üretim masraflarının üreticiye ait bulunduğu tezi için, bkz: Perinçek (1969), 323; Zagalov ve diğerleri (1970/1979), 109-110; Duby (1973/1974), 34; Editions du Peuple (1975), 43.

Kölelerin ölmesi halinde köle sahibinin uğradığı tamir edilmez sermaye kaybının, özellikle köle fiyatlarının yükseldiği koşullarda köleci yeniden üretim üzerinde ifade ettiği ağır yük için, bkz: yukarıda, III bölümde, dipnot 96 - 101'deki kaynaklar; özellikle Anderson (1974), 77 v.d..

meleri demekti[14]. Eski köleci üretim ilişkisinin, deyim yerindeyse, zaman ve mekân içindeki kapsamı daralmıştı; bu üretim ilişkisi, sadece a) *villa dominica* üzerinde ve b) *kolon*'lar haftanın belli günleri bir angarya yükümlülüğünü yerine getirdikleri ölçüde, yaşıyordu. Kolonluk ilişkisinde taze ve yeni, değişik, geçmişten farklı olan şey, *villa dominica*'daki bu angarya değil, küçük işletmelerdi. Dolaysız üreticiler bu sayede üretimle ilgileniyorlar, toprak bu sayede boş kalmıyor, emek verimliliği bu sayede yükseliyor, nüfus bu sayede artıyordu[15]. *Kolon*, köleden serfe giden yolda[16] ilk adım, en önemli ara-merhaleydi. Eski *latifundium*'un artık sadece bir bölümünü kapsayan *villa dominica* (= efendi toprağı), IV.5'te ve VI.'da anlatmaya devam edeceğimiz gelişkin Ortaçağ *manor*'unun *demes-*

14 Barkan (1939-1940/1980)'in, örneğin s. 665'teki «...ziraî rejim büyük işletme halinden çıkıp müstakil küçük köylü işletmeleri haline girdiği gibi, serflerin içtimaî ve hukukî vaziyetlerinde de dikkate şayan yenilikler meydana çıkmaktadır» cümlesinde olduğu gibi **önce kabullenir gözüküp, sonra,** dipnot 8'de aktardığımız hukukî hususiyetlerin önemi gerekçesine yaslanarak **reddettiği** bu temel fikir, dipnot 10'dan itibaren saydığımız tüm kaynaklarda mevcuttur. Hilton ve Akat'tan naklettiklerimizin yanısıra, bir de Duby (1973/1974), 40'ta, «kö'elerin statüsündeki... yavaş değişim» için kullanılan şu ifadeye bakınız: «Bu, emeğin tarihindeki büyük kilometre taşlarından biri ve hiç kuşkusuz ekonomik gelişmede tâyin edici bir etkendi.» Bu alıntının tamamı için, bkz: aşağıda, IV.5.'te, dipnot 59.

15 Özet olarak, «köleci toplumun yerini feodal toplumun alması tarihî bir ilerlemeyi ifade ediyordu.» Editions du Peuple (1975), 43.

16 Tekrar vurgulayalım: **«köleden** serfe giden yolda» diyoruz, yoksa genel olarak serfe giden yolda değil. Bu çalışma, hukuki bir özgüllük olarak değil de sosyo-ekonomik bir genellik olarak serfliğe doğrudan doğruya kabile toplumunun eski özgür tabanından da gidilebileceği fikri etrafında dönüyor. Batı Avrupa'daki somut geçişi ise, bu iki patikanın bir merkezi olarak düşünmek gerekir; kaldı ki literatür, burada dahi ikincisinin esas olduğunu ifade ediyor. Ayrıca bkz: Yukarıda, dipnot 12; aşağıda, IV.6., VI.8..

ne veya *domain* (Osmanlılarda «hassa çiftlik») denen bölümünün çekirdeksel (embriyonik) şeklini; *kolon* işletmeleri ise, serf veya reaya toprağı denilen bölümlerin çekirdeksel şeklini meydana getiriyorlardı.

Roma toplumunun üretim temeli bu şekilde yavaş yavaş değişirken, çöküşe doğru giden bu toplumun üstyapısında, ideolojisinde de önemli değişiklikler görülmeye başlanıyordu. Can çekişen İmparatorluğun sınıf çelişmeleri, yeni bir dini: başlangıcında hem kölelelerin, yıkıma uğramış köylü ve zanaatkâr yığınlarının ve deklâse unsurların protestolarını dile getiren, hem de bataklıktan bir çıkış arayan çeşitli hâkim sınıf fraksiyonlarının ihtiyaçlarına cevap veren *Hıristiyanlığı* doğurdu. Daha sonra, Ortaçağda Batı Avrupa feodal aristokrasisinin hiyerarşik düzeninin ideolojisi haline gelecek olan Hıristiyanlık, bu ilk döneminde sadece zenginlere, kudretlilere ciddi ihtarlarda bulunmakla ve alçakgönüllülüğü, kurtuluşu ahrette aramalarını öğütlemekle kalmıyordu. Aynı zamanda, sistemli ve belirgin bir şekilde, *emeğe değer verilmesini*, çalışan insanların hor görülmemesini telkin ediyor ve bu anlayışı sadece yoksullara değil, aynı zamanda belli ölçülerde hâkim sınıflara da yaymayı başarıyordu. Bu yüzden Hıristiyanlığın ortaya çıkışı, Roma toplumunu zehirleyen köleci ideolojinin etkilerinin altedilmesi ve yeni bir toplumun ideolojik-kültürel mayasının oluşturulması bakımından önem taşıyordu[17].

Bununla beraber, Roma'yı altüst edecek başka ba-

17 Başar (1965), 84. Bu noktada Engels'in çok daha şüpheci davranarak, Antik köleliğin tedrici ölümünde Hıristiyanlığın hiçbir katkısı olmadığını savunduğunu biliyoruz; bkz: Engels (1884/1967), 211 - 212 veya (1884/1968), 570. Gene aynı doğrultuda, bkz: Bloch (1941/1971), 248; Duby (1973/1974), 32. Ancak dikkatli bir inceleme, tüm bu yazarların, Hıristiyan inancı ve felsefesinin ahlâki içeriğinden (ya da credo'sundan) değil, bir örgüt olarak Kilise'nin resmi tutumundan sözettikle-

zı etkenler ortaya çıkıp da bu yeni maddî ve ideolojik filizlerin gelişme yolunu temizlemediği sürece; Roma Devleti —hukuku, ordusu, gelenekleri, hâkim sınıflarının alışkanlıkları, vb. ile birlikte— toplumun tepesinde çok ağır bir kabuk gibi oturmaya ve onu ezmeye devam ettiği sürece, toplumun bağrında beliren bu yeni olguların kendiliklerinden, sırf kendi güçleriyle eski toplumu büyük bir dönüşüme uğratmaları mümkün olmuyordu. Bir bataklığa dönüşen ve dağılarak çürüyen, kokuşan eski köleci toplum, o yeni yeşeren filizleri de sürekli olarak zehirlemeye, gıdasız bırakmaya, çiğnemeye ve kurutmaya devam ediyordu[18]. Büyük malikânelerin bağrında kolonluk tek üretim ilişkisi olarak değil, iki üretim ilişkisinden biri olarak, yani hâlâ

rini gösterecektir. Öte yandan Marx (1867/1967), 79 veya (1867/1975), 100, insan emeğinin giderek homojenleştiği bir toplum için, soyut insan **cultus**'u (soyut insana tapması) ile Hıristiyanlığın, en uygun din olduğunu belirtiyor. Her ne kadar bu homojenleşme kuşkusuz kapitalizmle doruğuna varacaksa da, (ideolojik yansımaları örneğin Aristo'nun emek-değer teoorisine varmasına set çeken - bkz: yukarıda, III. bölümde, dipnot 105) köle emeği - hür emek zıtlığının ortadan kalkmasının da sözkonusu homojenleşme yönünde çok büyük bir adımı ifade ettiği açıktır. İşte esasen bu adım, Hıristiyanlığın Katolik varyantının ortaya çıkmasıyla çakışıyor: elbette, kapitalizmin şafağına denk düşen Protestanlık, aynı yönde daha ileri bir düzlemi oluşturacaktır.

Çeşitli Mısır, Suriye, Mezopotamya, vb. kültlerinin bir karışımı ve zamanının sayısız mezhebinden sadece biri olarak yola çıkan Hıristiyanlığın, yeni arayışlar içindeki o kaostan niçin ve nasıl yükselip bir dünya dini haline gelebildiğinin özlü bir tahlili için, bkz: Thomson (1955/1972), 333 - 335.

18 Bizatihî Roma devletinin ölü ağırlığı için, bkz: Engels (1884/1967), 208 - 209 veya (1884/1968), 568-569; köleliğin «ağulu iğnesi» için, bkz: Türkçesinde, 211 - 212 veya İngilizcesinde, 570. Nihayet, Cermenlerin, Romalıları «kendi devletlerinden kurtardıkları» fikri için, bkz: Türkçesinde, 213 veya İngilizcesinde, 571.

Her tarihî geçiş döneminde mevcut «doğum lekeleri» sorunu hak-

kölelikle yanyana mevcuttu. Ortaçağ *manor*'unun *demesne* denen senyör malikânesi bölümünün çekirdeksel şekli olduğunu belirttiğimiz *villa dominica*, Ortaçağ *manor*'unda olacağı gibi esas olarak serflerin zorunlu emeğiyle değil, henüz kolonların angaryalarından daha büyük ölçüde doğrudan köle emeğiyle işlenmeye devam ediyordu. Topraklarının oldukça geniş bir bölümünde köle çalıştırmayı sürdüren; yüzlerce yıllık köleci toplumun bütün alışkanlıklarını ve dünya görüşünü olduğu gibi üzerlerinde taşıyan; köleci Roma İmparatorluğunun devlet cihazına hâlâ kumanda eden; yeni bağımlı-kiracılarının (kolonlarının) büyük bölümünü de eski kölelerinden oluşturan Romalı *latifundium* sahiplerinin, yeni bir üretim ilişkisinin, yeni bir ideolojinin ve bütünüyle yeni bir uygarlığın gerçek yaratıcısı ve taşıyıcısı olmaları olanaksızdı. Çünkü onlar topraklarının bir bölümünü kiraladıkları kolonların yakın bir geçmişte köleleri olduklarını bir türlü unutmuyor, sürekli olarak eski güzel günlere dönmek arzusunu içlerinde taşıyor, ellerindeki bütün ekonomik ve siyasî olanakları kolonları yeniden köleleştirmek veya köleliğe yakın bir statüye itmek (düşürmek) yönünde kullanıyorlardı[19]. Kendileri yüzlerce yıllık bir kölelik geçmişinin alıklaştırıcı, boyun eğdirici alışkan-

kında kapsamlı bir genelleme için, bkz: Lenin (1918) - «Bir insan öldüğü zaman, götürülüp gömülür; ama bir devrim meydana geldiğinde böyle olmaz. Eski toplum öldüğü zaman, onun cesedini tabuta koyup mezara gömemezsiniz. O, bizim aramızda ayrışıp dağılır; ceset çürür ve bizi zehirler.»

19 «Filhakika köleliğin hâkim olduğu bir devirde kolonluk daima bu müessesenin tesiri altında kalmıştır.» Barkan (1939-1940/1980), 669. Başlıbaşına bu tesbit, elbette doğru. Ancak ekleyelim ki Barkan, Roma'nın son yüzyıllarına özgü bu durumu, Cermen istilâları sonrasında şekillenen Ortaçağ dünyasına da uzatarak, olgun biçimiyle serfliğin de köleliğin tesiri altında, hattâ alt tarafı köleliğin bir türü olduğunu savunacaktır. Bu teorinin belirgin sakatlığı, Roma'dan Batı Avrupa feo-

lıklarından sıyrılamamış bulunan köle kökenli yeni kolonlar da bu baskılara karşı direnemiyor ve eskinin tamamen yıkılması yönünde güçlü bir atılım yaratamıyorlardı. Bu yüzden, ilk filizlendiği sıralarda köleliğe göre çok ileri bir adım gibi gözüken kolonluk, giderek ağırlaşıyor, köleliğe yaklaştırılıyor, üretici güçlerde yeni bir gelişme dönemini açma yönünde taşıdığı olanaklar, Roma Devleti kabuğunun o ezici ölü ağırlığı tarafından tekrar yokediliyordu. M.S. IV. yüzyılda Büyük Konstantin'in kolonları toprağa bağlaması; büyük toprak sahibinin önce kolonun *patronus*'u iken giderek *dominus*'u (efendisi) haline gelmesi; toprağından kaçan kolonun zincire vurulması cezasının ihdas edilmesi gibi tedbirler, hep bu sürecin halkalarını teşkil ediyor ve Roma'nın Roma olarak varlığı devam ettiği sürece kolonluğun gerçekten yeni ve dinamik bir üretim ilişkisine, eski kölelerin azat edilmesiyle oluşan bir kolon kitlesinin oldukça özgür emekçilere, mevcut köle ve toprak sahipleri sınıfının da gerçekten farklı bir hâkim sınıfa dönüşmeleri patikası böylece darlaşıyordu.

Bu kabuğu kırıp atan, zehirli havayı temizleyen, Antikitenin çöküş buhranının altedilmesini ve insanlığın bu çirkeften kurtulmasını sağlayan temel etken, Cermen kabilelerinin beraberlerinde getirdikleri barbarlık aşısı oldu.

IV.3. Roma'mn Cermenler, Cermenlerin Roma Üzerindeki Etkileri

Şimdiye kadar tekrar tekrar tesbit ettiğimiz gibi, insanlığın kabile toplumundan uygarlığa geçişi, her yerde eşanlı ve düz bir şekilde gerçekleşmedi. Tam tersine, bazı bölgelerde, bazı topluluklar, uygarlığa çeşitli

dalizmine düz bir geçiş olduğunu öne sürmesinde, yâni Cermenlerin rolünü tamamen ihmal etmesinde yatıyor. Bu noktayı tartışmayı, IV.5., IV.6. ve V.5.'te sürdüreceğiz.

nedenlerle çok hızlı bir şekilde geçerken, İlkçağ boyunca insanlığın çok büyük kısmı, hattâ Ortaçağda bile insanlığın önemli bir bölümü, barbarlık aşamasında kaldı ve bu barbar dünya ikide birde kendisinin bir bölümünü —kapsamı henüz sınırlı olan ve ötelerde uzanan barbarlık dünyası hakkında pek az bilgiye sahip bulunan uygar insanlığın, Tanrının günahkâr kullarını cezalandırmak için gönderdiği bir felâket gibi algıladığı— yeni bir istilâ dalgası halinde o uygar insanlığın üzerine yollamaya, böylelikle de kendi içinden uygarlığa yeni yeni çıkışlar yaratmaya devam etti. Bu yüzden, barbarlık ile uygarlık arasındaki sürtüşme ve çatışma, binyıllar boyunca sürerek, çeşitli bölgelerin ve çeşitli insan topluluklarının gelişimini derin bir şekilde etkiledi.

Geçmişe baktığımızda, gerek daha önce kurulmuş yerleşik imparatorlukların yayılması, gerekse barbar kavimlerin nüfus artışı, iklim değişiklikleri, başka kavimlerin arkadan baskısı, otlakların daralması, vb. nedenlerle yerleşik imparatorlukların sınırlarına dayanmaları sonucu, barbar kavimlerle yerleşik imparatorluklar birbirleriyle temasa geldiklerinde, aralarında çok karmaşık ilişkilerin oluştuğunu görüyoruz. Bazan çok güçlü bir barbar istilâsı, içten içe çürümüş ve zayıflamış yerleşik imparatorlukların üzerinden bir sel gibi geçebilmekte, bazan güçlü bir imparatorluk çevresindeki zayıf ve seyrek barbar kavimlere boyun eğdirerek genişleyebilmektedir. Daha doğrusu, yeni bir yerleşik imparatorluk *yükseliş* döneminde çevresindeki barbarları da ezerek yayılırken, *duraganlık* döneminde çevresindeki barbarlarla üç aşağı beş yukarı istikrarlı bir dengeyi oldukça uzun bir süre korumakta, kendi *gerileyiş ve çöküş* döneminde ise artık çevredeki barbarların artan baskısına karşı koyamayıp istilâya maruz kalabilmektedir. Her halükârda bu süreç içinde en tipik ve ilginç olan, en zengin karşılıklı ilişki biçimlerini

ortaya çıkaran dönem, barbarlık ile uygarlığın nisbî bir denge içinde bulunduğu, ortadaki o «geçiş dönemi» dir. Böyle bir uzun barışçı ilişki aşaması boyunca, yerleşik imparatorluk ile onu çevreleyen barbar kavimler arasında ticaretin geliştiği; yerleşik imparatorluğun ideolojisinin, kültürünün, hukukunun, vb. çevredeki barbarları kuvvetle etkilediği ve onları kısmen «uygarlaştırdığı»; çevredeki barbarların ise bir kısmının —kanbağı çözülmediği ölçüde— kabileler veya klanlar halinde sözkonusu yerleşik imparatorluğun hizmetine girdikleri, ona vergi verdikleri, kendi beylerinin komutası altındaki düzensiz birlikler halinde onun ordusuna katıldıkları veya yerleşik imparatorluk tarafından şu veya bu bölgeye iskân edildikleri; barbarlardan daha küçük bir kısmının ise —kanbağı çözüldüğü ölçüde— kabilelerinden ayrılıp ferden, tek tek imparatorluğun hizmetine girdikleri, asimile edildikleri ve hattâ yüksek mevkilere yükselerek imparatorluğun mevcut hâkim sınıfları ile kaynaştıkları, yükseldikleri mevkilerden kendi kavimlerini korudukları ve bu arada onların da asimile edilmesine yardımcı oldukları; böylece imparatorluğa komşu veya onun toprakları içinde yer alan çeşitli barbar kavimler arasındaki çatışmalar ile sözkonusu yerleşik imparatorluğun kendi hâkim sınıfları içindeki parçalanma ve çatışmaların karmaşık bir biçimde örtüştüğü; yerleşik imparatorluk zayıfladıkça, içinden çıktığı barbar kavmin başına geçen bir devşirmenin ya merkezi idarenin dizginlerini eline aldığı, ya başka barbar kavimlerin baskısına karşı İmparatorluğu savunmaya çalıştığı, ya da kendi mahallî prensliğini kurduğu; yerleşik imparatorluğun bir yandan bazı barbarlardan vergi alırken beri yandan başka bazı barbarlara vergi verir hale geldiği; kavimler arasındaki ve imparatorluğun bileşken unsurları (mahallî prensl ikleri, vb.) arasındaki hâkimiyet- tâbiyet ilişkilerinin giderek karışık ve istikrarsız, ikide bir tersine döner bir

nal aldığı, sık sık gözlenebilmektedir. Roma ile Cermenler; Bizans ile Cermenler, Slavlar, Araplar ve Türkler; Çin ile Moğollar ve Türkler; İslâmî Arap-İran dünyası ile Türkler arasındaki ilişkilerde, bütün bu olguların sonsuz örneklerini görmek mümkündür[20]. Esasen artık çoktan tarihe gömülmüş olan barbar kavimler hakkındaki bilgilerimizin önemli bir kısmı da, bu tip karmaşık barışçı temas ve nisbî denge dönemlerinde çevrelerindeki barbarların yaşantısını gözleme olanağına kavuşmuş bulunan Thukydides, Herodotos, Caesar, Tacitus, İbni Haldun, İbni Fadlan, vb. gibi yerleşik imparatorluk tarihçilerinin yazdıklarına dayanmaktadır[21].

Roma İmparatorluğu ile Cermenler arasındaki ilişkide, her iki tarafın güçlerinin birbirine oldukça denk olduğu, her ikisinin de yekdiğeri aleyhine yayılamadığı bu nisbeten barışçı dönem, kabaca M.S. I. - IV. yüzyıl lar arasını kapsar. Bu dönemde Roma sınırları içinde kalan verler Kuzey Afrika. Anadolu. Mezopotamya, Irak, Filistin, İngiltere ve Ren-Tuna hattının gürevi ile batısıydı. Akdeniz kıyı şeridini çepeçevre kucaklayan, daha doğrusu nerdeyse sırf bu kıyı seridinden ibaret olan bu İmparatorluğun dışında, gözün alabildiği

20 Örneğin bkz: Köprülü (1931/1981), (1934; 1935/1981), (1943a), (1943b/1981), (1944/1981), (1946b/1962b); W. Barthold (1946/1962); W. Ebenhard (1947), (1957); Vladimirtsov (1934/1944); Levçenko (1949) veya (1949/1979); Perinçek (1968), (1976); vb.

Cermenlerin son dönem Roma devleti ve toplumunda oynadıkları rolün çarpıcı bir edebi anlatımı için. bkz: Graves (1934/1978).

Duby (1973/1974), 24 - 25, Batı Avrupa'daki kaynaşma ve geçişi, şu tipik cümlelerle anlatıyor: «...bir yandan, tüm Roma dünyası gerisin geri barbarlık düzeyine dönerken, öte yandan, barbar dünya uygarlaşıyordu... Batı'da tipik Ortaçağ sistemi, işte tam da bu iki üretim sisteminin kaynaşmasından doğdu.»

21 Bkz: Herodotos (1973); Thucydides (1951) veya Thukydides (1950); Caesar (1951) veya (1973); Tacitus (1942). Ayrıca bkz: A. Sarıgöllü (1971); Ümit Hassan (1977); Z. V. Togan (1950); McDonald (1970).

hemen her yönde, barbar kavimlerin dünyası uzanıyordu. Ren-Tuna hattının kuzeyinde ve doğusunda, bu barbarlar, Cermenler ve onlara akraba diğer kavimlerdi. Sözkonusu yüzyıllarda Cermen kabilelerinin Ren-Tuna hattının yukarısında kalan alandaki dağılımı, aşağı yukarı şöyleydi: En batıda, Franklar, Vandallar ve Vizigotlar; onların biraz doğusunda, Ostrogotlar; onların biraz doğusunda, İslavlar ve Alanlar yer alıyordu. Daha da doğuda, Avrupa ile Asya'nın bitiştiği Uraller bölgesinde ise, Hunların yayıldığı görülmekteydi[22]. Bazı Cermen kabilelerine M.S. II. yüzyıldan itibaren Roma İmparatorluğu topraklarında yerleşme izni verilmeye başlanmıştı. Bu arada Vandallar, kendi şeflerine tâbî olmak (yâni kendi iç örgütlenmelerini, kabile düzenlerini hiç olmazsa bir süre korumak) kaydıyla, Roma ordusunun yardımcı paralı askerleri haline geliyorlardı. Keza Cermen esirleri de, Roma yönetiminde giderek artan bir rol oynamaktaydılar. Bütün bu karşılıklı etkileşimler, Cermen kabilelerinin kültürü ile Roma kurumlarının azar azar içiçe geçmesinin ilk adımlarını meydana getiriyordu.

Bu ilişki içinde, Roma uygarlığının Cermenler üzerinde yaptığı en önemli ve olumlu etki, *çok yüksek düzeyde gelişmiş bir özel mülkiyeti* onlara devretmesidir. Daha önceki bölümlerde ayrıntılı olarak ele aldığımız gibi, kabile toplumunda varolan ilkel kollektif mülkiyetin çözülüşü ve onun yerini özel mülkiyetin alması, dünyanın çeşitli bölgelerinde farklı coğrafî ve tarihi koşullara göre çok farklı biçimlere bürünen ve esas olarak eşitsiz bir şekilde seyreden bir süreçtir. İlkel kollektif mülkiyetin, yerini, nisbeten hızlı bir şekilde özel mülkiyete bırakmasında esas etken, ticaretin, piyasanın, meta üretimi ve mübadelesinin yükselişidir. Tarı-

22 Bkz: Postan (1971)'in arkasındaki «M.S. I. ve IV. yüzyıllarda Töton Kabileleri» haritası. Keza bkz: Barkan (1957), 4.

ma ve yerleşik hayata geçmiş topluluklar, başka kavimlerle temas ve ticaret için elverişli bir ortamda bulundukları takdirde bu topluluklarda özel mülkiyet nisbeten hızlı bir evrim göstermekte; aksi takdirde, ilkel kollektif mülkiyetin en azından biçimsel kalıntıları, toplumsal hayatta uzun süre etkili olmaktadır. Gene daha önce işaret ettiğimiz gibi, Antikitede meta üretimi ve mübadelesinin gelişmesi temelinde özel mülkiyetin nisbeten ileri düzeylere ulaşması, köleci üretim tarzının gelişmesiyle elele yürümüş; buna karşılık meta üretimi ve mübadelesinin gelişmediği yerlerde proto-feodal ilişkiler ön plana çıkmıştı. Köleci üretim tarzı Roma'da doruğuna ulaşmıştı ve bu yüzden İlkçağda ilkel kollektif mülkiyetin en kesin yıkıma Roma'da uğradığı; özel mülkiyetin en fazla Roma'da geliştiği görülmektedir. Bütün diğer Antik toplumlarda ve hattâ Eski Yunan'dan bile bu bakımdan farklı ve daha ileri olarak Roma'da, yalnız tüketim malları, taşınabilir üretim araçları ve insanlar (köleler) değil, aynı zamanda ve en önemlisi *toprak da tamamen özel mülkiyet konusu haline gelmişti.* Roma'nın kuruluş dönemlerinde, ilkel kollektif mülkiyetin biçimsel bir kalıntısı olarak *ager publicus* hâlâ mevcutken, askerî yayılmanın ve geniş Akdeniz pazarındaki deniz ticareti olanaklarının hızla geliştirdiği köleci üretim tarzı, bu «kamu mülkiyeti»nin tamamen yıkılması ve toprakta da sınırsız bir özel mülkiyetin hâkim olması sonucunu vermişti. İşte şimdi, Roma toplumunun günlük ekonomik faaliyetlerinde pratik ifadesini, Roma Hukukunda ise resmî, kanunî formülasyonunu bulan bu özel mülkiyet anlayışı ve uygulaması, M.S. I.-IV. yüzyıllardan itibaren Roma ile temasa gelen Cermenlere intikal etmekteydi.

Canalıcı nokta şudur: Roma ile temasa geldikleri ve Roma'dan etkilendikleri yüzyıllarda Yukarı Barbarlık aşamasında bulunan, yerleşik tarıma oldukça hızlı bir şekilde geçmiş olan ve bu yüzden toplumsal hayat-

ları hâlâ oldukça «demokratik» ve «ortakçı» özellikler gösteren Cermenler, *kendileri bir köleci aşama yaşamaksızın,* Roma'nın köleci uygarlığının geliştirmiş olduğu bir özel mülkiyet düzeyine daha hızlı sıçramaktaydılar. Başka bir deyişle, Cermenlerin kendi geçmişlerinde, bir köleci aşama, köleci üretim ilişkisinin hâkim olduğu bir dönem *yoktur.* Ama bir bütün olarak *Batı Avrupa*'nın geçmişine bakıldığında, bir köleci dönem *mevcuttur;* bu köleci uygarlığın insanlığa olumlu mirası, özel mülkiyeti yüksek bir düzeye ulaştırmasıdır; ve işe bakın ki dünyanın sadece bu yöresinde, köleci Roma'nın Antik Çağdaki en ileri düzeyine ulaştırdığı özel mülkiyet, *kendileri köleci üretim tarzının pisliğine, bütün diğer olumsuz yönlerine bulaşmamış olan* Cermenler tarafından, Batı Avrupa tarihinin daha sonraki dönemlerine aktarılabilmiştir. Batı Avrupa feodalizminin, Roma'nın mirası ile Cermanik kavimlerin üretim tarzlarının sentezi olarak oluşması sürecinin bu kendine özgü biçimlenişi, belki de, kapitalizmin ön koşullarının niçin ilkönce başka bir üretim tarzının veya feodalizmin başka bir türünün değil de *Batı Avrupa* feodalizminin bağrında gerçekleştiği sorusuna ışık tutan *birinci* önemli noktayı meydana getirmektedir[23]

Peki, Roma'nın Cermenlere ileri bir özel mülkiyet anlayışı ve uygulamasını devrettiğini anladık... Ama

23 Öncelikle bkz: Engels (1877 - 1878/1976), 200 - «Kölelik olmadan, Yunan devleti, Yunan sanatı ve bilimi olmazdı: kölelik olmadan, Roma İmparatorluğu da olmazdı. Ama kölelik ve Roma İmparatorluğu temeli olmadan, çağdaş Avrupa da olmazdı.» Aslında genel doğrultusu çok değişik olan yorumcuların, bu noktada buluşabilmelerine iki örnek olarak, bkz: Akşit (1967), 35 - 36; A. Yalçın (1979), 228. Gürsel (1977), 114'te de belirtildiği gibi, bu sayfalarda anlatılanlar, AÜT literatüründeki Tökei-Godelier çizgisinin de temel fikridir. Tabii biz, köleci üretimin olgunlaşması sayesinde Avrupa toplumsal kuruluşlarının ileri bir özel mülkiyet hukukuna kavuştuğu görüşüne katılırken, gelişmiş bir kö-

Cermenlerin köleci Roma uygarlığından sadece bu olumlu mirası almaları ve onun hemen hiçbir olumsuz yönünü almamaları, nasıl mümkün olabilmiştir? Bunun nedeni, son tahlilde Roma'nın Cermenler aleyhine değil, Cermenlerin Roma aleyhine yayılmış; Roma'nın Cermen topraklarında kendi (köleci) düzenini değil, Cermenlerin Roma topraklarında kendi (barbar) düzenlerini hâkim kılabilmiş olmalarıdır[24]. Doğu Asya'da Cin İmparatorluğunun güçlenmesi, Asya ile Avrupa arasındaki bölgede yaşayan Hunlar üzerinde baskı yaparak, onların daha batıya kaymalarına ve bütün Cermanik kavimleri önlerine katıp batıya sürmelerine yol açtı. «Kavimler Göçü» denilen bu olay, Cermen kabilelerinin M.S. III. - IV. yüzyıllarda azçok istikrar kazanmış olan coğrafî dağılımını altüst etti ve bu kabilelerin, artık iyice çürümüş olan Roma'nın sınır savunmasını çiğneyip geçerek, Ren-Tuna hattının güneyine inmesine yol açtı. Büyük Teodosius'un ölümüyle, M.S. 395'te Roma İmparatorluğu ikiye ayrılmıştı. Gerek Doğu Roma, gerekse Batı Roma, şiddetlenen barbar akınlarını püskürtemez hale geldiler ve ilkönce belli dönemler boyunca su veya bu barbar şefine vergi vermeye başladılar. Doğuda Arcadius, Gotların kralı Alaric'in, Batıda Honorius da Vandalların şefi Stilicho'nun «himaye»sine girdiler. Ne var ki ekonomik ve siyasî bakımdan daha dayanıklı olan Doğu Roma (Bizans), kendi başına üsüsen barbarları Batı Roma'nın üzerine kaydırmayı başardı. İlkönce Trakya'ya sarkmış olan Ala-

leci üretim tarzının görülmediği Asya'da, bunun yerine bir AÜT'ün yaşandığı iddiasını paylaşmıyoruz.

Roma hukuku hakkında, bkz: yukarıda, III. bölümde, dipnot 107'deki kaynaklar.

24 Yukarıda, dipnot 19'da, Barkan'ın bu fikri reddettiğini kaydetmiştik; örneğin bkz: Barkan (1957), 33 - 35. Literatürden diğer örnekler için, bkz: aşağıda, V.5..

ric, bu yüzden İtalya'ya döndü ve M.S. 410'da Roma'yı istilâ etti. M.S. 455'te ise bu sefer Vandallar İtalya'ya girdiler ve onlar da Roma'yı işgal edip yağmaladılar. Şüphesiz bütün bu çapul ve yağma savaşları, Cermanik istilâcıların kendi içlerindeki toplumsal farklılaşmayı derinleştirici, özel mülkiyeti daha da geliştirici bir rol oynuyordu. Nihayet, İtalya'daki barbar paralı askerlerin şefi Odoakr'ın M.S. 476'da Batı Roma'yı *yıkmasıyla,* Antik köleci uygarlığın uzun süren can çekişmesi sona erdi. M.S. 495'te, Gotların yeni şefi Teodorik, kendini «Roma kralı» ilân etti. Onunla birlikte Batı Avrupa'nın her yerinde bir yığın barbar krallığı mantar gibi türedi[25]. Roma ile uzun temasları ve alışverişleri sonucu hem özel mülkiyeti daha fazla öğrenmiş, hem de etkili bir askerî örgütlenme yaratmış olan bu barbarlar, kendilerini uygarlık yönünde ilerletmiş olan imparatorluğu yıkarak, onun yıkıntıları üzerinde *uygarlığa, devlete sıçrayışlarını* tamamladılar.

Burada kritik önerme şudur: «Kavimler Göçü» sonucu Roma (daha doğrusu Batı Roma), bir devlet ve bir uygarlık olarak şu veya bu şekilde ayakta kalamayıp, *kesinlikle ve tamamen yıkıldı.* Doğu Akdeniz havalisinde varlığını bin yıl daha sürdüren Bizans ise, üç aşağı beş yukarı aynı devlet yapısını koruduğundan, kendisini kuşatan barbar kavimlerinden etkilenisi o kadar geniş ve o kadar serbest bir şekilde olamadı; Cermenler ve İslavlar, kendi üretim tarzlarını Bizans toplumuna kabul ettiremediler[26]. M.S. XI. yüzyılda Oğuz

25 Engels (1884/1967), 207 - 208 v.d. veya (1884/1968), 567 - 568 v.d.; Hodgett (1972/1974), 1 - 12. Duby (1973/1974), 76. bu anı şöyle özetliyor: «.. bazı fatihlerse eylemlerini daha ileri götürdüler... Devletler inşa ettiler. Onların askerî girişimleri, kabile yapılarının yıkılmasına ve aristokrasinin ekonomik durumunun güçlenmesine yolaçtı... Böylece savaş, ilerlemeyi hızlandırdı.»

26 Bizans sınırından içeri girebilen kalabalık Cermen ve İslav kitleleri, mevcut devlet tarafından köy komünleri halinde çeşitli bölge-

Türkleri de İran'a girdiklerinde, merkezi Bağdat olan İslâm devletini ve Yüksek İslâm uygarlığını kesinlikle yıkıp ortadan kaldırmadılar; aksine, o devleti ve o uygarlığı özünde benimseyerek onun başına geçtiler ve zamanla kendileri o uygarlık tarafından çok kuvvetle şekillendirilen bir evrim geçirdiler. Keza, kendileri belki barbar olmamakla birlikte henüz barbarlıktan yeni yeni sıyrılmakta olan Türkmen aşiretlerini yöneten ve yönlendiren Osmanlılar[27], devletlerini ve uygarlıklarını, kendilerinden önceki iki büyük devlet ve uygarlığın —Bizans'ın ve Anadolu Selçuklularının— *bağrında* (deyim yerindeyse, o iki eski uygarlıkla «uzlaşarak») inşa ettiler[28]. Bu yüzden Bizans'ın, Selçukluların ve Osmanlıların doğuş ve gelişme süreçlerinde, sırasıyla İslavların, Sir-i Derya Oğuzlarının ve Türkmen aşiretlerinin beraberlerinde getirdikleri barbarlık aşısının etkisi muhtemelen hep daha sınırlı kalmış; sözkonusu sentezlerde eski, yerleşik uygarlıkların etkisi hep nisbeten daha büyük bir rol oynamıştır. Batı Avrupa feodalizminin doğuşunda ise, Roma'nın, yani eski, çürümüş ve kokuşmuş olanın tamamen yıkılması, Cermenlerin «taze kan»ının yeni sentezde çok daha ağır basmasına, bu barbarlık aşısının etkisini çok daha serbest bir şekilde icra etmesine, *yeninin gelişmesi için çok daha geniş ve rahat bir yolun açılmasına* imkân vermiş olmalıdır. Sadece yeni üretim ilişkilerinin serbestçe gelişmesini önleyen Roma Devleti ortadan kalkmakla kalmamakta; köleci üretim ve Antik şehir ekonomisi geniş bir paza-

lere dağıtılıp iskân edildiler ve bu Asyatik feodal yapının vergi-rant ödeyen tabanının bir parçası haline getirildiler. Bu konuda bkz: Ostrogorsky (1941/1971), (1954); Levçenko (1949) veya (1949/1979); Yerasimos (1974), 38 v.d.. Roma'nın derinleşen buhranı içinde başgösteren Doğu-Batı farklılaşması için, bkz: Anderson (1974), 98 v.d..

27 Bu konuda, Köprülü'nün çeşitli eserlerine dağılmış ipuçlarının bir özeti için, bkz: Berktay (1983), 75 - 79, 85 - 87.

28 Keza bkz: Berktay (1983), 76.

rın varlığına dayandığından, İmparatorluğun kesin çöküşü sonucu —zaten yorulmuş olan— köleci ekonomi hiç sürdürülemez hale gelmekte: «Tarım gerilemekte, pazar bulamayan sanayi sönmekte, ticaret ya ölmekte veya işleyişi şiddet yoluyla engellenmekte, köy ve şehir nüfusu azalmakta»ydı[29]. Batı Avrupa için ilk bakışta büyük bir felaket ve Batı'nın Doğu'ya göre geriliği gibi gözüken bu koşulların ortaya çıkışı, aslında belki de Batı'nın büyük talihiydi; çünkü hem Cermen kabilelerinin kendi üretim ilişkileri bu koşullarda serbestçe hâkim hale gelebiliyor, hem de Batı Avrupa feodalizminin ekonomik bakımdan yerel kendi kendine yeterliliğe dayalı o *ademi merkeziyetçi* yapısı önemli ölçüde bu koşullar yüzünden biçimleniyordu[30]. Bu ademi merkeziyetçi feodalizm ise, galiba ileride üretici güçlerin gelişmesi için Doğu ülkelerinin daha merkeziyetçi feodalizmlerinden daha geniş olanaklar sağlayacaktı. Bu, kapitalizmin önkoşullarının önce Batı Avrupa feodalizminin bağrında gerçekleşmesine yol açan *ikinci* önemli biçimlenişi ifade etmektedir.

Batı Avrupa feodalizminin kendine has yapısının oluşmasında önemli bir rol oynayan *üçüncü* etken ise,

29 Marx ve Engels (1844 - 1845/1973), 150 veya (1844 - 1977), 82. Ayrıca bkz: Hilton (1953/1970), 139 - 140 veya (1953/1974), 150 veya (1953/1978), 110; Barkan (1957), 15 - 35, 37 v.d.

30 Görüldüğü gibi biz, ne Batı Avrupa feodalizminin özgüllüğünü, ne de bu özgüllüğün ardındaki özel türümü (genesis'i) reddediyoruz. Bizim reddettiğimiz şey, Batı Avrupa Ortaçağını biricik feodalizm saymak, dolayısıyla da feodalizme geçiş sürecini Batı Avrupa'daki geçişin somut çehresiyle özdeşleştirmektir. I. bölümde ve IV.1.'de ortaya attığımız kavramlarla söyleyecek olursak, Batı Avrupa'da feodalizmin böyle bir kriz temelinde yükselmiş olması, sözkonusu feodal formasyonun ikincil determinasyonudur: her feodalizm gibi onun da birincil determinasyonunu, üretici güçlerin sanayi-öncesi tarım ile belirlenen büyük eşiğinin istikrarlı toplumsal örgütlenmesini oluşturmasında aramalıyız. Bkz: aşağıda, VI. 2..

Cermen istilâsının niteliğiyle ilgilidir. Oğuz Türkleri, M.S. XI. yüzyılda İran'a birleşik bir önderlik altında, merkeziyetçi bir istilâ dalgası olarak girdiler. Başından beri çekirdeksel bir *devlet* olan Osmanlı beyliği[31] ise, Türkmen aşiretlerini, gene merkeziyetçi bir istilâ ve fütuhat dalgası içinde yönetti. Ama Roma'yı yıkan ve eski İmparatorluk topraklarını serbestçe istilâ eden Cermenler, böyle merkeziyetçi bir istilâ dalgası meydana getirmiyor; tam tersine birçok kavim ve sayısız kabileden oluşuyorlardı. Her biri kendi krallarının, şeflerinin ve alt-şeflerinin önderliği altında bulunan bu kavim ve kabileler, Roma'nın eski topraklarında, birbirlerinden bağımsız, özerk topluluklar, krallıklar, prenslikler. vb. olarak yerleştiler. Bu durum, Batı Avrupa feodalizminin ademi merkeziyetçi karakterini iyice vurgulayan bir tamamlayıcı faktör olarak karşımıza çıkmaktadır

Özetlersek: Roma'da doruğuna varan Antik köleci üretimin, özel mülkiyeti çok geliştirmiş olması; Cermenlerin, kendileri bir köleci aşama yaşamaksızın ve köleci üretim tarzının olumsuz yönlerine bulaşmaksızın, bu ileri özel mülkiyeti Roma'dan devralmaları; Cermen istilâsı sonucu Roma'nın tamamen yıkılması ve

31 Bu noktada gene de biraz ihtiyatlı olalım. Biraz önce işaret ettiğimiz gibi Köprülü, Anadolu Selçuklularının batı uçlarında kabile yaşantısının yaygın, hattâ hakim olduğunu, Osmanlı sülâlesinin kaynağında da aşiret beyliğinin yattığını kabul ediyor, fakat bu sülâlenin ve aşiretin etrafına devlet ve uygarlık unsurları yerleştiriyor. Osmanlı beyliğinin başından beri tam anlamıyla bir devlet olduğu düşünde her görüşü reddeden, daha aşırı bir tutum için, bkz: Akdağ (1959), 114 - 120. Orhan zamanında bile feodalizmin belirginleştiğinden sözeden Angelov'a karşı, XIV. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlıların esas olarak «askerî demokrasi» düzeyinde kaldıklarında Werner'in ısrarı için, bkz: Perinçek (1963), 303 vd.. Ama Rumeli'ye geçişten önceki Osmanlı siyasi yapısına ne denirse densin, Türk istilâsının merkezî bir önderliğe tâbî bulunduğu tesbitini değiştirmek için sebep göremiyoruz.

geçmişin ölü ağırlığının böylece kesinlikle tasfiye edilmesi; Roma'nın yıkılışından sonra ortaya çıkan ekonomik, siyasî ve ideolojik koşullara, bu sayede Cermenlerin kendi üretim tarzlarının, siyasî yapılarının ve demokratik toplumsal hayatlarının daha serbestçe hâkim olabilmesi; Cermen istilâsının karışık, özerk, ademi merkeziyetçi karakteri - işte bu etkenler, Batı Avrupa feodalizmini oluşturan Roma-Cermen sentezi içinde, bütün kritik sorunlarda Cermen unsurunun, Cermen kabilelerinin barbarlık aşısının, aksi durumda yapabileceğine kıyasla herhalde daha büyük, belki de belirleyici bir rol oynamasına yol açmıştır. Bu durum, ileriki yüzyıllarda kapitalizmin ilkönce Batı Avrupa'da doğup gelişmesine katkıda bulunacaktır.

IV.4. Cermen Kabilelerin Üretim İlişkileri

Roma'nın çöküşü, Cermen istilâları ve Batı Avrupa feodalizminin doğuşu sürecinin başlıca özellikleri üzerinde, yukarıda, IV.2 ve IV.3.'te, oldukça genel ve biraz soyut bir şekilde durduk. Daha ziyade, bu süreci Bizans, Selçuklu ve Osmanlı feodalizmlerinin oluşumlarından ayıran ve dolayısıyla Batı Avrupa feodalizminde üretici güçlerin gelişmesine, kapitalizmin önkoşullarının nisbeten hızlı bir şekilde oluşmasına daha elverişli olanaklar sağlayan yönleri vurguladık. Bundan sonraki alt-bölümlerde, IV.2. ve IV.3.'e ekler kabilinden, bu sürecin bazı somut ayrıntılarını ele alacağız. IV.4.'te Cermen kabilelerinin üretim ilişkileri hakkında biraz bilgi verecek; IV.5'te Roma'nın çöküşünden sonra eski İmparatorluk toprakları üzerindeki mülkiyet ilişkilerinin nasıl oldukça serbest bir şekilde yeniden düzenlendiğini görecek; IV.6.'da, Roma'nın yıkılmasından sonra Karanlık Yüzyıllarda şekillenen yeni topluma ve yeni sınıflara Cermen damgasının nasıl vurulduğunu inceleyeceğiz.

* * *

İlkönce, Cermen kabilelerinin üretim ilişkilerini ele alalım. Bu üretim ilişkileri, tamamen Cermenlere özgü şeyler değillerdir; tersine, *kabile yapısını belli ölçülerde muhafaza ederek yeni tarıma geçmiş* bütün topluluklarda görülen özelliklerdir bunlar. Yukarıda, II.6.'da, Cermenlerin İngiltere'ye geçen kolu olan Anglo-Saksonların Norman istilâsı öncesindeki toprak sistemleri hakkında anlattıklarımız, üç aşağı beş yukarı bütün Cermanik kavimler için geçerlidir. Julius Caesar'ın Cermenler hakkında M.Ö. 50 dolaylarındaki gözlemleri ile Tacitus'un bundan yüz elli yıl sonra, daha kesin söylemek gerekirse M.S. 98'de bize verdiği Cermen toplumu tablosu[32] arasında bazı farklar göze çarpmaktadır. Aradan geçen zamanda, yerleşik tarım hâkim üretim tekniği haline gelmiştir[33]. Cermenler, klanlar halinde toprağa yerleşmekte ve etrafındaki, o klana ait toprak-larla birlikte bir klansal yerleşme merkezi, *mark* adını almaktadır. *Mark* topraklarından tarıma açılan arazi, klan mensupları arasında, uzun dilimler halinde eşit olarak bölüşülmektedir. Klanın içinde belirmiş olan ataerkil aile ocaklarının her birine düşen miktara, Anglo-Saksonlarda olduğu gibi *hide,* kıtada kalan Almanlarda *huba, hufe, hof* denilmektedir[34]. *Mark*'ın ekilebilir topraklarının hide'lar şeklinde bölüşümü, başlangıçta kura çekimi yoluyla yapılır ve periyodik olarak tekrarlanırken, zamanla bu usul ortadan kalkmakta ve

32 Bu fark için, bkz: Engels (1884/1967), 201 v.d. veya (1884/1968), 564 v.d.; McNeill (1949/1959), 303. Caesar ve Tacitus'un eserleri için bkz: yukarıda, dipnot 21.

33 Dipnot 32'deki kaynaklara ek olarak, Cermenlerin Kavimler Göçü öncesindeki yaşantılarına ilişkin klasik XIX. yüzyıl tahlilleri için, bkz: Engels (1881/1882a/1954), (1881/1882b/1954), (1882c/1954); ayrıca, Engels (1884/1967) veya (1884/1968), içinde, VII. bölüm. Keza bkz: Barkan (1957), 7 - 8.

34 Bkz: yukarıda, II. bölümde, dipnot 109'da, Bloch, Takahashi ve Duby'den verilen sayfalar.

her aile ocağının *hide*'ının giderek istikrar kazandığı, kalıcılaştığı görülmektedir. Ayrıca her aile, kendi evinin yanında veya etrafında, tamamen kendi özel mülkiyetindeki bahçeleri işlemektedir[35]. Başka bir deyişle, bu *hide*'lar ve özel bahçeler, *mark*'ın temsil ettiği ilkel kollektivizmin bağrında özel mülkiyetin adım adım gelişmesini yansıtmaktadırlar[36]. Ormanlık ve bataklık arazi ile meralar ise ortak kullanıma tâbîdir. Çok uzun bir çobanlık aşaması yaşanmadığından ve tarıma geçiş nisbeten hızlı bir şekilde gerçekleştiğinden, Cermenlerin ataerkil olmakla birlikte kadına büyük değer verdikleri ve oldukça demokratik bir yaşantıya sahip oldukları bizzat o dönemin Romalı tarihçileri (Caesar, Tacitus, vb.) tarafından önemle kaydedilmektedir.

Bütün bunlarla birlikte, bu Cermen toplumunu saf ve mutlak bir ilkel kollektivizm örneği olarak da düşünmemeliyiz[37]. M.S. I. - II. yüzyıllarda, Cermenlerde klan ve kabile reislerinden oluşan bir aristokrat zümre

35 En iyi bakılan, en çok gübrelenen ve en yüksek verimi sağlayan bu en özel bahçelerden, henüz tamamen kollektif vararlanmaya açık boş topraklara kadar uzanan çeşitli tesahüp ve işletme biçimleri için, bkz: Duby (1973/1974), 20 - 23.

36 Bir uçta Barkan, hiç kanıtsız ve kaynaksız, Tacitus'un anlatımını yok sayarak, üstelik hangi dönemden sözettiğini de açıklığa kavuşturmaksızın, Cermenlerde kollektif mülkiyetin olmadığı anlaşılmıştır diye kestirip atıyor; bkz: Barkan (1957), 9..

37 Bu diğer uçta, tipik abartmalar için, bkz: Güriz (1969), 1; Çağıl (1971), 333... Hatânın ideolojik ve siyasî kaynağı için, bkz: Postan (1975), 83 - 84'ten naklen. Berktay (1983), 55. Bu eğilimin giderek nasıl bir Ortaçağcı gericiliğe dönüştüğü konusunda, bkz: aşağıda V.5.'in sonu. Yeri gelmişken belirtelim ki Marx'ta ve Engels'te, devlete sıçrayış ânının hemen öncesindeki Cermen toplumunun mutlak eşitlikçiliği ve sınıflaşma belirtilerinden yoksunluğu doğrultusunda hiçbir iddiaya rastlanamaz: onlar, bu tür belirtileri, büyük tarihî hamlelerin habercileri olarak dikkatle irdelerken, öte yandan inceledikleri momentin bağrındaki kollektivizm kalıntılarını daha gerilerdeki saf bir kollektivizmin tanıkları sayarlar; kavrayışları diyalektiktir, metafizik değil.

belirmeye başlamıştır. Klan ve kabile mensuplarının şeflerine geleneksel armağanlar verdikleri; esas kandaş klan mensuplarının yanısıra tek tük klan mensubu olmayan yabancıların, kölelerin ve azat edilmiş kölelerin de Cermen topluluklarında yer aldıkları; şeflerin etrafında yavaş yavaş askerî maiyetlerin toplanmaya başladığı açıktır[38]. Bununla beraber bu köleler hiçbir zaman fazla çoğalmayacak ve kölelik esas üretim ilişkisi haline gelmeyecektir. Kaldı ki, bu toplumsal yapının daha derin kutuplaşmalara uğraması, mevcut şefler zümresinin[39] tam anlamıyla bir aristokrat sınıfa dö-

38 Berrak bir ilke tavrı için, bkz: Duby (1973/1974), 31 - «Ne Roma, ne de Cermen toplumları eşitlerden meydana geliyordu. Her ikisi de belli bir soyluluğa üstünlük tanıyordu; bunlar, İmparatorlukta senatörler sınıfından, barbar klanlarında ise savaş şeflerinin akrabalarından ve silâh arkadaşlarından ibarettiler... Her iki toplumda da kölelik vardı... Göçler... [Büyük Kavimler Göçü kastediliyor - H.B.], gerek Roma soyluluğunu kırsallaştırmak ve barbar soyluluğuyla kaynaştırmak, gerekse askerî saldırganlık alanını genişletmek... yoluyla bu eşitsizlikleri keskinleştirmişlerdi...» Keza bkz: Postan (1975), 84 - M.S. üçüncü veya dördüncü yüzyıllara gelindiğinde «Cermenler kabilesel de olsalar gerçek beylikler kurmuşlar, hiyerarşik iktidar ve tesahüp kademelenmeleriyle belirlenen karmaşık siyasî sistemler oluşturmuşlardı. Bu kademelenmelerin en alt basamağında köleler, en üstünde ise kabile aristokrasisi vardı...» Aynı doğrultuda, bkz: Gras (1922/1941), 35 - 41'deki «Hür Köy» kavramsallaştırmasının yukarıda, II. bölümde, dipnot 112'de verilen özeti. Şefler ve askerî maiyetleri için, bkz: Engels (1884/1967), 203 v.d. veya (1884/1938), 563; Duby (1973/1974), 49; Stephenson (1942/1965); Strayer (1965). Öte yandan, bu aşamadaki (kabile tabanından şeflere) artı-ürün aktarımını, bir sonraki sistemli, katılaşmış feodal sömürüden ayırdetmek için, bkz: Hilton (1953/1970), 144 veya (1953/1974), 154 veya (1953/1978), 112'deki dikkatli ifade - «köylülerin bir zamanlar kabilesel krallarına serbestçe ödedikleri... vergi...»

39 Bloch bu kesimi hep «bir köy şefleri kastı», «kırsal şefler», «şefler ve köyler(i)» gibi terimlerle anlatır; bkz: Bloch (1941/1971), 272 v.d. ve aşağıda, dipnot 56 ile belirlenen alıntı.

nüşmesi, kabile halkı silâhtan tecrit edilirken silâh taşıma yetkisinin sadece özel askerî maiyetlerde toplanması[40] gibi, asıl IV.6.'da özetleyeceğimiz önemli sıçramalar, ancak birkaç yüzyıllık bir askerî demokrasi aşaması, Roma'ya karşı uzun süren yağma ve istilâ savaşları dönemi sonunda gerçekleşecektir[41]. Bir yandan toprakta özel mülkiyetin belirmesi, öte yandan toplumun tamamının özgür insanlardan oluşması ve bütün üretimin bu özgür insanlar tarafından gerçekleştirilmesi, Roma toplumunda ortaya çıkan yeni filizlerin yeşereceği esas ortamı meydana getirmektedir.

Cermanik kavimlerin kısaca özetlediğimiz bu üretim ilişkileri ve toplumsal özellikleri, çobanlık aşamasında çok uzun süre kaldıkları için hayvan sürülerini özel mülk edinseler bile toprağı hâlâ «ilkel sınırsızlığı içinde» görmekten sıyrılamamış olan Oğuz Türklerinin veya Türkmen aşiretlerinin durumundan çarpıcı bir şekilde ayrılmaktadır[42]. Selçuklu ve Osmanlı İmpara-

40 «İlkel Cermen diyarında, özgür adam herşeyden önce bir savaşçıydı... [Savaş, sürekliliği ve masraflarıyla, dayanılmaz bir yük haline geldikçe] Köylüler ayakta kalabilmek için özgürlüğün başlıca işareti olan savaşçı kişiliklerinden vazgeçmek zorunda kaldılar.» Duby (1973/1974), 44. Şarlman, peşpeşe yaptığı askerî reformlara rağmen, 771'den 814'e kadar süren uzun saltanatının ancak son kararnamesiyle, herhangi bir Frank köylüsünün omuzunda kalın bir sopayla orduya katılmasını kesinlikle önlemeyi başardı; bkz: Montross ve editörler (1970), 607b.

41 «Roma illerinin efendisi bulunan Cermen halkları, fethettikleri yeri bir düzene koymak zorundaydılar. Ama Romalı kitleler ne kandaş gruplar içine kabul edilebilirlerdi, ne de bu gruplar aracılığıyla egemenlik altına alınabilirlerdi... öyleyse, kandaş kuruluş organlarının devlet organları haline dönüşmeleri ve bu işin de şartların baskısı altında çok çabuk olması gerekiyordu.» Engels (1884/1967), 214 veya (1884/1968), 572.

42 Göçebe- otlatıcılarda toprak tesahübü için, bkz: Marx (1857 - 1858/1964), 88: Perinçek (1968), 289; Perinçek (1976), 21, dipnot 4. Keza bkz: yukarıda, II. bölümde, dipnot 101.

torluklarındaki, mirî mülkiyete dayalı merkezî-feodal yapıya karşılık Batı Avrupa'da daha özel mülkiyetçi, ademi merkeziyetçi bir feodalizmin şekillenmesi, bu nokta gözönünde tutulmadan anlaşılamaz[43].

IV.5. Roma Topraklarında Mülkiyet İlişkilerinin Yeniden Düzenlenmesi

İstilâya uğrayan her toplumda, istilâ edenler *kalıcı* ise, mülkiyet ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi gerekir. Bu yeniden düzenlemenin somut biçimi, istilâ edenlerin ve istilâya uğrayanların toplumsal gelişme düzeyine göre değişebilir; ama hiç düşünülemeyecek birşey varsa, o da mülkiyet ilişkilerinin olduğu gibi kalmasıdır. Arap-İran, Oğuz-İslâm, Selçuk-Bizans sentezleri, hep

43 Avcıoğlu (1978 - 1932), Beşinci Kitap, 2174, «özel toprak mülkiyeti tanımayan göçebe aşiretlerin tarım bölgelerini istilâlarıyla... askerî-despotik merkeziyetçi devletlerin ortaya çıktığını» ileri sürmeyi, bizatihî «'Asyagil üretim biçimi' yanlılığı»na eşit tutuyor; böylelikle de, üstyapı kertesi dahil belli bir tarihî somutluk ile üretim tarzı soyutluğu veya kertesini özdeşleştiren AÜT'çülerle aynı metodolojik hatâya düşüyor. Avcıoğlu (1978-1932), Birinci Kitap, 103'te de, aynı doğrultuda bir polemik yer almaktadır. Asyatik formasyonların her türlü özgüllüğünü reddetme çabası içindeki Avcıoğlu, burada şöyle yazıyor: «Oysa göçebenin yerleşik tarımcıyı fethi, çok çeşitli üretim biçimlerine ve toplumsal kuruluşlara yol açar. **Göçebe Germen'**in yerleşik'i fethi ve yerleşmesi, Batı feodalizmine varır.» Altını bizim çizdiğimiz iki kelime ile Avcıoğlu, ya büyük bir dikkatsizlik, ya da küçük bir hile sonucu, M.S. IV. yüzyıldaki Cermenlerle M.S. X. yüzyıldaki Türkmenleri aynı göçebe - otlatıcılık kategorisine sokmuştur. Oysa yukarıdaki tüm anlatımımızın gösterdiği gibi, Kavimler Göçü öncesinde Cermenler artık yerleşik tarımla meşguldüler ve tarım topraklarına klandan daha dar ataerkil aile ocakları halinde tesahüp ediyorlardı. Esasen bu yüzden de literatürdeki tartışma, kollektif-tesahüpçü göçebe hayvancılar ile özel - tesahüpçü tarımcıların fetihlerinin farklı somutluklara yol açıp açmadığı etrafında dönmektedir.

istilâ edilen ülkelerin mülkiyet ilişkilerindeki belli yeniden düzenlemeler temelinde yükselmiştir.

Meseleyi şöyle düşünebiliriz: Ortaçağda, saldırıya uğrayan herhangi bir ülkede, doğal olarak toprak üzerinde belli yerli ilişkilerin muhtemelen heterojen dokusu, esasen mevcuttur. Bu ilişkiler, tipik olarak, a) içlerinde şu veya bu ölçüde bireyselleşmiş küçük köylü ekonomilerini barındıran köy toplulukları ve üstlerinde, bu köylerin artı-ürününü bir fiyef sisteminin örgüsü çerçevesinde, vergisel biçimde toplayan irili-ufaklı yerel veya merkezî beyler; b) gene bu beylerin bir kısmına veya belki fiyef sahibi vasfını hiç taşımayan diğer zenginlere ait olup, üzerinde kâh keza yarıcılık veya ortakçılık usulleriyle sömürülen küçük köylülerin yaşıldığı, kâh bir büyük çiftlik olarak angarya yoluyla işletilen özel malikâneler; c) köy topluluklarının bağrında başgösteren farklılaşmalar kategorilerine ayrıştırılabilecektir. İşte, yeni fetih dalgasının, onun itici gücü olan yeni fatih aristokrasisinin ve bu sınıfın yeni devletinin, kesin zafer sonrasındaki ilk işlemi, daima, taşıdığı bütün bu otokton sosyo-ekonomik yapıyla birlikte toprağı, şu veya bu ölçüde ve şu veya bu yolla, fakat mutlaka en azından bir nebze *kendi eline* geçirmektir. Bu zorunludur, çünkü her pre-kapitalist devlet, toprağa dayanır ve *tarımsal* artı-ürünün hâkim sınıf içinde bölüşümünü düzenler; fethedilen toprak üzerinde, fatihin silâh gücü aracılığıyla sağlanan hâkimiyet, belli bir formalizasyona kavuşturulmalıdır ki, istilâcı aristokrasi, çeşitli tarımsal üreticilerin artı-ürününe (istilâ-öncesi hâkim sınıfın yanısıra) hiç olmazsa ortak olabilsin. Bunun bir çaresi, özel malikânelerin, istilâ-öncesi sahiplerinin elinden zorla alınarak veya zaten kaçıp gitmiş ya da ölmüş olabilecek bu gibi sahiplerin kesin yokluğundan yararlanılarak, fatih aristokrasinin tek tek mensuplarınca derhal ve doğrudan doğruya gaspedilmesi ise de, daha genel ve kap-

samlı yöntemi, fethedilen arazinin somut koşullara göre değişebilen bir kısmının, belki tamamının üzerinde, istilâcı aristokrasinin «üstün mülkiyet»inin *(obereigentum)* ya da «rakabe»sının tesis edilmesi ve bu hakkın, o aristokrasinin bütüncül siyasî örgütlenmesinin başında bulunan şef, kral, sultan, padişah ya da devlet hazinesinde *(beytülmal)* toplanmasıdır. Bu sayede istilâcı aristokrasi, ilk ağızda, kazandığı topraklar üzerinde hazır bulduğu üretim faaliyetinin fizikî ve sosyal yapısına esaslı surette dokunmaksızın, o üretim faaliyetinin *mevcut* sınıf ve unsurlarının tepesine yeni bir haraçgüzar kast olarak oturma hakkını alır ya da kılıcıyla kazandığı bu hakkı tescil eder. Başka bir deyişle, fatihlerin henüz ilkel komünal mülkiyetin anılarını *şeklen* yaşattıkları ve bu «kamu» mülkiyetinin bir şefler zümresinin genel denetimine geçtiği ya da birinci şefin şahsında toplandığı her başarılı istilâ olayından sonra, şu veya bu genişlikte bir *mirî mülkiyet* veya *domaine royale* kategorisi oluşur[44]. Değindiğimiz biçimsel anlar ne kadar güçlü (yâni *bireysel* özel mülkiyet ne kadar zayıf), istilâ dalgası ne kadar merkezî, ele geçirilen ülke ne kadar «boş», dolayısıyla fatihlerin *yeknesak* düzenlemeleri empoze etme şansı ne kadar fazla ise, bu mirî arazinin başlangıçtaki kapsamı o kadar artabilir. Ne olursa olsun, bundan sonra, sözkonusu mirî arazi veya krallık arazisi içinden fatih aristokrasisinin diğer mensuplarına fiyef dağıtımı, yâni istilâcılarını genel haraçgüzarlık hakkının kendi aralarında payla-

44 Engels (1884/1957), 214 - 215 veya (1884/1968), 572: «Ama fatih halkın en yakın temsilcisi, askerî şefti. Fethedilmiş toprakların iç ve dış güvenliği, onun iktidarının arttırılmasını gerektiriyordu. Askerî komutanlığın krallığa dönüşmesi âni gelmişti... Basit bir askerî şef olmaktan çıkıp gerçek bir monark haline gelmiş bulunan Frank kralının yaptığı ilk şey, bu halk mülkünü krallık malikânesine dönüştürmek, onu halktan çalmak...»

45 «...ve maiyetindeki adamlara fiyef olarak dağıtmak veya hibe etmek oldu.» Engels, aynı yerde.

şımı işlemi başlar[45]. Bu dağıtım ve paylaşım ilerledikçe, doğal olarak, fetihten hemen sonra tesis edilen «kamu» mülkiyetinin kapsamının da giderek daraldığını ve «rakabe»nin zayıfladığını görebiliriz; fakat bu eğilime karşı, meydana getirilmiş bulunan siyasî örgütlenmenin gücü ve göreli merkeziyet derecesi de, frenleyici bir rol oynayabilir[46]. Her halükârda, istilâcıların ve onların devletinin «hukuku», istilâ-öncesinin otokton toprak «hukuku»nun üstüne yeni bir «üstün haklar» katmanı, örneğin Cermenlerde bir *bannum* kertesi, Osmanlılarda bir *örfî hukuk* düzlemi[47] olarak biner ve böylece, toprak üzerindeki çeşitli iddiaların Ortaçağa özgü içiçeliği[48] büsbütün karmaşık bir hal alır[49]. Öte yandan, herhangi bir istilâ sonucu «eski» ne kadar kesin ve tam bir yıkıma uğramışsa, yeni mülkiyet ilişkilerinin o kadar serbest bir şekilde insa edileceğini söyleyebiliriz. Yukarıda, IV.3.'te de belirttiğimiz gibi, Cermen istilâsı sonucu Roma sadece siyasî bakımdan —devlet olarak— yıkılmakla kalmamış; aynı zamanda Roma

Ayrıca bkz: Hilton (1953/1970), 146 veya (1953/1974), 156 veya (1953/1978), 114; Duby (1973/1974), 45; Hilton (1978), 14, 16.

Kölecilige, köle ticaretine ve dolayısıyla aynı zamanda büyük bir nakit ekonomisine dayanmayan İlkçağ ve Ortaçağ devletlerinde fiyef dağıtımının zorunluluğu konusunda, bkz: aşağıda, V.3. (dipnot 31'den sonrası ve dipnot 40 - 43 dolayları); V.2. (dipnot 15 dolayları); nihayet VI.7. (dipnot 69'dan sonrası).

46 Keza bkz: V.3., VI.2., VI.7..

47 Berktay (1983), 69 - 70, dipnot 263. Frank krallarının, **domaines royales** içinden fiyef dağıtırken, aynı zamanda **bannum**'u da bölüp dağıtmaları konusunda, bkz: Duby (1973/1974), 42 - 43.

48 Tekrar dönüp bakınız: yukarıda, II.6.'da, dipnot 126 - 128'de Hobhouse, Wheeler, Ginsberg'den yapılan aktarmalar; ayrıca, aşağıda, VI.2.'deki tartışma.

49 **Hukuki** ayrıntı ve açıklamaların keşmekeşi konusunda, bkz: Duby (1973/1974), 45; Hilton (1978), 14 - 15. Keza bkz: aşağıda, VI. 3.'te, dipnot 36 ile belirlenen alıntı.

ekonomisi de yıkıma uğramış, gerek şehir ve gerekse köy nüfusu azalmış, geniş topraklar boşalmıştı. Herhalde bu koşulların tümü, Cermen istilâsına uğrayan Roma topraklarında, mülkiyet ilişkilerinin yeniden düzenlenişinin, aksi takdirde olabileceğine kıyasla daha serbest, «eski»nin ölü ağırlığından nisbeten daha arınmış bir şekilde meydana gelmesini temin ediyordu[50].

İtalya'da, birbiri üstüne gelen barbar dalgalarının her biri, a) Roma'da «İmparatorluk arazisi» (= *ager publicus)* olarak varolan toprakları, b) metrûk (boş) toprakları, c) kendilerine karşı koyan veya ihanet eden yerli toprak sahiplerinin malikânelerini, kendi kral veya şeflerinin mülkiyetine geçirdiler. Roma'nın kalbi İtalya'da (b) kategorisi pek büyük olmadığından, İtalya dışındaki Roma arazisine göre burada, toprağın el değiştirmesi olayı nisbeten daha sınırlı kaldı. Bununla beraber, bu yarımadanın birbiri peşisıra üç büyük istilâ dalgası geçirmesi ve bu dalgaların her birinin toprağın şu veya bu ölçüde yeniden paylaşılmasına yol açması, bu kısıtlamayı kısmen telafi eden bir rol oynadı İlkönce Odoakr, Roma toprağının üçte birini kendi adamlarına verdi. Daha sonra Teodorik, bunu da aşan bir oranı kendi Ostrogotlarına dağıttı. Her iki dağıtım, yukardaki (a)-(b)-(c) kaynaklarından beslenen «kral arazisi»nin ilkönce Odoakr veya Teodorik tarafından önde gelen askerî komutanlarına, sonra onlar tarafından «*coloni*»ye (yâni kolonlara, toprağı işleyecek olanlara) pay edilmesi şeklinde gerçeklesti. M.S. 553-568 yılları arasında, Bizans İmparatoru Justinyen, İtalya'yı barbarlardan geçici olarak geri aldı; ancak bu durum çok sürmedi ve 568'de bu sefer Lombardlar ülkeye kesinlikle hâkim oldular. Süregelen savaşlar ve ekonomik yıkıntı nüfusu biraz seyreltmiş olduğundan, artık metrûk arazi daha boldu ve Lombard şefleri askerlerine

50 Fakat gene de bkz: Postan (1975), 1 - 15'teki ihtiyatlı tartışma.

toprak bağışlamada güçlük çekmiyorlardı. Bu üçüncü istilâ dalgasında, ne kadar *ager publicus* kalmışsa hepsi krala geçti. Bu arazi + ölen veya kaçan Romalı asillerin toprakları + kalan Romalı maliklerin arazisinin üçte biri, krallar tarafından Lombard şeflerine dağıtıldı. Lombard şefleri de bu topraklar içinden kendi maiyetlerine ve askerlerine fiyef dağıttılar. Fiyef sahibi olanlar, hür Lombard çiftçileri haline gelmeye başladılar. *İspanya*'da, Vizigotlar toprağın üçte ikisini alıp, sadece üçte birini eski Romalı maliklere bıraktılar[51]. *İngiltere*, iki ayrı istilâ dalgasına maruz kaldı. İlkönce Anglo-Saksonlar geldiler ve bu ülkenin eski ahalisi olan Keltleri kâh gerilere iterek, kâh yarı-köleleştirerek, toprağa hâkim oldular[52]. M.S. VIII. yüzyıldan sonra Anglo-Sakson kralları, çok genişletmiş oldukları krallık arazisini diğer şeflere ve alt-şeflere fiyefler halinde dağıtmaya başladılar. Bununla beraber feodal ilişkiler, asıl 1066'daki Norman istilâsından sonra olgunlaştı. Fransa toprağında kemale eren Norman feodalizmi, bu istilâ ile, kendinden geri fakat kendi düzeyini kabule hazır Anglo-Sakson feodalizminin yeserdiği İngiltere toprağına, merkezî bir fetih hareketinin ânî zaferi sonucu nakledilince, ortaya Batı Avrupa'nın en düzenli ve en az anarşik fiyef hiyerarşisi çıktı[53].

Özetlersek, Roma'nın gerek ekoomik, gerek siyasî, gerekse ideolojik bakımdan tam ve kesin bir yıkıma uğramasından doğan nisbî boşlukta, Cermenler eski Roma topraklarının büyük kısmını ele geçirdiler ve bu ara-

51 Engels (1884/1967), 213 veya (1884/1968), 571.

52 Bu süreç için, bkz: Finberg (1974/1976).

53 Marx ve Engels (1844-1845/1973), 162 veya (1844-1845/1977), 68. Merkezî bir istilâ hareketi sonucu kurulan bu Norman devletinin, kraliyet mahkemeleri, yüksek bürokratlar konseyi ve bir «ulusal milis» gücü ile donatılmış göreli merkeziyeti konusunda, bkz: Van Caenegem (1970), 220b-221a. Bizce bu tarihî gelişme, Osmanlı siyasî sisteminin özgüllüklerine de kısmen ışık tutmaktadır.

zilerde kendi mülkiyet biçimlerini, kendi üretim ilişkilerini başka türlü olabileceğinden daha serbestçe hâkim kıldılar. Batı Avrupa feodalizmi, Cermanik *mark* toplulukları şeklinde örgütlenen bir tarım kesiminin üzerine bir feodal aristokrasinin oturması (veya eklenmesi) çerçevesinde oluştu.

Geç dönem Roma toplumu ile Ortaçağ düzeni arasında dolaysız bir bağ kurmaya çalışan bazı tarihçiler. Avrupa feodalizminin karakteristik *manor* birimini de *doğrudan doğruya* III.-IV. yüzyılların biraz dönüşüme uğramış *latifundium*'undan türetmek isterler[54]. Bilindiği gibi her *manor*'un temelinde bir köy vardır, ama gene bilindiği gibi *manor* bir köyden fazla birşeydir: Özel bir şekilde örgütlenmiş bir köydür bu; tepesinde *manor lordu* denilen bir senyör oturur ve gerek köylü ailelerinin kendi küçük işletmlerinde elde ettikleri mahsulün bir kısmı (ürün-rant), gerekse *manor* topraklarının *demesne* (=efendi toprağı; hassa çiftlik) diye adlandırılan bölümü üzerindeki karşılıksız çalışmaları (emek-rant), hep bu efendiye akar[55]. Acaba bu organizmanın tümü, gerçekten eski *latifundium*'un, *manor lordu* da Romalı bir toprak ve köle sahibinin düz uzantısı mıdır? Tersi kanıda olan Marc Bloch, mevcut kanıtların ağırlığının, çok daha gerilerde yatan bir kökene işaret ettiğini belirttikten sonra, şöyle devam ediyor:

> «Caesar'ın bize anlattığı Galya, çoğunlukla şeflerin tahakkümü altındaki bir kabile toplumudur; bu şefler, aynı zamanda kendi topluluklarının en zengin kişileriydiler. O zenginliğin büyük kısmının topraktan geldiği kuşkusuzdur, ama nasıl üretiliyordu acaba? Bu şefleri, köle vardiyalarınca işlenen büyük malikânelerin yöneticileri ola-

54 Bkz: aşağıda, V.3. ve V.5.'te, özellikle Henri Sée'nin görüşleri ve benzerleri: bunlara Barkan da dahildir.

55 Bloch (1941/1971), 235-236.

rak düşünmek oldukça zordur. Anlaşılan onların gücü esas olarak... doğuştan hür olmakla birlikte şeflere bağımlılık içinde bulunan insanlara dayanıyordu... Herşey bizi, Galya-Roma aristokrasisinin, gelirlerinin ana bölümünü köylü tebalarının ödediği resimlerden sağlayan bir köy şefleri kastı olduğu sonucuna götürmektedir... hiç Romanize olmamış Kelt toplumlarının, örneğin... [İngiltere'deki] Galler'in tecrübeleri, bize, kabile veya klan reisliğinin manor lordluğuna dönüşmesinin oldukça basit bir mesele olduğunu gösteriyor.»[56]

Biz bu cümlelerde, hem genel olarak kabile toplumundan feodalizme doğal bir geçişin bulunduğu yolundaki ana temamızın[57], hem de bizzat Batı Avrupa feodalizminin dahi köleci Roma'nın çöküntüsünden çok, Cermenlerin uygarlığa yükseliş halindeki yukarı barbarlığından fışkırdığı yolundaki özel fikrimizin esaslı bir dayanağını buluyoruz. Peki, angarya yoluyla işlenen *demesne*, bu Batı Avrupa feodalizminde niçin vardır? Bloch, *manor*'un kendisinin veya bütününün değil, fakat işte bu kısmının, köleci Roma mirasını temsil ettiğini de şu sözlerle saptıyor:

«...kabile toplumunun başlıca karakteristikleri, üstlerine vurulan Roma cilâsının ardında muhtemelen varlıklarını sürdürürken, elbette değişik ekonomik ve hukukî koşullara bir miktar uyarlanmaları da gerekiyordu. Başlangıçta köle emeğinin bolluğu, herhalde büyük *demesne*'lerin oluşumunu teşvik etmiş olmalıdır... Galler örneği... toprağa dayalı bir tebanın, bırakalım çok geniş bir *demesne*'i, herhangi bir *demesne*'den türemesinin zorun-

56 Bloch (1931/1964), 77 - 78 veya (1931/1956), 74 - 75. Keza bkz: Bloch (1941/1971), 272 - 290. Krş: Gras (1922/1941)'in yukarıda, II. bölümde, dipnot 112'de özetlenen görüşleri.

57 Bkz: yukarıda, Önsöz.

lu olmadığını ispatlıyor. Öte yandan köleliğin varlığı, büyük çaplı üretime çıkarılmış bir davetti.»[58]

Bloch'tan kırk küsur yıl sonra, bir diğer ünlü Fransız tarihçisi, Georges Duoy, Roma *latifundium*unun M.S. III. yüzyıl dolaylarında başgösteren —bizim yukarıda, IV.2.'de özetlediğimiz— donüşümünü anlatırken, kolonluğun kölelikten farklı bir üretim ilişkisi olduğunu göstermenin yanısıra, arazisinin bir bölümü *demesne*'e ayrılmış bir Ortaçağ malikânesi tipinin Roma'dan miras kaldığı fikrini onaylayan ifadeler kullanmıştır:

> «Birçok *villa*'nın [= plantasyon, büyük çiftlik, *latifundium* - H.B.] bağrında, ... bir yandan hizmetçiler [= köleler - H.B.] kadrosu küçülürken, öte yandan doğrudan işletilen toprak alanı daralıyor ve kiracıların sayısı artıyordu... Artık kölelerin statüsünde görülmeye başlanan yavaş değişim, onların koşullarını hür kiracılarınkine adım adım yaklaştırmaktaydı. Bu, emeğin tarihindeki büyük kilometre taşlarından biri ve hiç kuşkusuz ekonomik gelişmede tâyin edici bir etkendi. Bir *demesne* ile kiracı çift'lerinin yanyanalığına dayalı yeni bir malikâne tipinin VI. yüzyılın sonundan itibaren yaygınlık kazanması, bu değişimin sonucudur.»[59]

Demek ki diğer feodalizmlerde değil de özel olarak Batı Avrupa feodalizminde, toprak beylerinin hükmettiği köylerin (= *manor*'ların) arazisinin ikiye bölünmesi ve küçük köylü işletmelerinin yanısıra bir de angarya ile işlenen bir *demesne*'in belirginleşmesi, Cermen kabile toplumunun feodalizme ilerleyişinin köleci bir uygarlığın çöküntüleri üzerinde, bu ilerleyişten önce böyle bir uygarlığın en olgun örneğinin yaşanmış

58 Bloch (1931/1964), 78 veya (1931/1966), 75.

59 Duby (1973), 51 veya (1973/1974), 40. Bu alıntının bir cümlesine yukarıda, dipnot 14'te de değinmiştik.

bulunduğu bir tarihî mekânda cereyan etmiş olmasının Avrupa Ortaçağına kazandırdığı bir özgüllük sayılabilir. Aşağıda, V. ve VI. bölümlerde, angaryanın (emek-rantın) ve angaryaya dayalı *demesne* işletmeciliğinin a) somut bir tarihî yaşanmışlık olarak dahi *Batı Avrupa feodalizminin* esasını oluşturmadığını; b) *feodal üretim tarzının* ise hiçbir şekilde aslî vazgeçilmez bir unsuru olarak görülemeyeceğini savunurken, Bloch'un ve Duby'nin bu çok önemli kavrayışlarına tekrar başvuracağız.

IV-6. Yeni Sınıfların Teşekkülü ve Kökenleri

Şimdiye kadar uzun uzadıya anlattığımız bütün nedenlerle, Roma'nın son döneminde yeniden belirmeye başlamış bulunan proto-feodal ilişkiler, düz bir evrim sonucu olgunlaşarak Batı Avrupa feodalizmini yaratmadı. Tersine, Cermen istilâsı sonucu Roma yıkıldı, Roma'da başlamış bulunan proto-feodal gelişme böylece büyük bir kesintiye uğradı ve Batı Avrupa feodalizmi köleci uygarlığın lekelerini çok belirgin bir şekilde taşıyan *latifundium*'un şu veya bu parçasının dolaysız temeli üzerinde değil, çok daha özgür ve dinamik bir örgütlenme olan Cermen *mark*ı temelinde *yeniden* kuruldu. Fakat bu arada, o köleci *latifundium* düzeninin bir kalıntısı da, angarya ve *demesne* işletmeciliği biçiminde, *mark*'tan türeyen *manor*'un bağrına girdi. Bütün bu genel evrim çizgisi, yeni düzenin belli başlı sınıflarının teşekkülüne ve kökenlerine de kuvvetle yansıdı.

A) *Senyörler:* İkili bir kökene sahiptiler. Bir kısmı, eski Roma eyaletlerinin hiçbirinde tamamen tasfiye edilmemiş olan, hele İtalya ve İspanya'da en azından üçte bir oranında varlıklarını sürdüren eski Romalı toprak sahiplerinin soyundan geliyorlardı. Ama Fransa, İngiltere ve Almanya bir yana, bu ilk iki ülkede bile yeni senyör sınıfının büyük çoğunluğunun kökeni, Cer-

menlerin askerî aristokrasisiydi[60]. Mülkiyet ilişkilerini değiştirmenin ilk adımında, krallar çok geniş topraklara kendi adlarına el koyuyor ve komutanları, alt-şefleri, vb. ile birlikte sarayda yaşıyorlardı[61]. Ancak, ticaretin ve şehir hayatının çöktüğü koşullarda geniş toprakları merkezî bir şekilde yönetmek mümkün olamadığından, Cermen kralları bir noktadan sonra (okumuş Romalıların da dahil olduğu) bu saray erkânını, mahalli tarımsal kendi kendine yeterlilik temeli üzerinde eski askerî-idarî görevlerini yerine getirmeye devam etmeleri şartıyla, krallık topraklarından *fiyef* (= dirlik) olarak bağışladıkları malikânelere *vassalları* olarak yerleştiriyorlardı[62]. Böylece krallar ve büyük askerî komutanlar *süzerenlere* (= büyük feodallere) dönüşürken, özel askerî maiyetlerin mensupları şimdi vassallar (= küçük feodaller) olarak ülke sathına yayılıyorlardı. Bütün Ortaçağ toplumlarında olduğu gibi Batı Avrupa feodalizminde de senyörler sınıfının bir diğer unsurunu, büyük kilise adamları, yüksek ruhbanlar meydana getiriyordu. Manastırlar ve müstakil piskoposlar, tamamen senyör statüsündeydiler. Örneğin M.S. VIII. yüzyılda Galya ve İtalya'da toprakların üçte biri Kilisenin ve Kilise adamlarının elinde bulunuyordu[63].

B) *Serfler:* Senyörlerin olduğu gibi bunların da

60 Engels (1884/1967), 215 veya (1884/1968), 572; Duby (1973/1974), 31, 36 - 37. Bloch'un yukarıda, dipnot 56 ve 58'de belirtilen yerlerdeki görüşü de aynı doğrultudadır.

61 Duby (1973/1974), 46, 57.

62 Bkz: yukarıda, dipnot 44 - 45'te gösterilen kaynaklar; aşağıda, V.3., VI.2., VI.7..

Merovenj döneminin **antrustion** denilen saray muhafızlarının giderek nasıl ortadan kalktıkları konusunda, bkz. Hubert (1970).

63 Lesne'den naklen White (1962/1972), 4, dipnot 5. Aynı sayfalarda, bkz: Charles Martel'in giriştiği Kilise topraklarının müsaderesi eyleminin anlatımı.

ikili bir kökeni vardı[64]. Bir kısmı, eski Roma kolonlarıydılar[65]. İlginç olan nokta, köleliğin ortadan kalkmış olmasına rağmen, yeni serf sınıfının içindeki bu eski Roma kolonu kökenli kesimin ekonomik yükümlülüklerinin diğerlerine göre daha ağır olmasıydı. Bunlar, genellikle bugün İngilizcede *servile manse* sahipliği adı verilen nisbeten ağır bir serflik durumu içinde bulunuyorlardı[66]. Serflerin büyük çoğunluğu ise, eski özgür Cermen köylüleriydiler[67]. Köleliğin çökmesi sonucu genel bir emek kıtlığının belirdiği koşullarda, Cermen *mark* topluluklarının mensupları, yeni bir emekçi tipi olarak, hür olan ama Roma'nın hür vatandaşlarının tersine elleriyle çalışmaktan utanmayan insanlar olarak tarih sahnesine çıkmışlardı. Örneğin Fransa'da, başlangıçta hür çiftçiler olarak toprağa yerleşen ve sadece krala belli bir vergi ödeyen bu Frank köylüleri, Karanlık Yüzyıllar denilen V. - IX. yüzyıllar arasında, adım adım serfleştiler[68]. Askerî demokrasi aşamasında bulunan Franklar toprağa yerleştiklerinde, askerlik öz-

64 Aşağıdaki anlatımın dayanakları için, bkz: Bloch (1931/1964), 67-105 veya (1931/1953), 64-101; Bloch (1941/1971); Hodgett (1972/1974), 24 - 35; Duby (1973/1974), 31 - 47.

65 Bkz. yukarıda, dipnot 12 ve dipnot 16.

66 Bkz: Örneğin Bloch (1941/1971), 241 v.d..

67 Duby (1973/1974), 34'e göre hür köylülük, serfleşme öncesinde «kırsal toplumun temel katmanı» idi. Barkan'ın reddettiği —serfi bir çeşit köle gibi gösterebilmek için, reddetmek zorunda olduğu— bu önemli tesbit, Engels ve Bloch'tan Duby ve Hilton'a kadar Batı literatürünün tümünde kuvvetle mevcuttur.

68 Yukarıda, dipnot 38'de, Hilton (1953/1970), 144 veya (1953/1974), 154 veya (1953/1978), 112'den yaptığımız kısa alıntıyı, şimdi biraz genişletelim: «...askerî aristokrasi... köylülerin bir zamanlar kabilesel krallarına serbestçe ödedikleri ve şimdi kral tarafından soylulara temlik edilmiş olan vergiyi, feodal ranta dönüştürmek... gibi karmaşık sorunlarla karşı karşıya gelmiş»ti... Batı Avrupa'da bu dönüşümün özgül koşulları için, bkz: Duby (1973/1974), 42 - 43.

gür vatandaşın görevi olmaya devam etti[69]. Ne var ki, nisbeten yaygın bir para ekonomisine dayalı bir merkezi devletin ve donayısıyla «askerlik ücreti» diye birşeyin bulunmadığı koşullarda, her vatandaşın askerlik masraflarını kendisinin karşılaması gerekiyordu. Bu yüzden, biraz Roma'nın kuruluş dönemlerinde Italyan çiftçilerinin başına gelenlere benzer bir şekilde, hür Frank köylüleri de önce Merovenj hanedanının, sonra Şarlman döneminin savaşlarıyla harap oldular ve sadece askerlik yapacak güçleri değil, aynı zamanda kendi bağımsız işletmelerini idame ettirecek güçleri de kalmadı[70]. Böylece birbirine sıkı sıkıya bağlı iki olay aynı anda gerçekleşti: Bir yandan, askerlik yapma ve silâh taşıma hakkını yitirdiler ve bu hak sadece senyörler sınıfında (süzerenlerde, vassallarda ve en alttaki basit şövalyelerde) toplandı[71]; öte yandan, bu hür köylüler kendilerini ve topraklarını «himaye edilmek» için şu veya bu senyöre tâbi kıldılar ve krala olan vergi yükümlülükleri, senyörlere ödenmesi gereken feodal rant'a dönüştü[72]. Böylece hür köylüler olmaktan çıkıp serfler, yani yarı-hür ve yarı-bağımlı köylüler haline geldiler. Bu serflerin irili ufaklı senyörlerine olan bağımlılığı, senyörler sınıfı *içinde* küçük feodallerin büyük feodallere ve krala, vassalların süzerenlere olan bağımlılığından tamamen farklıydı. Vassal, yeni hâkim sınıfın bir parçasıydı; tamamen özgürdü ve süzeren'ine bağlılığı, hâkim sınıf içindeki bir siyasî ilişkiydi. Üstelik bu bağlılık sadece kendi şahsını kapsıyordu; yâni kendisi ölüp de malikânesi oğluna geçtiğinde, onun süzerene yeniden bağlılık yemini etmesi gerekiyordu.

69 Bkz: yukarıda, dipnot 38 ve dipnot 40'ta, şefler ve askerî maiyetleri, kabilenin silâhlılığı, vb. hakkında gösterilen kaynaklar.

70 Engels (1884/1967), 215 - 216 veya (1884/1968), 572 - 573; Duby (1973/1974), 44.

71 Aynı yerlerde.

72 Bkz: dipnot 68.

Serf ise, artık toprakta çalışan, toprağından ayrılamayan ve artı-ürününü senyöre veren, özgür olmayan insandı; onun bağımlılığı, onun soyunun gelecekteki nesillerini de kapsıyordu ve nitelik bakımından tamamen farklı bir olaydı. Bununla beraber, kölelikten değil özgürlükten geldiklerinden, koleci uygarlığın yıldırıcı alışkanlıklarını değil, kabile toplumunun demokratik havasını tanımış olduklarından ve karşılarında eski Roma devleti gibi son derece merkezî, güçlü bir baskı cihazı değil de (IV. 3.'te tahlil edilen nedenlerle) nisbeten ademi merkeziyetçi bir siyasî aygıt bulunduğundan, bu eski hür Franklar asla kölelik düzeyine, hattâ eski kolon kökenli serflerin *servile manse* statüsüne bile indirilemediler. İngilizcede *free manse* denilen, daha hafif ekonomik yükümlülükleri içeren bir statüye sahip oldular. Gerçi ileride *servile manse* ile *free manse* arasındaki ayrılık giderek zayıflayacaktı. Ancak bu gelişme, daha ziyade *free manse*'a yakın bir tek statünün, serfliğin nisbeten hafif bir tek biçiminin yaygınlaşması seklinde olacak[73] ve Doğu'nun merkezî-feodal toplumlarına oranla Batı Avrupa'da serflerin birikim ve genişletilmiş yeniden-üretim olanaklarının çok daha büyük olması sonucunu ortadan kaldırmayacaktı[74].

Engels, bu somut tarihî biçimlenişin Batı Avrupa'da üretici güçlerin gelişmesi ve kapitalizmin doğusu açısından taşıyacağı önemi kavramış ve Roma-Cermen sentezinin bütün canalıcı özelliklerini şu çok çarpıcı pasajda özetlemiştir:

> «...Gene de bu dört yüzyıl süresince [V.-IX. yüzyıllar] bir ilerleme olmuştur. Bu dönemin sonunda her ne kadar, başta varolan başlıca sınıfla-

73 Burns (1941/1968), 327.

74 Hilton (1978), 27, «Batı»yı sadece Doğu Avrupa ile kıyaslarken bile şöyle diyor: «Batı'da kullanılabilir artığın gitgide daha büyük bir bölümü köylü ekonomisi içinde alıkonur oldu.» Ayrıca bkz: aşağıda, V.2.'deki rant biçimleri anlatımı.

rın hemen hemen aynını yeniden buluyorsak da, bu sınıfları meydana getiren insanlar değişmişlerdi. Eski kölelik yokolmuştu; çalışmayı köleci sayarak horlayan o yoksul hür dilenciler de gitmişlerdi artık. Roma *kolon*'uyla yeni serf arasında, özgür Frank (Cermen) köylüsü vardı... IX. yüzyılın sosyal sınıfları, gerileyen bir uygarlığın batağı içinde değil, yeni bir uygarlığın doğum sancıları içinde oluşmuşlardı. Yeni ırk, efendisi olsun, hizmetkârı (serfi) olsun, Romalı seleflerine göre bir yiğitler ırkıydı... Cermenler, Avrupa'yı gerçekten yeniden canlandırmışlardı... Cermenlerde, can çekişen Avrupa'ya hayatiyet veren bu esrarengiz büyü ne idi?... Avrupa'yı dirilten, onların kendilerine has ulusal özellikleri değil, sadece barbarlıkları, klan yapısını taşımalarıydı. Cermenlerin kişisel değer ve yiğitlikleri, özgürlük eğilimleri ve her kamu işini kendi özel işleri gibi görmelerini sağlayan demokratik içgüdüleri, kısacası Romalıların yitirmiş bulundukları ve Roma dünyasının çirkefinden yeni devletler inşa etmeye, yeni ulusal özellikler geliştirmeye elverişli bütün nitelikleri —bütün bunlar, yukarı aşamadaki barbarlara has niteliklerdense, klan yapılarının ürünü değil de nedir?... Onlar, en azından üç ülkede (Almanya, Kuzey Fransa, İngiltere), klan yapısından bir parçayı *mark* toplulukları biçiminde kurtarıp feodal devlete geçirdilerse ve böylece ezilen sınıfa, yâni köylülere, Ortaçağ serfliğinin en ağır şartları altında bile bir dayanışma ve direnme aracı verdilerse... bütün bunları barbarlıklarına; barbarca, yâni klanlar biçiminde yerleşmelerine değil de neye borçludurlar? Ve nihayet, serfliğin kendilerinin önceden bilip uyguladıkları daha hafif bir biçimini geliştirip yaygınlaştırabildilerse, bunu da, sayesinde henüz tam köleliği tanımamış bulundukları barbarlıklarına borçludurlar. Serfliğin bu bi-

çimi, ilkönce Fourier'nin vurguladığı gibi, ezilenlere (Antik kölelikte olduğu gibi ferden, tek tek değil) *bir sınıf olarak* tedricen kurtuluş olanaklarını da getirir... Cermenlerin Roma dünyasına canlandırıcı, hayat gücü olarak aşıladıkları her şey, barbarlıktan ibaretti. Gerçekte, can çekişen bir uygarlığın pençesinde kıvranan dünyayı gençleştirmeye sadece barbarlar yeteneklidir. Ve Cermenlerin Kavimler Göçünden önce ulaşmış bulundukları barbarlığın yukarı aşaması, bu süreç için gerçekten en uygun aşamaydı. Bu, herşeyi açıklar»[75].

75 Engels (1884/1967), 218 - 221 veya (1884/1968), 574 - 576; Kenan Somer çevirisindeki bazı atlanmış ifadeler tarafımızdan yerlerine konmuştur.

V. FEODAL ÜRETİM TARZINA VE TARİHTEKİ ÇEŞİTLİ FEODALİZMLERE İLİŞKİN PROBLEMLER

«...[yalnız] 'Batı Avrupa feodalizmi'ni ayrı bir genus olarak göstermek ve yalnız ona 'feodal' unvanını vermek isteği, burjuva tarihçilerinin ve onların hukukî özellikler ve ayrıntıları üzerinde durmak eğilimlerinin bir eseridir.»

*Maurice Dobb**

V.1. Yanlışlardan Doğrulara

Bu dersnotlarının ilk yarısı, kabile toplumunun çözülüşü süreci içinde ortaya çıkan farklı geçiş patikaları, bu alternatiflerin gerçekleşme koşulları ve köleci üretim tarzının evrensel olup olmadığı sorunsalı etrafında dönmüştü. İkinci yarıda ise, feodalizmin ne olup ne olmadığı, tarihteki çeşitli Ortaçağ toplumlarının genel bir feodalizm kategorisi içinde toplanıp toplanamayacağı, feodalizmle eşdüzey ve aynı zamanda feodalizmin (karşıtlı-geçişimli) alternatifi olarak «Asya üretim tarzı» gibi ayrı bir kavramsallaştırmaya gidilip gidilemeyeceği[1] türünden konular üzerinde duracağız. Kendi tarihimizin, Selçuklular → Osmanlılar → Türkiye Cumhuriyeti çizgisinin yorumlanması açısından büyük önem taşıyan sözkonusu problemler, 1960'tan

* Dobb (1950/1970), 60 veya (1950/1974), 62 veya (1950/1978), 59.

1 Bu görüş için, bkz: Akat (1977), 34 - 48; aşağıad, VI.2.

bu yana Avrupa'da olduğu gibi ülkemizde de çok tartışılagelmiştir. Gerek bu nedenle, gerekse doğru bir İktisat Tarihi mantığı ve metodunun canalıcı noktalarını (olumlu ve olumsuz örnekleriyle) bu tartışmaların somut malzemesi içinde berraklaştırmak gerekli ve mümkün olduğundan, gelecek yıllarda da tekrar tekrar karşımıza çıkabilecek işbu feodalizm sorunsalına genişçe yer vermek niyetindeyim.

Doğrular, ya da felsefî bakımdan daha dikkatli bir ifade kullanacak olursak, göreli doğrular, ancak yanlışlarla ya da göreli yanlışlarla aralarındaki çatışma sürecinin zihinsel bir karşılaştırma biçiminde, teorik düzeyde yeniden-üretilmesi yoluyla, esaslı surette kavranıp özümlenebilir. Bu nedenle, çalkantılı feodalizm tartışmaları alanına adım atarken, önce bu denizde esen bazı ters rüzgârları, çeşitli yanlış yorum ve değerlendirmeleri ele alacağız. Henüz işin (kendimize göre) doğrusunu anlatmamış olduğumuz için, bu «yanlışlar derlemesi» ilk basta fazla soyut ve anlasılması zor gelebilir. Fakat meselelerin derinine daldıkça tekrar tekrar geri dönerek yapacağımız karsılaştırmalar, sonuçta muhtemelen daha sağlam bir kavrayıs yaratacaktır.

V.2. Feodalizm Hakkındaki Aşırı-Ampirisist ve Bilinmezci Görüşler

Feodalizm kavramının; feodal üretim tarzı, feodal toplum ya da feodal dönem kavramının, kendine özgü ve bilimsel olarak belirlenebilecek bir içeriği var mıdır? Bu satırların yazarı yıllar önce ünlü Ortaçağ tarihçisi Robert Lopez'e «feodalizmden kapitalizme geçiş süreci» hakkında bir seminer ödevi hazırlamak istediğini söylediğinde, «böyle bir çalışmanın yapılamayacağı, çünkü her iki terimi, bilhassa kapitalizmi fakat aynı zamanda feodalizmi de tanımlamanın imkânsız olduğu» cevabını almış ve ister istemez Bizans *pronoia*'sının (Doğu Roma'nın son yıllarına özgü büyük askerî

fiyef tipinin) incelenmesi gibi daha dar ve teknik bir çalışmaya yönelmek zorunda kalmıştı. Çeşitli feodal toplumlar hakkında inanılmaz derecede zengin ve ayrıntılı bir bilgiye sahip olan Lopez, feodalizm kavramının tanımlanamayacağı önermesine, tarih bilimi ve metodolojisinin aşırı-betimsel, aşırı-ampirisist bir tanımından varıyordu.

Bununla beraber, feodalizm teriminin içeriğinin belirsizliği yolundaki görüşlerin, mutlaka böyle genel bir ampirisizmden kaynaklanmasının gerekmediğini belirtmeliyiz. Bu tür anlayışlar, feodalizm ya da daha yalın olarak Ortaçağ kavramının insanlık düşüncesine girişinden bu yana hep mevcut olmuştur. İlk olarak İtalyan hümanistleri, insanlık tarihinin kendi çağları veya toplumları ile doruğuna ulaştığı kanısındaydılar. Bu ideologlar, Tanrıyı değil, giderek bireyselleşen insanı merkez alan bir düşünce tarzının gelismesini ve aklın dinsel dogmaların zincirlerinden kurtularak özgürleşmesini içeren kendi uygarlıklarının tarihteki ilk örneği olarak Eski Yunan ile Roma'yı görüyor: o emsalsiz parlaklık döneminden sonra insanlığın büyük bir karanlığa gömüldüğünü öne sürüyorlardı. Gerileyen uygarlık simdi Eski Yunan ve Roma'daki içeriğiyle yeniden canlanmakta olduğundan, aradaki dönem «Ortaçağ». içinde yasanılan dönem de «Rönesans» (Yeniden Doğus) adını alıyordu.

Uygarlığın Eski Yunan ve Roma'daki içeriğinin Rönesans'ta yeniden canlandığı anlayısı, kuşkusuz belli bir gerçek payını içinde taşır. Antik Çağda meta üretimi ve mübadelesi en ileri noktasına Eski Yunan ve Roma ile ulasmıstı. Batı Avrupa feodalizminin (dikkat edin: genel olarak feodal üretim tarzının değil!) kendine özgü sekillenme sarsıntıları içinde, kabaca M S V.-IX. yüzyıllar arasında, bu meta üretimi ve mübadelesi kısmî bir gerilemeye uğradı. Ortaçağın daha ile-

riki alt-dönemlerinden itibaren meta üretimi ve mübadelesi tekrar gelişti ve XIV.-XV. yüzyıllardan başlayarak önce Batı Avrupa'da, aslında Eski Yunan ve Roma'yı da aşan bir özel mülkiyet düzeyini, daha yüksek derecede bireyselleşmiş bir insan tipini, Ortaçağ ideolojisinin alternatifi olarak bu insana özgü düşünüş biçimlerini, vb. yarattı.

İnsanlar, geçmişin anılarına, şu ya da bu tarihî dönemle belli bir devamlılık duygusuna en fazla tam da toplumu ve kendilerini en radikal dönüşümlere uğrattıkları dönemlerde sarılırlar[2]. Ortaçağa karşı çıkışları ve yeni duyarlılıkları için daha eski ve kabul edilen «otorite»lerden destek alma arzusu, Petrarca'dan itibaren hemen bütün İtalyan hümanistlerini Eski Yunan ve Roma'ya yaslanmaya götürdü. Bu kullanım o kadar aşırı boyutlara vardı ki, skolastik filozofların Aristocu mantığına çatan 1546 tarihli bir konuşmasında, yalnız Yunancanın canlanmasından, Latince gramerin düzeltilmesinden ve eski klasik metinlerin asıllarına dönülmesinden söz ederek ihtiyatlı bir sınırlılık içinde kalan Petrus Ramus'tan önce başkaları, örneğin büyücülüğün ve astrolojinin bir ara yeniden ilgi görmesini bile, Ortaçağın süregelen etkisine değil, o «karanlık, barbarlık ve sefalet» yüzyıllarından sonra Antikite'nin yeniden keşfine atfettiler[3]. 1550'de ilk modern sanat tarihi kitabını yayınlayan Giorgio Vasari[4] Giotto'

2 Marx (1851-1852/1968), 97.

3 Thorndike (1970), 122b-123a. Petrarca'nın rolü için, bkz: V. Branca (1970). Rönesans kelimesine Michelet'nin kazandırdığı Burckhardt'ın genişlettiği «uyanan bir benliğin, dünyayı ve insanı yeniden keşfetmesi» anlamı için ise, bkz: Burckhardt (1860/1954), üçüncü ve dördüncü bölümler.

4 Giorgio Vasari 1511'de doğdu, 1574'te öldü. Adı geçen eseri, **Le Vite de' più ecellenti architetti, pittori, et scultori italiani**'dir: En büyük İtalyan Mimar, Ressam ve Heykeltraşlarının Hayatları.

yu (1266/67 ? - 1337), kendisine konu aldığı insanları cansız kuklalar olmaktan kurtararak onlara bireysel düzeyde hissedilmiş ihtiraslar yüklediği için, klasik ideallere dönüp karanlık çağlardan kopuşu gerçekleştiren ressam saydı[5]. Rönesans-öncesine Latince *medium aevum* diyerek «eğitilmiş insanlardan çoğunun 1500 yılı dolaylarından beri tuttukları bir kanıyı yalnızca açık —ve çok da başarılı— bir söyleşiye kavuşturan» ise, Keller adındaki bir XVII. yüzyıl Alman bilgini oldu[6].

Kapitalizmin gelişmesinin daha ileri bir düzeyinde, XVII. - XVIII. yüzyıl Fransası'nda Ortaçağın bütün kalıntılarına karşı amansız bir ideolojik savaş açan ve oklarını özellikle dine; mevcut düzenin «Tanrı nizamı» olduğunu, dolayısıyla insanlar tarafından değiştirilemeyeceğini savunan Katolik Kilisesine yönelten filozoflar da[7], bu noktada İtalyan hümanistlerini izleyerek, Ortaçağı ya da yeni yeni kullanılmaya başlayan terimle Feodalizmi, tarihin olağan akışı içinde insan aklına aykırı bir sapma, anormal bir olgu, hiçbir iyi yanı olmayan ve en küçük bir ilerlemeyi içermeyen bütünüyle karanlık bir çağ olarak nitelendirdiler. Bu filozoflar, akıl-dışı bâtıl inançların hüküm sürdüğü gerekçesiyle Ortaçağı bir «İman Çağı» sayıyorlar ve onu kendi «Aydınlanma» çağları ile karşıtlaştırıyorlardı. Ortaçağ ile Rönesans, İman Çağı ile Akıl Çağı, Karanlık Çağlar ile Aydınlanma Çağı terimleri arasındaki zıtlık, hep bu «anormal» dönemin artık kesinlikle geride kaldığı ve insanlığın kemale erdiği ya da eskiden yitirdiği düzeye yeniden ulaştığı fikri etrafında dönüyordu. Aydın-

5 Murray (1970), 428. Keza bkz: Berktay (1979).

6 Brinton, Christopher, Wolff (1973), XXXVI v.d., veya (1932), Cilt 1, 27, 29. Ortaçağı Rönesans ile karşılaştırmanın düz-evrimci bir eleştirisi, aynı eser, 38-39'da bulunabilir. Düz evrimciliğin eleştirisiyle birlikte bu konu için, ayrıca bkz: Berktay (1983), 55, 82-83.

7 Engels (1877-1878/1976), 23 vd., 231; Thomson (1973), 87 veya (1973/1978), 89-90; Berktay (1983), 55, dipnot 171.

lanma'nın doruğunda Voltaire, 1751'de yayınladığı *Siecle de Louis XIV* (XIV. Lui'nin Yüzyılı) adlı eserinin girişinde, insanlığın ilk üç büyük dönemi olarak a) Eski Yunan'da Perikles'ten Büyük İskender'e kadarki süreyi; b) Roma'da Caesar-Augustus arasını; ve c) Rönesans'ı sayarken, Ortaçağı tamamen atlamaktaydı[8]. *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* adlı başyapıtının ilk cildi 1776'da çıkan ünlü İngiliz tarihçisi Edward Gibbon (1737 - 1794) da, tipik bir XVIII. yüzyıl «filozof»u olarak, Antik Yunan - Roma dünyasının çöküşünü «barbarlığın ve dinin zaferi» ile gerçekleşen bir gerileme, Rönesans'ı ise eski klasik siyasî ve fikrî özgürlük ideallerine bir dönüş şeklinde anlatıyordu[9].

XVIII. yüzyılın ikinci yarısının liberal iktisatçıları, özellikle *The Wealth of Nations*'ı (Milletlerin Zenginliği) 1776 yılında çıkartan Adam Smith için de Feodalizm, insanlık tarihinde rastlantısal ve doğaya aykırı bir olguydu. Bu değerlendirmenin içinde, «insan doğasına uygun» düşenin serbest rekabet, özel mülkiyet ve *laisser faire* olduğu mantığı saklıydı. Smith'e ve diğer klasik iktisatçılara göre, insanlık o âna kadar kendi gelişmesini doğa-dışı ve akıl-dışı müdahalelerle sarıp sarmalamış, kösteklemişti. «Doğal hukuk»a uygun düşen ve kendiliğinden bir gelişmeyi gerçekleştirebilecek olan bireyselliğin, özel mülkiyetin ve girişimciliğin harekete geçirilmesi için, devletin bireye ve ekonomiye müdahalesinin kaldırılması zorunluydu[10]. Prekapitalist devletin ve hukukun kapitalizmin gelişmesini engelleyici niteliği, liberal felsefenin ve klasik eko-

8 Thorndike (1970), 23a; ayrıca bkz: Bernal (1954/1965), 763-765; Harris (1970); Pomeau (1970).

9 Low (1970), 396a.

10 Bkz: Marx (1847/1966), 134 v.d veya (1847/1975), 126 - 127 v.d.; Marx (1857/1967) 81. dipnotu veya (1867/1975), 103 dipnotu. Ayrıca bkz: Bernal (1954/1965), 760-761.

nomi politiğin içeriğine bu şekilde yansıyordu. Kendi temsil ettikleri burjuva sınıfının da aslında adım adım Ortaçağın bağrında oluşup o Ortaçağı yıkmaya giriştiğinin (felsefî düzeyde, «devamlılık» ile «yadsınma»nın birliğinin) farkında olmayan bütün bu düşünürler, devrimci bir dönemde yaşadıkları için hep Ortaçağın yadsınmasını esas alıyorlar; feodalizmi insanlık tarihinde kendine özgü bir yeri, belli bir maddî temeli ve gelişme patikası olan bir aşama olarak değil, her nasılsa ortaya çıkmış bir hilkat garibesi ve bir «mutlak duraganlık» dönemi olarak görüyorlardı[11].

Türkiye Cumhuriyetinin ilk yıllarında, diyelim 1930'ların sonlarına kadar, Kemalist tarihçiliğin Osmanlı toplumuna bakışında da aynı Aydınlanma tutumu gözlenebilir. Örneğin Mahmut Esat Bozkurt, İzmir İktisat Kongresinde:

> «...hâkimiyeti milliye hakkını sâbık tâcidarlarımız ellerine geçirerek kendilerine maletmişler ve Türk milleti, bütün bir tarih içinde uzun asırlar, firavunların ehramlarına kırbaç darbeleri altında taş çeken esirlerden daha bedbaht bir ha-

11 Engels (1888/1976), 29: «Ortaçağ, tarihin, bin yıllık bir barbarlıkla kesintiye uğraması... sayılıyordu; Ortaçağdaki büyük ilerlemeler - Avrupa'da uygarlık alanının genişlemesi, orada uzun ömürlü, yaşama şansı olan ulusların yanyana oluşması, son olarak XIV ve XV. yüzyılın büyük teknik ilerlemeleri - bütün bunlardan hiçbiri... görülmüyordu.»

Sadece Doğu toplumlarını «mutlak duragan» sayan AÜT teorilerini ele alırken, Avrupa'da burjuva devrimi dönemindeki düşünüşün kendi Ortaçağını, yâni Batı Avrupa feodalizmini de mutlak bir duraganlık içinde görmüş olduğunu hatırlamak yararlıdır. Çok hızlı gelişme tempolarına alışmış olan çağımızın gözlükleriyle bakıldığında, elbette bütün feodalizmler hareketsiz sanılır, oysa belli bir hareket hepsinde vardır. Böyle düşünsel karşılaştırmalar, tarihçileri darlıktan, partikülarizmden kurtarmaya hizmet etmelidir.

yat geçirmiştir. Bugün millet bu hakkını yeniden istirdat etmiş bulunuyor».

diyordu[12]. Dört yıl sonra bizzat Mustafa Kemal, Büyük Nutkunda şöyle sesleniyordu:

> «Osmanoğulları zorla Türk milletinin hâkimiyet ve saltanatına vaz'ülyed olmuşlardı [elkoymuşlardı]. Bu tasallutlarını altı asırdan beri idame eylemişlerdi. Şimdi de Türk milleti, bu müteca'izlerin hadlerini ihtar ederek, hâkimiyet ve ve saltanatını, isyan ederek kendi eline, bilfiil almış bulunuyor...»[13]

Osmanlı-öncesinde bir «millet» ve «hâkimiyeti *milliye* hakkı» vardı da Osmanlı sultanları bunu hile ve terbiplerle gasp mı etmişlerdi? Fakat feodal devleti yıkmaya girişenlerin, Ortaçağa karşı «aşırı» davranmaları ve kendilerini, yıkmak istedikleri şeyin kesin antitezi olarak ileri sürmeleri, elbette kaçınılmazdı[14].

12 Ökçün (1968), 230. Mahmut Esat Bozkurt, özel olarak «iktisat tarihimiz»in «Hilâfetin intikalinden Tanzimat'a kadar»ki ikinci büyük dönemi hakkında da şunları söylüyordu: «İkinci devir bir idare-i mutlaka değil, doğrudan doğruya bir istibdat idi. Herşey, her teşkilât ve bütün kanunlar, sultanların, halifelerin ve sarayın keyfine tâbî idi. Bu devre zulüm ve istibdat asırları da diyebiliriz. Memleket baştan başa bir esirler ülkesi halini almıştı. Bütün millet bir hakanın esiri olmuştu. Korkunç bir sarayın emellerini tatmin için Türk milleti Viyana önlerine, İran içlerine, Afrika çöllerine götürülüyordu. Vakıa hakanlar her seferden döndükçe başlarına bir zafer çelengi takıyorlardı. Lâkin geride Anadolu köylerinde bu zaferleri seller gibi gözyaşları, iniltiler takip ediyordu...» Ökçün (1968), 258.

13 M. Kemal Atatürk (1927/1971), Cilt II, 690-691.

14 Bu Aydınlanmacı kararlılık ve onu izleyen Osmanlıcı düşünsel restorasyon için, bkz: B. Tanör (1978), 3-5; her milletin tarihinde görülen bu fikrî hareketin, tarihçiliğimizdeki yansımaları için, bkz: Berktay (1983), özellikle 55 v.d. ve 91 v.d.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında ise, Avrupa tarihçiliğinde ters yönde bir akım ortaya çıktı. İngiltere'nin (1640-1688) ardından Fransa'da da (1789) burjuva devrimi gerçekleşmiş; keza İngiltere'de XVIII. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Sanayi Devrimi XIX. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'ya yayılmış, fabrika sisteminin gelişmesi ve hafif sanayinin yanısıra üretim araçları üreten ağır sanayinin de makineleşmesiyle sanayi kapitalizmi artık tamamen kendi ayakları üzerinde durur hale gelmişti. Feodalizmi yıkmak en azından Batı Avrupa'da güncel bir sorun olmaktan çıktığından, bu dönemin tarihçileri (şüphesiz aynı zamanda daha zengin bir olgusal bilgi birikimi temeli üzerinde) Ortaçağa daha «tarafsız» bir şekilde yaklaşıyorlardı. Eskiden Ortaçağ ile içinde yaşanılan zaman dilimi arasındaki farklılık ve hattâ zıtlığın, feodalizm ile kapitalizm arasındaki (iedalist bir şekilde de kavransa) nitel sıçramanın vurgulanmış olmasına karşılık, şimdi devamlılık fikri ön plana çıkarılıyordu. Bu yeni akımda, tarihte sıçramasız bir evrimin uzanıp gittiği anlayışı esastı[15]. Kapitalizmin koken ya da başlangıçlarının Ortaçağda/feodalizmde yattığını keşfedenler, Rönesans ve Aydınlanma Çağı türünden mekanik, tek yanlı bir yadsımacılığın düzeltilmesiyle yetinmiyor; daha ileri gidip geçmiş (Ortaçağ/feodalizm) ile bugün (Yeniçağ/kapitalizm/burjuva toplumu) arasında herhangi bir kesinti ve nitel farklılık bulunmadığını; sadece düz, sürekli ve nicel bir gelişmenin sözkonusu olduğunu öneriyorlardı[16]. Eğer yeni bir niteliğin ortaya çıkışı değil de öteden beri varolan bir niteliğin düz ve nicel çoğalışı sürüyor idiyse, acaba devamlılık gösteren bu nitelik ya

15 Bkz: Plehanov (1898/1983a); Hobsbawm (1978); Berktay (1983), 82 v.d.; yukarıda, I. bölümde, dipnot 62.

16 Örneğin bkz: Brinton, Christopher, Wolff (1982), Cilt 1, 27 - 29, 38 - 39. Ayrıca bkz: aşağıda, dipnot 59.

da öz neydi? Yeni akımın bazı tarihçileri, özellikle bütün Ortaçağ tartışmaları üzerinde çok derin bir etki yapmış olan ünlü Henri Pirenne, ticareti, piyasayı ve para ekonomisini, kapitalizmin öteden beri varolan ve sıçramasız evrilen özü sayıyorlardı. Dolayısıyla bu tarihçiler, geçmişe bakışlarında, bir parça nakdî servet birikimi, ticaret, para, piyasa ekonomisi ve girişimcilik gördükleri her yer veya dönemde bir tür «kapitalizm»in varlığından söz etmeye yatkın oluyorlardı. Bu açıdan Eski Yunan ve Roma, Antik bir «kapitalizm»in en mükemmel örnekleri gibi görülebiliyordu[17]. Sözkonusu «kapitalizm» (yâni meta ekonomisi, ticaret, piyasa, vb.) Ortaçağın başlarında belli bir sönme geçirmişti. Fakat hiç olmazsa Ortaçağın Orta ve Geç yüzyıllarında mevcuttu ve o andan beri (bazılarına göre İlkçağdan beri) sürekli ve düz bir şekilde cereyan ettiği düşünülen gelişmesi, Ortaçağ ile içinde yaşanılan dönemi kesintisiz bir şekilde birbirine bağlıyordu. Başka bir deyişle, bu perspektif içinde kâh Ortaçağ/feodalizm, kâh Ortaçağın bir bölümü, bir çesit olgunlasmamış, ilkel kapitalizm dönemi olarak kavramsallaştırılıyordu.

Bu noktada, a) Ortaçağın Orta ve Geç yüzyıllarını bir çeşit ilkel, olgunlasmamış kapitalizm dönemi olarak gören anlayış ile, daha sonra değineceğimiz b) feodalizm esittir doğal ekonomi anlayışı arasındaki teorik bağlantıya dikkat çekmeliyiz. Feodalizm esittir doğal ekonomi anlayışı, feodalizmin kendine özgü ve belirlenebilir bir içeriği olduğunu kabul eder, fakat bu kendine özgü

17 Bu anlayıştaki gerçek payı ve köklü hatâ için, bkz: yukarıda, metinde dipnot 2'den öncesi. Kapitalizm kavramıyla ilgili olarak, keza bkz: III. bölümde, dipnot 103'teki kaynaklar, özellikle Dobb (1947/1963), 1 - 32. Henri Pirenne'in feodalizme ve kapitalizme yaklaşımı için, bkz: Takahashi (1952/1970), 107 - 108, dipnot 56 veya (1952/1974), 120 - 122, dipnot 56 veya (1952/1978), 89, dipnot 56; yukarıda, IV.1.; aşağıda, V.5 ve dipnot 57.

içeriği, örneğin Gustav Schmoller'in yaptığı gibi, «doğal ekonomi» olarak belirler. Kuşkusuz madalyonun diğer yüzü, kapitalizmin para ve piyasa ekonomisine eşitlenmesidir. Demek ki (a) ve (b) görüşleri *aynı* «kapitalizm» kavramını paylaşmaktadırlar; aralarındaki fark, bir olgusal tesbit noktasında, Ortaçağda ticaretin tamamen ortadan kalktığı bir dönem bulunup bulunmadığı noktasında düğümlenmektedir. Ortaçağı bir çeşit ılkel, olgunlaşmamış kapitalizm dönemi olarak görenler, ya i) bir miktar ticaretin Ortaçağda hep bulunduğunu ya da ii) sadece Ortaçağın erken yüzyıllarında ticaretin bulunmadığını, fakat diyelim X. yüzyıldan sonra bulunduğunu öne sürerler. Dolayısıyla (a) görüşünün (i) varyantında «kapitalizm», Antik Çağdan günümüze aşağı yukarı kesintisiz olarak fakat dalgalanmalarla, (ii) varyantında ise Ortaçağın Orta yüzyıllarından günümüze kesintisiz olarak akar. Üstelik (a) görüşünün (i) varyantı içinde yer alanların, Ortaçağın sadece (ticaretin hiç bulunmadığı iddia edilen) ilk dönemini «feodal» saydıklarını da görürüz. Demek ki (a) görüşü (i) varyantının, feodalizm eşittir doğal ekonomi anlayışıyla kısmen; (ii) varyantının ise *tamamen* buluştuğunu söylemek mümkündür. Örneğin gene Henri Pirenne'e göre, kapitalizm aşağı yukarı dünya ticareti ile eş anlamlıdır. Roma'nın Akdeniz havzasını bütünleştirmesi sayesinde doruğuna ulaşan İlkçağ dünya ticareti, önce Cermen istilâlarının ilk dalgası, sonra ikinci dalgadaki Müslüman Arap, Viking ve Macar akınlarıyla kesintiye uğramış; ortaya çıkan doğal ekonomi koşulları feodalizmi yaratmıştır. Feodalizmi yadsıyan ve yıkan temel süreç ise dünya ticaretinin Ortaçağın Orta yüzyıllarından itibaren tekrar canlanması olmuştur. Pirenne'in hem (a), hem (b) anlayışlarını paylaştığı söylenebilir.

Yeni niteliklerin zaman içinde nicel birikimler sonucu sıçramalı bir şekilde ortaya çıkmadığı, sadece eskiden beri varolan niteliklerin nicel artışa uğradığı yolundaki bir felsefî anlayışı örtük olarak içinde barındıran yeni tarih ekolü, 1860'lar ve 1870'lerde gelişen Neoklasik iktisat teorisiyle de bu konuda uyum içindeydi. Piyasa ilişkilerini veri ve esas kabul eden; değer sorununu bu piyasa ilişkileri çerçevesinde çözmeye çalışan; piyasa değeri/fiyatı hakkındaki çözümlemesini çeşitli toplumsal yapılardan ve tarihsel aşamalardan soyutlanmış, tarih-dışı bir nicel matematiksel ifadeye kavuşturmaya girişen Neoklasik iktisat, kapitalizm diye ayrı bir kavram, dönem ya da üretim tarzı öngörmüyordu. Bütün bunların örtük anlamı, kapitalizmin kategorilerinin genel piyasa kategorileriyle özdeşleştirilmesi ve aynı teorik hamle içinde, kapitalizm olarak görülen fakat adı konmayan bu piyasa kategorilerinin zaman içinde geriye doğru alabildiğine uzatılması, adetâ ezelden beri varolduklarının düşünülmesiydi. Sonuç olarak, düz evrimci tarih teorisi gibi, onunla aşağı yukarı aynı dönemde ortaya çıkan Neoklasik iktisat teorisinin yaklaşımında da, feodalizm ve kapitalizm gibi toplumsal yapı ya da aşamaları birbirinden nitel olarak ayırdetme olanağı kalkıyor; feodalizmin kendine özgü toplumsal ve tarihsel içeriği siliniyordu.

Etraflı bir eleştiriyi ileriye bırakarak, şimdilik sadece, yukarıdaki anlayışların (belli başlı tarihsel dönemleri temel ekonomik-toplumsal süreçlerden koparmaları nedeniyle) tarihin dönemlendirilmesinde çok büyük sorunlar yarattıklarını; örneğin Ortaçağın ya da feodalizmin başlangıç ve bitiş tarihlerini belirlemeyi hemen hemen imkânsız veya anlamsız hale getirdiklerini kaydedelim[18].

18 Burada iki ayrı, fakat bağlantılı problem var. Birincisi, Batı Avrupa için dahi, feodal toplumun ve devletin varlık süresiyle özdeş bir Ortaçağ kavramının benimsenememesi sonucu; Ortaçağın bitiminin

V.3· Feodalizmi Batı Avrupa'nın Nisbeten Ademi Merkeziyetçi Vassallık İlişkilerine Eşitleyen Dar Hukuksal-Formalist Yorum

Feodalizmin kendine özgü, bilimsel olarak belirlenebilir bir içeriği olduğunu şu veya bu ölçüde kabul edenler arasında, bu içeriğin ne olduğuna ilişkin anlaşmazlıklar, hem de büyük anlaşmazlıklar vardır. Belki bu konuya Türkiye'de sürüp giden Osmanlı toplum yapısı tartışmalarından girmek yararlı olur. 1960'ların ikinci yarısından bu yana ,edebiyat alanında Kemal Tahir'in ve onun çeşitli kültür dallarındaki izleyicilerinin; daha akademik bir düzeyde ise Sencer Divitçioğlu'nun, İdris Küçükömer'in, Niyazi Berkes'in, İsmail Cem'in, daha yakın zamanda Taner Timur'un ve Emre Kongar'ın eserleriyle ve genişleyen bir periyodik literatürüyle[19], klasik dönemdeki, kabaca XV.-XVI. yüz-

kâh 1453, kâh 1500 gibi, ilk burjuva devriminden en az birbuçuk - iki yüzyıl önceki bir tarihe kaydırılması ve tabii bu arada sözkonusu kronolojinin alt tarafı keyfî bir tercih meselesi olduğu hissinin yaygınlaşmasıdır; bu hatâ, Geç Ortaçağın merkezî krallıklarının feodalizm-dışı sayılmasıyla da birleşiyor. İkinci problem ise, Batı Avrupa tecrübesini esas alan kronolojilerin, dünyanın diğer bölgelerine hiç uymamasıdır; bu konuda bkz: Üçyiğit (1975; 1977), 275. Ortaçağı 1640'ta bitiren bir dönemlendirme örneği için, bkz: A. Miller (1961; 1967).

19 Bkz: Hilâv (1965a), (1965b), (1966a), (1966b); Divitçioğlu (1965), (1967), (1971); Küçükömer (1969); Muzaffer Sencer (1969); Berkes (1969-1970); Cem (1970); Yerasimos (1974). Bunlar, AÜT'çülüğün birinci dalgasını oluşturmaktadır. Sertel (1976), 90 veya (1977), 76, Berkes'in «bir ATÜT taraftarı olarak kabul edilemeyeceğini» sanıyor; bu konuda Muammer Sencer (1971); 14 - 16, daha gerçekçidir. AÜT'cülüğün ikinci neslinde ise 1970'lerin ikinci yarısının periyodik literatürü: Keyder (1976), (1979), (1981); İslâmoğlu ve Keyder (1977a); Akşin (1977) Divitçioğlu (1977), (1980) yer alıyor. Ateş (1978) ve Timur (1979), tarihleri geç ise de, bizce aslında birinci neslin anlayışlarına

yıllardaki şekliyle[20] Osmanlı toplumunun feodal olmadığı; başka bir üretim tarzına, feodalizmden ayrı ve farklı olarak «Asya Üretim Tarzı»na ya da «Asya Tipi Üretim Tarzı»na (AÜT veya ATÜT) dayandığı görüşü yaygınlık kazanmış bulunuyor. Bunların hepsi Osmanlı toplumunu açıkça AÜT kategorisine sokmayabilirler. Ayrıca, bir kısmı Osmanlı toplumunun «AÜT'e dayalı», «merkezî despotik», «Doğu despotizmi», vb. karakterini kötü birşey, bir şanssızlık, geri bıraktırıcı bir etken, Türkiye'de sivil toplumun ve demokrasinin oluşmasının önünde geçmişte varolan başlıca engel sayarken, diğer bir kısmı (Hikmet Kıvılcımlı, Kemal Tahir, İsmail Cem) ise tersine «feodal olmayan» Osmanlı İmparatorluğunu çağının çok ilerisindeki «kerim» bir devlet olarak nitelendirebilmektedirler. Fakat hepsinin birleştiği nokta, adı nasıl konulursa konulsun ve olumlu-olumsuz uzantıları ne olursa olsun, klasik dönem Osmanlı toplumunun feodal olmadığıdır.

yakındırlar. Aynı şey, Hikmet Kıvılcımlı'nın son yıllarda yeniden basılan eserleri için de söylenebilir; bu yorumcunun, AÜT teorisine duyduğu yakınlığı ifade ediş tarzı için, bkz: Kıvılcımlı (1974), 33, 36 - 37. Dolayısıyla, Kıvılcımlı'yı AÜT'çülükten apayrı ve tamamen orijinalmiş gibi gören Murat Belge'nin de, Sina Akşin'in de yanıldıkları kanısındayız; bunlardan ilkinin onu «yanlış», ikincisinin ise «doğru» bulduğunu ekleyelim - bkz: Belge (1975; 1977), 449; Akşin (1975; 1977), 466. Kemal Tahir hakkında, bkz: Hilmi Yavuz (1977) ve İsmet Bozdağ (1980). Baykan Sezer (1978), bize AÜT'çü olmaktan çok **sui generis**'çi gözüküyor. Kongar (1972/1979) ve (1976/1979), Heper (1980), Kazancıgil (1982)'ye, genel bir eklektizm ve özetçilik hâkimdir.

20 Birinci olarak, İmparatorluğun sosyo-ekonomik bünyesinin «ayırdedici» olduklarına inanılan tüm özelliklerinin yoğun ifadesini oluşturan «merkeziyet», gerçekten en fazla bu dönemi karakterize ettiğinden; ikinci olarak, Osmanlı toplumunun 1600 - sonrası gelişimi aslında özerk olmayıp, ancak merkezini Atlantik kıyısı ülkelerinin meydana getirdiği yeni dünya ekonomisiyle Doğu Akdeniz arasındaki bağlantılar çerçevesinde tahlil edilebileceğinden, sistem tartışmasının öncelikle bu XV. - XVI. yüzyıllar üzerinde yoğunlaştırılması zorunludur.

Yakından baktığımızda, sözkonusu «feodal değil» önermesinin bir karşılaştırmadan türetildiğini görüyoruz. Andığımız literatürde bu karşılaştırma, iki ayrı şekilde yapılabilmektedir. Bazı yorumcular, kendi kavradıkları şekliyle «Batı Avrupa feodalizmi»nin belli başlı özelliklerini (bir Batı Avrupa feodalizmi modeli içinde) toplamakta ve daha sonra kendi kavradıkları şekliyle Osmanlı toplumunu (ya da bir Osmanlı toplumu modelini) birincisiyle karşılaştırarak, «Osmanlı toplumu feodal değildir» sonucuna ulaşmaktadırlar. Diğer bazı yazarlar ise, «Batı Avrupa» sıfatını açıkça eklemeksizin, kendi kavradıkları şekliyle bir «feodalizm» modeli kurmakta ve aşağı yukarı aynı çizgide oluşturulmuş bir Osmanlı toplumu modelini işbu «feodalizm» modeliyle karşılaştırarak «Osmanlı toplumu feodal değildir» sonucuna ulaşmaktadırlar. Aslında yaklaşımın bu ikinci varyantında kurulan «feodalizm» modeli, birinci varyanttaki «Batı Avrupa feodalizmi» ile tıpatıp aynı özellikleri taşır. Başka bir deyişle, birinci gruptakilerin «eğer Osmanlı toplumu Batı Avrupa feodalizmine benzemiyorsa feodal değildir» şeklinde özetlenebilecek mantığında, feodalizmin Batı Avrupa feodalizmiyle özdeşleştirilmesi oldukça açıktır. İkinci gruptakiler ise, kurdukları ve «genel» kabul ettikleri «feodalizm» modelinin içeriğini («Batı Avrupa» sıfatını eklemeksizin) birinci grubun «Batı Avrupa feodalizmi» modelinin içeriğiyle eşit tutmakla, feodalizm eşittir Batı Avrupa feodalizmi/Ortaçağı fikrini örtük biçimde savunmuş olmaktadırlar.

* * *

Birinci olarak, feodalizm kavramının Batı Avrupa Ortaçağı ile bu eşitlenişinin temelinde, garip bir şekilde, çok kuvvetli bir «Euro-centrism» (dünya tarihine hep Avrupa'da izlenmiş gelişme çizgisinin gözlükleriyle

bakmak yönünde çok kuvvetli bir eğilim) yatmaktadır.

«Garip bir şekilde» diyoruz, çünkü AÜT teorisyenleri genellikle «Euro-centrism» suçlamasını kendileri başkalarına yöneltmek eğilimindedirler. Sözü edilen yorumculara göre, kendilerinin sırf Avrupa'da yaşandığını düşündükleri feodal üretim tarzını evrensel görmek, Avrupa'daki olguyu başka yerlere taşırmak ve dolayısıyla Avrupa'yı merkez alan bir bakış açısını benimsemek olmaktadır. Bize göre, başkaca kanıt yoksa, herhangi bir üretim tarzını sırf Avrupa'da görülüyor diye diğer yerlerde de yaşanmış saymak, elbette bilimsel bir tutum olamaz. Fakat aynı şekilde, feodalizmin evrensel olduğu yolundaki herhangi bir önerme de, dünyanın Avrupa dışındaki bölgelerini kucaklayan olgusal ve teorik kanıtlara dayanmadığı somut olarak ortaya konmadan, «diğer kıta ve ülkelerin tarihlerine Avrupa tarihinin gözlükleriyle bakmak» suçlamasına peşinen maruz bırakılamaz. Dahası, yukarıdaki AÜT'çü yaklaşımın genel yöntemi incelendiğinde görülen, özetlediğimiz karşılaştırma tarzının, biraz önce de belirttiğimiz gibi, feodalizmi açık ya da örtük biçimde Batı Avrupa Ortaçağına eşitleyen bir anlayıştan yola çıktığıdır. Burada «Euro-centrism», sonuçlar düzeyinde ve Avrupa'ya özgü bir aşamanın evrensel olduğunu iddia etmek gibi biçimsel sayılabilecek bir tarzda değil, doğrudan doğruya kullanılan yöntemin ruhunda mevcuttur. Herhangi bir somut tarihî yaşanmışlığı alıp, onun *bütün* özelliklerini derhal ve dolaysızca «üretim tarzı» kertesine aktaran bu betimsel, ampirisist yöntem[21], döngüsel-totolojik bir mantığı da beraberinde getirmektedir. İncelemeye «feodalizm eşittir Batı Avrupa feodalizmi/Ortaçağı» fikri veri kabul edilerek başlanırsa, aslında inceleme sözümona başladığı noktada bitmiş olur ve örneğin «Osmanlı toplumu feodal değildir»den başka

21 Bkz: yukarıda, I.1., I.3..

herhangi bir sonuca ulaşma olasılığı derhal dışlanır. Çünkü başka bir yaklaşımla daha genel bir feodalizm soyutlamasının (bir *feodal üretim tarzı* genellemesinin) malzemesi olarak kullanılabilecek tarihsel deneyimler, burada ilk anda feodalizm kategorisinden çıkarılmaktadır.

Bütün bunların ötesinde, AÜT teorilerinin genellikle Avrupa için bir «dinamik» gelişme çizgisi, dünyanın diğer bölgeleri için ise bir «dinamik olmayan» (içsel duraganlığı yüksek, blokajla sonuçlanan) gelişme çizgisi önermeye vardıkları unutulmamalıdır. Sonuçlar düzeyinde bile, bunun «Euro-centrism»den kaçınmak anlamına mı, yoksa (tarihte sadece Avrupa halklarının dinamik bir gelişme potansiyeline sahip oldukları gibi bir iddiayla) «Euro-centrism»i doruğuna çıkarmak mı demek olduğu çok tartışılabilir[22]. Şüphesiz her hatâ gibi bu yöntemsel ve teorik deformasyonun da temelinde belli bir gerçek payı bulunmakta; yanlışlık, varolan gerçek payının alabildiğine abartılması sonucu ortaya çıkmaktadır. O gerçek payı şudur: İnsanlık tarihinin hızlı ilerleyişi devince, akla hakikaten önce Avrupa gelir. Feodalizmden kapitalizme önce Avrupa'da geçilmiş; bu yüzden Batı Avrupa giderek dünyanın geniş alanlarını ya sömürgeleştirmiş ya da ekonomik, siyasî ve kültürel etkisi altına almış, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda adetâ dünyanın metropolünü oluşturmuştur (bir kısım Batı tarihçileri bu süreci «Avrupa'nın dünya olması» gibi deyimlerle anlatırlar[23]). Diğer toplumsal bilimler gibi modern tarihçilik de bu süreç içinde Avrupa'da,

22 Benzer bir eleştiri için, bkz: Gürsel (1977), 114. Keza bkz: Berktay (1983), 14 - 15 ve aynı sayfalarda, dipnot 4, dipnot 5'teki Cahen alıntıları.

23 Cameron (1973/1977), IX. «Batı'nın Yükselişi» başlığını ve «İnsan Topluluğunun Tarihi» alt-başlığını taşıyan bir tarih kitabını, bu «Euro-centrism»e örnek gösteriyor. Avrupa'nın dünya üzerindeki hâkimiyetinin doruğu için, bkz: Palmer ve Colton (1950/1971), 603 v.d., özellikle 608.

uygarlığın temsilcileri tarafından ve öncelikle Avrupa malzemesi kullanılarak inşa edilmiştir. Yöntemsel «Euro-centrism» ve olgusal malzemenin seçiminde «Euro-centrism», ister istemez bu tarihçiliğin içine işlemiştir. Avrupa tarihindeki aşamalar didik didik edilirken, örneğin Antik Akdeniz uygarlığı alabildiğine yüceltilir ve Fransa'daki vassalık ilişkilerinin bilinmedik ayrıntısı bırakılmazken, dünyanın diğer bölgelerindeki *bunlarla çağdaş ve eşdüzey olguların* ihmali, bir kısım tarihçilerin ve tarih kitaplarının bilinç-altı alışkanlığı haline gelmiştir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta, AÜT teorilerinin yöntemsel temelinde, bu «Euro - centrism»in sadece sözümona «Marksist», aslında düpedüz sakat bir mantığın etkisiyle *daha da yoğunlaştırılarak sürdüğü*dür. Değil mi ki, denmektedir, meşhur üretim tarzları semasında ya da tarihin Marksistçe dönemlendirilmesinde feodalizmden sonra kapitalizm gelir veya kapitalizmin feodalizmden çıktığı belirtilir... Ve nitekim değil mi ki Batı Avrupa'da feodalizmin ardından kapitalizm gelmiştir... Oysa değil mi ki dünyanın diğer bölgelerinde kapitalizme özerk geçişler görülmemektedir... O zaman, sadece içinden kapitalizmi doğuran Batı Avrupa Ortaçağını feodal, diğerlerini ise, kapitalizmi doğurmadıklarına göre gayri-feodal saymak gerekir!

Hiç de karikatürize etmediğimiz bu mantık[24], çok hatâlıdır. Somut bir gözlem olarak Batı Avrupa'da feodalizmin bağrından kapitalizmin doğmuş olması, mutlaka her feodalizmin bağrından gözlenen zaman dilimi içinde her yerde bilfiil kapitalizmin doğmasının beklenmesi gerektiği anlamına gelemez. Feodalizmin kendi iç çelişmeleriyle gelişme ve kapitalizme doğru evrilme eğilimi, dünyanın her yerinde aynı tempoda ve

24 Örneğin bkz: Muzaffer Sencer (1969), 61 - 62, 67 - 70, 76 - 78. Keza bkz: Keyder (1981), 102.

eşanlı olarak gerçekleşmeyebilir. Pre-kapitalist Asya, Afrika ve Latin Amerika toplumlarının Ortaçağda kapitalizme doğru ilerleme potansiyelini hiç mı taşımadıkları, bu yondeki eğilimleri hiç mi peydahlamadıkları, feodal olsalar da aynı tempoda gelişmelerinin gerekip gerekmeyeceği, *üretim tarzı farklılığı dışındaki nedenlerle* göreli bir tarihî gecikmeyi yaşamış olup olamayacakları gibi sorular üzerinde pek durmaksızın. «kapitalizme geçemediler, demek ki feodal değillerdi» türünden bir önermede bulunmak, «her kadının mutlaka çocuk doğuracağı» gerekçesiyle ve ilgili yaratığın cinsiyeti hakkında daha dikkatli bir inceleme yapmadan, «falanca çocuk doğurmadı, demek ki kadın değil» demeye benzer. Yukarıda, I.3.'ün sonunda, dogmatik, tek-çizgici tarih anlayışının, somut toplumların hareketini sadece dayandıkları esas üretim tarzının potansiyel dinamiğinin yüzde yüz oranında belirleyeceğini sandığını ifade etmiştik. Şimdi, dogmatizmi ve tek-çizgiciliği her ayrı tarihî gelişme patikası için yeni yeni «üretim tarzları»nın türetilmesi yoluyla asmaya kalkışan yaklaşımın da, belli bir (gözlenen) tarhî hareketin özgüllüğünün ardında daima özgül bir «üretim tarzı» aramakla aslında aynı örtük yanılgıyı paylaştığını görüyoruz. Her iki ekolün ortak paydası, üretim tarzı kertesinin gelişme ve yasalarının somut toplum düzleminde sürdeterminasyona uğradığını anlamamaktır. Bunun yanısıra, Batı Avrupa Ortaçağı ile diğer Ortaçağ toplumlarının kaderlerindeki farklılığın mutlaka bir üretim tarzı farklılığından ileri gelmiş olabileceğini ve buna bağlanması gerektiğini ileri sürmenin, en derin anlamıyla «Euro-centrist» bir zihniyeti yansıtığını söyleyebiliriz.

* * *

Fakat tabii klasik dönem Osmanlı toplumunu feodal saymayan akademik Ottomanizm ile AÜT'çülüğün ikinci ve asıl büyük problemi, karşılaştırmanın her iki

tarafında kullanılan modellerin içerdiği gerek Batı Avrupa feodalizmi/feodalizm ve gerekse Osmanlı toplumu yorumlarının *yanlış* olmasıdır.

Son yılların AÜT'çü cereyanının hem Osmanlı toplumu hakkındaki bilgileri ve bunlara dayanarak kurduğu model, hem de Batı Avrupa feodalizmi hakkındaki bilgileri ve modeli, aslında hemen tamamen çok ünlü bir Türk tarihçisinden, Prof. Ömer Lütfü Barkan'dan kaynaklanıyor. Barkan'ın «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıflarının Hukukî Statüsü» başlıklı incelemesi, 1937-1938 yıllarında, *Ülkü* dergisinin 49., 50., 53., 56., 58. ve 59. sayılarında yayınlandı. Barkan, «'Feodal' Düzen ve Osmanlı Timarı» tebliğini ise (ki bu metin, *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı «Timar» maddesinin bir özetinden ibarettir), 8-10 Haziran 1973'te Hacettepe Üniversitesinde yapılan bir seminerde sundu[25]. Bu iki yazının aradaki otuz beş yıla serpiştirilmiş diğer makalelerle de karşılaştırılarak incelenmesi, Barkan'ın bütün hayatı boyunca hep aynı gerekçelerden yola çıkarak «Osmanlı toplumunun feodal olduğu» görüşüyle çarpıştığını; bu yöndeki bütün kritik temalarının da en derli toplu şekilde 1937-1938'deki incelemesinde yer aldığını ve zaman içinde bunlara yeni birşey eklemediğini ortaya koyar. Resmî Türk tarihçiliğinin Osmanlı toplumuna Aydınlanmacı bir yaklaşımdan partikülarist ve tutucu bir Osmanlıcılığa savrulmasını[26], Ömer Lütfü Barkan hemen hemen tek başına gerçekleştirmiştir. Barkan'ın sadece Osmanlı toplumu hakkında verdiği olgusal bilgilerle değil, aynı zamanda onun (örneğin, Batı Avrupa serflerinin «köle» olduğu ve bu tür serflere Osmanlı toplumunda sadece «ortakçı kullar»ın benzediği; Batı Avrupa feodalizminin esasını *demesne*/hassa çiftlik işletmeciliğinin ve angaryanın oluşturduğu;

25 Bkz: Barkan (1937 - 1938/1980); Barkan (1974) veya (1974/1980); Barkan (1973; 1975) veya (1973; 1975/1980).

26 Bkz: B. Tanör (1978); Berktay (1983), 91.

Osmanlı İmparatorluğunda irili ufaklı dirlik sahiplerinin sadece birer «memur» kimliği taşıdığı gibi) yorum ve yargılarıyla da dolup taşan AÜT'çü eserler, Osmanlı toplumunun feodal olmadığı tezini gerekçelendirmede bu gelenekçi akademisyenimizin eserlerinin üzerine tek yeni taş dikmemişlerdir denilebilir[27].

Osmanlı toplumuna ilişkin olgusal bilgilerin nasıl yorumlandığı, oysa nasıl yorumlanması gerektiği meselesini ilk ağızda bir yana bırakıp, kritik karşılaştırmanın diğer kutbuna dönelim. Barkan'ın çalışmaları gözden geçirildiğinde, kendisinin, Batı Avrupa feodalizmi/feodalizm hakkındaki anlayışını XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Batı'da akademik alanda aşağı yukarı rakipsiz olarak hüküm süren belli bir Ortaçağ tarihçiliği ekolünden aldığı görülür. Bu ekole, kullandığımız deyimle ister istemez bir eleştiri yönelterek, «dar hukuksal-formalist ekol» adını verebiliriz. Hemen belirtelim ki Batı'da daha 1900'lardan itibaren özellikle Marc Bloch'un ve onu izleyen

27 Sadece birkaç küçük örnek verelim. Feodalizmde angaryaya dayalı **demesne** işletmeciliğinin esas olduğu ve senyörün şahsında bir büyük işletmeci kimliğinin ağır bastığı fikri için, AÜT literatüründe, bkz: Berkes (1969-1970), Cilt I, 51, 52, 56; Küçükömer (1977), 21 - 22; Divitçioğlu (1977), 152: İslâmoğlu ve Keyder (1977b), 64. Aynı literatürde, Batı serf'inden farklı olarak Osmanlı reayasının «hür»lüğü fikri için, bkz: İslâmoğlu ve Keyder (1977b), 64; Ateş (1978), 100. Nihayet, Divitçioğlu'nun a) sipahinin toprağın mülkiyetine sahip olmaması, sultanın timar dağıtımı üzerindeki mutlak tekeli yüzünden bir toprak asaletinin oluşmaması, dirliklerin malî muhtariyet kazanmamaları gibi nedenlerle, «Türk toplumu için derebeylik üretim tarzının hiçbir zaman bir ipotez olarak kabul edilemeyeceği» sonucuna varan «çağdaş Türk tarihçileri»ni —somut olarak, bütün alıntılarını yaptığı Barkan ve İnalcık'ı— haklı buluşu; b) «Osmanlı raiye bireyi»nin «hür»lüğü meselesini, doğrudan doğruya **teorik vargılarından** dört sayfada sekiz kere aktarma yaptığı Barkan'ın «fevkalâde bir açıklıkla ifade ettiğini» öne sürüşü.. için, bkz: Divitçioğlu (1967), 34, 45.

Dobb, Hill, Hilton, Hobsbawm, Kosminsky, Postan. Duby gibi tarihçi, iktisatçı ve iktisat tarihçilerinin çabalarıyla, bu dar hukukçu-formalist feodalizm anlayışı önemli ölçüde eleştirilmiş ve aşılmıştır[28]. Gerçi bu Fransız ve İngiliz bilim adamlarının büyük kısmı sadece Batı Avrupa Ortaçağı ile ilgilenmişler; dünyanın diğer bölgelerindeki Ortaçağ toplumlarıyla ve dolayısıyla feodalizm-AÜT sorunsalıyla doğrudan doğruya uğraşmamışlardır (bunun istisnaları, belki Dobb ve Hobsbawm'dır). Bununla beraber, sözkonusu tarihçilerde göze çarpan Batı Avrupa feodalizmi ve feodal üretim tarzı anlayışları, kanımızca feodalizmin evrensel bir aşama olarak görülmesini, bu arada kimilerince «AÜT» sayılan Doğu toplumlarının da feodal kabul edilmesini, ister istemez beraberinde getirir. Çağdaş Türk iktisat tarihçiliği ve tarih yorumculuğunun, bu koşullarda hâlâ Barkan'ın yazıları aracılığıyla 1850-1925 yıllarında Batı Avrupa'da geçerli kabul edilen feodalizm teorisine yaslanıyor olması, düşündürücü ve üzücüdür. Bu *bilimsel gerilik* tesbiti bir yana, sözünü ettiğimiz ilk Ba-

28 XIX. yüzyılda «tarih mesleğindeki eğitimin ve hâkim entellektüel geleneğin siyasî ve hukukî olduğu» noktasında, bkz: Postan (1975), 136; keza, Köprülü (1938)'den naklen, Berktay (1983), 85, dipnot 369. Örneğin Henri See'nin «yaklaşımının hukukîliği ve kuruluğu» için, bkz: Febvre (1952/1964), IV veya (1952/1966), XIX. Bloch'u kendisinin dar-hukukçu tutuma yönelik eleştirilerinin bir örneği için, bkz: Bloch (1931/1964), XI - XII veya (1931/1966), XX - XXVIII - buradaki polemik, bizzat Fustel de Coulanges'ı hedef almaktadır.

Tarımsal tarihi esas olarak hukukî ve kuramsal açıdan inceleme eğilimini değiştirmede Marc Bloch'un oynadığı rol konusunda bkz: Lyon (1966), XIII - XIV ve Postan (1961), XII - XV. Postan'ın görüşleri için, ayrıca bkz: yukarıda, I. bölümde, dipnot 51. Bloch öncesi dar-hukukçu yorumun Marx'ın feodalizm problemine yaklaşımına ne kadar zıt düştüğü: öte yandan, gene bu dar-hukukçu yorumun, Bloch'tan sonra Marksist olmayan pek çok tarihçi tarafından da nasıl terkedildiği konusunda, bkz: Hilton (1978), 10 - 11, 30.

tı Avrupa ekolü, feodalizme ilişkin yanlış anlayışların ana gövdesini oluşturmaktadır.

Dar hukuksal-formalist diye nitelediğimiz bu ekolün feodalizm yorumunun genel içeriği, «feodalizm eşittir ademi merkeziyet» biçiminde özetlenebilir. Buna göre, siyasî ademi merkeziyet, feodalizmin ayırdedici bir özelliğidir. Feodalizm, güçlü bir merkezî devletin varlığıyla bağdaşmaz; dolayısıyla güçlü bir merkezî devlet iktidarının bulunduğu toplumları feodal saymak mümkün değildir. Biraz daha ayrıntıya inecek olursak, «feodalizm eşittir ademi merkeziyet» anlayışının bazı alt-önermeleri olduğunu görürüz. Bu tarihçilerin herhangi bir Ortaçağ toplumunu «feodal» kabul etmeleri için, Batı Avrupa feodalizminde olduğu gibi,

a) Toprağın, tek tek aristokratların bireysel mülkiyetinde bulunması (başka bir deyişle, fiyeflerin/dirliklerin bireysel mülk niteliğini taşıması);

b) Bu aristokratların, fiyeflerinde/dirliklerinde çalışan köylüler üzerinde yalnız ekonomik haklara değil, aynı zamanda siyasî ve hukukî yetkilere, özellikle yargı hakkına da sahip olmaları;

c) Fiyef/dirlik sahibi aristokratların, kendi fiyefleri içinden başka aristokratlara fiyef dağıtma (Lat. *Subinfeodare)* yetkisini kullanabilmeleri;

d) Eyaletlerdeki kamu gücünün, babadan oğula geçer sekilde büyük aristokrat ailelerinin ellerinde toplanması gereklidir.

Bu alt-önermelerin, «feodalizm eşittir ademi merkeziyet» fikrini nasıl tamamladıkları açıktır: Fiyefler özel mülk olarak verilirse, bu fiyefleri alanlar kendi yörelerinde devlet yetkilerini ve *subinfeodare* hakkını tekellerine alırlarsa, elbette eyalet yönetimlerini de kendi ailelerinde toplayacaklar ve toplumun siyasî yapısı ademi merkeziyetçi bir karakter kazanacaktır. Somutlamak için, bu kıstaslar açısından Osmanlı toplumunun anılan literatürde nasıl değerlendirildiğini kısaca gözden geçirelim:

aa) Klasik dönem Osmanlı toplumunda toprak tek tek dirlik sahiplerine değil, padişahın şahsında devlete ait olduğuna göre;

bb) Yargı yetkisi merkezden atanan ve dirlik sahiplerinden bağımsız kadılar tarafından kullanıldığına göre;

cc) Dirlik sahiplerinin kendi dirlikleri içinden dirlik dağıtmaları yasaklandığına ve sadece padişahın mirî toprak içinden dirlik dağıtabileceği kabul edildiğine göre;

dd) Osmanlı toplumunda herhangi bir kamu görevi aynı aile içinde nesilden nesile geçmediğine ve vezirler, beylerbeyleri, vb. padişah tarafından atanıp azledilebilen «devlet memurları» olarak kaldıklarına göre... denmektedir; «Osmanlı toplumunun Batı Avrupa feodalizmine benzemediği»/«feodal olmadığı» çok açıktır.

Acaba gerçekten o kadar açık mıdır? Başlıca dört noktayı içeren bu karşılaştırmanın «Osmanlı toplumu» yanını oluşturan önermelerin bütün gerçeği ne derece yansıttıkları, oldukça tartışma götürür.

> Bu yorum ya da modele karşı, örneğin dirlik sahiplerinin toprak üzerinde geleneksel bir üstün tasarruf yetkisini dahi mi ellerinde bulundurmadıkları; padişahın mirî'den «ehl-i örf»e dirlik dağıtmasının tarihsel ve sınıfsal bir zorunluluk olarak görülmemesi mi gerektiği; başka bir deyişle, padişahın devlet toprağını ve bu toprağın rant gelirini «ehl-i örf»ün diğer mensuplarıyla paylaşmak mecburiyetinde ve bunu yapmadan ülkeyi yönetemeyecek durumda olmasının hiç mi başlıbaşına anlam taşımadığı; neden, bu tesbitin de ifade ettiği gibi, bir bütün olarak «ehl-i örf»ün (ya da *askerî* sınıfın, hâkim zümrenin) toprak ve reaya üzerindeki sınıf tekeline değil de toprağın kuru mülkiyetinin hukuken padişahın mı, dirlikçinin mi

elinde kaldığına bakıldığı; bu bağlamda, tek tek dirlikler sahip değiştirse de genel olarak dirlikçiliğin sınıfsal devamlılık göstermesi (raiyyet oğlunun hep raiyyet kalması ve timar alabilmenin genellikle soydan sipahizadeliğe bağlı bulunması) üzerinde neden durulmadığı; yargı yetkisinin merkeze bağlı kadılara verilmesi olgusunun yanında bir bütün olarak siyasî, idarî, askerî ve hukukî yetkilerin «ehl-i örf»ün, «askerî sınıf»ın genel sınıf tekelinde bulunması olgusunun neden ikinci plana itildiği, vb. vb. gibi çok çeşitli soru ve itirazlar yöneltilebilir. Parmak bastığımız bütün noktalar, ekonomik temeli ve üstyapısıyla birlikte bir toplumsal yapının genel sınıfsal-tarihsel özünü, bu özün hukukî kalıp ve görüntüsünden ya da o toplumda yaşayan insanların öznel bilincine yansıyış tarzından ayırdetmeye yöneliktir. AÜT teorilerinin, hep Osmanlı hâkim sınıfının öznel bilincini ve kendi kendisi hakkındaki teorisini Osmanlı toplumunun gerçek özü olarak aldıklarını söyleyebiliriz. Fakat asıl ilginç olan, karşılaştırmanın birinci yanının, «Batı Avrupa feodalizmi»/«feodalizm» modelinin kuruluş tarzıdır. Batı Avrupa Ortaçağında fiefler başından itibaren ve her dönemde bireysel mülk niteliğini mi taşımışlardır? Evaletlerdeki kamu gücü, başından itibaren ve her dönemde, büyük aristokrat ailelerinin «soy mülkü» mü sayılmıştır? Başka bir deyişle, Batı Avrupa feodalizmi, her zaman ve her yerde, mutlak bir ademi merkeziyetle mi karakterize edilecektir?

Osmanlı toplumu için ise şunu sorabiliriz: Bu toplum ve üzerinde yükselen devlet, her zaman ve her yerde mutlak bir merkeziyetle mi karakterize edilmektedir? Elestirdiğimiz karşılaştırma tarzı, «Batı Avrupa feodalizmi»/«feodalizm»in nisbeten ademi merkeziyetçi bütün özelliklerini daha fazla *o yöne* itip mutlaklaştırırken, Osmanlı top-

lumunun nisbeten merkeziyetçi bütün özelliklerini de daha fazla *berıye* çekıp mutlaklaştırmakta; böylece aradaki bazı farkları bir uçuruma dönüştürmektedir.

Merkeziyet ile ademi merkeziyet arasında belli bir çelişme ve gerilimin, —burada en küçük bir merkeziyetin sözkonusu olmadığı gerekçesiyle— Batı Avrupa feodalizmine içsel bir olgu teşkil etmediği doğru mudur?

Aynı soruyu Osmanlı toplumu için şöyle ifade edebiliriz: En küçük bir ademi merkeziyete yer vermediği gerekçesiyle, Osmanlı toplumunda merkeziyet ile ademi merkeziyet arasında belli bir çelişme ve gerilimin varolmadığını söylemek veya böyle bir çelişmeyi Osmanlı toplumuna içsel saymamak doğru mudur? Şimdi işe bakın ki, «feodalizm eşittir ademi merkeziyet» kıstasını kabul eden tarihçilere göre, bu çerçeve içinde, örneğin Selçuklu ve Osmanlı toplumlarında merkeziyetin ağır bastığı dönemler kesinlikle gayri-feodal sayılırken, merkezin nisbeten zayıfladığı, devlet yapısında bölünme ve parçalanmaların başgösterdiği, yerel bir taşra aristokrasisinin yükseldiği dönemlerin ya da bu tür eğilimlerin «feodal» niteliğinden söz etmek daha kabul edilebilir olmaktadır. Nitekim Osman Turan'ın, Türk-Selçuklu tarihiyle ilgili çeşitli değerlendirmelerinde, kabile veya kabile konfederasyonu reislerinin toprakları ve devlet iktidarını oğulları arasında paylaştırarak *parçalamaları* usulünü «Türk feodalizmi» diye nitelendirdiğini; Anadolu Selçukluları gibi önemli devletlerin kurulması ve anılan veraset usulünün terkiyle ise «feodalizmin geride kaldığını» ve bu tür devletlerin «feodal olmadığını» söylediğini görürüz[29]. Keza Claude Cahen, kudretlerinin doruğundaki Anadolu Selçuklularının, merkeziyetçi ol-

29 Örneğin bkz: O. Turan (1950), özellikle 959a.

maları nedeniyle feodal sayılamayacaklarını ifade etmektedir[30]. Bu tarihçilere göre, nisbeten daha gevşek bir siyasî yapıya sahip olan (örneğin hükümdar oğullarına eyalet yönetimlerini büyük «iktâ»lar olarak veren) İran Selçukluları, Anadolu Selçuklularına ve Osmanlılara göre daha «feodal» bir nitelik taşımaktadırlar. Aynı zamanda, 1243'teki Kösedağ yenilgisiyle birlikte merkez zayıflayınca ortaya çıkan anarşik «Tavaif-ül Mülûk» (Beylikler) dönemi de «feodal» bir manzara arzetmektedir. Aşağı yukarı aynı doğrultuda Halil İnalcık'a göre, böyle bir «feodal» anarsi zemini içinde doğan Osmanlı devleti, nisbeten daha gevsek bir yapıya sahip olduğu, örneğin uç beylerine geniş bir özerklik tanıdığı ve onlara aile içinde babadan oğula intikal eden geniş dirliklerle birlikte önemli idarî ve askerî yetkiler verdiği kuruluş döneminde, bir ölçüde «feodal eğilim»leri yasatmaktadır. Ancak Fatih Sultan Mehmet'in merkeziyeti güçlendirici önlemleri (eski Türk soylularının karşısına denge unsuru olarak devsirme ricalinin çıkarılması, mülk ve vakıfların önemli bir kısmının mirî araziye geri katılması, timarların küçültülmesi ve timar sayısının arttırılması, vb.) sonucu durumun değistiği belirtilmekte ve bu ünlü tarihçimizin de klasik dönem Osmanlı toplumunun feodal olmadığını düşündüğü anlaşılmaktadır[31].

30 Cahen (1968), 180 - 181 v.d., 234 - 235 v.d., 245 veya (1968/1979), 176 v.d., 232 v.d..

31 İnalcık (1973), 13 v.d., 109 v.d.. Halil İnalcık'ın uzun kariyerinin bütünlüğü içinde bu sentezin hazırlıkları gibi görebileceğimiz çalışmalar —ve aynı fikirler— için, bkz: İnalcık (1953), (1954a), (1954b), (1954c), (1954d), (1954e), (1954f), (1955/1977); Anhegger ve İnalcık (1956); İnalcık (1958a) (1958b), (1959a), (1959b), (1959c), (1964); İnalcık (1969; 1972) veya (1970; 1978); İnalcık (1971; 1977). Yazarın görüşlerinin yakın zamanlardaki kısa bir özeti için, bkz: İnalcık (1977; 1980).

Birkaç küçük eleştirinin sırasıdır. Önce, Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı (XV.-XVI. yüzyıl) dönemlerinde toplumun ekonomik temeli aşağı yukarı aynı kalırken, bu süreç içindeki a...c...e... alt-aşamaların «feodal»; b...d...f... alt-aşamalarının ise «gayri-feodal» sayılması, ne derece tutarlı ve anlamlıdır? İkincisi, eğer merkeziyet ile ademi merkeziyet arasında böyle bir alternasyon varsa, *neden* Türk Ortaçağ toplumunun *genel* karakteri merkezî ve dolayısıyla «gayri-feodal» diye anlatılmaktadır? Bizzat kendi gözlemleri, Selçuklu-Osmanlı çizgisinin siyasî düzeyde kâh «merkeziyet», kâh «ademi merkeziyet» karakteri arzettiğini gösterdiğine göre, bu iki kutbu ve dolayısıyla aralarındaki alternasyonu, Ortaçağ Türk toplumunun içsel bir özü ve dinamizmi olarak kabul etmekten nasıl kaçınılabilir?

Üstelik, feodalizmi ekonomik bir sistem olarak kavramamanın ve sırf üstyapı (devletin biçimi) üzerinde yoğunlaşmanın sonuçları, «feodallik» ile «gayri-feodallik» arasında sürekli bir gelgitin varsayılmasıyla da kalmamaktadır. Dikkatli okuyucu, bu literatürde, bir devlet ne kadar geri ve gevşek (adetâ bir kabile konfederasyonu niteliğinde) ise ve sınıflaşma, köylülerin toprağa bağlanıp rant-ödeyici reaya haline getirilmesi, vb. gibi süreçler ne kadar aşağı bir düzeyde bulunuyorsa, adı geçen devletin/toplumun o kadar «feodal» sayıldığını; reayalaştırılan eski göçebe kabile efradının toprak üzerinde çalışmasını ve rant ödemesini düzenleyen tüm hukuk sistemiyle birlikte merkezî devletin yükselişinin ise, «feodalizmin aşılması», «feodallikten uzaklaşma», vb. olarak görüldüğünü farkedecektir. Peki, «feodalizmi geride bıraktıkları» düşünülen bu toplumlar ve devletler böylelikle hangi düzeye ulaşmış bulunmaktadır-

lar? Bize göre işin doğrusu, anılan devletlerin kurulmasının,Türklerin kabile toplumunun ileri aşamalarından feodalizme sıçrayışlarında giderek yükselen momentleri ifade ettiği; merkezî devletlerin inşasının sınıflaşmayı, rant-ödeyici bir bağımlı köylülüğün teşekkülünü, kısacası ekonomik temelde feodalleşmeyi hızlandırdığı yönündedir.

Bu süreci tersyüz edip anlaşılmaz kılan Turan-Cahen-İnalcık türü yaklaşımın, merkezin güçlü olduğu «gayri-feodal» dönemlerle ademi merkeziyetin arttığı «feodal» dönemler arasındaki gelgiti ve «feodalizmin» ortaya çıkışını açıklamak için esas olarak *dış etkenlere* başvurmak zorunda kalması da dikkat çekicidir. Bu tarihçilere göre, Selçuklularda «feodal» bir ara-döneme yol açan şey, Moğol istilâsı ve 1243 Kösedağ yenilgisi; Osmanlılarda «feodal» bir ara-döneme yol açan şey ise, Timur istilâsı ve 1402 Ankara yenilgisi olmaktadır. Askerî istilâ darbeleri gibi dış etkenlerin, toplumda potansiyeli hiç mevcut olmayan bir ademi merkeziyeti yapay olarak yoktan var ettiği farzedilebilir mi? (Burada, dar hukuksal-formalist ekolün Batı'daki temsilcilerinin de, özgüllüğü içindeki evrensel özünü derinlemesine kavramayıp sırf nisbeten ademi merkeziyetçi vassallık ilişkilerinden ibaret saydıkları Batı Avrupa feodalizminin doğuşunu, *yâni bu gevşek vassallık ilişkilerinin doğuşunu,* aynı şekilde siyasî-askerî nitelikteki dış etkenlere: Cermen istilâlarının parçalayıcı etkisi ile özellikle VIII.-IX. yüzyılların «ikinci dalga» Arap-İskandinav-Macar akınlarına karşı yerel savunmanın örgütlenmesi ihtiyacına bağlamak: tabii böylece birincil determinasyonu gözardı edip sadece ikincil determinasyonu vurgulamak eğiliminde olduklarını hatırlatabiliriz[32].)

32 Bkz: yukarıda IV.1. IV.3.'te dipnot 29 - 30: aşağıda, V.5..

Son olarak, feodalizm eşittir siyasî ademi merkeziyet» anlayışını Selçuklu ve Osmanlı toplumlarına uygulayanlardan *bazılarının,* 1600'lerden itibaren taşra âyân eşrafının yükselmesine, güçlü yerel sülâlelerin türemesine ve bunların büyük özel çiftlikler kurmalarına bakarak, Osmanlı toplumunun XVII.-XVIII. yüzyıllarda «feodalleşti ğini» veya «feodal eğilimler peydahladığını» söylemeye yatkın olduklarını kaydedelim[33]. Ne var ki andığımız mantığın 1600-sonrasına uzatılması, eleştirdiğimiz zaaf ve tutarsızlıklarını daha da arttırmaktan başka bir sonuç veremez. Demek ki Ortaçağ Türk toplumlarının gelisme çizgisi «feodal» bir kaynaktan yola çıkıp merkeziyete ulaşarak «feodalizmi aştıktan» ve tabii bu arada bazı «feodal» ara dönemlerden geçtikten sonra, 1600'lerden itibaren tekrar «feodalizme dönmüs» olmaktadır! (Mamafih, yukarıda isaret ettiğimiz gibi, feodalizm konusunda dar hukuksal-formalist bir anlayıs tasısalar veya AÜT teorilerini benimseseler dahi tarihçilerin bir kısmı, XVII.-XIX. yüzyılların Osmanlı toplumundaki süreçleri gelisen dünya ekonomisiyle bağlantılarını gözönünde bulundurarak yorumlamak, hiç olmazsa bu dönemin merkezkaç eğilimlerini özerk bir «feodalleşme» gibi görmemek gerektiği kanısındadırlar[34].)

Tek tek noktalardaki bu muhtemel itirazları ileride de-

33 Örneğin bkz: Keyder (1976/1983), özellikle dipnot 3 ve dipnot 16.

34 Örneğin bkz: Berkes (1969 1970), Cilt I, 107 - 140 ve Cilt II, passim ; Yerasimos (1974) 466 - 490); İslâmoğlu ve Keyder (1977b), 65; Barkan (1973; 1975), 26 - 27; İnalcık (1964), (1971; 1977), (1980).

Klasik Osmanlı düzenini feodal görenlerden birinin, XVII. yüzyıl sonrasının merkezkaç eğilimlerinin «feodalleşme» sayılmasına yönelik eleştirileri için, bkz: Ortaylı (1977), 87 - 91 ve (1979), 256 v.d..

ğerlendirmeyi umarak, şimdi tekrar, sadece modelin genel görünümüne dikkat çekelim. Batı Avrupa feodalizmi/feodalizm hakkındaki bu yorum, hemen tamamen (belli bir) Ortaçağ toplumunun siyasi ve hukukî biçimleri, devlet örgütlenmesi, vb. üzerinde yoğunlaşmakta; çeşitli Ortaçağ toplumlarının (belki de ortak olan?!) ekonomik temellerinin değil de üstyapı düzeyindeki farklılık ve çeşitliliklerinin vurgulanması, saptanan kıstasların doğal sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, andığımız ekolü dar hukuksal-formalist diye nitelememizin mantığını açıklığa kavuşturuyordur sanırız.

* * *

Bir kısım Ortaçağ tarihçilerinin eserlerinde, feodalizmin sırf siyasî bir olgu, ademi merkeziyetçi bir devlet yapısı gibi görülmesi, sadece genel mantığın dokusuna işlemiş olarak, yâni nisbeten örtük biçimde değil, bazan çok dolaysız ifadelerle de ortaya çıkar. Örneğin bu tarihçilerin «feodalizmi, manoryalizmi ve serfliği», «Batı Ortaçağının... *üç* [ayrı] *unsuru*» (altını ben çizdim) olarak ele almaları, *manor* ekonomisinden ve serflik üretim ilişkisinden ayrı ve mutlaka onlarla elele gitmesi gerekmeyen bir «feodalizm» kavramını sırf siyasî düzeyde şekillendirdiklerinin kanıtıdır[35]. Bu çerçeve içinde, «feodalizm, fiyef'e özgü nitelik» olarak ta-

35 Metindeki alıntılar, bir Ortaçağ İktisat Tarihi dersi için 1960'ların ortalarında Yale Üniversitesinde dağıtılmış olan okuma listesinin girişinden alınmıştır. Aynı not daha sonra, «Ortaçağ Avrupasının hiçbir zaman (siyasî bakımdan) tamamen feodal, (ekonomik bakımdan) tamamen manoryal ve (toplumsal bakımdan) tamamen özgür insanlar ile serflere ayrılmış olmadığından» söz etmekte; nihayet «feodalizm», «manoryalizm», «serflik» için ayrı ayrı bibliyografyalar vermektedir. «Feodalizm»in «manoryalizm»den koparılışı, McNeill (1949/1959), 301 v.d. ve Brinton, Christopher, Wolff (1982), 34'te de belirgindir.

nımlanmaktadır. Kastedilen, «feodalizm»in, toplumun *siyasî bakımdan* fiyeflere ayrılarak yönetilmesi usulüyle eşanlamlı olduğudur. Tamamen siyasî düzeydeki bu «feodalizm» tanımına, gene tamamen siyasî düzeydeki bir «fiyef» tanımının denk düşmesi doğaldır. Nitekim fiyef alma-verme ilişkisinin, özünde toprağın ve bağımlı köylülüğün paylaşılması (yâni artı-ürünün paylaşılması) olarak değil de, süzeren ile vassalın her iki tarafa (vassal açısından, belli bir arazinin kullanım hakkına karşı askerî hizmet, süzerenin yargı organına katılma, danışmanlık ve yardım sorumluluğu gibi) belli karşılıklı yükümlülükler ve sınırlamalar getiren ve dolayısıyla otoriteyi merkezleştireceğine dağıtıp yayan bir tür akit olarak yorumlanması, bu yaklaşımın çok köklü bir özelliğidir. Fiyefin ekonomik anlamını ikinci plana itip siyasî-hukukî yön ve özelliklerini öne çıkaran bu dar anlayış, ister istemez fiyefi ve dolayısıyla («fiyef'e özgü nitelik» olarak tanımlanan) feodalizmi sırf senyörler-arası bir olay; büyük senyör (süzeren) ile küçük senyör (vassal) arasındaki bir ilişki; daha açık söyleyecek olursak, sadece aristokrasinin, hakim sınıfın kendi içindeki bir kurum olarak ele alır. Böylece bir bütün olarak senyörler sınıfı ile bağımlı köylüler sınıfı arasındaki temel ilişki (serflik) ya da fiyefin ekonomik temeli (dolaysız üreticilerden artı-ürünün çekilip alınmasının düzenlendiği *manor* örgütlenmesi), «feodalizm» kavramından koparılmış ve onun dışında bırakılmış olur. Dar hukuksal-formalist ekolün en çarpıcı bir özelliği olan «feodalizm»i hâkim aristokrasi içindeki vassallık ilişkileriyle özdeşleştirme tutumunu, ünlü bir Amerikalı tarihçinin şu sözleriyle, onu izleyen, büyük bir ansiklopedinin ilgili maddesinin giriş cümlesinde, olanca netliğiyle görebiliriz:

> «...Şövalyelerle köylüler arasındaki ilişki... (eşittir) ...manoryal tarım... Öte yandan, şövalyelerin kendi aralarındaki ilişkiler, genellikle fe-

odal sistem ya da feodalizm denilen şeyi oluşturur.»[36]

«FEODALİZM, bazı bilim adamlarının kullandığı sınırlı, teknik anlamıyla, feodo-vassalitik ilişkiler üzerine kurulu haklar ve görevlerden oluşan bir toplumsal sistem demektir...»[37]

Eski gücü kalmamış olmakla birlikte hâlâ yer ver etkisini sürdüren dar hukuksal-formalist ekolün çeşitli temsilcilerinden başka bazı kısa örnekler verelim. Kuşkusuz aktaracağımız görüşlerin hiçbir gerçek payı taşımadığı, yâni feodalizmin hiçbir veçhesini kısmen dahi olsa yakalayamadığı savında değiliz; sadece, *Batı Avrupa* feodalizminin *siyasî* çehresinin bazı özelliklerini, genel olarak feodalizmin özüne eşitlediklerini göstermek istiyoruz.

XIX. yüzyılın ikinci yarısının ünlü Fransız tarihçisi Fustel de Coulanges'a[38] göre, a) sınırlı toprak mülkiyeti; b) kişilerin doğrudan krala değil senyöre tâbî olmaları, c) senyörler arasında bir hiyerarşinin mevcudiyeti, feodalizmin ayırdedici özelliklerini meydana getirir. Bu üç noktadan ilkiyle anlatılmak istenen, ne kralın, ne senyörün ve ne de serflerin toprak üzerinde mutlak özel mülkiyet yetkilerinin bulunmadığı; kralın ve senyörün yüksek denetim haklarıyla serflerin gele-

36 McNeill (1949/1959), 311.

37 Van Caenegem (1970), 218a. Daha ileride Van Caenegem, «manoryal veya senyöryal sistem»in, tarihî bakımdan feodalizmle ilişkili olmakla birlikte, aslında farklı bir olay meydana getirdiğini de söylemektedir.

38 Numa Denis Fustel de Coulanges'ın (1830/1889) önemli eserleri, **La cité antique** (1864), **La Gaule romaine** (1891), **L'Invasion Germanique et la fin de l'empire** (1891), **La monarchie franque** (1888), **L'Alleu et le domaine rural pendant l'époque mérovingienne** (1889), **Les Origines du système féodal: le bénéfice et le patronat** (1890), **Les Transformations de royauté pendant l'époque carolingienne** (1892)'dir. Bunların ilki hariç diğer altısı, Fustel'in altı ciltlik **Historie des institu-**

neksel yararlanma haklarının içiçe geçtiğidir[39]. Bu tesbit sayesinde Fustel de Coulanges, dar hukuksal-formalist ekolün bazı formülasyonlarında ortaya çıkan «fiyef toprağı eşittir tek tek aristokratların bireysel mülkü» iddiası gibi aşırı bir yanlıştan kaçınabilmekte, fakat bir bütün olarak bakıldığında feodalizm yorumunun siyasî düzeyde kaldığı ve Batı Avrupa Ortaçağına özgü vasallık ilişkileri üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

Aynı dönemin ikinci büyük Fransız tarihçisi Guizot'nun anlayışı da hemen hemen aynıdır[40]. Guizot, başlıca belirtisini «siyasî bölünme» ve «vasallığa» dayanan bir ilişkiler sistemi» olarak gördüğü feodalizmin tarihte *hep varolduğu*, başka bir deyişle feodal olmayan toplumlardan feodal toplumlara doğru bir geliş-

tions politiques de l'ancienne France'nın tek tek bölümlerini meydana getirirler. Bu eserin «Eski Fransa'nın Siyasî Kurumlarının Tarihi» diye çevrilebilecek olan genel başlığının, feodal toplumu bir «siyasî kurumlar» meselesi olarak görmeyi yansıttığına dikkat edin. Aynı şekilde, baştan altıncı kitabın başlığı da, Fustel'in «feodal sistemin kökenleri»ni öncelikle senyörlerle bağımlı köylüler arasındaki ilişkilerde değil, fiyef dağıtımının ilk biçimleri olan beneficium'da ve patronaj'da, yani aristokrasi-içi ilişkilerde aradığını göstermektedir.

Febvre ve Bloch'un Fustel de Coulanges'a yönelik bazı eleştirileri için, bkz: yukarıda, dipnot 28.

39 Bkz: yukarıda, II.6.'da Hobhouse, Wheeler, Ginsberg'den yapılan aktarmalar - dipnot 126 - 128. Keza bkz: aşağıda, VI.2..

40 François Pierre-Guillaume Guizot (1787 - 1874), tutucu bir meşrutî krallık taraftarı olarak, Fransa'daki 1830 - 1848 Temmuz Monarşisi»nin en önemli bakanıydı. Siyaset adamı Guizot'nun meşrutî krallık, sınırlı temsil ve otorite dağılımı konusundaki fikirleri, tarihçi Guizot'nun **Histoir. de la civilisation en Europe** (1828), **Histoire de la civilisation en France** (1829 - 32) ve —1820-22 yıllarındaki konferanslarından öğrencilerince derlenen— **Histoire des origines du gouvernement représentatif** (1851) adlı eserlerinin içeriğini, bu arada tabii feodalizm yorumunu da kuvvetle etkilemiştir. Batı Avrupa'da

me ve değişmenin yaşanmadığı kanısındadır. (Bu fikir bir bakıma oldukça değerlidir, çünkü sınıflara bölünmüş siyasî toplumu geriye doğru ebedîleştirmesi bir yana, feodalizmin tarihteki yaygınlığına ilişkin güçlü bir sezgiyi bağrında saklamaktadır.) Fustel gibi Guizot'ya göre de a) mutlak mülkiyetin yerini sınırlı mülkiyetin alması, b) toprak mülkiyetinden kaynaklanan bir soyluluğun (aristokrasinin) doğması, c) bu soylu sınıfın, hükümdarlardan en aşağıya kadar uzanan bir vassallar hiyerarşisi içinde örgütlenmesi, feodalizmin üç ana çizgisini oluşturur. Fustel'de olduğu gibi Guizot'nun teorisinde de ilk nokta, köleci Roma uygarlığında *latifundium* sahibinin toprağın mutlak özel maliki olmasına karşılık Batı Avrupa Ortaçağında fiyefin senyörün bireysel mülkü olmadığına ve toprak üzerinde çeşitli hakların içiçe geçtiğine işaret etmektedir.

Gene Fransa'nın XX. yüzyılın ilk yarısındaki önemli tarihçilerinden Henri Sée ise[41], bütün bu ekolde olduğu gibi feodalizmi «siyasî bölünme» olarak tanımlamakla birlikte, Ortaçağ malikânesini tamamen Roma *latifundium*'undan türetmekte, yani fiyefleri bütünüyle senyörlere ait mülkler diye nitelemektedir. Böylece Henri Sée, Fustel ve Guizot'dan bu noktada ayrılarak,

temsili kurumların yükselişinin —Guizot'varî bir şekilde— Batı Avrupa aristokrasisi içindeki yetki parsellenmesine (kralların göreli zayıflığına, hâkim sınıfın kendi içindeki göreli eşitliğe) bağlanması, günümüzün AÜT'çü yorumlarında, Osmanlı toplumunun çok daha merkeziyetçi (= «gayri-feodal») olduğu için temsilî kurumları (ve dolayısıyla burjuva demokrasisini, sivil toplumu, vb.) üretemediği fikrine dönüşmektedir. Bkz: İlkay Sunar (1974), 1 - 59; Akat (1977); Küçükömer (1977).

Ayrıca bkz: yukarıda, I. bölümde, dipnot 5.

41 Tekrar bkz: yukarıda, dipnot 28'de aktarılan eleştiriler. Bu yorumcunun Antikite, feodalizm ve kapitalizm konularında nasıl bir kavram kargaşası içinde yüzdüğünü görmek için, bkz. Sée (1924-1925/1970), özellikle I. bölüm.

«fiyef toprağı eşittir tek tek aristokratların bireysel mülkü» iddiasını en uç şekliyle benimsemiş olmaktadır. Dolayısıyla Henri Sée'ye göre, Roma ile Batı Avrupa Ortaçağı arasında, ekonomik düzlemde, mülkiyetin hukukî biçimleri açısından bile herhangi bir fark yoktur. Her ikisinde de büyük özel mülkiyet hakimdir. Bu iki toplum ve iki dönem, sadece siyasî düzeyde, Roma'daki merkeziyete karşılık Ortaçağda siyasî parçalanmanın öne çıkmasıyla ayırdedilebilir. Tahmin edilebileceği gibi Henri Sée'nin teorisinde bu farklılık, sadece dış etkenlerin, Batı Avrupa'nın maruz kaldığı iki büyük istilâ dalgasının merkezi zayıflatıcı etkilerinin sonucu olmaktadır[42]. Demek ki feodalizmin kendine özgü bir ekonomik yapı değil, sırf bir siyasî yapı biçimi meydana getirdiği tezinin en saf ifadelerinden birini Henri Sée'de bulmaktayız.

Aynı şekilde, çağdaş Amerikalı Ortaçağ tarihçilerinden Joseph Strayer ve Rushton Coulborn için de feodalizm, belirli bir toplumsal ilişkiler sistemi değil, yorumu çağlara göre değişen itibarî bir terimdir ve herşeyden önce (herhangi bir ekonomik-toplumsal «yöntem»e denk düşmeyen) bir «yönetme» veya «hükümet etme» *(administration)* «yöntemi» olarak alınmalıdır. Örneğin Coulborn'a göre, «Feodalizm herşeyden önce ekonomik ve toplumsal bir sistem değil, bir yönetme yöntemidir; ancak ekonomik ve toplumsal çevre ile birlikte değişmiştir ve değişmektedir. Bu yönetme yönteminde temel ilişki... devlet ile yurttaş arasında değil, lord ile vassal arasındadır »[43] Dolayısıyla feodalizm hem her yerde (gerek M.Ö 1000 yıllarının Mezopotamya ve Mısır'ında, gerekse M.S. 1000 yıllarının Çin, Arabistan, Batı ve Doğu Avrupa'sında) vardır, hem de bir anlamda hiçbir yerde yoktur. Tabii bizce buradaki problem,

42 Tekrar bkz: yukarıda, IV.1.; IV.3., dipnot 29 - 30; aşağıda, V.5..

43 Rushton Coulborn (1965), 4 - 5.

Coulborn'un, saydığı örneklerin hepsinin gerçekten şu veya bu ölçüde feodal üretim tarzına dayandığını; feodalizmin pre-kapitalist tarihte gerçekten bu kadar geniş bir yer tuttuğunu ve gene de (kabile toplumundan, kölecilikten ve kapitalizmden ayırdedilerek) tanımlanabilir bir kategori meydana getirdiğini görememesinde yatmaktadır.

Nihayet, son yıllarda çok okunan ve sözü edilen bir İngiliz tarih yorumcusuna değinelim. Perry Anderson, sözümona «feodal üretim tarzı»ndan bahsettiği çok önemli bir bölümde, «Batı Avrupa'da ortaya çıkan feodal üretim tarzı...» şeklindeki ilk cümlesinden başlayarak ısrarla bu «feodal üretim» kavramını Batı Avrupa Ortaçağının somut tarihî yaşanmışlığıyla özdeşleştirmekte; dolayısıyla, hemen tıpkı Fustel ve Guizot gibi uzun uzadıya vassallık hiyerarşisini anlattıktan sonra, şöyle demektedir: «Böyle bir sistemin sonucu, siyasî egemenliğin asla tek bir merkezde odaklaşmamasıydı. Devletin işlevleri yukarıdan aşağı bir dikey dağıtım içinde parçalanıp çözülüyor, öte yandan tek tek her (aşağı) kademede siyasî ve ekonomik ilişkiler o kademe içinde birleştiriliyordu. Bu egemenlik parsellenmesi, tüm *feodal üretim tarzının* [altını ben çizdim] temelini meydana getiriyordu»[44].

Dolayısıyla, bizim ortaokul ve lise tarih kitaplarımızda olduğu gibi, feodalizmin, tek tek derebeylerinin ayrı ayrı şatolarda oturması ve kralı dinlememesi diye betimlenmesi; buradan giderek feodalizmin yıkılışının baruta ve topa, şatoları yıkabilen topçu birlikleriyle merkezî krallıkların yükselişine bağlanması, Fustel de

44 Perry Anderson (1974): 148. Ademi merkeziyetçiliğin feodalizmle özdeşleştirilmesinin klasik —ve sert— eleştirileri için, öncelikle bkz: Hill (1953/1970) veya (1953/1974) veya (1953/1978); Hill (1940/1983), 9 - 10. Ayrıca bkz: Hilton (1978), 19: «...egemenliğin parsellenmesi... Marksist olmayan tarihçiliğin bir kavramıdır.»

Coulanges, Sée, Guizot, Strayer, Coulborn ve Anderson'ların görüşlerinin ancak biraz daha kabalaştırılmış bir uzantısı görünümüyle karşımıza çıkmaktadır.

Burada biraz duralım. Feodalizmin yıkılışının barut ve topla birlikte merkezî krallıkların yükselişine bağlanması hakkında, bu yorumun «feodalizm eşittir şatolar ve ademi merkeziyet» anlayışından yola çıktığının yanısıra, iki önemli noktaya daha dikkat çekmeliyiz. Birincisi, bu tez aslında «feodalizm» dediği şeyin (bize göre, Erken Ortaçağın) yıkılışını hiç açıklamamaktadır. VIII.-XI. yüzyılların gevşek ve ademi merkeziyetçi vassallık ilişkilerinin yıkılışı ile merkezî krallıkların yükselişi gerçekte *aynı şeydir, aynı olayın iki değişik ifadesidir* ve nasıl «kollektif mülkiyetin yerini özel mülkiyet aldı» ya da «kabile toplumunun yerini kölecilik veya feodalizm aldı» demek, özel mülkiyetin ve kabile toplumunun *neden* yerini başka şeylere bıraktığının *izahı* olmuyorsa, merkezî krallıkların yükseldiğini belirtmek de Erken Ortaçağın kapanışının *izahı* olamaz. Gevşek vassallık ilişkilerinin yerini daha merkezî bir düzene bırakmasının ekonomik temeldeki gelişmelerle bağlantısının ortaya konması gerekir. İncelendiğinde, bu gelişmelerin, meta üretiminin ve ticaretin genişlemesinde düğümlendiği görülecektir. Erken Ortaçağdan Orta ve Geç Ortaçağa geçişi belirleyen süreç asıl budur. İkinci ilginç sorun, başlangıçta ifade ettiğimiz tezin, Erken Ortaçağdan Orta ve Geç Ortaçağa bu ilerleyişi, «feodalizm»den «merkezî krallıklara» bir geçiş diye nitelemesidir. Burada «feodalizm» sırf Erken Ortaçağa özgü bir siyasî kurum olarak değerlendirilmekte; en fazla XV. yüzyılda sona erdiği düşünülmekte; Yeni Çağın merkezî krallıkları ise feodalizm-dışı, gayrifeodal sayılmaktadır. Bu merkezî krallıkların sı-

nıfsal niteliği muğlak ve meçhul kalmakta ya da hattâ «burjuva krallıkları» olabilecekleri, hiç olmazsa aristokrasi ile burjuvazi arasında bir «denge»ye dayanmış bulunabilecekleri imâ edilmekte... dolayısıyla 1789 Fransız Devriminin ekonomik, toplumsal ve siyasal içeriğini berraklaştırmak da imkânsızlaşmaktadır[45]. Merkezî krallıkların Orta ve Geç Ortaçağdan başlayan yükselişini «feodalizm-dışı» kabul etmek, meta üretiminin ve ticaretin genişlemesini «feodalizm-dışı» kabul etmekle (feodalizm eşittir doğal ekonomi teorisiyle) buluşmakta; her iki anlayış feodalizm aşamasını aynı şekilde kesip biçmek demektir[46].

Bu bölümü bitirirken, Doğu'daki Ortaçağ toplumlarını feodalizmden ayrı ve farklı bir AÜT olarak ele alan teorilerin, işte bu Batı Avrupa feodalizmi/feodalizm yorumu veya modeline dayandıklarını tekrar vurgulamalıyız.

V.4. Doğrudan Doğruya Feodalizmin Ekonomik Temeline İlişkin Hatalar

Dar hukuksal-formalist bir anlayış taşıyan tarihçiler, feodalizmi genellikle siyasî düzevde ele almakla ve Batı Avrupa Ortaçağının nisbeten gevşek, ademi merkeziyetçi vassallık ilişkilerine indirgemekle beraber, bu bilim adamlarından hiç olmazsa bazıları o Ortaçağın *ekonomisine* de tabii ayrıca eğilmektedirler. Ne var ki bunların, «feodalizm» dedikleri olgudan ayrı birşey olarak değerlendirdikleri *manor* ekonomisini ve serfliği

45 Christopher Hill'in dipnot 44'te sayılan eserleriyle birlikte bkz: Procacci (1955/1978), 134 - 136. Bu kaynaklara dayanarak metinde eleştirdiğimiz tipik görüş için, bkz: Sweezy (1950/1970), (1950/1974), (1950/1978) ve (1953/1970), (1953/1974), (1953/1978).

46 Bkz: yukarıda, dipnot 18.

(yâni bize göre *feodalizmin* gerçek ekonomik-toplumsal içeriğini) de hep belli bir şekilde, Ortaçağın ekonomik temeline ilişkin aynı hatâlarda birleşerek yorumlamaya yatkın gözüktüklerini söyleyebiliriz. Okuyucu bu meseleye geçerken,

i) Osmanlı dirliklerinin bir köyün bir kısmından, bir köyden, birkaç köyden ya da birçok köyden oluşması gibi, Batı Avrupa fiyeflerinin de *manor* denilen alt-birimleri içerdiğini;

ii) Herhangi bir manor'un arazisinin bir «hassa çiftlik» *(demesne, domaine, réserve seigneuriale)* alanı ile bir «köylü çiftleri» (*manse*'lar, *tenure*'lar, *strip tenancy*'ler, *serf holding*'ler) alanından meydana geldiğini ya da bu iki kısma ayrılabileceğini;

iii) Bağımlı köylülerin yükümlülüklerinin, kendi «çift»lerinde kendi işletme sermayeleri, koşum hayvan ve takımları ve diğer küçük üretim araçlarını kullanarak elde ettikleri mahsulün bir kısmını (uzun dönemler boyunca sabit kalan, diyelim onda bir ya da yedide bir gibi bir oranını) senyöre (ürün-rant olarak) vermeyi ve senyörün *demesne*'inde gerek haftalık, gerekse mevsimlik angaryaları ifa etmeyi kapsadığını hatırda tutmalıdır[47].

* * *

Batı Avrupa Ortaçağının, kendi somut yaşanmışlığında aldığı özgül biçim bu olan feodal tarım, *demesne* işletmeciliğinin ve angaryanın esas olduğu bir çeşit kölelik sayılabilir mi? 1850-1925 yıllarının bazı Avrupalı tarihçilerine dayanarak Barkan'ın ve onun yorumlarını AÜT teorilerine temel yapan çağdaş Türk iktisat tarihçilerinin aşağı yukarı bu kanıda oldukları, eserlerinden anlaşılmaktadır. Bunlara göre, Batı Avrupa feodal ekonomisinin esasını *demesne*/«hassa çiftlik» işletme-

47 Bkz: yukarıda, IV.5.'te, dipnot 55; IV.6.'da, dipnot 64'teki kaynaklar.

ciliği oluşturur. Küçük köylü çift'leri (*manse*'lar) ise *manor*'un ikincil yanını meydana getirirler. Manor içinde *demesne*'in ön planda olması, artı-ürünün aktarılması biçimleri içinde angaryanın (emek-rantın) ön planda olmasıyla elele gider[48]. Başka bir deyişle, Batı Avrupa serflerinin kölelerden o kadar farklı oldukları söylenemez. Nitekim özellikle Barkan, «serf eşittir toprak kölesi» demekte ısrar eder ve başlıbaşına bu terimle bile serfin nihayet bir tür köle olduğu fikrini okuyucuya telkin ettiği gibi, giderek «toprak...» sıfatını da kaldırıp sadece «...köle» nitelemesini alıkoymaktan dahi çekinmez. Serf kelimesinin Latince *servus*'tan (çoğulu: *servi*) türemiş olması ile bir kısım Batı Avrupalı tarihçilerin, Ortaçağ serflerinin genellikle Roma kölelerinin soyundan geldikleri yolundaki iddiaları, Barkan'ın hiç olmazsa hukukî statüsü itibariyle köleliğin damgasını taşıyan bir serf tipi çizmesine dayanak teşkil eder[49]. Bu modelde, madalyonun bir yüzü, Ortaçağın bağımlı köylülerinin köle derekesine düşürülmesi ise, diğer yüzü, senyörlerin bir çeşit girişimci büyük çiftçi mertebesine yükseltilmesidir. *Manor* arazisi içinde *demesne*'in temel unsur sayılması, senyörün bu «hassa çiftlik»teki üretimin her an başında bulunan ve üretim sürecine ilişkin bütün kararları (bilinçli kararlar olarak) bilfiil alan bir kişi olarak düşünülmesini keza serflerin her bakımdan senyörün iradesine tâbi köleler gibi betimlenmesi, senyörün her an istediğini yapabildiğinin, hiçbir gelenek ve görenekle bağlı olmaksızın tamamen keyfî şekilde serflere dilediği emri verebildiğinin ve onların yükümlülüklerini saniyesinde değişti-

48 Tekrar bkz: Berkes (1969/1970), Cilt I, 51, 52, 56; Küçükömer (1977), 21 - 22; Divitçioğlu (1977), 152; İslâmoğlu ve Keyder (1977b), 64.

49 Bkz: Barkan (1939-1949/1980) özellikle 663 - 676, 718-720; Barkan (1957), 3 - 55. Keza bkz: Barkan (1937 - 1938/1980), (1974/1980), (1973; 1975/1980).

rebildiğinin farzedilmesini beraberinde getirir. Bu yüzden anılan literatürde, Batı Avrupa aristokratları için «...doğrudan üretici olmasalar bile üretimin içindedirler», «üretimden kopuk değildirler», «birer üretim ajanıdırlar», «birer büyük çiftçidirler» gibi deyimlerin kullanıldığına rastlayabiliriz[50]. Bu anlayış, feodalizmin/Batı Avrupa feodalizminin tarihteki yerinin ve kökenlerinin, kendisinden öncesi ve sonrasıyla ilişkilerinin belirlenmesinde şu tür problemli sonuçlara yol açar:

A) *Manor*'un özünde bir büyük çiftlik, senyörün bu büyük çiftliğin işletmecisi, serflerin de senyörün (angaryada) kullandığı kölesel işgücü olarak görülmesi, Henri Sée'nin Ortaçağ malikânesini bir büyük özel mülk sayıp doğrudan doğruya Roma *latifundium*'undan türeten teorisiyle birleşir[51]. Dolayısıyla Henri Sée'de olduğu gibi burada da, Batı Avrupa Ortaçağı, en azından ekonomik düzlemde, sanki Roma uygarlığının kesintisiz bir uzantısıymış gibi karşımıza çıkar.

B) Özünü *demesne* işletmeciliğinin ve angaryanın meydana getirdiği bir «feodal ekonomi» kavramı, hiç olmazsa Batı Avrupa'da rant biçimleri arasında angaryanın adamakıllı ikincil duruma düştüğü Orta Ortaçağın, haydi Orta Ortaçağ bir yana, rahatlıkla Geç Ortaçağın «feodalizm-dışı» kabul edilmesi demektir. Nitekim «feodalizm»in merkezî krallıkların yükselişi» ile yıkıldığı fikri[52] gibi bu yorum da, «feodalizm»in sırf Erken Ortaçağa özgü bir kavram olarak kullanılmasına pek pek XV. yüzyılda sona erdiğinin ileri sürülmesine bağlanır.

Ama daha önemlisi, böyle bir «feodal ekonomi» teorisi, Asya'daki Ortaçağ toplumlarının, diyelim Osmanlı klasik döneminin «feodal olmadığı» tezinin desteklenmesinde, feodalizmi nispeten gevşek ve ademi merkezi-

50 Bkz: Barkan (1939-1940/1980) 683 - 686; aynı doğrultuda. Küçükömer (1969) ve (1977), Niyazi Berkes (1969 - 1970) .Bkz: yukarıda, dipnot 27.

51 Bkz: yukarıda, dipnot 41 - 42 arası.

52 Bkz: yukarıda. dipnot 44 - 45 arası.

yetçi vassallık ilişkilerine indirgeyen dar hukuksal-formalist yaklaşımın yarım bıraktığı işi tamamlar. Başka bir deyişle, «feodalizm eşittir *demesne* işletmeciliği ve angarya» ve «serf eşittir köle» önermeleri, yukarıda V.3.'te incelediğimiz dar hukuksal-formalist ekolün ekonomik temelini ifade ederler. Barkan'ın ve AÜT teorisyenlerinin eserlerinde, (siyasî düzeydeki) «ademi merkeziyetçi vassallık ilişkileri» kıstasının (ekonomik düzeydeki) «*demesne* işletmeciliği, angarya, kölemsi serf» kıstasıyla birleştirilmesi ve Batı Ortaçağı-Osmanlı toplumu karşılaştırmasında her ikisinin birlikte kullanılması sözkonusudur. Bunu yakın zamana ait bir örnekle somutlayalım: 8 Mart 1979'da yapılan bir «Geleneksel Türk Toplum Yapısı» açık oturumunda, Sencer Divitçioğlu, (kendisine göre) «feodal üretim tarzı» ile (gene kendisine göre) «Osmanlı toplumu/Asya üretim tarzı» modellerini, şu noktalarda birbirinden ayırmaya çalışmıştı:

a) Temel üretim aracı olan toprağın mülkiyeti açısından, «feodalizm»de (yâni Batı Avrupa feodalizminde) senyör mülkiyetinin esas olmasına karşılık, Osmanlı toplumunda/AÜT'te devlet mülkiyeti ile reaya tasarrufu içiçedir;

b) Yeniden-üretim açısından, «feodalizm»de tipik işletme biriminin *demesne* olmasına karşılık, Osmanlı toplumunda tipik yeniden-üretim birimi reaya çifti'dir;

c) «Feodalizm»de üretim kararlarını senyör, Osmanlı toplumunda ise reaya verir;

d) Üretimin düzenlenmesinde, «feodalizm»de «emir»lerin (yâni senyörlerin kumandasının) önemli rol oynamasına karşılık, Osmanlı toplumunda kimsenin üretimle ilgili emir vermediği reaya, kendi kararlarını gelenekler çerçevesinde alır[53].

53 Divitçioğlu, bu konuşmasında önerdiği «FÜT» (feodal üretim tarzı) ve «AÜT» matrislerinden ikincisini, daha sonra yayınladı; bkz:

Osmanlı klasik döneminde reâyânın üretim kararlarında bu kadar serbest olup olmadığını bir yana bırakalım. Osmanlı toplumunun «feodal olmadığı» kanısının gerçeklendirilmesinde yararlanılan feodalizm/Batı Avrupa Ortaçağı modelinin, *demesne* işletmeciliğini ve «mülk sahibi» sayılan senyörün «girişimci» karakterini vurgulamayı, Batı Avrupa'da senyör «mülkiyeti» ya da zilyedliği ile içiçe geçen bir serf tasarrufunun varlığını *bütünüyle yadsımak*, Batı Avrupa feodalizminin yeniden-üretim sürecinde serf çift'lerinin rolünü *bütünüyle yadsımak* noktasına ulaştırmış bulunması son derece dikkat çekicidir. Mamafih Türkiye'nin XX. yüzyıl iktisat tarihçiliğinde bu hatâlar Ömer Lütfü Barkan'da tâyin edici bir sistemleşmeye kavuşmuştur ve Sencer Divitçioğlu, zincirin sadece son halkasını oluşturmaktadır.

V.5. Doğal Ekonomi ve Batı Avrupa Feodalizminin Oluşması Sorunsalı

Feodalizmin/Batı Avrupa feodalizminin ekonomik temeline ilişkin yanlışlıkların ikinci büyük grubunu, daha önce değindiğimiz «feodalizm eşittir doğal ekonomi» önermesi meydana getirir. Bu fikrin tipik savunucuları olan Gustav Schmoller ile onu izleyen Weber ve Sombart'a göre, Ortaçağ (hiç olmazsa bir dönemiyle), ticaretin ve para ekonomisinin yokluğu demektir[54]. Ticaret

Divitçioğlu (1980), 10. Alternatifin yazılı hale getirilmemiş olmasına rağmen, burada «devlet mülkiyeti, köylü tasarrufu» içiçeliğinin ve «bireysel çiftlik»lerin AÜT'e özgü gösterilmesi, dolaylı olarak, yazarın FÜT hakkındaki görüşünü değiştirmediğini açığa vuruyor. Nitekim, feodalizmde kesinlikle mülksüz kılınan köylünün ancak AÜT'te toprak üzerinde bir tasarruf hakkı edinebildiği; buna bağlı olarak, feodalizmi angaryanın, AÜT'ü ise vergi-rantın karakterize ettiği, Divitçioğlu (1977), 152'de de öne sürülmüştür.

54 Bu konuda farklı varyantlar için, bkz: yukarıda, V.2.'de, dipnot 17'den sonrası.

feodalizme dışsaldır ve dolayısıyla şehirler feodalizme dışsaldır; başka bir deyişle, burada feodalizm salt tarımsal ve kırsal bir olgu olarak kavranmaktadır. Bu feodal toplum, kendi «doğal ekonomi»si dışında gelişen «para ekonomisi»nin (şehirlerin, ticaretin, vb.) çözücü etkisiyle yıkıma uğramıştır. Sözknusu tezin bir teorik uzantısı, her türlü ticaretin ve para kullanımının feodalizmi aşındırıcı ve düşündürücü bir karakter taşıdığının düşünülmesidir. Amerikalı iktisatçı Sweezy, feodalizm ve feodalizmden kapitalizme geçiş süreci hakkında 1950'lerde cereyan eden bir tartışmada, Dobb'a karşı aşağı yukarı bu konumu benimsemiştir[55]. Türkiye'de iç pazarın genişlemesinin ve tarımın ticarileşmesinin bizatihî «pre-kapitalizmin yıkılması» ya da «kapitalistleşme» demek olduğu yolundaki görüşler, aynı «feodalizm eşittir doğal ekonomi» teorisinden hareket etmektedirler[56]. Bir diğer uzantı ise, feodalizmin doğuşuna yol açan etkenlerle ilgilidir. Feodalizmin ekonomik özünün ticaretin ve para kullanımının yokluğunda yattığı görüşü, işbu «feodalizm»in ortaya çıkışını peşpeşe iki büyük dalga halinde gelişen barbar istilâlarının ticaret yollarının Roma tarafından sağlanan eski güvenliğini mahvetmesine ve istilâlara karsı savunma amacıyla kendi kendine yeterlilik esası üzerinde örgütlenen küçük küçük yerel iktidar odaklarının yaratılmasını zorunlu kılmasına bağlayan, en berrak temsilciliği-

55 Bkz: Dobb, Sweezy ve diğerleri (1970) veya (1974) veya (1977) veya (1978); burada Sweezy, Pirenne'in yorumunu benimsediğini defalarca belirtmektedir. Sweezy'nin çok yakın çalışma arkadaşının, keza Pirenne'in damgasını taşıyan popüler bir özeti Türkiye'de yayınlandı ve çok da okunuyor, fakat henüz bu açılardan eleştirilmedi; bkz: Huberman (1969/1976).

56 Bir eleştiri için, bkz: Aydınlık (1978), 25 - 26, 29 - 30. Türkiye tarımının niteliğine ve kapitalizm-öncesi üretim ilişkilerinin kapitalizme eklenme biçimlerine ilişkin kapsamlı bir çalışma için, bkz: Boratay (1980). Bu eserin literatürdeki yeri ve önemi konusunda, bkz: M.E. Yıldırım (1981); Berktay (1981).

ni H. Pirenne'in yaptığı açıklamalarla elele gitmektedir[57].

Feodalizmin doğuşuna ilişkin bu tür bir tahlilin son derece önemli fakat biraz ortük bir özelliği, feodal üretim tarzını tarih sahnesine çıkaran genel nedenlerin Batı Avrupa Ortaçağının somut şekillenış süreciyle bir ve aynı sayılmasıdır. Soyut bir kavram olarak şu ya da bu üretim tarzının, temelde o üretim tarzına dayalı tarihî yaşanmışlıklardan ayırdedilmesi gerektiğine; belli bir üretim tarzını ortaya çıkartan, geliştiren ve yıkan, teorik düzeydeki son tahlilde daima o üretim tarzına içsel olan itici güçlerin, herhangi bir toplumun veya devletin somut yıkılış nedenlerinden ayırdedilmesi gerektiğine, daha önce değinmiştik[58]. Andığımız yaklaşımda ise böyle bir ayırımın yapılmadığı, «feodalizm neden ve nasıl doğdu?» sorusuna verilen cevabın doğrudan doğruya Batı Avrupa feodalizminin ortaya çıkışını (daha doğrusu, bu ortaya çıkışın bazı yonlerini) betimlemekle sınırlı kalmasından anlaşılmaktadır. Şüphesiz bu tutum, feodalizmin Batı Avrupa Ortaçağıyla özdeşleştirilmesi ile uyum içindedir; Batı Avrupa feodalizminden ayrı, onu da kucaklayan fakat daha üst düzeyde bir genel feodalizm teorisi kurmaya yanaşmamak, elbette feodalizmin temel varoluş mantığı (birincil determinasyonu) hakkında genel bir teori kurmaya yanaşmamak anlamına gelecektir.

Buna bağlı bir problem daha var. IV. bölümde göstermeye çalışmıştık ki Batı Avrupa Ortaçağı bir Roma-Cermen sentezidir; somut olgu olarak, ne Roma uygarlığından feodalizme, ne de Cermen kabilelerinden feodalizme düz ve kesintisiz bir geçişten söz edilebilir. Ba-

57 Yukarıda, dipnot 17'deki kaynaklara ek olarak, Pirenne'in tezlerinin günümüzdeki eskimişliğine kısa değinmeler için, bkz: Hilton (1953/1970), 139 v.d. veya (1953/1974), 149 v.d. veya (1953/1978), 110 v.d.; keza, Hilton (1978), 11. Daha geniş olarak, bkz: Bark (1958/1979), özellikle ikinci bölüm.

58 Bkz: yukarıda, I.1., I.3., IV.1.

tı Avrupa feodalizminin doğuşunun doğru bir analizi, Roma'dan feodalizme ve Cermenlerden feodalizme ilerleyiş patikalarının betimlenmesi ile *bu patikaların dinamik karakterinin ardında yatan teorik özün irdelenmesini* birleştirmeyi gerektirir. Oysa bu geçiş süreciyle ilgili literatürde, ikinci (teorik) hamle genellikle ihmal edildiği gibi, bir kısım yazarların feodalizmi sırf Roma toplumunun veya kurumlarının (kesintisiz) bir devamı, diğer bir kısım yazarların ise feodalizmi sırf Cermen kabile kurumlarının (kesintisiz) bir devamı saymaları gibi tek-yanlılıklar da göze çarpar.

Önce birinci kutbu ele alalım. McNeill'e göre, «Klasik dünya ile Modern dünya arasındaki devamlılıkta aslında herhangi bir kopma yoktur.»[59] Henri Sée'nin Ortaçağ malikânelerinin doğrudan doğruya Roma *latifundium*'unun devamını meydana getirdiklerini savunduğunu daha önce kaydetmiştik[60]. Fustel de Coulanges, Du Bos ve Seebohm gibi tarihçiler de M.S. III / IV.-VIII./IX. yüzyıllarda Cermen kabilelerinin Roma'yı yıkarak fethetmedikleri; tersine, mevcut Roma toplumunun niteliğini hemen hiç değiştirmeksizin, dalgalar halinde Roma'ya nüfuz ederken orada eritildikleri kanısındadırlar. Bunlardan Fustel de Coulanges, Ortaçağ *manor*'unun nüvesini teşkil ettiği düşünülebilecek olan bir Cermen köy komününün ya da *mark* topluluğunun varlığını dahi yadsımakta; böylece (her ne kadar toprak mülkiyetinin sınırlılığında ısrar etse de[61]) Ortaçağ malikânesi ile Roma'nın geç dönemlerindeki büyük malikâne arasında nisbeten dolaysız bir veraset bağı kurmaya kaymaktadır. Cermen'lerin istilâ-öncesi toplumsal düzeni ile Roma'nın toplumsal düzeni arasında

59 McNeill (1949/1959), 294. Burada «klasik dünya» deyimi ile Eski Yunan ve Roma; «modern dünya» deyimi ile de Batı Avrupa Ortaçağı ve kapitalizm dönemi anlatılmaktadır.

60 Bkz: yukarıda, dipnot 41 - 42 arası.

61 Bkz: yukarıda, dipnot 39.

berrak bir ayırım yapmayıp, Cermen kabilelerinin Roma uygarlığına hiç zarar vermeksizin bu uygarlığın mirasçı ve koruyucuları haline geldiklerini ileri sürmek, Dopsch'un konuyla ilgili eserlerinde de ağırlıklı bir yer tutar. Keza Cermen etkisini asgarîye indiren fikirleriyle Barkan, bu kutupta sayılmalıdır[62]. Ortaçağ malikânesinin *latifundium*'dan, Ortaçağ aristokrasisinin eski Roma hâkim sınıfından ve serflerin Roma kölelerinden türetilmesi, adını verdiğimiz tarihçilerin üzerinde birleştikleri hususlardır.

Diğer kutupta ise, istilâlar öncesindeki Cermen toplumundan Ortaçağa düz bir köprü döşeyenler yer alır. XIX. yüzyılda Maurer'in *mark* topluluğu hakkında yaptığı araştırmalar, Cermen'lerin geçmişinde de kollektivist köy yaşantısının bulunduğunu kanıtlayarak, tarih bilimine büyük bir katkıyı ifade etmişti. Ancak Maurer ve diğerleri, *mark* topluluğunun kabile toplumundaki yeri ile köylerin ve köylülerin feodalizmdeki yeri arasındaki farkı açıklayamıyor; dolayısıyla eski *mark* düzeninin kabile toplumunun ileri aşamalarından Ortaçağa olduğu gibi, herhangi bir nitel sıçrama meydana gelmeksizin intikal ettiği ve *mark* kurumunun feodalizmin değişmez ekonomik temelini oluşturduğunu öne sürmek noktasına varıyorlardı[63]. Bu tekyanlılık, Waitz, Sohm ve Brunner gibi Romantik tarihçilerin elinde, geriye dönük bir Ortaçağ ve feodalizm hayranlığına dönüşmüştür. Bunlara göre Ortaçağ, Alman «ulusal ruh»unun parçalanmış ve «dekadan» Roma uygarlığı üzerindeki bir zaferidir[64] ve devlet-kilise-birey içiçeliğiyle, daha doğru-

62 Bkz: Barkan (1957), 33 - 35; ayrıca, yukarıda, IV. bölümde, dipnot 19, 24, 54.

63 Örneğin bkz: Engels (1882a/1953) içindeki Maurer eleştirisi.

64. Engels (1884/1967), 219 veya (1884/1968), 575. Bkz: yukarıda, IV. bölümde, dipnot 37.

su bireyi devlete ve kiliseye tâbî kılmasıyla, sınıf ve zümre çıkarlarına yer vermeyen mükemmel bir «organik bütünlük» örneği teşkil etmektedir. Bizde aynı tutumu, Barkan'da görebiliriz[65]. Gentz ve Müller'in antiliberal, Ortaçağcı ekonomik «teori»leri[66] ve Wagner'in mistik, irrasyonalist müziği[67] gibi bu tarih anlayışının da daha sonra Nazilerin yücelttiği bir kültür mirasının öğeleri arasında yer alması, düşündürücü bir husustur.

65 Her satırına Ortaçağ devletinin yüceltilmesi sinmiş bir anlatım için, bkz: Barkan (1937 - 1938/1980), 728 - 743. Barkan'ın klasik Osmanlı düzenini bir «altın çağ» gibi gördüğü tesbiti için, bkz: Y.S. Tezel (1975; 1977), 373 ve Berktay (1983), 91. Keza bkz: yukarıda, II. bölümde, dipnot 119. Batı'dan bir örnek için, bkz: Hilton (1978), 29'daki «Raftis ekolü» eleştirisi.

66 Bkz: Roll (1938/1973), 211 - 230, özellikle 217 v.d..

67 Finkelstein (1952), 64 - 72. 1930'lar ve 1940'larda Faşist ideolojinin Fransız Devrimine düşmanlığı ve Ortaçağı yüceltişi konusunda, bkz: Harap (1949), 154.

VI. FEODALİZMİN ÖZÜ VE ALTERNATİF BIÇİMLERİ

«Varyasyonların veya alt-türlerin varlığı, hangi bilimae, bir genus'*un tanınmasını engellemiştir ki?»*

*— Marc Bloch**

VI.1 Üretim Tarzı Belirlemede Kullanılabilecek Kıstaslar

Ortaçağ ve feodalizm hakkında buraya kadar ele aldığımız görüşlerin ortak özelliği, Batı Avrupa feodalizminin ekonomik özünü doğru bir şekilde kavrayamamaları ve dolayısıyla feodal üretim tarzına ilişkin genel bir teoriye ulaşamamalarıdır. Nasıl kabile toplumunun evrensel özü, çok çeşitli kabile topluluklarının bütün ayrıntılarıyla özdeş değilse ve fakat o evrensel özü kavramak için tek tek kabile toplulukları hakkında birincil olanı ikincil olandan ayıran doğru yorumlar yapmak gerekiyorsa; nasıl kapitalizmin evrensel özü, XVIII. yüzyıldan bu yana görülen bir yığın kapitalist ülkenin çeşitli düzeylerdeki ekonomik yapılarının bütün ayrıntılarıyla özdeş değilse fakat gene kapitalizmin evrensel özüne, tek tek kapitalist ekonomilerle ilgili doğru tesbit ve yorumlardan gitmek mümkünse; aynı şekilde, farklı Ortaçağ toplumlarından hareketle bir feodalizm soyutlaması da kurulabilir ve tabii bu, önce-

* Bloch (1941/1971). 236 - 237.

likle Batı Avrupa feodalizminin çok dikkatle irdelenmesini zorunlu kılar. Sözünü ettiğimiz «feodalizmin özü» soyutlaması, gerek tek tek spesifik feodalizmlerden ve gerekse Batı Ortaçağının alt-aşamalardaki kesitlerinden hem ayrı, hem de bütün bunlarla bağlantılı olacaktır. Bir kere böyle bir genel feodalizm teorisi oluşturulduktan sonra, Ortaçağın çeşitli somut yaşanmışlıkları bu genel kategorinin alternatif varyantları olarak ele alınabilir. VI.2.'de tekrar belirteceğimiz gibi, Akat, bir yandan «feodalizm» terimini sırf Batı Avrupa Ortaçağ toplumuna hasrederken öte yandan bu «feodalizm» ile bir «AÜT»ün eşdüzey ve karşılıklı-geçişimli olduğunu ileri sürmekle; Samir Amin ise, «feodal» ve «Asyatik» «üretim tarzları»nın tek bir genel «vergisel üretim tarzı»nın varyantları sayılmaları gerektiğini savunmakla[1], *aslında* kendilerinin «feodalizm» dediği biçim ile «AÜT» dediği biçim arasında paylaşılan ortak bir özün varlığını zımnen kabullenmiş oluyorlar. Aşağıda, böyle bir genel teoriyi sunarken, bu alternatif biçimlere ilişkin örneklere de değinmeye çalışacağım.

Önce, bazı temel noktaları hatırlatalım.

1) Genel bir feodalizm kategorisinin kurulması *üretim tarzı* kavramının gözden kaçırılmamasını; ön-

1 Bkz: Akat (1977), Gürsel (1977). Ayrıca bkz: Boratav (1980), 15 ve dipnot 4. Bu kitapta başka bir amaç gütmesi nedeniyle «feodal ve Asya-tipi üretim biçimlerinin tartışmasına girmek» istemediğini söyleyen sonuncu yazar, gerek «bu iki farklı yapı, dolaysız üreticinin durumu bakımından önemli bir fark içermemekte...» sözleriyle, gerekse sözkonusu iki yapının «bugüne kadar daha çok ayrılıklarının tartışılmasından yakınmasıyla, âdetâ sırf literatürde böyle birşey var diye (fakat herhangi bir tarihî topluma yakıştırmaksızın) kabullenir gözüktüğü ayrı bir AÜT'ün teorik varlığına aslında fazla inanmadığı izlenimini uyandırıyor. Dolayısıyla Boratav'ın Amin'in «çözüm»ünü benimsemesinde, galiba, kimilerinin «FÜT» ve «AÜT» diye ayırdığı yapıları şu veya bu yolla tek bir genus içinde toplayarak benzerliklerini vurgulamak isteği ağır basmaktadır.

celikle *feodal üretim tarzının* belirlenmesini gerektirir[2].

2) Çeşitli Ortaçağ toplumları arasındaki farklılıklar, özellikle siyasî düzeyde ortaya çıkar. Bu farklılıklar, (eğer varsa) bir üretim tarzı benzerliği ya da aynılığının önüne çıkarılmamalıdır. Kaldı ki ileride, siyasî, ideolojik, kültürel, vb. düzeylerde de farklılıkların değil benzerliklerin veya ortak bir içeriğin esas olduğunu göstermeye çalışacağız[3].

3) Çeşitli üretim tarzları, birbirlerinden, dayandıkları temel üretim ilişkisine göre ayırdedilebilirler[4] Bir üretim ilişkisi ise, *ya:*

a) Artı-emeğin veya artı-ürünün dolaysız üreticilerden çekilip alınarak başka (üretici olmayan) sınıf ve zümrelere aktarılış biçimine göre[5];

veya:

b) Emekçilerin belli başlı üretim araçlarıyla birleştirilme biçimlerine göre[6];

veya:

c) (Bütün bunların bir özeti olarak) o üretim ilişkisi içinde karşı karşıya gelen sınıfların niteliğine, ya da sözkonusu toplumun temel sınıf yapısına göre, belirlenir.

Bir örnek: Bu kıstaslar açısından, köleci üretim

2 Bkz: yukarıda, I. bölümde, dipnot 36'da, Ortaylı (1975; 1977). 457 ve Hilton (1978), 29'dan yapılan aktarmalar.

3 Bkz: yukarıda, I.3., I.4.; aşağıda, VI. 7.. Ayrıca bkz: Boratav (1980), 15.

4 Bkz: yukarıda, I.3., özellikle dipnot 35. Bilindiği gibi Ekonomi Politiğin konusu da öncelikle üretim ilişkileridir; bkz: Zagalov ve diğerleri (1970/1979). 42 v.d.; Editions du Peuple (1975), 10 v.d..

5 Marx (1894/1967), 791 - 792.

6 Marx (1885/1967), 34 veya (1885/1976), 51. Ayrıca bkz: yukarıda, I. bölümde, dipnot 41, dipnot 44.

ilişkisi, artı-ürünün üreticilerden doğrudan doğruya zorla çalıştırma yoluyla çekilip alınması[7]; böylece kölelerin emeğinin tamamının ödenmemiş emek görünümüne bürünmesi; kölelerin kendilerinin birer üretim aracı gibi efendileri tarafından mülk edinilmeleri ve (diğer) üretim araçları üzerinde en küçük bir haklarının bulunmaması; başka bir deyişle, kölelerin kendilerine ait herhangi bir küçük ekonomilerinin olmaması... gibi özellikler taşır. Bu üretim ilişkisi, köle sınıfı ile kölelerin ve topağın sahibi sınıftan oluşan temel ve asgarî bir yapıya sahiptir.

VI.2. Bu Kıstaslara Göre Feodalizm

İlkin, feodalizmin, üretici güçlerin gelişmesindeki hangi büyük eşiğe tekabül ettiğini, yâni birincil determinasyonunu meydana getiren maddî temeli tekrar saptayalım[8]. Childe'ın «Neolitik Devrim»inden XVIII. yüzyılda önce İngiltere'de başgösteren «Sanayi Devrimi»ne kadar uzanan binyıllar boyunca, ekonominin esas sektörü tarım, dolayısıyla aslî (ve yeniden-üretilemeyen) üretim aracı da topraktı. İkincil üretim araçlarını, koşum hayvan ve takımları ile küçük tarımsal âletler meydana getiriyordu. Üretim faaliyetinde, insanî olsun, hayvanî olsun, organik enerji baş rolü oynuyordu[9]. *İşte bizce feodal üretim ilişkisi, insanlığın*

7 Burada, a) artı-ürünün genel olarak zorla, yâni piyasa-dışı yollarla çekilip alınması ile b) «doğrudan doğruya zorla çalıştırma yoluyla» çekilip alınmasını ayırdediyoruz. Yukarıda, I. bölümde, dipnot 32'de, Chayanov'un kölelerin elkonan artı-ürünü için «köle rantı» deyimini kullandığını belirtmiştik. Bu seçim, (b)'nin, (a)'nın özel bir biçimi olduğu fikrini yansıtıyor

8 Birincil determinasyon - ikincil determinasyon ayırımı için, bkz: yukarıda, I.3., IV.1., V.5.. Yapısal analiz - somut türüm ayırımı için: bkz: Akat (1977), 40.

9 Eşikler genel fikri için, bkz: Gürsel (1977)'den naklen, yukarıda, IV. bölümde, dipnot 2.

emrindeki teknolojinin evriminde Neolitik çağda ortaya çıkmış bulunan bu tanımlanabilir nitel kademenin, yâni organik enerjiyle ve basit el araçlarıyla yapılan tarla tarımının, istikrarlı sosyal örgütlenmesini ifade etmektedir. Bazı yorumcuların, örneğin Samir Amin'in ve Asaf Savaş Akat'ın, aynı nitel eşiğe, «eşdüzey ve karşılıklı-geçişimli» iki ayrı «üretim tarzı»nı denk düşürdüklerini veya izafe ettiklerini görmüştük[10]. İlgili literatür, özellikle de Akat'ın makalesi incelendiğinde göze çarpan şudur ki, yazar, bizim feodalizm genel kategorimizi ikiye bölerek yaratmak istediği kendi «feodalizm»iyle kendi «AÜT»ünü ancak *siyasî* ölçütlerle birbirinden ayırabildiği gibi, *üretim ilişkisi* düzleminde bu ayırımın yapılamayacağını da açıkça teslim ediyor[11]. Öyleyse neden, bu iki alt-kategorinin isimlendirilmesin-

Organik enerji + tarla tarımı bileşiminin, kâh feodalizmin, kâh «feodalizm»in ve «AÜT»ün, kâh —daha da muğlak olarak— kapitalizm-öncesi uygar toplumun belirleyici teknolojik temelini meydana getirdiği fikri için, bkz: yukarıda, Önsöz'de, dipnot 13 ve dipnot 14'teki kaynaklar; Cipolla (? /1967), 32 - 33 veya (1960/1980), 44; Akat (1977); Şenel (1982c), 3 v.d. ve dipnot 4.

10 Bu formülasyonda esas hatâ olarak, «feodalizm»in ve «Asyatizm»in **ayrı ayrı üretim tarzları** meydana getirdiğinde ısrar edilmesini gördüğümüzü, bir kere daha vurgulayalım.

11 Akat (1977), 41'in, «tarım teknolojisine tekabül eden üretim ilişkilerini» gerek kendi «feodalizm»i, gerekse kendi «AÜT»ü açısından **aynı şekilde** tanımladığına ve bunları daha fazla ayrıntılandırabilmek için mülkiyetin **hukuki biçimleri** kertesine geçmeye gerek duyduğuna; aynı makalenin bitiş paragrafının ise «üstyapıdaki sonsuz farklılıklara rağmen, üretim ilişkileri düzeyinde güçlü özdeşlik eğilimlerinin» olduğunu tekrar kabullendiğine özellikle dikkat çekelim. Bu saptamadan da anlaşılabileceği gibi Akat, Balibar'ın üstyapı kertesini alıp gerisin geri ekonomik temelin içine sokan «üretim tarzı» kavramına tutunarak, «feodalizm» ile «Asyatizm»i ayrı ayrı üretim tarzları diye tanımlamayı kabul edilir kılmaya çalışmaktadır. İslâmoğlu ve Keyder'in de, AÜT'çülüğü kurtrabilmek için Balibar yaklaşır

de, hâlâ «feodal *üretim tarzı*» ve «Asya *üretim tarzı*» deyimlerini kullanıyor da, aynı (feodal) üretim tarzına dayalı fakat somut (üstyapısal) çehreleri farklı ayrı ayrı *toplumlar*dan, örneğin bir büyük *genus*'un özel türleri olarak Batı Avrupa feodalizminden ve Asyatik feodalizmden söz etmiyor? Kanımızca Akat, «AÜT» dediği şeyin, «feodalizm» dediği şeyden *ekonomik bakımdan* farklı olmadığını kabullendikten sonra, nomenklatür noktasında gereksiz ve muhtevasız, dolayısıyla formalist bir direnmeye girmektedir: *Bir* geniş *genus*'a evet, fakat bunun tümüne feodalizm denmesine hayır; onun yerine, «olgun tarımsal üretim tarzları»! Galiba bu da, Amin'in (keza kendi içinde hem bir «feodalizm»i, hem de bir «AÜT»ü kapsayan) aynı genel kategoriye «vergisel üretim tarzı» demekle sözümona «dogmatizm»den uzak, ince bir çözüme ulaştığını sanması da [12], *ayrı* bir Asyatik *üretim tarzı*'nın varlığına inancın gerçekten kurtarılmasından çok, böyle birşeyin olmadığının itirafı sayılmalıdır, çünkü Shakespeare'in Juliet'a dedirttiği gibi,

> «What's in a name? that which we call a rose
> By any other name would smell as sweet...»[13]

mım zorunlu saydıklarına daha önce işaret etmiştik; bkz: yukarıda, I. bölümde, dipnot 42.

12 Gürsel (1977); Boratav (1980), 15.

13 **Romeo ve Juliet**, Birinci Perde, İkinci Sahne, satır 43 - 44. Biraz serbestçe çevirelim: «Bir isim - nedir ki alt tarafı? Gül dediğimiz o şey/Başka bir isimle de bu kadar güzel kokacaktı elbet...» Hemen belirtelim ki bu itiraza veya soruya cevap vermesi gerekenler, sadece AÜT'çülerdir, çünkü Asyatizmin «feodalizm»den **nitel açıdan farklı** olduğu iddiası onlar tarafından ortaya atılmıştır ve bu iddia, AÜT'çülüğün teorik özünü oluşturmaktadır. Önce, nitel farklılık varsayımına dayalı bir isim farklılaşması yaratmak; sonra, nitel farklılık varsayımını oldukça yumuşatmak, fakat isim farklılığını korumak... bize pek bilimsel bir tutum gibi gelmiyor. İlk nitel farklılık önermesi geri alınacaksa, bu iş açıkça yapılmalıdır; örtük ve

Geçelim: Bizim feodalizm genel kategorimizde (ve Akat'ın «olgun tarımsal üretim tarzları» veya Amin'in «vergisel üretim tarzı» *genus*'unda), *iki temel sınıf: Topraklı aristokrasi ve köylüler,* karşı karşıya gelmektedir. Başlıca üretim aracı olan toprak, aristokrasinin (Batı Avrupa'da: kralın ve senyörlerin; Osmanlı İmpa ratorluğunda: padişahın ve «ehl-i örf»ünün, ya da *askerî*'lerin) sınıf tekelindedir. Fakat toprak üzerindeki bu sınıf tekelinin, mutlaka *tek tek* aristokratların *bireysel* toprak *mülkiyeti* biçimini alması gerekmez. Önemli olan, hiçbir zaman kuru hukukî biçim değil, mülkiyet ve bölüşüm ilişkilerinin gerçek içeriğidir. Aristokrasinin toprak üzerindeki fiilî denetiminin hangi hukukî mülkiyet biçimini veya biçimlerini alacağı, esas olarak bu hâkim sınıf içindeki kuvvet ilişkilerine bağlı bir meseledir.

> Kaldı ki, Batı Avrupa Ortaçağı ile klasik dönem Osmanlı düzeni arasında yapılacak dikkatli bir karşılaştırma, bu hukukî biçimlerin de sanıldığı kadar farklı olmadığını gösterebilir. Bütün Ortaçağ toplumlarında, toprak, bugünkü anlamıyla (yani mutlak, kayıtsız şartsız) bir özel mülkiyetin *değil,* çeşitli kesim ve zümrelerin farklı düzeylerdeki fakat içiçe geçen mülkiyet, zilyedlik ve intifa haklarının konusudur[14]. Yukarıda IV.5.'te

dolambaçlı yollarla değil. Bu nokta teslim edilinceye kadar, biz kendi genel kategorimiz ya da genus'umuza Feodalizm demeyi sürdüreceğiz.

14 **Britannica** ansiklopedisinin «Land Tenure» (= Toprak Tesahübü?) maddesi, şu cümleyle başlıyor: «'Elde tutmak' anlamındaki Latince tenere'den türeyen 'tenure' kelimesi, toprağın... kimsenin mutlak mülkiyetinde olmadığı feodal sistemden kaynaklanır.» Bkz: Megarry ve Stewart (1970), 680a. Aynı doğrultuda, bkz: Takahashi (1952/1970), 103 v.d. veya (1952/1974), 100 v.d. veya (1952/1978), 85 - 86; Heide Wunder (1978), 53 ve dipnot 16.

işaret ettiğimiz, aşağıda VI.7.'de de tekrar vurgulayacağımız gibi, *askerî aristokrasinin toprak üzerindeki hâkimiyeti*, a) bu aristokrasinin bütüncül siyasî örgütlenmesini temsilen şefin, kralın, sultanın, padişahın, vb. şahsında toplanan ve *mirî mülkiyet* ya da *domaines royales* gibi adlar alan bir «üstün mülkiyet» (veya «çıplak mülkiyet»; «rakabe») kertesinde; ve b) aynı askerî aristokrasinin tek tek mensuplarının, o mirî arazi veya kral arazisi içinden kendilerine dağıtılan fiyef ya da dirlikler üzerindeki zilyedlik hakları kertesinde somutlanır. Özgül nedenlerle, belli tarihî konjonktürlerde bu ilk iki (hâim sınıfa ait) haklar kertesinden biri, diğeri karşısında kâh giderek zayıflamak, kâh kendi gücünü koruyarak diğerini tâli bir konumda tutmak eğilimini peydahlayabilir. Örneğin (gene VI.7. ve VI.8.'de toplu halde sunacağımız etkileşimler sonucu) Batı Avrupa Ortaçağında senyörlerin merkezî devlet karşısında elde edebildikleri özerklik derecesi, nisbeten geri bir noktadan başladığı halde hızla büyümüş ve krallıkların topraktaki «üstün mülkiyet»leri bir ara daha ziyade kâğıt üzerinde kalan cılız bir baş süzerenlik yetkisine indirgenmiş; buna karşılık Osmanlı toplumunda padişahın rakabesi daha ciddî bir gerçek iktidarı ifade etmiş ve madalyonun diğer yüzü olarak dirlik sahiplerinin zilyedliği bu dirliklerin *mülkleşmesi* aşamasından (Avrupa feodalizmindeki duruma kıyasla) daha geride kalmıştır. Bu yüzden, her iki toplum karşılaştırmalı olarak ele alındığında, *ilk bakışta*, *sanki* Batı Avrupa Ortaçağında merkezî devletin rakabesi hiç yokmuş, Osmanlı düzeninde ise dirlikçilerin önemli bir tasarruf hakkı hiç yokmuş *gibi gözükür*. İşte, V. bölümde anlatmış olduğumuz gibi, bazı tarihçilerin Batı Ortaçağında sınırsız bir senyörlük mülkiyetini, Osmanlı İmparatorluğun-

da ise saf bir devlet mülkiyetini varsayıp buradan iki düzenin nitel farklılığı önermesini türetmelerine yol açan *yanılsama,* budur. Oysa yakından bakıldığında, hem (a), hem (b) kerteleri, her iki örnekte de mevcuttur: Demin de ifade ettiğimiz şekilde, Avrupa baronları dahi fiyeflerini teoride *şartlı olarak,* yâni krala sadakat yemini ve askerî hizmet yükümlülükleriyle perçinlenmiş bağlılıklarını sürdürdükleri ölçüde, ellerinde tutabilirler; öte yandan, Osmanlı sultanlarının Fatih gibi en kudretlileri dahi, «ehl-i örf»ün *çoğu* mensuplarının dirlikleri üzerindeki zilyedlik haklarını *çoğu zaman* tanımazlıktan gelemezler: Böyle bir tutum, hâkim sınıfın bütünü içindeki kuvvet ilişkilerini toptan bozacağı ve dirlikçilerin merkeze bağlılıklarını sürdürmelerini tehlikeye sokacağı için, zaman zaman denenirse bile çok sürdürülemez ve hemen daima —Fatih'in ölümünden sonraki II. Bayezit reaksiyonunda görüldüğü gibi— dirlik sahiplerinin etkili bir başkaldırışıyla noktalanır. Esasen Halil İnalcık da timar sistemini «devletin, sipahinin ve köylünün aynı anda toprak üzerinde hak sahibi oldukları bir parçalanmış zilyedlik sistemi» diye tarif etmekle, bu gerçekleri yansıtır[15]. Bizce bu tanım, tüm Ortaçağ düzenlerinin tüm fiyef sistemleri için geçerlidir.

* * *

İnalcık'ın özlü ifadesinde devletin ve sipahinin yanısıra köylünün de sayılmış olmasının imâ ettiği gibi, feodalizmde her ne kadar toprak üzerindeki tâyin edici yetkiler aristokrasinin elinde ise de, bağımlı köylüler de geleneksel bir topraktan yararlanma hakkına sahiptirler.

Bu köylü tasarrufu c) zilyedliği devlet tarafından askerî aristokrasiye mensup bireylere ve-

15 İnalcık (1973), 110.

rilen fiyef/dirlik arazileri üzerinde binlerce yıldır mevcut köy topluluklarının «hükmî» şahsiyetlerinde düğümlenen bir kollektif haklar (köyün etrafındaki ekilmeyen araziden, orman ve korulardan, akarsulardan, çayır ve meralardan tüm topluluğun yararlanma hakkı; bazan, tarlalardaki ürün rotasyonunun köy kollektifince düzenlenmesi, vb.) kertesinde; ve d) bu köy topluluğunun moleküllerini oluşturan tek tek köylü ailelerinin, ekilen araziyi küçük çift'ler halinde sahiplenip nesilden nesile devredebilmelerini içeren bir bireysel haklar kertesinde somutlanır. Gerek devlet, gerekse fiyef/dirlik sahipleri, köy topluluğunun ve köylü ailelerinin toprak üzerindeki bu kollektif ve bireysel haklarını yok sayamazlar, çünkü bu takdirde, kendi varlıklarını besleyen rant-ödeyici köylü ekonomisinin yeniden-üretimi kesintiye uğrar[16].

Hobhouse, Ginsberg ve Wheeler'ın, Avrupa Ortaçağ tarihinin başlangıcında senyörlük mülkiyeti ile halk mülkiyeti arasında belli bir muğlaklığın sözkonusu olduğuna; «barbarlığın uygarlığa dönüşmeye başladığı aşamada, komünal mülkiyet, özel mülkiyet ve senyöryal mülkiyet ilkelerinin karmaşık bir şekilde içiçe geçtiğine» ilişkin —da-

16 Tekrar bkz: Akat (1977), 41 - «...bir üreticiyi, ailesi ve çocukları ile beraber en ucuz üretme biçimi, ona ürününün tüm ya da kısmının kendisine ait olduğu bir toprak parçası vermektir.» Bkz: yukarıda, IV. bölümde, dipnot 10.

Feodalizmde yeniden-üretim masrafları konusunda, bkz: yukarıda, IV. bölümde, dipnot 13; Berktay (1983), 78, dipnot 331.

Lord tasarrufunun ve köylü tasarrufunun çeşitli kertelerinin analizi için, bkz: Takahashi (1952/1970), 81 - 83 veya (1952/1974), 85 ve dipnot 15 veya (1952/1978), 73. Özellikle köy topluluğunun «fiilî toprak tesahübü» için, bkz: Duby (1973/1974), 22 - 23; Hilton (1978), 25.

ha önce de aktardığımız— sözleri, işte bu genel durumu anlatmaktadır[17].

Feodalizmde ikincil üretim araçları, koşum hayvan ve takımları, tohumluk ve belli bir işletme sermayesi ise, genellikle köylülerin kendilerine aittir. Bunların toprak beylerine ait olup, onlar tarafından köylüye (toprakla birlikte) «verilmeleri» halinde, genellikle sömürü oranı yükselir. Fakat daha çok rastlanan durum birincisidir.

Her halükârda, tipik bir bağımlı köylü ailesinin, yararlandığı belli bir toprak parçasından ve kendi küçük üretim araçları ile işletme sermayesinden oluşan, bireysel bir küçük ekonomisi vardır. Bu küçük ekonomide elde ettiği mahsul, ilke olarak köylünün kendisine aittir.

Bağımlı köylüler sınıfından topraklı aristokrasiye artı-ürün aktarımı, emek-rant, ürün-rant, para-rant biçimlerini alabilir.

* * *

A) *Emek-rant*, dolaysız üreticilerin zorla çalıştırılması ya da angaryaya tâbî tutulması yoluyla elde edilir. Feodal tarımda angarya a) haftalık angarya (bağımlı köylünün, her haftanın belli birkaç günü doğrudan doğruya senyörün veya devletin toprağında karşılıksız olarak çalışması); b) mevsimlik angarya (örneğin hasat zamanı geldiğinde, senyörün toprağındaki işlerin köylünün kendi küçük ekonomisindeki işlere öncelik alması) türünde olabilir[18]. Ayrıca köylülere, tarımdışı angaryalar (yol ve istihkâm yapımı, ordunun destek hizmetleri, vb.) yüklenebilir. Köylü, tek tek aris-

17 Bkz: yukarıda, II.6'da, dipnot 126 - 128.

18 Bloch (1931/1964), 75 - 77 veya (1931/966) 72 - 74; Bloch (1941/1971) 235; Bennett (1937/1962), 97 - 125; Boissonade (1921/1964), 132 - 149; Duby (1973/1974), 221 - 227; Hodgett (1972/1974), 166 - 184; Postan (1975), 135 - 141.

tokratlara karşı angarya yükümlülüğü taşıyabileceği gibi, devlete karşı da angarya borçlu olabilir. Tek tek aristokratlara karşı tarımsal angarya yükümlülüğünün, özellikle «haftalık çalışma»nın varlığı, bir ön-koşul olarak herhangi bir aristokrata «ait» (fiyef/dirlik ya da mülk) arazinin bir bölümünün, «çift»ler/*manse*'lar biçiminde köylüye dağıtılmayıp *demesne*/hassa çiftlik olarak toprak beyi tarafından alıkonmuş bulunmasını gerektirir. Bu takdirde köylü, diyelim haftanın dört günü «kendi» çift'inde, üç günü ise efendinin hassa çiftliğinde çalışır. Yâni köylünün kendisi için çalışması ile efendi için çalışması, emek-rant ilişkisinde hem zaman, hem mekân bakımından kolayca ayırdedilebilir[19]. Köylünün haftanın üç günü (ya da beş, iki, bir günü) hassa çiftlikte çalışmaktan hiçbir çıkarı yoktur. çünkü bu çalışma sonunda hassa çiftlikte elde edilen mahsulün tamamı toprak beyine (fiyef/dirlik veya mülk sahibine) kalmaktadır. Dolayısıyla *demesne* üzerindeki bu angarya, bağımlı köylüler için rantın en sevimsiz biçimi; en isteksizce yerine getirilen ve dolayısıyla emek verimliliğinin de en düşük olduğu çalışma türüdür. Bu en geri ve kaba rant ilişkisi ve onunla elele giden (angaryaya dayalı) *demesne* işletmeciliği, kavramsal olarak, feodal üretim tarzının bir parçasını değil, feodal üretim tarzına dayalı bir toplumun bağrında köleci üretim ilişkisinin bir kalıntısını ifade eder[20]. Feodal üretim ilişkisi, *demesne*'in ve angaryanın

19 Marx (1867/1967), 539 - 540 veya (1867/1975), 572. Emek - rant konusunda ayrıntılı bir tahlil için, ayrıca bkz: Marx (1894/1967), 793-794.

20 Bkz: yukarıda, IV.5.'in sonunda, dipnot 55-59 arasındaki tartışmada, özellikle Bloch'tan aktardığımız ipuçları. Demesne işletmeciliğinin teknik gelişmeyi —tıpkı saf kölecilik gibi— engellemesi konusunda, bkz: Duby (1973/1974), 88. Köylünün angaryaya karşı isteksizliği ve zorunlu çalışmanın —gene köleliği andıran— verimsizliği konusunda, bkz: aynı eser; 224 - 227; Editions du Peuple (1975), 41 -

varlığıyla değil, küçük köylü çift'lerinin varlığıyla kendi özgül karakterini kazanır ve köleci üretim tarzından ayrılır. Serf, efendi toprağında çalıştığı ölçüde kölelik geçmişinin anısını yaşatır; kendi toprağında çalıştığı ölçüde, kölelikten belirgin bir şekilde ayrılan yeni bir üretim ilişkisinin insanı kimliğini kazanır. Bütün bu nedenlerle emek-rantı ya da angaryayı feodal üretim tarzının tipik ve genel bir belirtisi saymak, serflik =bağımlı köylülük üretim ilişkisini öncelikle angarya nın varlığına bağlamak, önemli bir hatâdır.

B) *Ürün-rant,* bağımlı köylülerin kendi küçük çift'lerinde elde ettikleri ve ilke olarak kendilerine ait sayılan mahsulün bir bölümünü (önceden saptanmış bir oranını) aynî olarak toprak beyine ya da kâhyasına teslim etmeleriyle aristokrasiye aktarılır. Ürün-rantın varlığı, köylünün kendi küçük ekonomisinin varlığıyla elele gider ve, deyim yerindeyse, bu küçük ekonominin kendi artığının bir bölümünü «püskürtme»sinin tipik biçimini oluşturur. Ürün-rantta, köylünün kendisine kalan bölüm ile efendiye verdiği bölüm, birbirinden mahsul türünde ve miktar olarak kolayca ayırdedilebilir[21]. Geri ve ilkel bir düzeydeki üretici güçlerin çok yavaş geliştiği Ortaçağda, ekonomik ilişkiler, bu göreli duraganlığa denk düşen geleneksel ve gelenekçi bir karaktere bürünür. Dolayısıyla ürün-rantın oranı da çok uzun dönemler boyunca aşağı yukarı sabit kalır[22]. Bu

burada, bu yüzden «köleci tipte yaptırımlar»ın kaçınılmaz hale geldiği açıkça belirtilmektedir. Köylülüğün emek-ranta karşı direnmesi ve mücadelesi konusunda, bu kaynakların yanısıra, bkz: Hilton (1978), 16.

21 Marx (1867/1967), 539-540 veya (1867/1975), 572'ye tekrar bakınız. Ürün-rant konusunda ayrıntılı bir tahlil için, ayrıca bkz: Marx (1894/1967), 794 - 796.

22 Marx (1894/1967), 793 - 794, 795 - 796. Ayrıca bkz: Hilton (1952/1970), 148 - 149 veya (1952/1974), 159 veya (1952/1978), 116; Hobs-

durum, emek verimliliğinde tedricî artışlar meydana geldiğinde ödenen rant miktarı artmakla birlikte köylü ailesinin elinde kalan mahsul miktarının da artmasına olanak sağlar. Değişmeyen bir çift alanı üzerinde emek verimliliğinin yükselmesinin yanısıra, veri verimlilik düzeyinde köylü ailesinin işlediği alanın artması (köylünün kendi küçük ekonomisinin nicel genişlemesi) keza aynı sonucu verir. Böylece köylü, küçük ekonomisinde çalışıp ürün-rant ödemeyi angaryaya tercih eder ve bu tür bir ilişkinin varlığı, köylüyü üretimi geliştirmede belli bir çıkar sahibi kılar.

C) *Para-rant*, ürün-rantta olduğu gibi mahsulün belli bir oranının değil, önceden saptanmış maktu bir paranın ödenmesi biçiminde gerçekleşir. Üretici güçlerin gelişmesi, emek verimliliğinin yükselmesi ve köylünün küçük ekonomisinin genişlemesi halinde, (rant *oranının* sabit tutulduğu) ürün-rant ilişkisinde, hem köylüde kalan, hem de efendinin aldığı miktarların yükselmesine karşılık, (rant *miktarının* sabit tutulduğu) para-rant ilişkisinde, bütün artış köylünün elinde kalan bölüme kanalize olur. Dolayısıyla (bütün diğer koşullar, özellikle aristokrasi ile bağımlı köylülük arasındaki kuvvet ilişkisi eşit kalmak kaydıyla) para-rant, köylülerin artı-ürünün bir kısmını alıkoyup birikim yapabilmeleri açısından ürün-ranttan da elverişli bir rant biçimini ifade eder.

* * *

Demek ki rant biçimleri arasında bir sıralama yapacak olursak, emek-rantı en geriye, ürün-rantı orta'ya, para-rantı en sona almak gerekir. Kaba bir genel-

bawm (1954), 42 - 43. Köylünün üretim kararlarında serbest kaldığı ürün-rant ilişkisinin teknik gelişmeyi teşvik edici rolü konusunda, keza bkz: Editions du Peuple (1975), 42

Ürün-rant ilişkisinde, artığın giderek artan bir bölümünün (Batı Avrupa'da) köylü ekonomisi içinde alıkonduğu tesbiti için, bkz: Hilton (1978), 27.

lemeyle, emek-ranta —varolduğu kadarıyla— daha ziyade Batı Avrupa feodalizminin erken dönemlerinde; ürün-ranta, olgun feodalizm ya da Orta Ortaçağ döneminde; para-ranta ise daha çok Geç Ortaçağda rastlandığını söyleyebiliriz. Tabii bunlar kesin sınırları değil, yaklaşık bir genellemeyi ifade etmektedir. Emek-rant, her feodal toplumda görülmez; feodal üretim tarzının (ayrılmaz) bir özelliği değildir; ve hattâ zorla çalıştırmanın feodalizmin bağrında köleci bir kalıntı olduğu öne sürülebilir. Öte yandan, para-rant da mutlaka feodal bir ilişki olmayabilir veya feodalizmin varlığına işaret etmeyebilir. Kendi topraklarını ekmeyip başkalarından özgür akitlerle toprak kiralayarak işleyen çiftçilerin ödediği parasal kira, feodal bir rant niteliği taşımaz. Başka bir deyişle, para biçiminde ödenen bir toprak kirasının ardında, farklı üretim ilişkileri saklanabilir[23]. Fakat ürün-rant, ne köleliğin ve ne de kapitalizmin bir unsuru olmayıp, sadece feodalizmin ayrılmaz bir özelliğini meydana getirir. Ürün-rantın gözlendiği hemen her zaman ve mekân diliminde, dar bir yörede gözleniyorsa sırf o dar yörede, ne kadar gözleniyorsa o kadarıyla, bir parça feodalizmden; feodal, proto-feodal ya da yarı-feodal bir ilişkinin varlığından şüphe edebiliriz.

Osmanlı toplumundaki dirliklerde, küçük ya da büyük dirlik sahibinin hassa çiftliğine ve reayanın bu hassa çiftlik üzerinde zorla çalıştırılmasına (angarya yükümlülüğüne), Batı Avrupa'ya, hele Batı Avrupa Ortaçağının erken dönemine kıyasla çok az ve çok küçük boyutlarda rastlanır. Uzun dönemler boyunca ürün-rant, hâkim rant biçimi olarak karşımıza çıkar. Bu durum ile Osmanlı-Türk toplumunun geçmişinde köleci bir aşamanın bulunmaması arasında önemli bir bağlantı kurulabilir. Anlattığımız perspektif içinde, Osmanlı toplumunda angaryanın önemsiz boyutlarda olması,

23 Bkz: Marx (1894/1967), 796-802.

Osmanlı toplumunun «feodal olmadığı»na kanıt teşkil edemez. Çünkü ne Batı Avrupa feodalizminin tipik olgusunu ve ne de genel olarak feodalizmin özünü angarya/emek-rant ve onunla elele giden *demesne* işletmeciliği oluşturmamaktadır[24].

Marc Bloch'un deyişiyle, feodalizm, öncelikle «bağımlı bir köylülüğün varlığı» demektir[25]. «...Soylu kişi, gelirinin kaynağı ne olursa olsun, daima başka insanların emeğiyle geçinir.»[26] Rodney Hilton'a göre de, «fe-

24 Burada, tartışmayı iki ayrı düzeyde yürütmekte olduğumuzu tekrar vurgulayalım. Birincisi, **olgusal** düzeydir. Angaryaya dayalı **demesne** işletmeciliği, daha çok Batı Avrupa feodalizminin ilk döneminde, VIII. - IX. yüzyıllarda görülür; ama o zamanda dahi, **manor** kayıtları tarafından abartılan varlığı, belgelerde hiç anılmayan küçük köylü kitlesi karşısında, aslında hâkim işletme biçimini meydana getirmez; köleci üretimin verimsizlik ve hastalıklarının daha yumuşatılmış biçimleriyle mâlûl olan bu ilişki türü, emekçilerin eski köleliğe karşı mücadelelerinin bir devamı oldukları izlenimini veren emek-ranta karşı aktif-pasif mücadelelerin de etkisiyle geriler ve ortadan kalkar; böylece feodalizmin olgun döneminde, tipik lord artık tamamen bir rantiye kimliğine bürünmüş bulunur... Tüm bu tesbitler için, bkz: Bloch (1931/1964) veya (1931/1966); Bloch (1941/1971); Duby (1973/1974). Kısa bir özet için, bkz: Hilton (1978), 15 - 16, özellikle şu net cümle: «...Avrupa feodalizminin genel tarihi emek - rantın, feodal üretim ilişkilerinin aslî bir unsuru olmadığını çok açık bir biçimde göstermektedir...» Tabii bu önerme, içinden çıktığı olgusal düzeyi derhal aşarak, bizi ikinci, **teorik** düzeyimize götürüyor. Bu kademedeki temel fikrimizi, önce Berktay (1980c), 19 - 20. dipnot 20 - 21'de ifadelendirmiştik.

25 Bloch (1940/1966), Cilt II, 446; Postan (1961), XIV - XV. Bloch her ne kadar burada «Avrupa feodalizmini» tanımladığını söylüyorsa da, özellikle fiyef sistemlerinin evrenselliğine ilişkin VI-7.'deki görüşlerimiz ışığında, onun formülasyonunun aslında tüm feodalizmler için geçerli olduğunu kabul edebiliriz. Nitekim Postan da hep, Bloch'un yaklaşımının bu yönü üzerinde duruyor.

26 Aktaran: Dobb (1962b/1967), 3; ayrıca bkz: Bloch (1941/1971), 235, 290.

cdal üretim tarzının özünü, toprak sahipleri ile bağımlı köylüler arasında, köylülerın geçimliği üzerindeki artığın toprak sahibine doğrudan emek veya ürün-rant olarak aktarıldığı... serflik... ilişkisi» meydana getirir[27].

VI.3. Serf, Bir Çeşit Köle Sayılamaz

Yukarıda açıkladığımız nedenlerle, serflik ilişkisini bir tür kölelik saymak imkânsızdır. Serf kelimesinin. Batı Avrupa Ortaçağına özgü spesifik bir terim olduğu ve Latince *servus*'tan geldiği doğrudur. Fakat bu, serfin köle olduğunu göstermez. Roma'nın son dönemlerinde yeni bir üretim ilişkisi, yeni bir tür bağımlı üretici ortaya çıkmaya başladığında, eski köleler için kullanılan bir deyim, aslında yeni bir içerik taşıyan bu daha önce karşılaşılmadık olguya da uygulanmış; bir kere daha bir kelimenin ses yapısı olarak gövdesi, taşıdığı anlamdan daha yavaş değişmiştir[28]. Serflik ilişkisinin özünü, Batı Avrupa feodalizminin şekilleniş sürecinde ve erken döneminde nisbeten yaygın olan angaryaya bakarak belirlememek gerekir. Serflik ya da daha genel bir deyimle bağımlı köylülük ilişkisinin a) kabile toplumunun üretim ilişkileriyle, b) köleci üre-

27 Hilton (1978), 14; ayrıca, aynı eser, 30. Serfliğin, emeğin feodal üretim tarzına özgü varlık biçimi olduğu tesbiti için, bkz: Takahashi (1952/1970) veya (1952/1974) veya (1952/1978). 1950'lerdeki bu tartışmaya katılanlardan bazılarının, serflik teriminin kullanımında bulanıklığa düştükleri; feodalizmin (genel) bir üretim tarzı olarak tanımlanmasında ısrar ederken, öte yandan serfliği Batı Avrupa'ya özgü dar hukukî bir biçim olarak anlamaya devam ettikleri konusunda güzel bir eleştiri için, bkz: Janos M. Bak (1980).

28 Bkz: yukarıda, II.2.'de, dipnot 15. Özel olarak servus kelimesinden serf kelimesine tedrici geçiş ve kölelik ile serflik gerçekleri arasındaki «uçurum» konusunda. bkz: Bloch (1931/1964), 94 - 95, 110 veya (1931/1966), 90 - 91, 105.

tim ilişkisiyle c) kapitalizmle karşılaştırılması, hem bu eski anlayışı, hem de serfliğin oldukça belirsiz bir ilişki olduğu görüşünü çürütmeye yarar.

Tarıma geçmiş fakat henüz ilkel kollektivizmi pek bozulmamış bir kabile toplumunun mensupları, elde ettikleri artı-ürün içinden, artık irsî bir devamlılık gösteren bir şefler zümresine düzenli ve giderek vergiselleşen ödemeler yapmayabilirler. Kendileri birer *instrumentum vocale* durumunda olan köleler, diğer üretim araçları üzerinde en küçük bir tasarruf yetkisine sahip olmadıkları, kendilerine «ait» bir küçük ekonomileri bulunmadığı için, üretimin gelişmesine zerrece ilgi duymaksızın, sadece ve sadece zorla çalıştırılabilirler. Burada bütün üretim ve yeniden-üretim masrafları da *latifundium* ve köle sahibinin kendisi tarafından yüklenilir. Bu yüzden, Hobsbawm'ın da dikkat çektiği gibi, köleci üretim ilişkisinden toprağı ve işletme sermayesiyle birlikte köle sahibini çekip aldığınız zaman, geriye kalan köleler yığını kendi başına herhangi bir ekonomi oluşturmaz[29]. Oysa serflerin kendi küçük üretim araçları ve işletme sermayeleriyle birlikte topraktan geleneksel bir yararlanma hakkına sahip olmaları: üretim ve yeniden-üretim masraflarının (küçük köylü çiftlerinde) köylü ailelerinin kendilerince yüklenilmesi nedeniyle, ortaya bambaşka bir durum çıkar. Bu ilişki, dolaysız üreticilerin üretimi geliştirmekle ilgilenmelerine, gerekli tüketimlerinin üzerinde artı-ürünün bir bölümünü dahi alıkoyarak birikim yapabilmelerine, bir sınıf olarak kendi kendilerini toplumun içinden yeniden üretebilmelerine olanak verir. Esasen bu farklılık, köleci üretim ilişkisine kıyasla serflik üretim ilişkisinin bu avantajları, feodalizme geçişin çeşitli yerlerdeki özgül biçimleri ne olursa olsun, köleci üretim tarzının yerini feodalizmin almasının *genel tarihsel mantığını* meydana getirir. Topraklı aristokrasi rant oranını faz-

29 Bkz: aşağıda, dipnot 31.

la yükselttiği takdirde, küçük köylü ekonomisini yeniden-üretim yapamamak tehlikesiyle yüzyüze getirir ve bu durumda kendisi de rant toplama temelinden yoksun kalabilir. Gelişen yeniden-üretim buhranı ve köylülerin tepkisi, zaman zaman aristokrasiyi köylülere ödünler vermeye, örneğin belli dönemler boyunca hiç olmazsa belli bir yörenin halkını vergilerden muaf tutmaya, hatta köylüye tohumluk, vb. dağıtmaya zorlar. Ortaçağ toplumunda, rant oranının gerekli tüketim payına tecavüzleri ancak istisnaî bir mahiyet arzedebilir ve istikrarlı bir eğilimi yansıtamaz. Bu, yeniden-üretim sürecindeki tâyin edici momentin küçük köylü ekonomisindeki yeniden-üretim olmasının kaçınılmaz sonucudur[30].

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Hobsbawm, bizzat Marx'a dayanarak, feodal üretim ilişkisinin bu özelliğini, şu sözlerle dile getirir:

> «Serf, lordun denetimi altında olmakla beraber, ekonomik bakımdan bağımsız bir üreticidir; köle ise değildir. Serflikten lordları çıkarıp attığınızda, geriye küçük meta üretimi kalır: *latifundia* ile köleleri birbirinden ayırdığınızda ise, (köleler

30 Tekrar bkz: yukarıda, IV. bölümde, dipnot 13'teki kaynaklar: Berktay (1983), 78, dipnot 331.

Köleliğin yerini serfliğin almasının «yeni bir üretim ilişkisi» demek olduğu fikri için, bkz: IV. bölümde, dipnot 10 ve dipnot 14.

Hukuki statüleri ne olursa olsun serflerin asla kölelerle karıştırılmamaları gerektiğine ilişkin son derece net, kesin ifadeler için, bkz: Engels (1884/1967), 220 - 221 veya (1884/1968), 575; Bloch (1941/1971), 235 ve ayrıca, dipnot 28'de belirtilen yerler; Hodgett (1972/1974), 33; Patterson (1979), 40 - 41, 56.

Köle sahibinin köle üzerindeki mutlak tahakkümü ile, feodal toplumun serfi topluluğun tam bir üyesi sayan «derecelenme»sinin ardındaki sınırlı tahakküm arasındaki fark için, bkz: Thomson (1955/1972) 343.

başka birşey yapmaya koyuluncaya kadar) ortada hiçbir ekonomi kalmaz.»[31]

Gerçekten genel olarak feodalizm, daha özel olarak (tarımda) serflik, tepesinde bir rant-toplayıcı aristokrasinin oturduğu bağımlı bir küçük üretim denizi olarak betimlenebilir. Nitekim Hobsbawm gibi Dobb da, feodalizmde «artı-ürünün doğrudan doğruya küçük üretimden sızdırıldığı»ndan söz eder[32]. Dobb'a göre, feodal üretim tarzı, «feodal sömürü bağları» tarafından kusatılmış bir «küçük üretim tarzı» demektir[33] ve bu nedenle, feodalizmin çözülüp yıkılmasında belirleyici dinamik rolü, «küçük üreticilerin feodal sömürü bağlarını gevsetme mücadelesi», «küçük üretim tarzının feodal bağları ve feodal sömürüyü silkip atma» çabası, «küçük üretim tarzının önemli bir bağımsızlık derecesine kavusması» oynar[34]. Bu yorumun, Marx'ın, *feodal* pararantın, bir sonraki asamada ya toprağın bağımsız köylü mülkleri haline geldiği bir durumda tamamen ortadan kalkmak, ya da kapitalist bir kiracının serbest akit yoluyla ödediği *kapitalist* ranta dönüşmek zorunda olduğu yolundaki sözlerinin[35] içerdiği anlayışa uygun düştüğü de herhalde açıktır.

31 Hobsbawm (1964), 42.

32 Dobb (1962a)/1978), 165 v.d.; Dobb (1962b/1967), 9.

33 Dobb (1962a/1978), 165; Dobb (1962b/1967), 11.

34 Bkz: Dobb (1950/1970) veya (1950/1974) veya (1950/1978); Dobb (1953/1970) veya (1953/1974) veya (1953/1978); Dobb (1962a/1978); Dobb (1962b/1967).

Aynı doğrultuda, bkz: Takahashi (1952/1970) veya (1952/1974) veya (1952/1978); Hilton (1978), özellikle 25; Editions du Peuple (1975), 45 - 46.

35 Marx (1894/1967), 793. Küçük çaplı köylü tarımının ve bağımsız zanaat üretiminin, feodal üretim tarzının temelini meydana getirdikleri noktasında bkz: Marx (1867/1967), 334, dipnot 3 veya (1867/1975), 362, dipnot 29. Feodal toprak mülkiyetinin çözülmesinin ortaya çıkardığı belirgin biçimlerden biri olarak hür köylü mülkiyeti için, bkz:

Serfin şahsında aslen bir «köle» değil de bir küçük üretici kimliği keşfedildiği anda, Osmanlı reayasını Batı Avrupa'daki bu karşılıklarından ayırdetmek alabildiğine zorlaşır; Serfliğin, Avrupa Ortaçağındaki köle-kökenli «hakiki serf»lere özgü hukukî-kurumsal biçimiyle değil de, Hilton'un yaptığı gibi, artı-ürünü kendisinden zorla alınan bağımlı köylülük olarak, yâni Ekonomi Politik'teki yeriyle tanımlanması, *derhal,* Osmanlı reayasının da —adına ne denirse densin— aynı geniş kategoriye sokulmasını gerektirir. Hilton'un bir başka bağlamda dediği gibi:

> «Geçimlik-sağlayıcı küçük çift'in, köylü ailesinin fiilî tesahübünde bulunması nedeniyle, artığın aktarımı ancak zor yoluyla gerçekleşebilir, çünkü ücretli işçiden farklı olarak köylü, yaşamak için işgücünü satmak zorunda değildir. Bir kere serflik, artı-emeğin veya artı-emeğin ürününün zor yoluyla aktarımı olarak, böyle genisçe bir tarzda tanımlandıktan sonra, serfliğin pek çok değişik hukukî ve kurumsal biçime bürünebileceği de görülebilir - ki bunların bir kısmı, belki çoğu, hukuk açısından «kölemsi» sayılmayacaktır. Bu, tarihçiler arasında büyük karısıklıklara yol açmıştır... Avrupa serfliğinin ilk döneminde, feodal toprak aristokrasisinin klasik şekliyle ortaya çıkmakta olduğu dönemde, farklı gelismeler sonucu, köylü bağımlılığının çok çeşitli biçimleri olusuyordu... Bağımlı köylülerin nomenklatürü [isimlendirilmesi - H.B.], yöreden yöreye... hattâ R. Boutruche'ün ileri sürdüğü gibi, bazan lordların kâtiplerinin fantezilerine göre değişiklik göstermekteydi. Boutruche'ün devamlı belirttiği gibi, bu durum bazı tarihçileri de benzeri bilgiçlik fantezilerine itmiş;

Marx (1894/1967), 806. Bütün Ortaçağ boyunca Avrupa'da köylü tarımının hüküm sürdüğü tesbiti için, keza bkz: Engels (1877-1878/1976), 195.

böylece *bir sosyal sınıf olarak köylülüğün karakteristikleri unutulmuştur.*»[36]

VI.4. Büyük Mülkiyetin Küçük Üretim ile İçiçeliği ve Feodalizmin Köy Topluluğu ile Eklemleşmesi

Feodal üretim tarzının, rant-toplayıcı aristokrasi tarafından bağımlı kılınmış bir küçük üretim denizi görünümü arzetmesi, bu üretim tarzında rant-toplayıcı aristokrasinin toprak üzerindeki *büyük mülkiyetinin* (bu sınıf mülkiyeti, ister tek tek senyörlerin fiyef/dirlik veya mülk sahipliği, ister devletin üstün mülkiyeti ve dirlikçinin birinci duruma kıyasla daha sınırlı zilyedlik yetkisi biçimini alsın) köylü ailelerinin kendilerine verilen çift'lerde yürüttükleri küçük *işletmecilik* veya *küçük üreticilik* ile içiçe geçmesi sonucu ortaya çıkar. Esasen köylülerden aristokrasiye doğru bir rant akımının doğması, bu yüzdendir[37].

Temel üretim aracı olan topraktan geleneksel yararlanma hakkı aristokrasi tarafından yadsınamayan geniş bir köylü kitlesi, feodalizmle birlikte tarih sahnesine çıkmış değildir. Köy ve köylülük, insanlık tarihine Neolitik çağın bıraktığı bir mirastır ve yerleşik tarla tarımına ilk geçişten beri mevcuttur. II.6.'da uzun uzadıya irdelediğimiz gibi, henüz bağrındaki özel mülkiyet ve sınıflaşma tohumları çok fazla derinleşmemiş olan bir kabile topluluğu, tarla tarımı tekniğini geliştirdiğinde, kandaş altbirimleri (klanlar ya da bazı durumlarda klanların parçaları) toprak üzerindeki geçici konaklamalarını giderek uzatıp kalıcılığa dönüştürerek köyler meydana getirirler. Bu köyler, ilk başta kabile toplumunun göçebe aşamasındaki doğal kollektivizmi şu veya bu ölçüde sürdürürler. Örneğin, kulübeler kümesinin çevresindeki köy topraklarını köyün (belki köy

36 Hilton (1978), 15 - 16.

37 Daha geniş bir açıklama için, bkz: Berktay (1980c).

reisince ve/veya bir ihtiyar heyetince temsil edilen) kollektif şahsiyetinin mülkiyetinde tutup, küçük çift' ler halinde böldükleri bu topraklardan ancak kısıtlı süreler için yararlanma hakkını, kura çekimi yoluyla köyün içindeki ataerkil aile ocaklarına dağıtmaya devam edebilirler. Böyle bir başlangıç momentinden itibaren, köy komününün gelişme ve çözülme süreci farklı zaman dilimlerinde, farklı fiziksel ve tarihsel çevrelerde nisbeten yavaş veya nisbeten hızlı ilerleyebilir; bu gelişme ve çözülme sürecinde, kâh köy topluluğunun içten kutuplaşması (köyün bağrındaki ataerkil aile ocaklarından bazılarının giderek güçlenip köyün ve köylülerin irsî yönetimini ele geçirmeleri, kendi topraklarını genişletmeleri, köyün ve köylerin diğer mensuplarını kendilerine karşı belli yükümlülükler altına sokmaları, onlardan kendilerine doğru önce «hediyeler» şeklinde başlayıp, giderek düzenlilik kazanan bir ödemeler akımı yaratmaları, vb.), kâh köy topluluğunun kendi dışındaki (köyler-arası, kabileler-arası ve hattâ kavimler-arası) alanda yükselen toplumsal güçlerin hâkimiyeti altına girmesi (kabileler-arası mübadeledeki borçlanmaların, savaşlardaki yenilgilerin, vb. etkisiyle köyler ve köy kümeleri arasında hiyerarşik hâkimiyet-tâbiyet ilişkilerinin doğması), kâh bu içten ve dıştan çözücü etkenlerin bir karışımı, ön plana çıkabilir. Önemli olan, bu seyir içinde bir yandan kabile toplumunun eski özgür köylülüğü bağımlı ve rant-ödeyici bir duruma düşürülürken, öte yandan bu bağımlı köylülüğün toplumsal ve tarihsel zıddının, (madalyonun diğer yüzü olarak) rant-toplayıcı aristokrasinin (bu düşüşle birlikte) yükselmesidir. IV.5 'te Bloch'tan aktardığımız gibi, «kabile veya klan reisliğinin *manor* lordluğuna dönüşmesi oldukça basit bir meseledir.»[38].

38 Bkz: yukarıda, IV.5.'te dipnot 56. «Lord» tipinin karşımıza kâh bir Yunan kabilesinin başındaki aristokrat, kâh bir Kelt klanının şefi,

Bağımlılaşan köylülük ile yükselen rant-toplayıcı aristokrasi zıtlarının birlikte ve yekdiğerini belirleyerek oluşumu, Neolitik çağdan beri varolan köy topluluğunu, içten çözülme ve kutuplaşmasının değişik aşamalarında yakalayabilir. Bazı zaman ve mekân dilimlerinde, içsel kutuplaşmanın çok yavaş ilerlemesi nedeniyle, henüz köy içi kollektivist bölüşüm ilişkileri fazla bozulmamış olan, örneğin bütün çevre topraklarını köyün (belki köy reisinin ve/veya ihtiyar heyetinin) mülkiyetinde saymaya ve periyodik yeniden-dağıtıma tâbî tutmaya devam eden köy topluluklarının, savaşlar ve istilâlar gibi nedenlerle kendi dışlarında yükselen bir aristokrasiye (belki başka bir kavmin savaş şefleri zümresine) cemaat olarak bağımlı kılınmaları gözlenebilir. Başka bazı zaman ve mekân dilimlerinde, belki sırf o kabile topluluğunun içinden, belki biraz içinden biraz dışından yükselen bir şefler ve maiyetleri zümresine bağımlı kılınan köylüler, ataerkil aile ekonomilerinin daha fazla özerklik ve bireysellik kazandığı; örneğin meralarda ve boş arazide köyün eski kollektif

kâh bir Asyatik despot veya satrap olarak çıkabileceğine ilişkin berrak bir görüş için, bkz: Engels (1877-1878/1976), 198. Bu noktada bkz: yukarıda, Önsöz'de, dipnot 10.

Rant-toplayıcı aristokrasi ile köy topluluğunun eklemleşmesi konusunda kapsamlı bir kavrayış için, bkz: Bloch (1941/1971), 272 - 283, özellikle 276'daki şu ifadeler: «Bir köle vardiyasının efendisinin karşısında, örgütlü bir grup yoktur. Oysa bir şefin otoritesi, böyle (örgütlü) bir grubun üzerine binerken, o grubun kendisini lağvetmez. Dolayısıyla incelemekte olduğumuz ülkelerde manor'un köy topluluğunu hiç de yoketmemiş olduğunu saptamak son derece önemlidir. Ne kadar geriye gidersek gidelim, bu iki kurumun yanyana mevcut olduğunu görürüz...» Keza bkz: Takahashi (1952/1970), 82 veya (1952/1974), 114, dipnot 15 veya (1952/1978), 73'ün «feodal beyin... hâkimiyeti(nin), köy komününü ve hufe'yi ele geçirişi» hakkında söyledikleri... Tabii bütün bunlar bizi tekrar lord tesahübünün ve köylü tesahübünün kerteleri meselesine de getiriyor; bkz: yukarıda, VI.2..

mülkiyeti sürerken, hiç olmazsa ekilen toprakların ve kışlık ot kesilen çayırın, hep aynı aileler içinde nesilden nesile devredilen istikrarlı (periyodik yeniden-dağıtıma konu olmayan) çift'lere bölündüğü köylerde yaşıyor olabilirler. Başka bir deyişle, köyün ve köylülüğün feodal üretim tarzıyla eklemleşmesi, ilkel kollektivizmleri kendi içlerinde fazla bozulmamış köy cemaatlerinin bir üstün aristokrasiye bağımlı ve rant ödemekle yükümlü kılınmalarından, nisbeten bireyselleşmiş köylü ekonomilerinin bir üstün aristokrasiye bağımlı ve rant ödemekle yükümlü kılınmalarına kadar derece derece uzanan çeşitli biçimler alabilir. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Hindistan'ın bazı bölgelerinde uygar beyazlar tarafından gözlenen köy toplulukları, kendi içlerindeki organik bütünlükleri ve raca'lara yaptıkları vergi - rant ödemeleriyle birlikte, birinci olasılığın örneklerini teşkil ediyorlardı[39]. Roma'yı yıkarak kendi barbar krallıklarını kuran Cermen kabilelerinin köy düzeni ise daha ziyade ikinci olasılığa dahil edilmelidir[40].

Marx, bu tür fakat henüz bölük-pörçük gözlemlerden giderek 1850'lerde kaleme aldığı «Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri» elyazmasında, «Antik», «Cermanik» ve «Asyatik» «üretim tarzları»nı birbirlerinden ayırmaya çalışmıştı. Yazarı tarafından nihaî şekliyle olgunlaştırılıp yayınlanmadığına özellikle dikkat çektiğimiz bu metinde, anılan üç «üretim tarzı»nın, üretimin toplumsal örgütlenmesinin berraklaşmış ve istikrar kazanmış sınıfsal yapılarından çok, farklı fiziksel ve tarihsel ortamlarda kabile toplumundan sınıflı (uygar) topluma doğru farklı çıkış patikalarını, yâni geçissel ve geçici biçimleri ifade eder gözüktüğünü vurgulamalıyız. O zamanki tarihsel bilgi düzeyinde yapılan bu ilk yaklaşım, 1850'lerden bu yana kollektivist köy cemaatlerinin bütün kavimlerin geçmişinde var olduğu-

39 Bkz: yukarıda, II.6..

40 Bkz: yukarıda, IV.4..

nu tesbit yönünde oluşan büyük bulgu yığınıyla birlikte ele alınmalıdır. Kaldı ki, Önsözde de Hobsbawm'dan naklen ifade ettiğimiz gibi, özellikle Engels «lordluğun ve ilkel topluluk tabanının muhtemel bileşimleriyle» o zamanlar dahi daha fazla ilgilenmiş; ayrıca hem Marx, hem Engels, bir «komünal çözülme» ara-aşamasını evrensel bir moment olarak benimsemeyi muhtemelen tasarlamışlardır[41]. Bu durumda, rant-toplayıcı aristokrasinin veya devletin(in) altında yer alan köylülüğün, içsel kollektivizmi fazla bozulmamış köy cemaatlerinde yaşıyor olmasına bakarak, bu tür toplumları feodalizmden ayrı ve farklı bir «Asya üretim tarzı» kategorisine sokmak doğru olabilir mi? Bu soruyu değerlendirirken. şu noktalar herhalde gözönünde bulundurulmalıdır:

a) Köy ve köylülük, yerleşik tarım tekniğinin keşfedildiği her yerde, feodalizmden ve «Asyatik» denilen sınıflı, devletli toplumlardan önce vardı. Kollektivist köy cemaatleri, kabile toplumundan çıkış ânında her yerde tarımsal gelismenin yaygın momentini, ortak kökenini oluşturuyorlardı.

b) Bize göre feodalizmde önemli olan, bağımlı köylülüğün ve rant-toplayıcı aristokrasinin karşılıklı varlığıdır. Bu bağımlı köylülüğün ekonomik bireyselleşme derecesi ve keza aristokrasinin kendi örgütlenme yapısı (nisbeten merkezî mi, ademi merkezî mi vassallık ilişkilerini geliştirdiği), ikincil bir yönü oluşturmaktadır.

c) Bu bağlamda, feodal olduğu kabul edilen Batı Avrupa Ortaçağı gibi, «Asyatik» denilen toplumların da aynı temel sınıfları barındırdığı unutulmamalıdır. «Asyatik» Ortaçağ toplumlarında köy cemaatlerinin içsel kollektivizminin nisbeten bozulmamış olması, toplumun bütününün hâlâ kollektivist olduğu anlamına gel-

41 Bkz: yukarıda, Önsöz'de, dipnot 4 - 5.
Aşağıda. (c)'deki fikirler için, bkz: yukarıda, III. bölümde, dipnot 21.

mez. Toprak, sadece tek tek ataerkil aileler karşısında henüz köy cemaatinin kollektif şahsiyetine «ait» gibi gözükür. Aslında, bir bütün olarak aristokrasi veya bu aristokrasinin devleti karşısında toprak, bir bütün olarak köylülüğe ait değildir. Başka bir deyişle, toprak üzerinde aristokrasinin sınıf tekeli teşekkül etmiştir ve esasen köy cemaatlerinden devlet/aristokrasiye vergi-rant ödemeleri akımı, bu sınıf tekelinin bir sonucu; köylülüğün kullandığı toprakları aristokrasiden/devletten «aldığı»nın kabul edilmesinin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

d) Bu durum, şüphesiz rantın ödenme ve toplanma biçimlerinde farklılıklara yol açar. Örneğin Batı Avrupa feodalizminde, nisbeten bireyselleşmiş köylü aileleri, fiyef sahibi tek tek senyörlere veya onların kâhyalarına emek-rant, ürün-rant veya para-rant öderler. Tipik yeniden-üretim birimi küçük köylü çift'idir ve rant ödeme birimini de köylü çift'i veya ailesi meydana getirir. «Asyatik» diye nitelenen bazı eski Hint ve Çin toplumlarında, köy cemaatinin içinde üretim gene küçük köylü çift'leri biçiminde yürütülür. Ancak bu köylü ailelerinin işledikleri çift'leri istikrarlı şekilde sahiplenme dereceleri geridir ve vergi birimi köy cemaati olmaktadır. Başka bir deyişle, devlet/aristokrasi tek tek köy cemaatlerini kendisine muhatap kabul etmekte, bu köylere belli bir vergi miktarı salmakta ve bu verginin tek tek ataerkil aile ocaklarına pay edilmesi işini köyün kendi organlarına bırakmaktadır. Sonuç olarak tek tek köylü ailelerinin kendi küçük ekonomilerinin varlığı sayesinde ödedikleri miktarlar, köy organlarınca birleştirilip devlete aktarılmaktadır.

e) Eğer genel bir feodalizm kategorisi kurmak yerine, mutlaka feodalizmden ayrı ve farklı, fakat belki esdüzey ve feodalizmle karşılıklı-geçişimli bir «Asyatik» toplum kavramı oluşturulacak; ya da başka bir deyişle, feodalizm genel kategorisi bu şekilde ikiye bö-

lünecekse, hiç olmazsa bu rant ödeme biçimi ayırımını kullanmak ve belli durumlarda bu farkın varlığını saptayabılmek gerekir. Vergi-rantın ödenme biçiminin üretim ilişkisi ve üretim tarzı açısından temel bir farklılık ifade edip etmediği bir yana[42], *köy cemaatlerinin kollektif vergi sorumluluğunun Osmanlı toplumu için geçerli olmadığını* önemle kaydetmeliyiz. Osmanlı toplumunda olağan tarımsal vergilerin toplanmasında vergi biriminin reaya çift'i veya ailesi olduğu, elimizdeki bütün kanunnamelerden ilk bakışta anlaşılmaktadır. Bu, Osmanlı tarımının temelini, eski Hint ve Çin toplumlarına kıyasla oldukça bireyselleşmiş bir köylü ekonomisinin meydana getirdiğine tanıklık ediyor. Nitekim Bizans toplumunda köy cemaatlerinin uzun süre kollektif vergi sorumluluğu taşıdığına ilişkin çeşitli bilgileri (Ostrogorsky'ye, Lemerle'e, vb. dayanarak) derleyen Yerasimos, Osmanlı toplumu için bu çarpıcı ölçütü uygulamaktan dikkatle kaçınmıştır[43]. Taner Timur'un ise, «Bizans'ta öyleydi, herhalde Osmanlı'da da öyle olmasını beklemek gerekir...» mantığının dışına çıktığı biricik noktada, Osmanlı toplumunda vergi biriminin hem köy cemaati, hem de reaya çift'i olduğunu aynı paragraf içinde yanyana ileri sürmek gibi kritik bir hatâya düşmüş olması[44], bizce, en azından bazı AÜT'çi yorumcuların inanılmaz savrukluklarını bir kere daha somutlamanın ötesinde, asıl bir çıkmazın itirafı niteliğiyle anlamlıdır.

42 Tabii biz, temel bir fark ifade etmediği kanısındayız. İddia ediyoruz ki Marc Bloch da aynı kanıda olurdu; bkz: Bloch (1940/1966), Cilt II, 441 - 452; özellikle, 446 - 447'de «manor'suz feodalizmler» hakkında söyledikleri.

43 Krş: Yerasimos (1974), 38 ve aynı eser, 221.

44 Timur (1979), 164 - 165. İnceden inceye okunup eleştirilmeyen bu gibi kitaplar hakkında, kişilerin tercihlerine göre belirlenen kabataslak «hüküm»lerle yetinilmesi ve bunların fazla kurcalanmaksızın nesilden nesile devredilmesi, bizce, bilim ve fikir hayatımızın başlıca zaaflarından birini, belki birincisini oluşturmaktadır.

VI.5. Feodalizmde Zanaat Üretiminin, Şehirlerin ve Ticaretin Durumu

Feodalizmin özünü «doğal ekonomi» olarak belirlemek anlayışı, ticaretin, para ekonomisinin ve şehirlerin feodalizme dışsal sayılmasına yol açar. Bu fikir, olgusal düzeyde, Batı Avrupa Ortaçağında şehirlerin erken dönemde çok sönük bir konumda bulunmalarından, XII. yüzyıldan itibaren ise siyasî bakımdan özerklik kazanmalarından da destek alır.

Bu görüşün yanlışlığını teorik bakımdan şöyle açıklayabiliriz: İlkel endogamik sürünün basit yiyecek toplayıcılığından bu yana her üretim tarzı, tüketim araçlarının üretimi ile üretim araçlarının üretimi sorununu kendi içinde çözmek zorundadır. II.7. ve II.8.'deki bazı temel açıklamalarımızı, kısaca hatırlatalım: Avcılık ve hayvancılıkla uğraşan göçebe kabile topluluklarında, tüketim araçlarını üretenler ile üretim araçlarını üretenler aynı kişilerdi (örneğin bir avcı, kendi ok ve yayını kendisi yapıyor ve onarıyordu). Yerleşik tarımın daha yüksek bir artı-ürün elde etmeye olanak vermesi sayesinde, köy toplulukları içindeki bazı insanlar giderek birincil üretim (tarım) ile uğraşmayıp sırf zanaat üretiminde uzmanlaşmaya başladılar. Bu sıçramanın ilk adımlarında, eski Yunancadaki «demiourgoi» kelimesinin de yansıttığı gibi gerçekten «topluluk için çalışanlar» durumundaydılar. Yâni yarattıkları bütün zanaat ürünlerini köy topluluğuna teslim ediyorlar, karşılığında köyün tüketim maddeleri fonundan kendi istihkaklarını alıyorlardı. Fakat giderek bu uzman zanaatkârlar, yarattıkları zanaat ürünlerinin özel malikleri durumuna geldiler ve hattâ köy topluluğundan tamamen kopup pazarın yakınına, kasabaya göç ettiler. Böylece tarım ile zanaat üretimi arasındaki işbölümü yükseldi. Tüketim araçlarının üretimi ile üretim araçlarının üretimi arasındaki bağlantı, bu durumda

ancak tarım ile zanaat ürünlerinin karşılıklı mübadele edilmesi yoluyla kurulabilirdi ve bu da köy ile şehir arasındaki bir mübadele ilişkisi biçimini almak zorundaydı. *Dolayısıyla tarım ile zanaat ve köy ile şehir arasındaki işbölümlerinin belirginleşmesinden bu yana, her üretim tarzı ve her toplum, vazgeçilmez bir miktar mübadeleyi bağrında taşımakta ve yaşatmaktadır.* Aynı şekilde, uzman bir zanaat üretiminin varlığı, feodal üretim tarzının da ayrılmaz bir parçasıdır ve bu zanaat sektörü ile tarım arasında belli mübadele ilişkileri, feodalizme *içsel* kabul edilmelidir. Nitekim, örneğin Batı Avrupa feodalizminin tarihinde, ticaretin hiç olmadığı bir dönem gerçekte yaşanmamıştır. Kendi küçük tarımsal ekonomilerine sahip ve mahsullerinin rant ödemesi çıktıktan sonra kalan bölümünü serbestçe mülk edinen bağımlı köylüler, bu mahsulün bir kısmını, keza kendi küçük zanaat ekonomilerine sahip ve yarattıkları araç-gereci serbestçe mülk edinen zanaatkârların ürünleriyle, küçük yerel pazarlarda mübadele edebilmek imkânını daima bulmuşlardır. Örneğin Bloch, Duby ve Postan gibi tarihçilerin araştırmaları, Pirenne'in özellikle ikinci büyük (Arap, İskandinav, Macar) istilâ dalgasıyla birlikte ticaret yollarının çökmesi sonucu Batı Avrupa'da tamamen doğal bir ekonominin hâkim olduğu tezini, teorik analizin yanısıra olgusal düzeyde de aşındıran bulguları ortaya çıkarmıştır[45].

45 Olgusal düzeyde, özellikle bkz: Duby (1973/1974), 48 - 72, 97 - 111. Keza bkz: Hibbert, Polyansky, Lestocquoy, Sapori, vb.'ye dayanarak Procacci (1955/1978), 132 - 133'ün bu konuda söyledikleri; özellikle Hibbert (1953), 17'den yapılan, «ticaretin.... feodal toplumun doğal bir ürünü olduğu» aktarması. Pirenne tezlerinin eskimişliğine diğer değinmeler için, bkz: yukarıda, V. bölümde, dipnot 17 ve dipnot 57'deki kaynaklar.

Hibbert'inki gibi önemli bir teorik tesbit için, bkz: Sweezy (1952/1970), 32 veya (1952/1974), 31 veya (1952/1978), 41: «En ilkeli hariç bütün ekonomiler, bir miktar ticareti gerektirir.» Sweezy'nin, sözkonusu

Ortaçağ toplumlarında zanaat üretimi, tekniğin geriliği ve pazarın sınırlılığı nedeniyle ,hep loncalar biçiminde teşkilâtlanmıştır. Her belli başlı zanaat dalının kendi loncası vardır. İnsanlar, sözkonusu zanaat dalına küçük yaşta, *çırak* olarak alınırlar ve ilgili loncanın saptadığı uzun bir süre sonunda *kalfa*'lığa yükselirler. Kalfalar çıraklık aşamasını geride bırakmış olmakla birlikte, henüz kendi küçük atölyelerini açacak durumda bulunmamaları nedeniyle *usta*'ların yanında ücret karşılığı çalışan kişilerdir. Kalfalıktan ustalığa terfi, lonca yönetiminin belirlediği bir sınavdan (bir «masterpiece»; «ustalık eseri», yâni başeser yaparak) geçip yeterli işletme sermayesini ve üretim araçlarını bir araya getirmeye bağlıdır. Loncanın yönetiminde öncelikle ustalar söz sahibidirler. Örneğin usta terziler, hammaddelerin alımından nihaî ürünlerin kalitesine ve fiyatlarına kadar üretim sürecinin her safhasına terziler loncasının tüm mensupları için geçerli kayıtlar getiren kural, tüzük ve yönetmelikleri düzenleyip lonca organları aracılığıyla yürürlüğe koyarlar. Amaç, o loncaya mensup zanaatkârlar arasında rekabetin önlenmesi, sınırlı pazarın talebinin tamı tamına karşılanması ve belli bir toplumsal dayanışmanın güvence altına alınmasıdır. Lon-

tartışmadaki kendi genel konumuyla çelişen bu nadir «doğru»sunun tüm anlamının açılması için, asıl bkz: Dobb (1962b/1937), 7 v.d.

Yeri gelmişken belirtelim ki bütün bu tahlil ve kaynaklar ışığında, Akat (1977), 38'in, «olgun tarımsal üretim tarzları»nda «ticaretin sisteme dışsal olacağı» yolundaki görüşü tamamen ve kesinlikle yanlıştır. Akat'ın hatâsı hiç zanaat üretimi içermeyen yüzde yüz tarımsal bir ekonomi modeli kurmuş olmasında düğümleniyor. Nitekim yazar aynı yerde, «iktisadî işbölümünün yokluğu»ndan sözediyor! İktisadî işbölümü gerçekten yok ise, ilkel komün nasıl aşılmış, barbarlıktan uygarlığa nasıl geçilmiş olabilir, bilemiyoruz. Biz, tarihin teorisinin yapılmasından yanayız, fakat tarihin somut malzemesine hâkim olmadan «teori» yapmaya kalkışmak da, galiba işte bu tür vahim ihmallere yol açıyor.

ca kurallarına tâbî fakat o kurallar dışında özgür ve kendi küçük ekonomilerine sahip olan (ya da bu duruma yükselmek için belli bir yol kateden) zanaatkârların, ustalar (İng. *masters*), kalfalar (gündelikçiler anlamında *journeymen*) ve çıraklardan *(apprentices)* oluşan örgütlenmesi, feodal zanaat üretiminin evrensel karakteristiğidir[46]. Aynı şekilde, çok istisnaî mahiyetteki sarsıntılı kuruluş dönemleri dışında, kırsal alanların yanısıra şu veya bu ölçüde şehirlerin varlığı da, bütün feodal toplumların ortak bir yönüdür ve feodal üretim tarzının içsel bir unsuru sayılmalıdır[47].

Öte yandan, işbu zanaat üretiminin, loncaların ve şehirlerin çeşitli Ortaçağ toplumlarındaki varlığı, bazı açılardan farklılıklar da gösterir. Heterojen bir etnik yapıya sahip çeşitli kabilelerin birbirinden özerk hareket ettikleri istilâ dalgalarıyla şekillenen Batı Avrupa feodalizminde, Pirenne'in o kadar üzerinde durduğu kuruluş sarsıntıları dindiğinde, şehirlerin hem gerçekten çok gerilemiş ve sönmüş olduğu, hem de (dolayısıyla) kırsal bölgelerde oturan aristokrasinin sözkonusu şehirlerle fazla ilgilenmediği, erken bir safhadan itibaren onları adetâ kendi siyasî otoritesinin dokusu dışında bıraktığı görülür. Bu şehirlerde, zanaatkârların aşağıdan yukarı inisiyatifiyle örgütlenen loncalar, Batı Avrupa aristokrasisinin vassallık ilişkilerinin gevşekli-

46 Bu evrenselliği daha iyi görmek için, şu tür kaynakları peşpeşe okumak yararlıdır: Bizans için, Levçenko (1949), 169 v.d. veya (1949/1979), 210 v.d.; Batı Avrupa için, Huberman (1869/1976), III. bölüm 39-50; Osmanlı toplumu için, İnalcık (1969) ve İnalcık (1973), 150 - 162, vb.. Yeri gelmişken belirtelim ki bu ve diğer eserlerinde İnalcık, ortaya çıkmediği örgütlenmenin ve bu tür bir örgütlenmeyi zorlayan nesnel ihtiyaçların evrenselliğinden tamamen habersiz bir darlık içinde görünmektedir.

47 Özellikle bkz: Hilton (1952/1970), 141 veya (1952/1974), 151 veya (1952/1978), 111, Hilton (1978), 17 - 22; Hilton (1979); Procacci (1955/1978), 132.

ğinden (güçlü bir merkezî devlet aygıtının olmamasından) yararlanıp, deyim yerindeyse siyasî otoritenin boşluklarından sızarak, zamanla bulundukları şehirlere daha fazla özerklik kazandıran mücadelelere (tüccarlarla birlikte) giriştikleri gibi, bu sayede kendi loncalarının özerkliğini de korudular ve geliştirdiler. Buna karşılık, şimdiye kadar zaman zaman değindiğimiz çeşitli nedenlerle merkezî devlet yapılarının zaman içinde devamlılık gösterdiği Anadolu'da, örneğin Osmanlı şehirleri siyasî otoriteden özerk değillerdi; tersine, hâkim sınıfın üst kesimleri özellikle şehirlerde oturuyordu[48]. Bu şehirlerdeki zanaat loncaları da, başlangıçta zanaatkârların aşağıdan yukarı insiyatifivle doğmus olsalar bile, Batı Avrupa'daki emsallerinden daha fazla devletin denetimi altındaydılar[49]. Bu kosullar, Osmanlı toplumunun gerek tarımsal ve gerekse sehirsel üretim ilişkilerine, Batı Avrupa'dakinden daha katı, çözülmeye karsı daha fazla direnme kapasitesine sahip bir nitelik kazandırmıştır. Örneğin, reaya, Batı Avrupa serfleri kadar kolay bir sekilde, diyelim bir yıl, bir gün herhangi bir (özerk) şehirde ikamet etmekle[50] toprağa bağlılıktan sıyrılamaz; merkezî devletin uzun kolu onu her yerde takip edip on yıl sonra bile toprağına iade edebilir ya da belli cezalar ödemekle yükümlü kılabilir. Keza, lonca ustaları, loncaların kısıtlayıcı kuralları dısında daha serbest bir üretimi geliştirmek isteyen bağımsız ustaları frenlemek istediklerinde, merkezî devleti yanlarında bulurlar[51].

48 Bkz: Köprülü (1941)'in, bu konuda kendi döneminin literatüründen aktardıkları; Cahen (1968), 191 veya (1968/1979), 192; Cipolla (1972); Hilton (1978), 18 v.d..

49 Bkz: Cahen (1968) veya (1968/1979), üçüncü bölüm, 4. kısım, dördüncü bölüm, 9. kısım; İnalcık (1969); İnalcık (1973), 150 - 162; Gerber (1976).

50 Huberman (1969/1976), 42. **Stadtluft macht frei** (şehir havası insanı özgür yapar) deyişi için, keza bkz: Cipolla (1972), 16.

51 İnalcık (1973), 158.

Bu tür uygulamaların, Osmanlı toplumunda tarımsal ve şehirsel küçük üretimin iç kutuplaşması yoluyla kapitalizmin gelişmesini Batı Avrupa'ya kıyasla daha fazla geciktirdiği, son tahlilde geri bıraktırıcı bir rol oynadığı, bize kabul edilebilir gözükmektedir. Burada, siyasî-hukukî üstyapının, yâni toplumun somut siyasî şekillenişinin, ekonomik temel, üretim tarzı ve üretim tarzının potansiyel dinamizmi üzerindeki önemli bir etkisiyle yüzyüze geliyoruz. Fakat acaba bu farklılık, tarımı da, zanaat üretimi de son tahlilde Batı Avrupa feodalizmi gibi «feodal bağlarla kuşatılmış bir küçük üretim» karakteri taşıyan Osmanlı toplumunu, o Batı Avrupa Ortaçağından *üretim tarzı olarak* ayırmanın gerekçesi sayılabilir mi? Burada, zanaat üretiminin ve şehirlerin feodal üretim tarzına içselliği ile, aristokrasinin siyasî otoritesinden göreli özerkliği meseleleri, birbirine karıştırılmamalıdır.

VI.6. Feodal Aristokrasinin Rant-Toplayıcılığı ile Üretim Kararlarının Geleneksel Karakteri Arasındaki İlişki

İdris Küçükömer, Niyazi Berkes ve Sencer Divitçioğlu gibi, Osmanlı toplumunun feodalizmden ayrı ve farklı bir «Asyatik» karakter taşıdığını öne süren yorumcuların, Batı Avrupa senyörünü «üretim faaliyetinin dışında değil içinde yer alan bir kişi», «bir üretim ajanı», hattâ bir «çiftçi» olarak tanımladıklarını ya da tipik yeniden-üretim birimi olarak *demesne*'i kabul ettiklerini ve dolayısıyla üretim kararlarının da (bilinçli kararlar olarak) senyörce alındığını öne sürdüklerini, daha önce belirtmiştik[52]. Anılan teorisyenlere göre bu durum, Batı Avrupa feodalizmi ile üretim kararlarının reaya tarafından güya serbestçe alındığı Osmanlı toplumunu birbirinden ayırmakta; toprak üzerindeki

52 Bkz: yukarıda, V. bölümde dipnot, 27; ayrıca, V.4..

herhangi bir tasarrufu ya da küçük ekonomisinin hissedilir bir önemi bulunmadığı iddia edilen kölemsi Batı Avrupa serfine kıyasla Osmanlı reayasını «özgür» kılmaktadır.

Bu iddianın Batı Avrupa feodalizminde *demesne* işletmeciliğini ve angaryayı esas yön gibi görmek, serfin toprak tasarrufunu ve *manse* işletmesini yok saymak, dolayısıyla serfi bir çeşit köle derekesine düşürmek şeklindeki hatâlarına, yukarıda VI.2. ve VI.3.'te etraflıca değinmiş; bu açıdan, Batı Avrupa serfi ile Osmanlı reayasının bağımlı küçük üretici karakterleri arasında özde bir fark olmadığını anlatmıştık.

Öte yandan, Osmanlı dirlikçisi gibi Batı Avrupa fiyef sahibi de esas olarak bir işletmeci karakteri taşımamaktadır. Bir kere, doğrudan üretici olmak ya da olmamak, bilfiil artı-ürün yaratmak ya da başka insanların yarattığı artığa el koymak kategorileri dışında, «üretim faaliyetinin dışında değil içinde yer almanın» veya «üretim ajanı» olmanın Ekonomi Politik açısından ne anlama geldiği pek belli değildir. Ayrıca, teknolojinin geriliği ve temel sektör olan tarımın iklim, toprak, coğrafya, vb. koşullarına bağlılığı nedeniyle, üretici güçlerin çok yavaş geliştiği ve uzun dönemler boyunca hep belli bir düzeyde seyrettiği Ortaçağ toplumunda, üretim «karar»ları tek tek bireylerin bilinçli kararları olmaktan çok, geleneklerle düzenlenmiş bir mahiyete bürünür. Örneğin Batı Avrupa feodalizminin nisbeten ademi merkeziyetçi yapısında, diyelim Kuzey Avrupa'nın yağışlı, soğuk ikliminde ve ağır löslü toprak larında hep arpa ve çavdar ekilmesi, üçlü bir ürün rotasyonu sisteminin kullanılması, vb., belli bir deneme-yanılma safhasından sonra geniş alanlarda «*manor* geleneği» haline gelir[53]. Temel üreticiler olan bağımlı köylüler (serfler), senyörlerin onayladığı ve gö-

53 Bloch (1931/1964), 73 - 74 veya (1931/1966), 70 - 71; Bennett (1937/1962), 39 - 60, 97 - 125.

zettiği bu «*manor* gelenekleri» çerçevesinde kendi *manse* veya '*tenure*'larındaki üretimi sürdürürler[54]. Aynı şekilde, Osmanlı toplumunda uzun dönemler boyunca gelenekleşen tarımsal usuller, merkezî bir devlet otoritesinin varlığı nedeniyle belli «kanunname»lerde toplanarak «yasa» biçimini alır ve bağımlı köylü (reaya), bu gelenekler/kanunnameler çerçevesinde kendi çift'indeki üretimi sürdürüp tarımsal vergilerini öder. Sözü edilen kanunnamelerin nisbeten dar yöreler için geçerli olmalarının temelinde, fetih zamanı, iklim, toprak, vb. koşullarının yöresel farklılığı yatar. Dahası, kanunnameler dirlik sahiplerine reayanın üretim faaliyetini denetleme yetkisini tanır ve reaya, örneğin sipahinin izni olmadan tarlasını çayıra çeviremez, ağaç dikemez veya kesemez, ektiği ürünü değiştiremez, vb.[55]: Bütün bu kurallar, sipahinin rantı eksiksiz toplayabilmesi ve gelir kaybetmemesi; başka bir deyişle, reayanın rant kaçıramaması için zorunludur. Bu durumda, reayanın üretim kararlarını serbestçe ve sırf kendi başına aldığı söylenebilir mi? Batı Avrupa feodalizmi ile Osmanlı toplumu arasındaki farkları alabildiğine abartan ve ikisi arasında bir uçurum yaratan bu tür yorumlar, gerek Batı Avrupa feodalizmi ve gerekse Osmanlı toplumu açısından yürütülecek ciddî bir olgusal incelemeye fazla dayanamaz.

Batı Avrupa senyörlerinin «girişimci çiftçiler» oldukları iddiası, a) *demesne*'in ya da hassa çiftliğin üretim ve yeniden üretim sürecindeki öneminin olduğundan fazla gösterilmesinden ve bu arada Batı Avrupa

54 Hattâ literatürde, tarımsal üretime ilişkin pek çok temel noktanın doğrudan doğruya köy topluluğunun kendi organlarınca belirlendiği fikri hâkimdir. Örneğin bkz: Bloch (1931/1964), 35 - 49 veya (1931/1966), 35 - 48. Keza bkz: Postan (1975), 130 - 133.

55 Osmanlı kanunnâmelerinden sayılamayacak kadar çok örnek için, bkz: Barkan (1943).

feodalizminin erken dönemindeki varlığının sonraki dönemlere de aynen teşmil edilmesinden[56]; b) Batı Avrupa feodalizminin geç dönemlerinde, özellikle XVI. yüzyıldan itibaren Elbe nehrinin doğusunda ortaya çıkan Junkers işletmeciliği olayının keza Batı Avrupa Ortaçağının tamamına teşmil edilmesinden kaynaklanmaktadır[57]. Oysa bu özel süreç çok dikkatle tahlil edilmeye muhtaçtır. Feodalizmin batıdan doğuya yayıldığı Avrupa'da[58], bu batı ile doğu arasında XV.-XVI. yüzyıllarda ortaya çıkan gelişme düzeyi farklılığı temeli üzerinde, bu yüzyıllarda serpilen uzak mesafe ticareti ve şekillenen dünya pazarı, Elbe nehrinin batısı ile doğusunu farklı şekillerde etkilemiş; Batı Avrupa'da rantların paraya çevrilmesi ve küçük köylülerin özgürleşmesi sürecini hızlandırırken, Orta ve Doğu Avrupa'da bağımlı köylüler karşısında aristokrasiyi nisbeten güçlendirip angaryaya dayalı demesne işletmeciliğinin artmasına yol açmıştır[59]. Engels'in «ikinci serflik» dediği bu olay[60], Kosminsky'nin ifadesini ödünç alacak olursak, Batı'da «köylü ekonomilerindeki mübadelenin» gelişmesine karşılık Doğu'da «lordların ekonomilerindeki mübadelenin» gelişmesinin bir sonucudur[61]. Gelişen

56 Batı Avrupa feodalizminin VIII. - IX. yüzyılları hakkında da, sırf büyük demesne'ler içeren manor'ların lordlarının yaptırdığı sayımlar gibi belgelerden hareketle genellemelere varmanın yanlışlığı konusunda örneğin bkz: Duby (1973/1974), 13 - 14, 25, 83 - 97. Bkz: yukarıda dipnot 24.

57 Bu hatâ, özellikle Barkan (1939-1940/1980), 684'ün, Batı senyörünü «beynelmilel piyasalar için büyük kârlarla buğday ziraati yaparak zenginleşmeyi» düşünen bir işletmeci olarak tanımlayan cümlesinde, çok açıktır.

58 Van Caenegem (1970), 218b.

59 Bkz: Sweezy (1950/1970), 25, 39 veya (1950/1974), 25, 37 veya (1950/1978), 37, 41.

60 Bkz: Dobb (1947/1963), 39; Engels (1892a/1953) ve (1882b/1953).

61 Kosminsky (1935)'ten naklen, Takahashi (1952/1970), 89 veya (1952/1974), 89 - 90 ve dipnot 26 veya (1952/1978), 76 - 77. Keza bkz:

dünya pazarına büyük ölçüde tahıl ihraç edebilme olanağıyla elele giden bu XVI. yüzyıl sonrası Junkers büyük çiftliği, genel olarak feodalizmde büyük işletmeciliğin esas olduğu tezine temel yapılamaz.

Bu noktada, feodalizmin gerek köleci üretim tarzından, gerekse kapitalizmden, yeniden-üretim masraflarının küçük köylüye ve zanaatkâra ait olmasıyla ayrıldığını; feodal yeniden-üretim sürecinde tâyin edici momenti köylünün küçük çift'inin ya da zanaatkârın küçük atölye veya tezgâhının meydana getirdiğini tekrar hatırlatmak isteriz.

VI.7. Feodalizmde Devlet, İmtiyazlı Sınıflar, İdeoloji ve Fiyef Dağıtım Sistemi

Buraya kadar anlattıklarımız, çeşitli Ortaçağ toplumlarını genel bir feodal üretim tarzı kategorisi içinde toplarken siyasî, ideolojik, kültürel, vb. üstyapıları açısından aralarındaki farkları tesbite yönelmektedir. Fakat acaba bu üstyapı düzeyinde de, değişik zaman ve mekân dilimlerindeki Ortaçağ toplumları arasında, farklılıklar mı yoksa benzerlikler mi esastır?

Modern toplumda, ekonomik bakımdan farklı toplumsal sınıflar, siyasî düzeyde ve yasal hakları itiba-

Dobb (1962b/1967), 6. Hemen işaret edelim ki burada canalıcı sorun, ticaretin gelişmesinin, bey ile köylü arasındaki ilişkiyi hangi sınıflararası kuvvet dengesinde ve hangi rant ödeme biçimi içinde yakalayacağıdır. Eğer aristokrasinin tahakkümü çok ağırsa ve emek-rant hâkimse, köylünün kendi ekonomisi içinde esasen önemli bir artık alıkonamıyor, dolayısıyla da artı-ürün esas olarak köylü ekonomileri tarafından değil, lord ekonomisi tarafından pazara çıkarılabiliyor demektir. Ama eğer önceden, ürün-rant hâkim biçim haline gelmişse, o zaman köylülerin kendi ekonomilerinde alıkoydukları artı-ürünü giderek daha büyük ölçüde pazarlayıp genişletilmiş yeniden-üretim yapmaları ve sınıfça güçlenmeleri nisbeten daha kolay gerçekleşecektir.

riyle eşittirler. Bütün Ortaçağ toplumlarında ise, belli başlı toplumsal sınıflar, aynı zamanda hukuken birbirlerinden kesinlikle ayrılmışlardır. Üretici ve üretici olmayan sınıflar, çok farklı imtiyazlara ve değişik hukukî statülere sahiptirler[62]. Genel olarak: a) aristokrasinin vergi ödememesine karşılık, sadece bağımlı köylüler vergi-rant öderler; b) her zaman silâh taşımak, sadece aristokrasiye mahsustur; c) fiyef dağıtınımından ancak fiyef sahibi soyundan gelenler yararlanabilir, bağımlı köylülere ise fiyef verilemez; d) bu tür imtiyazlı sınıflar *(estates)*, kendi içlerinde devamlılık gösterirler (raiyyet oğlu raiyyettir ve normal olarak ancak sipahizadelere timar vermek kanundur[63]).

Keza bütün Ortaçağ toplumlarında, hâkim sınıf/aristokrasi, kendi kendisini devlet olarak örgütler. Başka bir deyişle, bütün devlet mevki ve görevleri hâkim aristokrasi tarafından ve sadece bu sınıfın mensuplarınca doldurulduğu gibi, işbu aristokrasi içinde herhangi bir devlet mevki veya görevinde bulunmayanı da kalmaz. Yâni devlet aygıtının örgütlenmesi, doğrudan doğruya hâkim aristokrasinin kendi iç örgütlenmesi ve ilişkileriyle özdeşlik kazanır. Bu durum, bazan iddia edildiği gibi sırf Doğu toplumlarının, örneğin Osmanlı devletinin yöneticilerine bir «bürokrasi» görünümü kazandırmakla kalmaz; istisnasız bütün Ortaçağ toplumlarında her fiyef sahibinin aynı zamanda bir «devlet görevlisi» veya «devlet temsilcisi» yanının da bulunması sonucunu doğurur.

Bir üçüncü özellik, bütün Ortaçağ toplumlarında hâkim ideolojik yapıyı dinin oluşturmasıdır[64]. Katolik Kilisesinin Batı Avrupa Ortaçağında çeşitli siyasî otoritelerden özerk olmasına karşılık, Osmanlı toplumunda böyle özerk bir kilisenin bulunmadığı; İslâmlığın doğu-

62 Bkz: Berktay (1983), 24.
63 Aksoy (1969), 25 - 35.
64 Bkz: Berktay (1983), 24 - 25.

şunun devlete sıçrayış ile içiçe geçmiş olması nedeniyle İslâm devletlerinde devletin dinî esaslar üzerinde örgütlenmiş, dinin ise doğrudan doğruya devlet olarak örgütlenmiş bulunduğu doğrudur. Ama bu tesbitten önce, ister Batı, ister Doğu Ortaçağ toplumlarında dinî ideolojinin ne kadar ağır bastığını farketmek önemli ve anlamlıdır.

Buna bağlı olarak gene bütün Ortaçağ toplumlarında, hâkim sınıfın ya da devlet aygıtının, din-dışı (bilfiil askerî) bir kesim ile ruhban bir kesimden meydana geldiği ya da bu iki kesimi (baronlar, dükler, kontlar, şövalyeler ile başpiskopos ve piskoposları; vezirler, beylerbeyleri, sancakbeyleri, sipahiler ile kazasker, kadı, müderris ve mollaları) bağrında birlestirdiği görülür. Özerk bir kilise ister bulunsun, ister bulunmasın, bütün Ortaçağ toplumlarında bu kesimlerin herhangi birinden diğerine geçişler mümkündür ve fakat bir bütün olarak hâkim sınıf daima genel bir «askerî» karakter taşır[65].

Başka bir deyişle, hâkim aristokrasi kendi kendisini devlet ve ordu olarak örgütlemiş bulunmaktadır. *Britannica* Ansiklopedisinin daha önce andığımız «Feudalism» maddesi, feodal toplumu bir «askerî aristok-

65 Akat (1977), 38 - 39, şu açıklamayı getiriyor: «Tarım teknolojisinde, .. temel üretim aracı... yeniden üretilemez (toprak). Toprağın bu niteliğidir ki, savaşçı (asker) sınıfların tüm kapitalizm-öncesi (tarım) toplumlarındaki önemini (ve etkinliğini) bize açıklar. Toprak (yeniden) üretilemeyince, her sınıf için elde ettiği artık-ürünü arttırmanın tek yolu fetihdir: savaş, toplumun hem genişleyen yeniden üretiminde, hem de kendini korumasında hayatîdir.»

66 Van Caenegem (1970), 218a: «Bağımlı köylüler üzerinde geniş yetkilere sahip, oldukça özerk bir askerî aristokrasi, feodalizmin en çarpıcı sosyal özelliğidir... Cipolla (1972), 13 ise, doğrudan doğruya «warlords» diyor, yani «savaşağaları»: «Din adamlarıyla savaşağaları toplumu yönetiyor ve zenginliğinin büyük kısmını denetimlerinde bulunduruyorlardı.» X. yüzyıldan itibaren Yakın Doğu halklarının da

rasi»nin yönettiğinden söz eder[66]. Osmanlı yönetici aristokrasisi veya bürokrasisinin «askerî sınıf» adını alması bir tesadüf ya da istisna mıdır?

Otaçağ toplumlarının üstyapılarının bu kadar çok ortak yönler taşımalarının temelinde, bu üretim tarzının, açık, çıplak ve dolaysız bir artı-ürün aktarımı biçimine dayanması yatar[67]. Bağımlı köylülük (serflik) üretim ilişkisinin yüzyıllar boyu sürdürülebilmesi için, bu tür imtiyazlı sınıfların oluşması; aristokrasinin kendi kendisini devlet olarak örgütlemesi ve dünya düzeninin «Tanrı emri» olarak kutsanması zorunludur.

* * *

Bütün Ortaçağ toplumlarında, a) her ne kadar bir miktar mübadele ve para ekonomisi daima mevcutsa da ekonominin esas olarak aynî bir karakter taşıması; b) dolayısıyla salt merkezî bir bürokrasiyi ve ücretli bir orduyu beslemenin, ülkeyi sırf bunlara dayanarak elde tutup yönetmenin güçlüğü; c) ulaştırma ve haberleşme teknolojisinin, bu güçlüğü daha da arttıran gerilği nedeniyle, hükümdarın (kralın/padişahın) ve dar çevresinin herşeyi tek bir merkezden yönetmesi tarihsel bir imkânsızlık olarak belirir. Bundan dolayı bütün Ortaçağ toplumlarında, şu veya bu şekilde bir fiyef/dirlik dağıtımı sistemine başvurulması; başka bir deyişle, ülkeyi fiyeflere ayırarak yönetme usulüne başvurulması kaçınılmazdır[68]. Bazı tarihçilerin «feodalizmin kendisi» saydıkları fiyef dağıtımı usulü ya da iş-

artan ölçüde «askerî aristokrasilerin» boyunduruğuna girdikleri fikri için, bkz: Cahen (1968), 15 veya (1968/1979), 34.

67 Bkz: yukarıda, dipnot 27. Ayrıca bkz: Akat (1977), 41 ve 39'da, dipnot 8.

68 Paylaştığımız yorumlar için, bkz: Ortaylı (1978a); Ortaylı (1979), 127 v.d. Bu fiyef dağıtımı zorunluluğunun Batı Avrupa'daki tecellisi için, bkz: IV. bölümde, dipnot 44 - 45, dipnot 61 - 62.

bu fiyef dağıtımının hukukî biçimleri ve protokolü, aslında feodal üretim tarzı temeli üzerinde yükselen evrensel bir siyasî biçimdir[69]. Bizans'ta *pronoia*; Arap ve İran İslâm devletlerinde *kat'ia;* İran ve Anadolu Selçuklularında büyük ve küçük *iktâ*'lar; Osmanlı *timar*'ı, *zeamet*'i, *has*'ı; Batı Avrupa Ortaçağının *beneficium*'u; *feodum*'u, *alladium*'u, hep aynı nesnel zorunluluktan kaynaklanmaktadır. Hâkim aristokrasi, fiyef dağıtımı yoluyla, rant kaynağı olan toprağı ve üzerindeki bağımlı köylüleri kendi arasında paylaşır; gene fiyef dağıtımı yoluyla, kendi kendisini, rantı mahallinde toplamak, bağımlı köylülüğü mahallinde denetlemek ve toprağa bağlı tutmak, kanun ve nizamı mahallinde uygulamak, dıştan saldırıya uğradığında mahalli güçler halinde bir araya gelerek derhal karşı koymak üzere ülke sathına yayar ve «topraksız senyör, senyörsüz toprak» bırakmaz[70]. Fiyef alarak ülke sathına yayılan bu aristokrasi-bürokrasi mensupları, kendi fiyeflerinde su veya bu ölçüde siyasî, askerî, idarî, vb. yetkilerle de donatılırlar ve devleti/orduyu temsil ederler. Bütün Ortaçağ toplumlarında, fiyef alan, fiyef verene karşı (bu, ister doğrudan doğruya merkez, ister kendisi merkezden fiyef almış bir üst-senyör olsun) aşağı yukarı hep aynı yükümlülükler (savaş halinde, kendisine fiyef verenin ordusuna silâhlı maiyetiyle birlikte katılmak; fiyef vereni düşmanlarına karşı desteklemek; gerektiğinde parasal yardımda bulunmak, vb.) altına girer. Bir sadakat yemini ile perçinlenen bu ilişkinin, ta-

69 Krş: yukarıda, V.3.'te, dipnot 43 dolaylarında özetlenen Coulborn'un görüşleri.

70 «Nulle terre sans seigneur»: «senyörsüz toprak olmaz» bir Fransız atasözüdür. Marx, bu deyişin yansıttığı kişisel hâkimiyet ve tâbiyet ilişkilerini, «L'argent n'a pas de maître»: «paranın efendisi yoktur» sözünün yansıttığı piyasa anonimliği ile karşıtlaştırıyor: Bkz: Marx (1867/1967), 146, dipnotu veya (1867/1975), 170, dipnotu.

rafların kişisel insiyatifiyle mi, yoksa güçlü bir merkezin emri ve yasalarıyla mı kurulduğu, işin ikincil bir yönünü ifade eder.

Bütün Ortaçağ toplumlarında, ülkeyi başka türlü yönetmenin nesnel imkânsızlığı nedeniyle başvurulan fiyef dağıtımı, daima fiyef dağıtan(lar) ile fiyef alan (lar) arasında, kral ile büyük baron (süzeren) arasında, süzeren ile kendi vassalı arasında, merkez ile taşra arasında sürekli bir gerilim ve çatışmayı beraberinde getirir. Bir fiyef dağıtımı usulünü zorunlu kılan nedenler, hükümdarın ve dar çevresinin, ülkenin ücra köşelerindeki büyük fiyefleri sıkı bir şekilde denetlemesini de güçleştirir. Herhangi bir fiyef dağıtımı sistemi, çeşitli fiyef/dirlik sahiplerinin bulundukları mahalde özerklik eğilimleri peydahlamaları *potansiyelini* de *mutlaka* yaratır. Bundan sonra ne olacağı, fiyef dağıtımının orijinal merkezinin gücünü ne derece koruyabileceği veya taşradaki fiyef sahiplerinin kendi yetkilerini ne kadar arttırıp özerkleşebilecekleri, şu ya da bu feodal toplumun tarihsel spesifikliklerine bağlıdır[71].

Batı Avrupa feodalizminin vassallık ilişkilerinin. krallar tarafından fiyef dağıtımına başlanmasından sonra IX. - XI. yüzyıllarda nisbeten gevşek bir karakter kazanmasının sebepleri, bu feodal toplumun somut oluşum sürecinin özelliklerinde aranabilir. Bu bölgeyi istilâ eden barbarların etnik bakımdan heterojen karakteri, birbirinden bağımsız askerî şef zümrelerinden her birinin ayrı bir yöresel istilânın başını çekmesi, Batı Avrupa'da başından itibaren çok sayıda küçük kü-

71 Mısır ve Mezopotamya'nın Bronz Çağı devletlerinde, Hititlerde ve İran'da, hep aynı merkeziyet-ademi merkeziyet gelgiti, fiyef dağıtanlarla fiyef alanlar arasında aynı çelişmeler için, bkz: III. 1.'de, dipnot 22, dipnot 29, dipnot 38 - 39. Ayrıca tekrar bkz: Cameron (1973/1977), 89 v.d., 95.

çük barbar krallığının ortaya çıkmasına yol açmış; bu coğrafî mekânda tek bir güçlü devletin, hakim aristokrasinin merkezî bir örgütünün teşkilini güçleştirmiştir. Şeklen şu ya da bu krallığa tâbi vassallar, bu sayede karmaşık kuvvet ilişkilerine girip entrikalara ve denge oyunlarına kalkışarak özerkliklerini arttırabilmişlerdir. Bunda, hiç şüphesiz Pirenne'in dikkat çektiği, (özellikle ikinci istilâ dalgası nedeniyle) ticaret yollarının güvenliğinin kalmaması ve para ekonomisinin nisbeten çok sönmesi olayının da rolü büyüktür. Bu yüzden kralların merkezî ordu beslemeleri zorlaştığı gibi, taşra fiyefleri de daha fazla kendi içlerine kapalı bir hal almıştır[72].

Buna karşılık, Arap ve İran İslâm devletleri → Bizans → İran Selçukluları → Anadolu Selçuklukları → Osmanlılar aşamalarında birbiriyle örtüşen yapılarının devamlılık arzettiği Doğu Akdeniz ve Ön Asya havalisinde, Türk istilâ dalgalarının, gerek etnik homojenlikleri, gerekse sözü edilen devlet yapılarının denetiminin üzerlerinden eksik olmaması ve onları kanalize etmesi nedeniyle, hem başından itibaren büyük merkezî devletler yıkılmamış/kurulmuş; hem de Doğu Akdeniz ticaretinin güvenliği sürmüş ve dolayısıyla bölge çapında meta ekonomisi ve ticaret, canlılığını koruyarak bu devletlere önemli ücretli bürokrasiler ve ordular teşkil etmek olanağını sağlamıştır[73]. Dolayısıyla bilhassa Osmanlılarda merkez, (fiyef içinden fiyef dağıtımını önleyerek) fiyef dağıtımı yetkisini kendi elinde tutabildi-

72 Pirenne'in bizatihî «feodalizmin doğuşu» düzeyinde ele aldığı olguları, bizim, ikincil determinasyon, yâni Batı Avrupa feodalizminin spesifik genesis'i düzeyinde işlediğimize tekrar dikkat çekelim.

73 Bu konuda önemli ipuçları içeren değerli bir tebliğ, her nedense hakettiği ilgiyi görmeksizin, bir seminer metinleri derlemesinin sayfaları arasında bugüne değin biraz unutulmuş bulunuyor; bkz: Nalbantoğlu (1978).

ği gibi, irili ufaklı dirlikçilerin özellikle yargı hakkını kendilerine alıp yörelerinde devamlılık kuran yerel güç odakları haline gelmelerini de bir süre ve kısmen engelleyebilmiştir. Osmanlı toplumunda, merkez ile taşra arasındaki çelişmede merkezin Batı Avrupa'ya kıyasla daha güçlü olmasında, özerk bir İslâm kilisesinin bulunmamasının, dolayısıyla din-dışı aristokrasi ile kil'se arasında yıpratıcı çekişmelerin patlak vermemesinin de payı vardır.

Fakat her halükârda, merkez ile taşra, fiyef dağıtan ile fiyef alan arasındaki çelişme, feodal üretim tarzına dayalı bir toplumun içsel bir özelliği, ayrılmaz bir parçasıdır. *Feodal olan*, bu çelişmede taşranın, fiyef /dirlik alanların ağır basması ve ademi merkeziyetin artması değil, somut kaderi ne olursa olsun *bizatihî böyle bir çelişmenin varlığıdır*. Bu bakımdan, örneğin Osmanlı toplumunda «merkeziyet ile feodal eğilimler arasında bir çelişme»den söz eden bazı tarihçiler, her ne kadar «feodal eğilimler»in varlığını kabul ediyor görünseler de, aslında kullanmakta; dolayısıyla feodalizmi gene ademi merkeziyet ile özdeşleştirmiş ve bu çelişmeyi ortaya çıkaran toplum yapısının kendisini feodal saymamış olmaktadırlar.

Sonuç olarak, yerel bir taşra aristokrasisinin merkeze karşı göreli bir özerklik kazanıp kazanamamasının, son tahlilde hâkim sınıfın kendi içindeki çelişmelerin gelişme derecesiyle ilgili olduğunu (yâni bir bütün olarak hâkim aristokrasi/bürokrasi ile bir bütün olarak temel üretici sınıf(lar) arasındaki ilişkinin kapsamına girmediğini) kaydedebilir; çeşitli Ortaçağ toplumlarının fiyef sistemlerindeki sıkılık-gevşeklik farklarının, bu açıdan da bu Ortaçağ toplumlarının bir kısmını «gayri-feodal» diye nitelemeye yetip yetmeyeceğini sorabiliriz.

VI.8. Sonuç ve Tekrar Feodalizme Geçiş Süreci

Kanımca bütün bunlardan çıkan sonuç, köleci üretim tarzından farklı olarak feodalizmin çok evrensel bir aşama meydana getirdiği ve kabile toplumundan sonraki başlıca pre-kapitalist üretim tarzını oluşturduğu şeklinde özetlenebilir. Dünyanın *birçok* bölgesinde insanlık, kabile toplumundan doğrudan doğruya (nisbeten yavaş veya nisbeten hızlı bir şekilde) feodalizme geçmiştir. Dünyanın *bazı* bölgelerinde insanlık, kabile toplumunun çözülüşü sırasında ticaretin ve meta ekonomisinin fazla gelişmesi sayesinde önce köleci bir uygarlık yaşamış; daha sonra bu köleci uygarlığın çöküşüyle gene feodal bir toplumun kurulduğu görülmüştür. Bu feodalizm genel kategorisi içine soktuğumuz çeşitli Ortaçağ toplumları arasındaki ayrılıklardan hareketle, sözkonusu genel kategoriyi «feodal» ve «Asyatik» üretim tarzları diye ikiye bölen yorumcuların, anılan bölümleri gerçekten *üretim tarzı* düzleminde farklılaştıramadıkları inancındayız.

Özünü ve alternatif biçimlerini irdelemeye çalıştığımız feodal topluma *geçiş sürecinin* genel içeriğini, a) temel üretici sınıf olarak bir bağımlı köylülüğün oluşması; b) bu bağımlı köylülüğün karşısında, toprağın sınıf tekelini elinde bulunduran bir rant-toplayıcı aristokrasinin oluşması; c) bu aristokrasinin devletinin ve fiyef dağıtım sisteminin ortaya çıkması (ya da aristokrasinin bir fiyef dağıtım sistemi aracılığıyla kendi kendini devlet ve ordu olarak örgütlemesi) noktalarında toplayabiliriz. Mülkiyet biçimleri açısından bakacak olursak, aynı süreci, bir yandan aristokrasinin/devletin üstün büyük toprak mülkiyetinin, beri yandan çift'ler şeklindeki küçük köylü işletmelerinin belirmesi ve içiçe geçmesi; su ya da bu bireyselleşme düzeyindeki köylü ekonomisiyle bir aristokrasinin eklemleşmesi diye ifade edebiliriz.

Çeşitli Ortaçağ toplumlarına çeşitli somut geçişler, bu ortak öz etrafında örülür; veya, tahlil edildiklerinde, bu ortak özü açığa vururlar. Kabile toplumundan doğrudan doğruya feodalizme ilerleyen kavimlerde, kabile toplumunun eski özgür üreticileri bağımlı ve rant-ödeyici köylüler haline getirilirken, eski klan ve kabile şefleri onların üzerinde bir askerî aristokrasi olarak yükselirler. Bu evrim tipinin bir varyantında, yerleşik uygarlıkları yenilgiye uğratan göçebe barbar kavimler, mağlupların tepesinde yerleşerek, yönetenlerle yönetilenlerin etnik bakımdan farklı oldukları Ortaçağ toplumları yaratabilirler. Diğer uçta, bir köleci uygarlığın kendi içinde nisbeten özerk bir şekilde çözülüp yıkılmasıyla, yeni serflerin eski kölelerin soyundan, yeni rant-toplayıcı aristokratların ise eski köle sahiplerinin soyundan geldiği feodal devletler şekillenebilir(di). Önemli olan, birinci durumda, bağımlı köylülük üretim ilişkisinin *kabile toplumunun ilkel kollektivizmine göre* daha ileri ve avantajlı bir üretim ilişkisini; ikinci durumda ise, bağımlı köylülük üretim ilişkisinin, *köleliğe göre* daha ileri ve avantajlı bir üretim ilişkisini meydana getirmesidir. Bu avantajların neler olduğunu daha önce defalarca açıklamıştık.

IV. bölümde incelemiş olduğumuz, Batı Avrupa feodalizminin somut şekilenişi, feodalizme geçiş süreçlerinin iki uç tipi arasında kalan melez bir patikayı oluşturur. Burada, Batı Roma'nın köleci uygarlığı bir yandan zaten kendi içinde buhrana düşüp çökerken, aynı zamanda bölge barbar Cermen kabilelerinin istilâsına uğramış; Roma'nın yıkıntıları üzerinde özerk barbar krallıkları yükselmiştir. Dolayısıyla aslında bu örnek dahi, safi bir kölecilik → feodalizm geçişini ifade etmez. Esasen biz de bu nedenle Batı Avrupa feodalizmini, bir Roma-Cermen sentezi olarak nitelemiştik. Öte yandan, Arap-İslâm, Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin kuruluşu, hep, kabileden

feodalizme ilerleyişin fetih yoluyla gerçekleşen varyantının örnekleridir; bu geçişlerden ilki, Arapların; son üçü ise, Müslüman Oğuz Türklerinin feodal devlete (dalgalı) sıçrayışlarını simgelemektedir. Bu patikada, kabile düzeni ile feodalizmin arasına olgun bir köleci uygarlık aşamasının girmemesi, *demesne* işletmeciliğinin ve angaryanın nisbeten çok önemsiz kaldığı bir feodal toplumun oluşmasının başlıca nedenidir.

Genel bir kural olarak, bir kere bütün feodalizmlerin ortak özü, yâni feodal üretim tarzının esası, betimselci bir ampirisizmle değil, teorik bir tahlille netleştirildikten sonra, her feodalizmin somut çehresinin (özelliklerinin), o feodalizmin ardındaki somut *genesis* (türüm) sürecinin incelenmesi sayesinde anlaşılabileceğini ve böyle bir yaklaşımın, belli tarihî özgüllükleri «izah» için bunlardan her birine ayrı bir «üretim tarzı» yakıştırma zorlamasını bertaraf edeceğini söyleyebiliriz.

BİBLİYOGRAFYA

A. S. AKAT (1977), «Tarihî Maddecilik ve Kapitalizm-Öncesi Toplumlar: Asya Toplumu-Feodalite Tartışmasına Yeni Bir Yaklaşım»; *Toplum ve Bilim,* Sayı 1 (Bahar 1977), 34-48.

Mustafa AKDAĞ (1959), *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* Cilt I - 1243-1453 (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları; Türk Tarih Kurumu Basımevi; Ankara, 1959).

Suat AKSOY (1969), *100 Soruda Türkiye'de Toprak Meselesi* (Gerçek Yayınevi; İstanbul, 1969).

Sina AKŞİN (1975; 1977), [13-14-15 Kasım 1975'te toplanan «Türkiye'de Tarih Eğitimi» seminerinde sunulan tebliğ ve yapılan konuşmalar], *Felsefe Kurumu Seminerleri* (T.T.K. Basımevi; Ankara, 1977) içinde. 231 v.d..

Sina AKŞİN (1977), «Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme»; *Toplum ve Bilim,* Sayı 2 (Yaz 1977), 31-46.

Bahattin AKŞİT (1967), *Türkiye'de «Azgelişmiş Kapitalizm» ve Köylere Girişi* (ODTÜ Öğrenci Birliği Yayınları: Ankara, 1967).

Bahattin AKŞİT (1980), «Toplumsal Değişme Kuramları ve 'Azgelişmislik': Epistemolojik ve Kuramsal Bir İnceleme»: *Toplum ve Bilim,* Sayı 9-10 (Bahar-Yaz 1980), 78-102.

Yılmaz AKYÜZ (1977), *Sermaye, Bölüşüm, Büyüme*

(Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları; Ankara, 1977).
L. ALTHUSSER (1962; 1967), «Contradiction et Surdetermination»; L. Althusser, *Pour Marx* (Maspero; Paris, 1967) içinde, 85-128. İlk yazılışı: 1962.
L. ALTHUSSER, E. BALİBAR (1967/1972), *Reading Capital* (New Left Books; London, 1972).
Perry ANDERSON (1974), *Passages from Antiquity to Feudalism* (New Left Books; London, 1974).
R. ANHEGGER, Halil İNALCIK (1956), *Kânûnnâme-i Sultanî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî* (Türk Tarih Kurumu Yayınları; T.T.K. Basımevi; Ankara, 1956).
ARİSTOTELES (1983), *Politika* (İngilizceden çeviren: Mete Tunçay, ikinci basım; Remzi Kitabevi; İstanbul, 1983).
M. Kemal ATATÜRK (1927/1971), *Nutuk,* Cilt II, 1920-1927 (On birinci basılış; Milli Eğitim Basımevi; İstanbul, 1971). İlk söylenişi: 1927.
Toktamış ATEŞ (1978), «Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneriye Yanıt»; *Toplum ve Bilim,* Sayı 4 (Kış 1978), 93-102.
Doğan AVCIOĞLU (1978-1982), *Türklerin Tarihi* (Tekin Yayınevi; İstanbul). Birinci Kitap: üçüncü basım, 1979; İkinci Kitap: ikinci basım, 1978; Üçüncü Kitap: 1979; Dördüncü Kitap: 1981; Beşinci Kitap: 1982.
Doğan AVCIOĞLU (1979a), *Türklerin Tarihi,* Birinci Kitap (üçüncü basım; Tekin Yayınevi; İstanbul, 1979).
AYDINLIK (1978), «Türkiye Kapitalist Bir Ülke Olabilir mi?»; *Aydınlık* (aylık dergi), Sayı 85 (Mart 1978), 3-35.
Janos M. BAK (1980), «Serfs and Serfdom: Words and Things»; *Review,* Vol. IV, Number 1 (Summer 1980), 3-18.
E. BALİBAR (1967), «Sur les concepts fondamentaux

du matérialisme historique»; L. Althusser, E. Balibar, R. Establet, *Lire le Capital,* II (Maspero; Paris, 1967) içinde, 187-332.

J. P. V. D. BALSDON, J. FERGUSON (1970), «Cicero, Marcus Tullius»; *Encyclopaedia Britannica* (1970); Cilt 5, 759-762.

W. C. BARK (1958/1979), *Origins of the Medieval World* (Stanford University Press; 1979). İlk baskısı: 1958.

Ö. L. BARKAN (1937-1938/1980), «Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukukî Statüsü»; *Türkiye'de Toprak Meselesi (Toplu Eserler 1),* (Gözlem Yayınları; İstanbul, 1980) içinde, 725-788. Orijinali: *Ülkü Mecmuası,* Cilt IX-X, 1937-1938.

Ö. L. BARKAN (1939/1980), «XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri»: *Türkiye'de Toprak Meselesi (Toplu Eserler 1)* içinde, 575-716. Orijinali: *İktisat Fakültesi Mecmuası,* Cilt I, Sayı 1, 2, 4 (Haziran 1939-Temmuz 1940).

Ö. L. BARKAN (1943), *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları,* Birinci Cilt: Kanunlar (Bürhaneddin Matbaası; İstanbul, 1943).

Ö. L. BARKAN (1957), *İktisat Tarihi (Ders Notları),* Kitap: II (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları; İstanbul, 1957).

Ö. L. BARKAN (1973; 1975), «'Feodal' Düzen ve Osmanlı Timarı»; *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler/Tartışmalar* (Hacettepe Üniversitesi Yayınları; Ankara, 1975) içinde, 1-32. Konferans tarihi: 8-10 Haziran 1973.

Ö. L. BARKAN (1973; 1975/1980), «'Feodal' Düzen ve Osmanlı Timarı»; *Türkiye'de Toprak Meselesi (Toplu Eserler 1)* içinde, 873-895.

Ö. L. BARKAN (1974), «Timar»; *İslâm Ansiklopedisi,* Cilt 12/1 (1974), 286b-333a.

Ö. L. BARKAN (1974/1980), «Timar»; *Türkiye'de Toprak Meselesi (Toplu Eserler 1)* içinde, 805-872.
W. BARTHOLD (1946/1962), *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Nev Yayınevi, 1962). Birinci baskı: 1946.
Erdoğan BAŞAR (1965), *Sosyalizm Sözlüğü* (Toplum Yayınevi; Ankara, 1965).
W. H. BAUMER, S.L. MARSHALL (1970), «Infantry»; *Encyclopaedia Britannica* (1970), Cilt 12, 218-231.
Max BEER (? /1965), *Sosyalizmin ve Sosyal Mücadelelerin Tarihi,* Cilt I (Birinci, İkinci, Üçüncü Kitap; çevirenler: Galip Üstün, Hüseyin Baş; Hüsnütabiat Matbaası; İstanbul, 1965).
BEIJING REVIEW (1980), «Unfettered by Stereotypes: *Essays on Chinese Economic History* by Fu Zhufu»; *Beijing Review,* No: 28 (July 14, 1980), 28-29.
Murat BELGE (1975), «Teorik (Bilimsel) Bir Tarih Açıklamasının Başlangıç Noktası»; *Birikim,* Sayı 3 (Mayıs 1975), 5-10.
Murat BELGE (1975; 1977), [13-14-15 Kasım 1975'te toplanan «Türkiye'de Tarih Eğitimi» seminerinde sunulan tebliğ ve yapılan konuşmalar], *Felsefe Kurumu Seminerleri* içinde, 231 v.d..
H. S. BENNETT (1937/1962), *Life on the English Manor* (Cambridge University Press, 1962). Orijinali: 1937.
Niyazi BERKES (1969-1970), *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi,* Cilt I (1969), II (1970) (Gerçek Yayınevi; İstanbul).
Halil BERKTAY (1979), «Marksizmin Doğuşu Üzerine»; *Aydınlık* (gazete), 5 Mayıs 1979, Sayfa 2.
Halil BERKTAY (1980a), «Polonya ve Teori (1)»; *Ufuklar,* Sayı 1, 22 Aralık 1980.
Halil BERKTAY (1980b), «Polonya ve Teori (2)»; *Ufuklar,* Sayı 2, 29 Aralık 1980.
Halil BERKTAY (1980c), «Toprak Rantı ve Toprak Reformu»; *Türkiye Gerçeği,* Sayı 17 (Temmuz 1980), 15-23.

Halil BERKTAY (1981), «Gene Köylülük, Gene Köylülük»; *Toplum ve Bilim*, Sayı 14 (Yaz 1981), 150-155.

Halil BERKTAY (1983), *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü* (Kaynak Yayınları; İstanbul, 1983).

J.D. BERNAL (1954/1965), *Science in History* (Watts and Co.; London, 1965 - third edition). İlk baskısı: 1954.

Marc BLOCH (1931/1964), *Les caractères originaux de l'Histoire rurale française* (Librairie Armand Colin; Paris, 1964). Orijinali: Oslo, 1931.

Marc BLOCH (1931/1966), *French Rural History: An essay on its basic characteristics* (translated from the French by Janet Sondheimer; University of California Press; Berkeley and Los Angeles, 1966).

Marc BLOCH (1940/1966), *Feudal Society*, Vol. 1 - The Growth of Ties of Dependence; Vol. 2 - Social Classes and Political Organization (translated by L. A. Manyon, Phoenix Books; University of Chicago Press, 1966).

Marc BLOCH (1941/1971), «The Rise of Dependent Cultivation and Seignorial Institutions; M. M. Postan (1971) içinde, 235-290. İlk baskısı: 1941.

P. BOISSONNADE (1921/1964), *Life and Work in Medieval Europe* (translated by Eileen Power, with a preface by Lynn White, Jr.; Harper Torchbooks; New York, 1964). Fransızca ilk baskısı: 1921.

Korkut BORATAV (1980), *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm* (A.Ü S.B.F. Yayınları; Ankara, 1980).

Ester BOSERUP (1965), *The Conditions of Agricultural Growth* (Allen and Unwin; London, 1965).

İsmet BOZDAĞ (1980), *Kemal Tahir'in Sohbetleri* (Bilgi Yayınevi; Ankara, 1980).

Vittore BRANCA (1970), «Petrarch (Francesco Petrarca)»; *Encyclopaedia Britannica* (1970), Cilt 17, 752a - 755b.

F. BRAUDEL (1958/1980), «The *Longue Durée*»; Braudel, *On History* (translated by Sarah Matthews; Weidenfeld and Nicolson; London, 1980) içinde, 25-54. Orijinali: *Annales E.S.C.*, No: 4 (October-December 1958), 725-753.

C. BRINTON, J. B. CHRISTOPHER, R. L. WOLFF (1973), *Modern Civilization - A History of the Last Five Centuries* (Third edition; Prentice-Hall; New Jersey, 1973).

C. BRINTON, J. B. CHRISTOPHER, R. L. WOLFF (1982), *1453'ten Bugüne Dünya Tarihi ve Çağdaş Uygarlık*, Cilt 1 (Türkçesi: Mete Tunçay; Cem Yayınevi; İstanbul, 1982).

C. N. BROMEHEAD (1956), «Mining and Quarrying»: Singer, Holmyard, Hall (1956) içinde.

Jacob BURCKHARDT (1860/1954), *The Civilization of the Renaissance in Italy* (with an Introduction by Hajo Holborn; Modern Library; New York, 1954). Orijinali: 1860.

Edward McNall BURNS (1941/1968), *Western Civilizations*, Vol. 1 (Seventh Edition Norton; New York, 1968). İlk baskısı: 1941.

CAESAR (1951), *The Conquest of Gaul* (translated by S.A. Handford; Penguin, 1951).

CAESAR (1973), *Gallia Savaşı (Bellum Gallicum)* (çeviren: Hâmit Dereli; Hürriyet Yayınları; İstanbul, 1973).

Claude CAHEN (1968), *Pre-Ottoman Turkey* (translated from the French by J. Jones Williams, Taplinger; New York, 1968).

Claude CAHEN (1968/1979), *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* (Türkçesi: Yıldız Moran; E Yayınları; İstanbul, 1979).

Claude CAHEN (1970), *L'Islam des origines au début de l'Empire ottoman* (Bordas; Paris, 1970).

K. N. CAMERON (1973/1977), *Humanity and Society*

A. World History (Monthly Review Press; New York and London, 1977). İlk baskısı: 1973.

E. H. CARR (1960), *Tarih Nedir?* (çeviren: Misket Gizem Gürtürk; Birikim Yayınları; Istanbul, 1980).

İsmail CEM (1970), *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi* (Cem Yayınevi; İstanbul, 1970).

C. E. R. M. (1973), *Sur les sociétés précapitalistes-textes choisis de Marx, Engels, Lenine* (préface de M. Godelier; Editions Sociales; Paris, 1973).

Mortimer CHAMBERS (1970), *The Fall of Rome - Can It Be Explained?* (Second edition; Holt, Rinehart, Winston; New York, 1970). Derleyen: M. Chambers.

A. V. CHAYANOV (1924/1966), «On the Theory of Non-Capitalist Economic Systems»; Chayanov, *The Theory of Peasant Economy* (Thorner, Kerbley, Smith (der.); Irwin, 1966) içinde, 1-28.

CHIA Lan-po (1975), *The Cave Home of Peking Man* (Foreign Languages Press; Peking, 1975).

V. Gordon CHILDE (1928/1971), *Doğu'nun Prehistoryası* (Fransızcasından çeviren: Ş. A Kansu; T.T.K. Yayınları; T.T.K. Basımevi; Ankara, 1971). İngilizce orijinali: *New Light on the Most Ancient East*, 1928.

V. Gordon CHILDE (1936/1978), *Kendini Yaratan İnsan* (çeviren: Filiz (Karabey) Ofluoğlu; Varlık Yayınları; İstanbul, 1978). Orijinali: *Man Makes Himself*, 1936.

V. Gordon CHILDE (1942/1964), *What Happened in History* (Pelican-Penguin; London, 1964). İlk baskısı: 1942.

V. Gordon CHILDE (1942/1982), *Tarihte Neler Oldu* (Türkçeye çevirenler: Alâeddin Şenel-Mete Tunçay; Alan Yayıncılık; İstanbul, 1982).

C. M. CIPOLLA (? /1967), *Dünya Ekonomi Tarihi* (çeviren: Ahmet Angın; Kitapçılık Ticaret Ltd.; İstanbul, 1967).

C. M. CIPOLLA (1960/1980), *Tarih Boyunca Ekonomi ve Nüfus* (çeviren: Mehmet Sırrı Gezgın; Tur Yayınları; İstanbul, 1980). Orijinali: *The Economic History of World Population*, 1960.

C. M. CIPOLLA (1972), «The Origins»; *The Fontana Economic History of Europe*, Cilt 1 (Collins/Fontana; 1972) içinde, 11-23.

S. B. CLOUGH, C. W. COLE (1952), *Economic History of Europe* (Heath and Co.; Boston, 1952 - third edition).

H. H. COGHLAN (1956), «Metal Implements and Weapons»; Single, Holmyard, Hall (1956) içinde.

Sonia COLE (1959/1970), *The Neolithic Revolution* (British Museum London, 1970 - fifth edition).

L. COLLETTI (1973), «Marxism: Science or Revolution?»; R. Blackburn (der.), *Ideology in Social Science* (Collins/Fontana; 1973) içinde, 369-377.

C. S. COON (1967), *The History of Man* (Penguin; 1967).

Fay COOPER-COLE (?/1943), *Medeniyete Giden Uzun Yol* (çeviren: Mediha Berkes; Yurt ve Dünya Kültür Yayınları; Ankara, 1943).

Rushton COULBORN (1965), *Feudalism in History* (Archon Books; Connecticutt; 1965). Derleyen: R. Coulborn.

O .Münir ÇAĞIL (1971), *Hukuka ve Hukuk İlmine Giriş* (İstanbul, 1971).

T. K. DERRY, T. I. WILLIAMS (1960), *A Short History of Technology* (Oxford University Press; 1960).

V. DIAKOV. S. KOVALEV ve diğerleri (t.y.), *Histoire de l'Antiquité* (Editions du Progrès; Moscou - tarih yok).

Sencer DİVİTÇİOĞLU (1966), *Az-Gelişmiş Ülkeler ve Asya Tipi Üretim Tarzı* (Elif Yayınları; İstanbul; 1966).

Sencer DİVİTÇİOĞLU (1967), *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu* (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları; İstanbul, 1967).

Sencer DİVİTÇİOĞLU (1971), *Marksist «Üretim Tarzı» Kavramı; Devlet ve Artık-Değer (İki Deneme)*; (İ.Ü. İkt. Fak. Yayınları; İstanbul, 1971).

Sencer DİVİTÇİOĞLU (1977), «Yeniden-Üretim ve Üretim Tarzı Genel Teorisine Giriş»; *Toplum ve Bilim*, Sayı 2 (Yaz 1977), 133-156.

Sencer DİVİTÇİOĞLU (1980), «Yeniden-Üretim Matrisi Hakkında»; *Toplum ve Bilim*, Sayı 11 (Güz 1980), 3-11.

M. DOBB (1937/1953), *Political Economy and Capitalism* (Routledge and Kegan Paul; London, 1953). İlk baskısı: 1937.

M. DOBB (1947/1963), *Studies in the Development of Capitalism* (International Publishers; New York, 1963). İlk baskısı: 1947.

M. DOBB (1950/1970), «Bir Cevap»; Dobb, Sweezy ve diğerleri (1970) içinde, 57-73; orijinali: *Science and Society*, Spring 1950.

M. DOBB (1950/1974), «Bir Cevap», Dobb, Sweezy ve diğerleri (1974) içinde, 59-76.

M. DOBB (1950/1978), «A Reply»; Dobb, Sweezy ve diğerleri (1978) içinde, 57-67.

M. DOBB (1953/1970), «Birkaç Not Daha»; Dobb, Sweezy ve diğerleri (1970) içinde, 121-126; orijinali: *Science and Society*, Spring 1953.

M. DOBB (1953/1974), «Birkaç Not Daha»; Dobb, Sweezy ve diğerleri (1974) içinde, 127-132.

M. DOBB (1953/1978), «A Further Comment»; Dobb, Sweezy ve diğerleri (1978) içinde, 98-101.

M. DOBB (1962a/1978), «From Feudalism to Capitalism»; Dobb, Sweezy ve diğerleri (1978) içinde, 165-169; orijinali: *Marxism Today*, September 1962.

M. DOBB (1962b/1967), «Transition from Feudalism to Capitalism»; Dobb, *Papers on Capitalism, Development and Planning* (International Publishers: New York, 1967) içinde, 2-16. Orijinali: 24 Mart 1962'de

Bologna Üniversitesinde verilen konferans; ilk bas kısı: İtalyanca olarak, *Statistica*, Yıl XXII, Sayı 2, Nisan-Haziran 1962.

M. DOBB, P. SWEEZY ve diğerleri (1970), *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* (Türkçeye çeviren: Çetin Yetkin; Proleter Devrimci Aydınlık Yayınları; Ankara, 1970).

M. DOBB, P. SWEEZY ve diğerleri (1974), *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Süreci* (Türkçeye çeviren: Çetin Yetkin; May Yayınları; İstanbul, 1974).

M. DOBB, P. SWEEZY ve diğerleri (1977), *Du féodalisme au capitalisme: problèmes de la transition*, I, II (traductions de l'anglais de Florence Gauthier et Françoise Murray; Maspero; Paris, 1977).

M. DOBB, P. SWEEZY ve diğerleri (1978), *The Transition from Feudalism to Capitalism* (Verso; London, 1978).

Georges DUBY (1973/1974), *The Early Growth of the European Economy: Warriors and peasants from the Seventh to the Twelfth Century* (translated by Howard B. Clarke; Cornell University Press: Ithaca, New York, 1974). Orijinali: *Guerriers et Paysans;* Gallimard, 1973.

John EATON (1949/1963), *Political Economy* (Lawrence and Wishart; London, 1963). İlk baskısı: 1949.

W. EBERHARD (1947), *Çin Tarihi* (T.T.K. Yayınları; T.T.K. Basımevi; Ankara, 1947).

W. EBERHARD (1957), *En Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi* (T.T.K. Yayınları; T.T.K. Basımevi; Ankara, 1957).

EDITIONS DU PEUBLE (1975), *Etudions l'Economie politique* (texte traduit du chinois et édité par E 100; Paris, 1976). Orijinali: Editions du Peuple; Shanghai, 1975 (yazar ismi yok).

F. ENGELS (1872-1882; 1940), *Dialectics of Nature* (translated and edited by Clemens Dutt; with Preface and Notes by J. B. S. Haldane; International

Publishers, New York, 1940). Manuskrinin ilk yazılışı: 1872-1882.

F. ENGELS (1872-1882; 1977), *Doğanın Diyalektiği* (çeviren: Arif Gelen; Türkçe 3. baskı; Sol Yayınları; Ankara, 1977).

F. ENGELS (1876; 1895-1896/1968), «The Part Played by Labour in the Transition from Ape to Man»; Marx-Engels, *Selected Works* (Lawrence and Wishart; London, 1968) içinde, 358-368. 1876'da yazılan manuskrinin ilk yayınlanışı: *Die Neue Zeit*, 1895-96.

F. ENGELS (1877-1878/1976), *Anti-Dühring: Herr Eugen Dühring's Revolution in Science* (translated by Emile Burns: International Publishers; New York, 1976). Orijinali: *Vorwarts*, 1877-1878, Leipzig.

F. ENGELS (1881-1882a/1954), «Sur l'histoire des anciens Germains»; Engels (1954) içinde, 169-219; traduction de E. Bottigelli.

F. ENGELS (1881-1882b/1954), «L'Époque franque»; Engels (1954) içinde, 221-268. Traduction de E. Bottigelli.

F. ENGELS (1882c/1954), «La Marche»; Engels (1954) içinde, 269-285. Traduction de R. Costes et J. Bérard.

F. ENGELS (1882/1966), «Bruno Bauer and Early Christianity»; Marx ve Engels (1966) içinde, 173-182. Orijinali: *Der Sozial-demokrat*, 4 ve 11 Mayıs 1882.

F. ENGELS (1882/1974), «Bruno Bauer ve İlk Hıristiyanlık»; Marx ve Engels (1974) içinde, 70-79.

F. ENGELS (1882a/1953), «Engels to Marx, London, December 15, 1882»; Marx-Engels, *Selected Correspondence* (Moscow, 1953) içinde, 428-429.

F. ENGELS (1882b/1953), «Engels to Marx, London, December 16, 1882»; Marx-Engels, *Selected Correspondence* içinde, 429-430.

F. ENGELS (1884/1967), *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* (çeviren: Kenan Somer; Sol Yayınları; Ankara, 1967). Orijinali: Hottingen-Zürich. 1884.

F. ENGELS (1884/1968), *The Origin of the Family, Private Property and the State* [Marx-Engels, *Selected Works* (Lawrence and Wishart, 1968) içinde, 455-593].

F. ENGELS (1888/1968), *Ludwig Feuerbach and the End of Classical German Philosophy* (Marx-Engels, *Selected Works* içinde, 594-632). Orijinali: Stuttgart, 1888.

F. ENGELS (1888/1976), *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu* (çeviren: Sevim Belli; Sol Yayınları; Ankara, 1976).

F. ENGELS (1890/1953), «Engels to J. Bloch, September 21-22, 1890»; Marx-Engels, *Selected Correspondence* içinde, 498-500.

F. ENGELS (1893/1953), «Engels to F. Mehring, July 14, 1893»; Marx-Engels, *Selected Correspondence* içinde, 540-545.

F. ENGELS (1894-1895/1966), «On the History of Early Christianity»; Marx ve Engels (1966) içinde, 281-308. Orijinali: *Die Neue Zeit,* 1894-1895.

F. ENGELS (1954), *L'Origine de la famille, de la propriété privée et de l'état* (Editions Sociales; Paris, 1954).

Azra ERHAT, A. KADİR (1981), *Homeros: İlyada* (çevirenler: A. Erhat, A. Kadir; Sander; İstanbul, 1981 - 4. baskı).

Ufuk ESİN (1978), «Tarihöncesi Çağlarda Anadolu'da İlk Üretim Aşaması»; *Toplum ve Bilim,* Sayı 6-7 (Yaz-Güz 1978), 3-28.

Howard FAST (1961), *Spartaküs* (çeviren: Özay Sunar; Altın Kitaplar: İstanbul, 1961).

L. FEBVRE (1952/1964), «Avertissement au lecteur»; M. Bloch (1931/1964) içinde, III-VI.

L. FEBVRE (1952/1966), «Preface»; M. Bloch (1931/1966) içinde, XVII-XXI.

FELSEFE KURUMU (1975; 1977), *Felsefe Kurumu Seminerleri* (T.T.K. Basımevi; Ankara, 1977).

A. FERGUSON (1783), *Essay on the History of Civil Society* (Edinburgh, 1783; bir diğer edisyon: Cenevre, 1789).

N. FİLİPOVİÇ (1955/1981), «Müellif Hakkında Not»; Fuat Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu* (Ötüken Neşriyat; İstanbul, 1981) içinde, 21-31. Orijinali: *Porjekio Osmanske Carevine* (Saray Bosna, 1955) içinde, 5-12. Türkçeye çeviren: M. Tayyip Okiç.

H. P R. FINBERG (1974/1976), *The Formation of England 550-1042* (Paladin, 1976). İlk baskısı: 1974.

Sidney FINKELSTEIN (1952), *How Music Expresses Ideas* (International Publishers; New York, 1952).

E. FISCHER (1959/1963), *The Necessity of Art* (translated by Anna Bostock; Pelican-Penguin, 1963). Almanca orijinali: 1959.

E. FISCHER (1959/1980), *Sanatın Gerekliliği* (Türkçesi: Cevat Çapan, E Yayınları; İstanbul, 1980 - 3. baskı).

Kurthan FİŞEK (1967), «Anadolu Toplumlarının Evrimi Üstüne Düşünceler (Asya Feodalitesi ve Emperyalizm)»; *S.B.F. Dergisi,* Cilt XXII, Sayı 1 (1967), 179-219.

G.B.A. FLETCHER (1970a), «Columella, Lucius Junius Moderatus»; *Encyclopaedia Britannica* (1970). Cilt 6, 116b-117a.

G. B. A. FLETCHER (1970b), «Varro, Marcus Terentius»; *Encyclopaedia Britannica* (1970), Cilt 22. 901-902.

R. J. FORBES (1956), «Extracting, Smelting and Alloying»; Single, Holmyard, Hall (1956) içinde.

R. J. FORBES, E. J. DIJKSTERHUIS (1963), *A History*

of Science and Technology: Nature Obeyed and Conquered, I, II (Pelican Books; 1963).
D. FORDE (1956), «Foraging, Hunting and Fishing»; Single, Holmyard, Hall (1956) içinde.
Robin Lane FOX (1980), *The Search for Alexander* (Little, Brown and Co.; Boston-Toronto, 1980).
Eduardo GALLEANO (1981), *Les veines ouvertes de l'Amérique Latine* (Plon/Terre Humaine; Paris, 1981).
F. GEORGEON (1980), *Aux origines du nationalisme turc: Yusuf Akçura (1876-1935)* (Editions ADPF; Paris, 1980).
E. H. GOMBRİCH (1972/1980), *Sanatın Öyküsü* (1972 tarihli 12. İngilizce baskısından çeviren: Bedrettin Cömert; Remzi Kitabevi; İstanbul, 1980).
Haim GERBER (1976), «Guilds in Seventeenth Century Anatolian Bursa»; *Asian and African Studies,* Vol. 11, No: 1 (1976), 59-86.
Michael GRANT (1969), *The Ancient Mediterranean* (Scribner; New York, 1969).
N. S. B. GRAS (1922/1941), *Ekonomik Sosyolojiye Giriş* (çeviren: Niyazi Berkes; A.Ü.D.T.C.F. Yayınları; Ankara, 1941). Orijinali: *An Introduction to Economic History,* 1922.
Robert GRAVES (1934/1978), *I, Claudius* (Penguin, 1978). İlk baskısı: 1934.
Lütfi GÜCER (1976), *İktisat Tarihi Ders Notları,* Kitap: I (İ.Ü. İkt. Fak. Yayınları; İstanbul, 1976).
Adnan GÜRİZ (1969), *Teorik Açıdan Mülkiyet Sorunu* (A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları; Ankara, 1969).
Seyfettin GÜRSEL (1977), «Tarihî Maddecilik ve Sorunları»; *Toplum ve Bilim,* Sayı 2 (Yaz 1977), 113-132.
Beşir HAMİTOĞULLARI (1977), *İktisat Tarihi Ders Notları* (teksir; S.B.F.; Ankara, 1977).
Louis HARAP (1949), *Social Roots of the Arts* (International Publishers; New York, 1949).

David HARRIS (1970), «Enlightenment»; *Encyclopaedia Britannica* (1970), Cilt 8, 599a-602b.

R. HARTMANN; B. DARKOT, M.T. GÖKBILGİN (1949), «Basra»; *İslâm Ansiklopedisi,* Cilt 2 (1949), 320a-327b.

Ümit HASSAN (1977), *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi* (A.Ü.S.B.F. Yayınları; Ankara, 1977).

Ümit HASSAN (1981), «'Hürriyet, Eşitlik, Kardeşlik' Üzerine Mektup»; *Toplum ve Bilim,* Sayı 14 (Yaz 1981), 157-163.

Ümit HASSAN (1982), *Eski Türklerde Siyasetin İnançsal Kökenleri* (yayınlanmamış doçentlik tezi; teksir; A.Ü.S.B.F.; Ankara, 1982).

Arnold HAUSER (1951/1977), *The Social History of Art,* Volume One: *From prehistoric times to the Middle Ages* (Routledge and Kegan Paul; London, 1977). İlk baskısı: 1951.

Metin HEPER (1980). «Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi»; *Toplum ve Bilim,* Sayı 9-10 (Bahar-Yaz 1980), 3-35.

HERODOTOS (1973), *Herodot Tarihi* (çeviren: Müntekim Ökmen; Remzi Kitabevi; İstanbul, 1973).

A. B. HIBBERT (1953), «The Origins of the Medieval Town Patriciate»; *Past and Present,* February 1953.

John HICKS (1969), *A Theory of Economic History* (Oxford University Press; 1969).

Selahattin HİLAV (1965a), «Asya Tipi Üretim Biçimi Üzerine Açıklamalar»; Fethi Naci, *Az Gelişmiş Ülkeler ve Sosyalizm* (Gerçek Yayınevi; İstanbul, 1965) içinde.

Selahattin HİLAV (1965b), «Asya Tipi Üretim Biçimi Üzerine»; *Eylem,* Sayı 13 (1965).

Selahattin HİLAV (1966a), «Asya-Tipi Üretim Nedir? (1)»; *Yön,* Yıl 5, Sayı 150 (11 Şubat 1966), sayfa 14.

Selahattin HİLAV (1966b), «Asya-Tipi Üretim Nedir?

(2)»; *Yön*, Yıl 5, Sayı 151 (18 Şubat 1966), sayfa 14.

Christopher HILL (1940/1983), *1640 İngiliz Devrimi* (çeviren: Neyyir Kalaycıoğlu; Kaynak Yayınları; İstanbul, 1983).

Christopher HILL (1953/1970), «Yorum»; Dobb, Sweezy ve diğerleri (1970) içinde, 152-157; orijinali: *Science and Society*, Fall 1953.

Christopher HILL (1953/1974), «Yorum»; Dobb, Sweezy ve diğerleri (1974) içinde, 164-170.

Christopher HILL (1953/1978), «A Comment»; Dobb, Sweezy ve diğerleri (1978) içinde, 118-121.

Rodney HILTON (1953/1970), «Yorum»; Dobb, Sweezy ve diğerleri (1970) içinde, 138-151; orijinali: *Science and Society*, Fall 1953.

Rodney HILTON (1953/1974), «Yorum»; Dobb, Sweezy ve diğerleri (1974) içinde, 148-162.

Rodney HILTON (1953/1978), «A Comment»; Dobb, Sweezy ve diğerleri (1978) içinde, 109-117.

Rodney HILTON (1978), «Introduction»; Dobb, Sweezy ve diğerleri (1978) içinde, 9-30.

Rodney HILTON (1979), «Towns in English Feudal Society»; *Review*, Vol. III, Number 1 (Summer 1979), 3-20.

B. HINDESS, P. HIRST (1977), *Pre-Capitalist Modes of Production* (Routledge and Kegan Paul; London, 1977).

E. J. HOBSBAWM (1962), *The Age of Revolution 1789-1848* (Mentor; 1962).

E. J. HOBSBAWM (1964), «Introduction»; Marx (1857-1858/1964) içinde, 9-65.

E. J. HOBSBAWM (1968/1973), «Karl Marx's Contribution to Historiography»; R. Blackburn (der.) *Ideology in Social Science* (Collins/Fontana, 1973), içinde, 265-283. Orijinali: *Diogenes*, no: 64, Winter 1968.

E. J. HOBSBAWM (1968/1975), «Karl Marx'ın Tarih Yazımına Katkısı»; *Birikim,* Sayı 3 (Mayıs 1975), 53-64. Çeviren: Atilla Aksoy.

E. J. HOBSBAWM (1978), [*Annales* ekolü hakkında *Review* dergisinin düzenlediği bir sempozyumda, Halil İnalcık'ın tebliğini izleyen tartışmada yapılan konuşma] *Review,* Vol. I, Number 3-4 (Winter - Spring 1978) içinde, 96 v.d..

Gerald A. J. HODGETT (1972/1974), *A Social and Economic History of Medieval Europe* (Harper Torchbooks; New York, 1974). İlk baskısı: 1972.

E. Adamson HOEBEL (1949/1958), *Man in the Primitive World - An Introduction to Anthropology* (McGraw Hill and Kogakusha; New York and Tokyo, 1958) İlk baskısı: 1949

Leo HUBERMAN (1969/1976), *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla* (çeviren: Murat Belge; Bilim Yayınları: İstanbul, 1976 - ikinci Türkçe basım). *Man's Worldly Goods* adıyla: New Delhi, 1969.

Jean HUBERT (1970), «Antrustion»; *Encyclopaedia Britannica* (1970). Cilt 2, 97b.

Şefik HÜSNÜ (1922/1975), «İslâm Dünyasında Toplumsal Devrimin Kaynakları»; Şefik Hüsnü, *Türkiye'de Sınıflar* (Ülke Yayınları; Ankara, 1975 - 2. baskı), 100 - 107. Orijinali: *Aydınlık,* Sayı 10, 1 Kasım 1922.

Halil INALCIK (1953), «Arnavutluk'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei»; *Fatih ve İstanbul,* Cilt I, Sayı 2 (İstanbul, 29 Temmuz 1953), 153-175.

Halil İNALCIK (1954a), «1444 Buhranı»; İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar,* I (T.T.K Yayınları; T.T.K. Basımevi; Ankara, 1954) içinde, 1 - 53.

Halil İNALCIK (1954b), «Fatih Sultan Mehmed'in İlk Cülûsu»; *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar,* I içinde, 55-67.

Halil İNALCIK (1954c), «İstanbul'un Fethinden Önce Fatih Sultan Mehmed»; *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar,* I içinde, 69-136.
Halil İNALCIK (1954d), «Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna»; *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar,* I içinde, 136-184. Daha önceki bir versiyon: *Fuat Köprülü Armağanı* (İstanbul, 1953) içinde, 207-248.
Halil İNALCIK (1954e), *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid* (T.T.K. Yayınları; T.T.K. Basımevi; Ankara, 1954).
Halil İNALCIK (1954f), «Ottoman Methods of Conquest»: *Studia Islamica,* II (1954).
Halil İNALCIK (1955/1977), «Land Problems in Turkey»; Oğuz Arı (der.), *Readings in Rural Sociology* (Boğaziçi University Publications, 1977) içinde, 1-9. Orijinali: «Land Problems in Turkish History» başlığıyla, *The Muslim World,* 45 (July 1955) içinde, 221 - 228.
Halil İNALCIK (1958a), «Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları»; *S.B.F. Dergisi,* Cilt XIII, Sayı 2 (Haziran 1958), 102-126.
Halil İNALCIK (1958b), «Osmanlı Padişahı»; *S.B.F. Dergisi,* Cilt XIII, Sayı 4 (Aralık 1958), 68-79.
Halil İNALCIK (1959a), «Osmanlılar'da Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisiyle İlgisi»; *S.B.F. Dergisi,* Cilt XIV, Sayı 1 (Mart 1959), 69-94.
Halil İNALCIK (1959b), «Osmanlılar'da Raiyyet Rüsumu»: *Belleten,* Cilt XXIII, Sayı 92 (Ekim 1959), 575-610.
Halil İNALCIK (1959c), «İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi»; *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi,* I (İstanbul, 1959), 29-46.
Halil İNALCIK (1964), «The Nature of Traditional Society: Turkey»; Ward ve Rustow (der.), *Political Modernization in Japan and Turkey* (Princeton

University Press, 1964) içinde.
Halil INALCIK (1969), «Capital Formation in the Ottoman Empire»; *The Journal of Economic History*, Cilt XXIX, Sayı 1 (1969), 97-140.
Halil İNALCIK (1969; 1972), «The Ottoman Decline and its Effects upon the Reaya»; Henrik Birnbaum ve Speros Vryonis, jr. (der.), *Aspects of the Balkans: Continuity and Change* (Mouton; The Hague and Paris, 1972) içinde, 338-354. Konferans tarihi: 23-28 Ekim 1969, UCLA. [= İnalcık (1970; 1978)]
Halil İNALCIK (1970; 1978), «The Ottoman Decline and its Effects upon the Reaya»; *Actes du Ile Congrès Internationaux des Etudes du Sud-East Européen*, Tome III (Athènes, 1978) içinde, 73-90. Konferans tarihi: 7-13 Mayıs 1970, Atina. [= İnalcık (1969; 1972)]
Halil İNALCIK (1971; 1977), «Centralization and Decentralization in Ottoman Administration»; Thomas Naff ve Roger Owen (der.), *Studies in Eighteenth Century Islamic History* (1977) içinde, 27-52. Konferans tarihi: 1971.
Halil İNALCIK (1973), *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600* (Weidenfeld and Nicolson; London, 1973).
Halil İNALCIK (1977; 1980), «Ottoman Social and Economic History: A Review»; *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* (Hacettepe Üniversitesi Yayınları; Ankara, 1980) içinde, 1-8. Konferans tarihi: 1977.
Halil İNALCIK (1980), «Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700»; *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 283-337.
Abdülkadir İNAN (1972), *Tarihte ve Bugün Şamanizm* (T.T.K. Yayınları; T.T.K. Basımevi; Ankara, 1972-II. baskı).
Abdülkadir İNAN (1976), *Eski Türk Dini Tarihi* (Kül-

tür Bakanlığı Yayınları; Millî Eğitim Basımevi; İstanbul, 1976).
Afet İNAN (1956), *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti* (T.T.K. Yayınları; T.T.K. Basımevi; Ankara, 1956).
G. S. JONES (1973), «History: the Poverty of Empiricism»; R. Blackburn (der.), *Ideology in Social Science* (Collins/Fontana, 1973) içinde, 96-115.
H. İSLAMOĞLU, Ç. KEYDER (1977a), «Agenda for Ottoman History»; *Review*, Vol. I, Number 1 (Summer 1977); 31-55.
H. İSLÂMOĞLU, Ç. KEYDER (1977b), «Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri»; *Toplum ve Bilim*, Sayı 1 (Bahar 1977), 49-80.
Şevket Aziz KANSU (1946/1971), *İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler* (T.T.K. Yayınları; T.T.K. Basımevi; Ankara, 1971-II. baskı). İlk baskısı: 1946
E. Z KARAL (1975; 1977), [13-14-15 Kasım 1975'te toplanan «Türkiye'de Tarih Eğitimi» seminerinde sunulan tebliğ ve yapılan konuşmalar] *Felsefe Kurumu Seminerleri* (1977) içinde, 231 v d..
Solomon KATZ (1955/1970), [«The Roman Legacy»], Chambers (1970) içinde, 108-117. Orijinali: Katz, *The Decline of Rome and the Rise of Medieval Europe* (Ithaca, New York; 1955) içinde, 138-150
Karl KAUTSKY (1908/1972), *Foundations of Christianity* (Monthly Review Press; New York and London, 1972). Orijinali: 1908.
Ali KAZANCIGİL (1982), «Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm»: *Toplum ve Bilim*, Sayı 17 (Bahar 1982), 64-87.
Çağlar KEYDER (1975), «Surplus»: *The Journal of Peasant Studies*, Vol. 2, Number 2 (January 1975), 221-224.
Çağlar KEYDER (1975/1983), «Artık ve Köylüler»; Keyder (1983) içinde, 184-190.
Çağlar KEYDER (1976), «The Dissolution of the Asia-

tic Mode of Production»; *Economy and Society*, Vol. 2, May 1976.

Çağlar KEYDER (1976/1983), «Asya Tipi Üretim Tarzının Çözülüşü»; Keyder (1983) içinde, 11-30.

Çağlar KEYDER (1977/1983), «Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri»; Huricihan İslâmoğlu ile beraber - Keyder (1983) içinde, 108-153.

Çağlar KEYDER (1979), «Osmanlı Ekonomisi ve Osmanlı Maliyesi»; *Toplum ve Bilim*, Sayı 8 (Kış 1979), 35-43.

Çağlar KEYDER (1981), «Proto-Endüstri Kavramı ve Çevre Ülkelerde Emperyalizmin Yol Açtığı Tahribat»; *Toplum ve Bilim*, Sayı 13 (Bahar 1981), 93-106.

Çağlar KEYDER (1981/1983), «Proto-Endüstri ve Emperyalizm»; Keyder (1983) içinde, 78-95.

Çağlar KEYDER (1983), *Toplumsal Tarih Çalışmaları* (Dost Kitabevi Yayınları; Ankara, 1983).

M. Ali KILIÇBAY (1982), *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı* (Gazi Üniversitesi; Ankara, 1982).

M. Ali KILIÇBAY (1982b), «Son Dönem Bizans Ekonomisi»: *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt 3, Sayı 7 (İlkbahar 1982), 137-168.

Mübeccel KIRAY (1969), «Toplum Yapısındaki Temel Değişimlerin Tarihsel Perspektifi: Bugünkü ve Yarınki Türk Toplum Yapısı»: *Mimarlık Semineri* (Ankara, 1969) içinde, 4. Bildiri.

Hikmet KIVILCIMLI (1974), *Tarih Tezi* (Tarih ve Devrim Yayınevi: 1974).

Arthur KOESTLER (1970), *Spartaküs* (çeviren: Zühal Avcı: Toplum Yayınları; Ankara, 1970).

Emre KONGAR (1972/1979), *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği* (Bilgi Yayınevi; Ankara, 1979). İlk baskı: 1972.

Emre KONGAR (1976/1979), *İmparatorluktan Günü-*

müze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı (Bilgi Yayınevi; Ankara, 1979). İlk baskı: 1976.

E. A. KOSMINSKY (1935), «Services and Money Rents in the 13th Century»; *Economic History Review*, Vol. V, Number 2 (1935). Keza bkz: E. M. Carus-Wilson (der.), *Essays in Economic History*, Vol. II (St. Martin's Press; New York, 1966) içinde, 31-48.

Fuat KÖPRÜLÜ (1931/1981), *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* (Ötüken Neşriyat; İstanbul, 1981). Orijinali: «Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar»; *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Cilt I (İstanbul, 1931), 165-313.

Fuat KÖPRÜLÜ (1934; 1935/1981), *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu* (Ötüken Neşriyat; İstanbul, 1981). Orijinali: 1934'te Sorbonne'da verilen konferansların yazılı metni olarak, *Les origines de l'Empire ottoman* (Editions de Boccard; Paris, 1935). İlk Türkçe baskısı: Türk Tarih Kurumu; Ankara, 1959.

Fuat KÖPRÜLÜ (1938), «Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri: İslâm Âmme Hukukundan Ayrı Bir Türk Âmme Hukuku Yok mudur?»; *Belleten*, Cilt II, Sayı 5-6 (ikinci Kânun-Nisan 1938), 39-72.

Fuat KÖPRÜLÜ (1941), «Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi»; *Belleten*, Cilt V, Sayı 19 (Temmuz 1941), 319-334.

Fuat KÖPRÜLÜ (1943a), «Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları»; *Belleten*, Cilt VII, Sayı 27 (Temmuz 1943), 379-522.

Fuat KÖPRÜLÜ (1943b/1981), «Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Mensei Meseleleri»; *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu* (Ötüken Neşriyat; İstanbul, 1981) içinde, 183-307. Orijinali: *Belleten*, Cilt VII. Sayı 28 (1943), 219-312.

Fuat KÖPRÜLÜ (1944/1981), «Kay Kabilesi Hakkında

Yeni Notlar»: *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu* (1981) içinde, 309-356. Orijinali: *Belleten*, Cilt VIII, Sayı 31 (1944), 421-452.
Fuat KÖPRÜLÜ (1946a/1962a), «Başlangıç»; W. Barthold (1946/1962) içinde, xvii-xxxix. Orijinali: 1946.
Fuat KÖPRÜLÜ (1946b/1962b), «İzahlar ve Düzeltmeler»; W. Barthold (1946/1962) içinde, 147-281. Orijinali: 1946.
İdris KÜÇÜKÖMER (1969), *Düzenin Yabancılaşması - Batılaşma* (Ant Yayınları; İstanbul, 1969).
İdris KÜÇÜKÖMER (1977), «Asyagil Üretim Biçimi, Yeniden Üretim ve Sivil Toplum»; *Toplum ve Bilim*, Sayı 2 (Yaz 1977), 3-30.
L. S. B. LEAKEY (1934/1971), *İnsanın Ataları* (çeviren: Güven Arsebük; T.T.K. Yayınları; T.T.K. Basımevi; Ankara, 1971). Orijinali: 1934.
V. İ. LENİN (1899/1975), *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* (İngilizcesinden çeviren: Sevhan Erdoğdu; Sol Yayınları; Ankara, 1975). Orijinali: 1899.
V. İ. LENİN (1918), «Kıtlıkla Savaş Üzerine Rapor»: 4 Haziran 1918.
M. V. LEVÇENKO (1949), *Byzance des origines à 1453* (traduction de Pierre Mabille; Payot; Paris, 1949).
M. V. LEVÇENKO (1949/1979). *Bizans* (Türkçesi: Erdoğan Berktay; Milliyet Yayınları; İstanbul, 1979).
Samuel LILLEY (1966), *Men, Machines and History* (International Publishers; New York, 1966).
Rudi Paul LINDNER (1982), «What Was A Nomadic Tribe?»; *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 24, Number 4 (October 1982), 689-711.
F. LOKKEGAARD (1950), *Islamic Taxation in the Classical Period* (Copenhagen, 1950).
David Morrice LOW (1970), «Gibbon, Edward»: *Encyclopaedia Britannica* (1970), Cilt 10, 394b-396b.
Bryce LYON (1966), «Foreword»; M. Bloch (1931/1966) içinde, ix-xv.

A. W. MAIR, G. B. A. FLETCHER (1970), «Pliny the Elder»; *Encyclopaedia Britannica* (1970), Cilt 18, 54-55.

Ernest MANDEL (1967), *La formation de la pensée économique de Karl Marx* (Maspero; Paris, 1967).

Arif Müfid MANSEL (1971), *Ege ve Yunan Tarihi* (T. T.K. Yayınları; T.T.K. Basımevi; Ankara, 1971 - tashih görmüş ve genişletilmiş 3. baskı).

Karl MARX (1844a/1968a), *The Economic and Philosophic Manuscripts of 1844* (edited, with an Introduction, by Dirk J. Struik; International Publishers; New York, 1968).

Karl MARX (1844b/1968b), *Yahudi Meselesi* (çeviren: Niyazi Berkes; Sol Yayınları; Ankara, 1968). Orijinalleri: *Deutsche-Französische Jahrbücher,* 1844

Karl MARX (1847/1966), *Felsefenin Sefaleti* (Türkçe 1. baskısı; çeviren: E. Başar; Sol Yayınları; Ankara, 1966). Orijinali: 1847.

Karl MARX (1847/1975), *Felsefenin Sefaleti* (Türkçe 2. baskısı; çeviren: A. Kardam; Sol Yayınları; Ankara, 1975).

Karl MARX (1851-1852/1968), *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte* [Marx-Engels, *Selected Works* (Lawrence and Wishart, 1968) içinde, 97 - 180]. Orijinal gazete makaleleri: 1851-52.

Karl MARX (1852/1953), «Marx to J. Weydemeyer, March 5, 1852»; Marx-Engels, *Selected Correspondence* içinde, 83-87.

Karl MARX (1857 - 1858/1964), *Pre-Capitalist Economic Formations* (translated by Jack Cohen; edited and with an Introduction by E. J. Hobsbawm; Lawrence and Wishart: London, 1964).

Karl MARX (1857-1858/1973), *Grundrisse - Foundations of the Critique of Political Economy (Rough Draft)* (translated with a Foreword by Martin Nicolaus; Penguin Books in association with *New*

Left Review; 1973). Orijinali: 1857-1858; manuskri.
Karl MARX (1857-1858/1976), *Preface and Introduction to «A Contribution to the Critique of Political Economy»* (Foreign Languages Press; Peking, 1976). Orijinalleri: 1857-1858.
Karl MARX (1867/1967), *Capital,* Vol. 1 (International Publishers; New York, 1967). İlk baskısı: 1867.
Karl MARX (1867/1975), *Kapital,* Birinci Cilt (çeviren: Alaattin Bilgi; Sol Yayınları; Ankara, 1975).
Karl MARX (1875; 1890/1976), «Gotha Programının Eleştirisi»; Marx-Engels, *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi* (Sol Yayınları; Ankara, 1976) içinde, 15-46. Yazılışı: 1875; ilk baskısı: 1890.
Karl MARX (1885/1967), *Capital,* Vol. 2 (International Publishers; New York, 1967), İlk baskısı: 1885.
Karl MARX (1885/1976), *Kapital,* İkinci Cilt (çeviren: Alaattin Bilgi; Sol Yayınları; Ankara, 1976).
Karl MARX (1894/1967), *Capital,* Vol. 3 (International Publishers; New York, 1967). İlk baskısı: 1894.
K. MARX, F. ENGELS (1844-1845/1973), «L'Idéologie allemande»; seçilmiş parçalar - C.E.R.M. (1973) içinde, 145 - 162.
K. MARX, F. ENGELS (1844-1845/1977), «Alman İdeolojisi»; seçilmiş parçalar - Marx-Engels, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri* (çeviren: Mihri Belli; Sol Yayınları; Ankara, 1977) içinde, 73-97.
K. MARX, F. ENGELS (1848/1979), *Komünist Partisi Manifestosu* (çeviren: Nur Deriş; Aydınlık Yayınları: İstanbul, 1979).
K. MARX, F. ENGELS (1966), *On Religion* (Progress Publishers; Moscow, 1966).
K. MARX, F. ENGELS (1974), *Din Üzerine* (çeviren: Murat Belge; Gerçek Yayınevi; İstanbul, 1974 - 2. baskı).
K. MARX, F. ENGELS (1977), *Devlet ve Hukuk Üzeri-*

ne (derleyen ve çeviren: Rona Serozan; May Yayınları; İstanbul, 1977).

H. MARYON, H. J. PLENDERLEITH (1956), «Fine Metal-Work»; Single, Holmyard, Hall (1956) içinde.

A. H. McDONALD (1970), «Tacitus, Cornelius»; *Encyclopaedia Britannica* (1970), Cilt 21, 600-602.

William H. McNEILL (1949/1959), *History Handbook of Western Civilization* (University of Chicago Press, 1959). İlk baskısı: 1949.

William H. McNEILL (1967/1971), *A World History* (Oxford University Press; New York, 1971). İlk baskısı: 1967.

R. E. MEGARRY, C. L. STEWART (1970), «Land Tenure: Economic and Agrarian Aspects»; *Encyclopaedia Britannica* (1970), Cilt 13, 680a-687b.

A. MILLER (1961; 1967), «Interprétation de l'Histoire de la Turquie dans 'l'Histoire Universelle' Sovietique»; *VI. Türk Tarih Kongresi* (T.T.K. Yayınları; T.T.K. Basımevi; Ankara, 1967) içinde, 599-609. Kongre tarihi: 20-26 Ekim 1961.

G. E. MINGAY (1976), *The Gentry: The Rise and Fall of a Ruling Class* (Longman; London and New York, 1976).

A. D. MOMIGLIANO (1970), «Roman History» [başlangıçtan M.Ö. 264'e kadar]; *Encyclopaedia Britannica* (1970), Cilt 19, 505-514.

L. MONTROSS ve Ansiklopedi Editörleri (1970), «Tactics»; *Encyclopaedia Britannica* (1970), Cilt 21, 603-617.

P. J. MURRAY (1970), «Giotto (Giotto di Bondone)»; *Encyclopaedia Britannica* (1970), Cilt 10, 427b-430a.

H. Ünal NALBANTOĞLU (1978), «Prekapitalist Küçük Sanayi ve Tüccar Sermayesine Bağımlılığı»; *Sanayide Küçük Üretim - Toplumsal ve Mekânsal Bo-*

yutlar (Mimarlar Odası Yayını; Ankara; 1978) içinde, 63-73.

NİZAM-ÜL MÜLK (1981), *Siyasetnâme* (Türkçesi: Nurettin Bayburtlugil; Dergâh Yayınları; İstanbul, 1981).

İlber ORTAYLI (1971), *Toprak-İnsan İlişkileri Açısından Türk Köyünün Sosyo-Ekonomik Yapısının Biçimlenişi* (teksir; ODTÜ Bölge Planlama Bölümü; Mimarlık Fakültesi; 1971).

İlber ORTAYLI (1975; 1977), [13-14-15 Kasım 1975'te toplanan «Türkiye'de Tarih Eğitimi» seminerinde yapılan konuşmalar] *Felsefe Kurumu Seminerleri* (1977) içinde, 231 vd..

İlber ORTAYLI (1977), «18. Yüzyılda Akdeniz Dünyası ve Genel Çizgileriyle Türkiye»; *Toplum ve Bilim*, Sayı 1 (Bahar 1977), 81-91.

İlber ORTAYLI (1978a), «Osmanlı Toprak Düzeninin Kaynakları»; *Toplum ve Bilim*, Sayı 4 (Kış 1978), 72-77.

İlber ORTAYLI (1978b), «Geleneksel Toplumda Küçük Üretim»: *Sanayide Küçük Üretim - Toplumsal ve Mekânsal Boyutlar* (Mimarlar Odası Yayını; Ankara, 1978) içinde, 55-62.

İlber ORTAYLI (1978c), [«Sanayide Küçük Üretim» sempozyumundaki konuşmalar] *Sanayide Küçük Üretim...* içinde..

İlber ORTAYLI (1979), *Türkiye İdare Tarihi* (TODAİE Yayınları; Ankara, 1979).

İlber ORTAYLI (1982), *Gelenekten Geleceğe* (Hil Yayın: İstanbul, 1982).

G. OSTROGORSKY (1941/1971), «Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages»: M. M. Postan (1971) içinde. 205-234. İlk baskısı: 1941.

OMZBM (1327), *Osmanlı Maadin ve Ziraat ve Baytar Mecmuası*. II. Sayı 11-12 (31 teşrinievvel 1327), 860-863, 869-873.

Bahattin ÖGEL (1962), *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi* (T.T.K. Yayınları; T.T.K. Basımevi; Ankara, 1962).
A. Gündüz ÖKÇÜN (1968), *Türkiye İktisat Kongresi 1923 - İzmir* (A.Ü.S.B.F. Yayınları; Ankara, 1968).
Sedat Veyis ÖRNEK (1971), *100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane* (Gerçek Yayınevi; İstanbul, 1969).
Metin ÖZBEK (1983), «Dünden Bugüne Kızılderililer»; *Prof. Dr. İbrahim Yasa'ya Armağan* (A.Ü.S.B.F. Yayınları; Ankara, 1983) içinde, 359-367.
Sedat ÖZKOL (1969), *Geri Bıraktırılmış Türkiye* (Ant Yayınları; İstanbul, 1969).
Sedat ÖZKOL (1970), *Emperyalizm, Tekelci Kapital ve Türkiye* (Ant Yayınları; İstanbul, 1970).
R. A. PADGUG (1976), «Problems in the Theory of Slavery and Slave Society»; *Science and Society*, 1976, 3-27.
R. R. PALMER, Joel COLTON (1950/1971), *A History of the Modern World* (Fourth edition; Knopf; New York, 1971). İlk baskısı: 1950.
Orlando PATTERSON (1979), «On Slavery and Slave Formations»; *New Left Review*, Number 117 (September-October 1979), 31-67.
H. W. PEARSON (1957/1971), «The Economy Has No Surplus: Critique of A Theory of Development»; Polanyi, Arensberg, Pearson (der.) *Trade and Market in the Early Empires* (Gateway edition, 1971; ilk baskısı: Free Press, 1957) içinde, 327-341.
Doğu PERİNÇEK (1968), «Werner'e Göre Osmanlı Feodalitesi»; *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt XXV, Sayı 3-4 (1968), 287-323.
Doğu PERİNÇEK (1975), *Hikmet Kıvılcımlı'nın Burjuva Ordu ve Devlet Teorisinin Eleştirisi* (Aydınlık Yayınları; İstanbul, 1975).
Doğu PERİNÇEK (1976), *Bozkurt Efsaneleri ve Gerçek -*

Orta Asya Türk Kavimlerinin Tarihî Gelişmeleri Üzerine (Aydınlık Yayınları; İstanbul, 1976).

E. D. PHILLIPS (1965), *The Royal Hordes: Nomad Peoples of the Steppes* (McGraw-Hill; New York, 1965).

Stuart PIGGOTT (1965), «General Editor's Preface»; E. D. Phillips (1965) içinde, 6-8.

H. PIRENNE (1922; 1925/1982), *Ortaçağ Kentleri* (İngilizceden çeviren: Şadan Karadeniz; Önsöz: İlber Ortaylı; Dost Kitabevi Yayınları; İstanbul, 1982) Orijinali: ABD'de 1922'de verilen konferansların yazılı şekli olarak (İngilizce), 1925.

H. PIRENNE (1933/1983), *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (İngilizceden çeviren: Uygur Kocabaşoğlu; Alan Yayıncılık; İstanbul, 1983). Orijinali: H. Pirenne, Gustave Cohen, Henri Focillon, *Histoire du Moyen Age*, Cilt VIII içinde: 1933.

G. PLEHANOV (1897/1983b), «Materyalist Tarih Anlayışı»; *Tarihte Bireyin Rolü* (Kaynak Yayınları; İstanbul, 1983) içinde, 55-99. Orijinali: 1897.

G. PLEHANOV (1898/1983a), «Tarihte Bireyin Rolü»; Plehanov, *Tarihte Bireyin Rolü* (çeviren: İbrahim Altınsay; Kaynak Yayınları; İstanbul, 1983) içinde, 7-54. Orijinali: 1898.

Georges POISSON (1939/1950), *Avrupa'nın İskân Tarihi* (Türkçeye çeviren: Ş. A. Kansu; T.T.K. Yayınları; T.T.K. Basımevi; Ankara, 1950). Orijinali: *Le Peuplement de l'Europe* (Payot; Paris, 1939).

Karl POLANYI (1957/1971), «Marketless Trading in Hammurabi's Time»; Polanyi, Arensberg, Pearson (der.), *Trade and Market in the Early Empires* (Gateway edition, 1971; ilk baskısı: Free Press, 1957) içinde, 12-26.

Karl POLANYI (1964?/1977), «The Economistic Fallacy» *Review*, Vol. I, Number 1 (Summer 1977), 9-18. Orijinali: Polanyi'nin 1964'te ölümünde tamamlanmamış bulunan manuskri.

R. H. POMEAU (1970), «Voltaire (François-Marie Arouet)»; *Encyclopaedia Britannica* (1970), Cilt 23, 115b-119a.

M. M. POSTAN (1961), «Foreword»; M. Bloch (1940/1969), Cilt I içinde, xı-xv.

M. M. POSTAN (1971), *The Cambridge Economic History of Europe,* Volume I: *The Agrarian Life of the Middle Ages* (Second edition, edited by M. M. Postan; Cambridge University Press, 1971).

M. M. POSTAN (1975), *The Medieval Economy and Society* (Pelican; 1975).

G. PROCACCI (1955/1978), «A Survey of the Debate»; Dobb, Sweezy ve diğerleri (1978) içinde, 128-142. Orijinali: *Società,* XI, 1955.

Evelyn REED (1975/1982), *Kadının Evrimi - Anaerkil Klandan Ataerkil Aileye,* Cilt I (İngilizceden çeviren: Şemsa Yeğin; Payel Yayınevi; İstanbul, 1982). İlk baskısı: Pathfinder Press, 1975.

Evelyn REED (1975/1983), *Kadının Evrimi - Anaerkil Klandan Ataerkil Aileye,* Cilt II (Payel Yayınevi; İstanbul, 1983).

Cyril E. ROBINSON (1965), *Apollo History of Greece* (Crowell Co.; New York, 1965).

Eric ROLL (1938/1978), *A History of Economic Thought* (Fourth edition; Faber and Faber; London, 1973). İlk baskısı: 1938.

Marshall SAHLINS (1974), *Stone Age Economics* (Tavistock; London, 1974).

A. SARIGÖLLÜ (1971), *Roma Edebiyatında Tarih* (A.Ü. D.T.C.F. Yayınları; Ankara, 1971).

H. H. SCULLARD (1970), «Roman History» [M.Ö. 264'ten M.S. 284'e kadar]; *Encyclopaedia Britannica* (1970), Cilt 19, 514-537.

Henri SÉE (1924-1925/1970), *Modern Kapitalizmin Doğuşu* (çeviren: Turgut Erim; Turan Neşriyat Yurdu; İstanbul, 1970). Makaleler olarak ilk yayınlanışı: **1924-1925.**

Mehmet SELİK (1973), *100 Soruda İktisadî Doktrinler Tarihi* (Gerçek Yayınevi; İstanbul, 1973).
Howard SELSAM, Harry MARTEL (1963), *Reader in Marxist Philosophy* (International Publishers; New York, 1963).
Muammer SENCER (1971), *Toprak Ağalığının Kökeni* (Tel Yayınları; İstanbul, 1971).
Muzaffer SENCER (1969), *Osmanlı Toplum Yapısı* (Ant Yayınları; İstanbul, 1969).
Yıldız SERTEL (1976), «Le concept de 'mode de production asiatique' et les interpretations de l'histoire Ottomane»; *La Pensée*, Sayı 186 (Avril 1976). 77-92.
Yıldız SERTEL (1977), «Asya Tipi Üretim Tarzı Kavramı ve Osmanlı Tarihiyle İlgili Yorumlar»; *Özgür İnsan*, Sayı 45 (Temmuz 1977).
Vasfi Raşit SEVİG (1953), *Toprak Hukuku Dersleri* (Ankara, 1953).
Baykan SEZER (1978), «Türk Toplum Tarihi Üzerine Tartışmalar»; *Toplum ve Bilim*, Sayı 4 (Kış 1978), 46-62.
C. SINGLE, E. J. HOLMYARD, A.R. HALL (der.) (1956), *A History of Technology*, Vol. I: *From Early Times to the Fall of Ancient Empires* (Oxford University Press; 1956).
Chester G. STARR (1965), *A History of the Ancient World* (Oxford University Press; 1965).
Carl STEPHENSON (1942/1965), *Medieval Feudalism* (Cornell University Press; Ithaca, New York, 1965). Orijinali: 1942.
J. R. STRAYER (1965), *Feudalism* (Van Nostrand; New York, 1965).
İlkay SUNAR (1974), *State and Society in the Politics of Turkey's Underdevelopment* (A.Ü.S.B.F. Yayınları; Ankara, 1974).
Faruk SÜMER (1972), *Oğuzlar (Türkmenler): Tarih-*

leri - Boy Teşkilâtı - Destanları (A.Ü.D.T.C.F. Yayınları; Ankara, 1972 - ikinci baskı).
Paul SWEEZY (1950/1970), «Bir Eleştiri»; Dobb, Sweezy ve diğerleri (1970) içinde, 19-56. Orijinali: *Science and Society,* Spring 1950.
Paul SWEEZY (1950/1974), «Bir Eleştiri»; Dobb, Sweezy ve diğerleri (1974) içinde, 19-57.
Paul SWEEZY (1950/1978), «A Critique»; Dobb, Sweezy ve diğerleri (1978) içinde, 33-56.
Paul SWEEZY (1953/1970), «Cevaba Cevap»; Dobb, Sweezy ve diğerleri (1970) içinde, 127-137. Orijinali: *Science and Society,* Spring 1953.
Paul SWEEZY (1953/1974), «Cevaba Cevap»; Dobb, Sweezy ve diğerleri (1974) içinde, 134-146.
Paul SWEEZY (1953/1978), «A Rejoinder»; Dobb, Sweezy ve diğerleri (1978), 102-108.
Alâeddin ŞENEL (1968), *Uygarlık Çizgisi* (Bizim Yayınlar; Ankara, 1968).
Alâeddin ŞENEL (1982a), «Eski ve Yeni Tarihlendirme Yöntemlerinden Örnekler»; *AYKO Eğitim-Bilim,* 1/1 (Haziran 1982), 21-36.
Alâeddin ŞENEL (1982b), *Siyasal Düşünceler Tarihi* (A.Ü.S.B.F. Yayınları; Ankara, 1982).
Alâeddin ŞENEL (1982c), *İlkel Topluluktan Uygar Topluma* (A.Ü.S.B.F. Yayınları; Ankara, 1982).
TACITUS (1942), *Complete Works of Tacitus* (translated from the Latin by A. J. Church, W. J. Brodribb; edited, with an Introduction, by Moses Hadas; Modern Library; New York, 1942).
B. TAHİROĞLU (1981), *Roma Hukukunda Mülkiyet Hakkının Sınırları* (İ.Ü. Huk. Fak. Yayınları; Fakülteler Matbaası; İstanbul, 1981).
K. TAKAHASHI (1952/1970), «Tartışmaya Bir Katkı»; Dobb, Sweezy ve diğerleri (1970) içinde, 74-120. Orijinali: *Science and Society,* Fall 1952.
K. TAKAHASHI (1952/1974), «Tartışmaya Bir Katkı»;

Dobb, Sweezy ve diğerleri (1974) içinde, 78-125.
K. TAKAHASHI (1952/1978), «A Contribution to the Discussion»; Dobb, Sweezy ve diğerleri (1978) içinde, 68-97.
Server TANİLLİ (1981), *Uygarlık Tarihi* (Say Kitap Pazarlama; İstanbul, 1981 - 5. bası).
Server TANİLLİ (1983a), «Gerçek, Somuttur»; *Somut*, Yıl III, Sayı 27 (Şubat 1983).
Bülent TANÖR (1978), «Mustafa Kemal ve Anayasal Gelişme Dinamiklerimiz»; *İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt XLIII, Sayı 1-4 (İstanbul, 1978).
Füsun TAYANÇ, Tunç TAYANC (1977), *Dünyada ve Türkiye'de Tarih Boyunca Kadın* (Toplum Yayınevi; Ankara, 1977).
İlhan TEKELİ (1971), «Osmanlı İmparatorluğunda Şehrin Kurumsallaşmış Dış İlişkilerinin Yerleşme Teorileriyle Açıklanması»; çoğaltılmış makale - ODTÜ Bölge Planlama Bölümü, Mimarlık Fakültesi, 1971.
İlhan TEKELİ (1972), «On Institutionalized External Relations of Cities in the Ottoman Empire - A Settlement Models Approach»; *Études Balkaniques*, Huitième année (1972), No: 2.
İlhan TEKELİ (1980), «Klasik Osmanlı Düzeninde Eğitimin Örgütlenmesi»; İ. Tekeli, *Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Tarihi Üzerine Konuşmalar* (TMMOB Mimarlar Odası; Ankara, 1980) içinde, 9-26.
Y. S. TEZEL (1975; 1977), [13-14-15 Kasım 1975'te toplanan «Türkiye'de Tarih Eğitimi» seminerinde sunulan tebliğ ve yapılan konuşmalar] *Felsefe Kurumu Seminerleri* (1977) içinde, 231 v.d..
Y. S. TEZEL (1977), «Anadolu'da Toplumsal Kuruluşların Eklemleşmesi Açısından Osmanlı-Osmanlı Öncesi İlişkisi»; *Toplum ve Bilim*, Sayı 3 (Güz 1977), 3-30.
A. THIERRY (1851), *Dix ans d'études historiques* (Pa-

ris, 1851).
George THOMSON (1940/1967), *Aeschylus and Athens* (Haskell House Publishers Ltd; New York, 1967). İlk baskısı: 1940.
George THOMSON (1949/1965), *The Prehistoric Aegean* (The Citadel Press; New York, 1965). İlk baskısı: 1949.
George THOMSON (1949/1983), *Tarihöncesi Ege, I* (İngilizceden çeviren: Celâl Üster; Payel Yayınevi; İstanbul, 1983).
George THOMSON (1955/1972), *The First Philosophers* (Lawrence and Wishart, London, 1972). İlk baskısı: 1955.
George THOMSON (1973), *Capitalism and After* (China Policy Study Group; London, 1973).
George THOMSON (1973/1978), *Kapitalizm ve Sonrası* (Türkçeye çeviren: Fatmagül Berktay; Aydınlık Yayınları; İstanbul, 1978).
George THOMSON (1974), *The Human Essence* (China Policy Study Group; London, 1974).
George THOMSON (1974/1976), *İnsanın Özü* (Türkçeye çeviren: Celâl Üster; Payel Yayınevi; İstanbul, 1976).
Lynn THORNDIKE (1970), «Renaissance»; *Encyclopaedia Britannica* (1970), Cilt 19, 122b-129a.
THUCYDIDES (1951), *The Complete Writings of Thucydides* (the unabridged Crawley translation, with an Introduction by John H. Finley, Jr.; Modern Library; New York, 1951).
THUKYDIDES (1950), *Peloponnesos'lularla Atina'lıların Savaşı*, I. Kitap (aslından Türkçeye çeviren: Halil Demircioğlu; A.Ü.D.T.C.F. Yayınları; T.T.K. Basımevi; Ankara, 1950).
THUKYDIDES (1958), *Peloponnesos'lularla Atina'lıların Savaşı*, II. Kitap (aslından Türkçeye çeviren: Halil Demircioğlu; A.Ü.D.T.C.F. Yayınları; T.T.K.

Basımevi; Ankara, 1958).
Taner TİMUR (1979), *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal Düzeni* (A.Ü.S.B.F. Yayınları, Ankara, 1979).
Zeki Velidî TOGAN (1950), «İbn Fadlân»; *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 5/II (1950), 730b-732a.
Mebrure TOSUN, Kadriye YALVAÇ (1975), *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı* (T. T.K. Yayınları; T.T.K. Basımevi; Ankara, 1975).
Osman TURAN (1950), «İktâ»; *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 5/II (1950), 949b-959a.
Osman TURAN (1958), *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar* (T.T.K. Yayınları; T.T.K. Basımevi; Ankara, 1958).
Osman TURAN (1965/1980), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (ilâveli 3. baskı; Dergâh Yayınları; İstanbul, 1980). İlk baskısı: 1965.
Osman TURAN (1971a), *Selçuklular Zamanında Türkiye* (Turan Neşriyat Yurdu; İstanbul, 1971).
Osman TURAN (1971b), *Selçuklular ve İslâmiyet* (Turan Neşriyat Yurdu; İstanbul, 1971).
Osman TURAN (1973), *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* (Turan Neşriyat Yurdu; İstanbul, 1973).
Bilge UMAR (1983), *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, I (Ege Üniversitesi Basın-Yayın Yüksek Okulu Yayını; İzmir, 1983).
Ekrem ÜÇYİĞİT (1975; 1977), [13-14-15 Kasım 1975'te toplanan «Türkiye'de Tarih Eğitimi» seminerinde sunulan tebliğ ve yapılan konuşmalar] *Felsefe Kurumu Seminerleri* (1977) içinde, 231 v.d..
R. C. VAN CAENEGEM (1970), «Feudalism»; *Encyclopaedia Britannica* (1970), Cilt 9, 218a-222a.
P. VILAR (1973; 1975), «Marksist Tarih: İnşa Halinde Olan Bir Tarih»; *Birikim*, Sayı 3 (Mayıs 1975), 26-51. Çeviren: Ayşe Pınar.
B. Y. VLADİMİRTSOV (1934/1944), *Moğolların İçtimaî*

Teşkilâtı, Moğol Göçebe Feodalizmi (çeviren: Abdülkadir İnan; T.T.K. Yayınları; T.T.K. Basımevi; Ankara, 1944). Orijinali: Leningrad, 1934.

F. W. WALBANK (1970), «Plutarch»; *Encyclopaedia Britannica* (1970), Cilt 18, 69-71.

Immanuel WALLERSTEIN (1974), *The Modern World-System* (Academic Press; 1974).

Max WEBER (1919-1920; 1923/1950), *General Economic History* (İngilizceye çeviren: Frank H. Knight; The Free Press; 1950). 1919-1920 konferanslarının ilk Almanca baskısı: 1923.

H. G. WELLS (1920/1931), *Outline of History* (new and revised edition; Garden City Publishing Co., New York, 1931). İlk baskısı: 1920.

H. G. WELLS (1920/1959), *Kısa Dünya Tarihi* (İngilizceden çeviren: Ziya İshan; Varlık; İstanbul, 1959).

Lynn WHITE, Jr. (1962/1972), *Medieval Technology and Social Change* (Oxford University Press, 1972). İlk baskısı: 1962.

Heide WUNDER (1978), «Peasant Organization and Class Conflict in East and West Germany»; *Past and Present,* No: 78 (February 1978), 47-55.

Aydın YALÇIN (1979), *Türkiye İktisat Tarihi* (Ayyıldız Matbaası; Ankara, 1979).

Hilmi YAVUZ (1977), «Kemal Tahir ve Marksizm»; *Toplum ve Bilim,* Sayı 2 (Yaz 1977), 65-69.

Stefanos YERASİMOS (1974), *Azgelişmislik Sürecinde Türkiye,* Cilt 1 - *Bizanstan Tanzimata* (Türkçesi. Bahür Kuzucu; Gözlem Yayınları; İstanbul, 1974)

M. E. YILDIRIM (1981), «Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm: Korkut Boratav'ın kitabının düşündürdükleri»: *Ufuklar,* Sayı 3 (5 Ocak 1981), 12-13.

N. A. ZAGALOV ve diğerleri (1970/1979), *Ekonomi Politiğin Temelleri* (Almancasından çeviren: Ayşe Bilge Dicleli: Mav Yayınları: İstanbul, 1979 - 2. baskı). Orijinali: Moskova, 1970.

Rıza ZELYUT (1982), *Halk Şiirinde Gerçekçilik* (AYKO; Ankara, 1982).
F. E. ZEUNER (1956a), «Domestication of Animals»; Single, Holmyard, Hall (1956) içinde.
F. E. ZEUNER (1956b). «Cultivaton of Plants»; Single, Holmyard, Hall (1956) içinde.
Y. ZUBRİTSKİ, V. KEROV, D. MİTROPOLSKİ (t.y.). *A Short History of Pre-Capitalist Society* (Progress Publishers; Moscow - tarih yok).
Y. ZUBRİTSKİ, V. KEROV, D. MİTROPOLSKİ (? / 1971), *İlkel Toplum, Köleci Toplum, Feodal Toplum* (Fransızcadan çeviren: Sevim Belli; Sol Yayınları; Ankara, 1971).

MİT RAPORU OLAYI	2500
THKP-C DOĞUŞU VE İLK EYLEMLERİ	3500
Franz Oppenheimer	
DEVLET	4000
L. S. Vygotsky	
DÜŞÜNCE VE DİL	3800
S. Freud	
BİR YANILSAMANIN GELECEĞİ	2000
J. Mitchell - A. Oakley	
KADIN ve EŞİTLİK	4000
C. Perkins Gilman	
KADIN VE EKONOMİ	4000
Halil Berktay	
KABİLEDEN FEODALİZME	Basılıyor
CUMHURİYET İDEOLOJİSİ VE FUAT KÖPRÜLÜ	2500
Christopher Hill	
1640 İNGİLİZ DEVRİMİ	2000
Bryan S. Turner	
MARKS VE ORYANTALİZMİN SONU	3000
Nuri Yıldırım	
ULUSLARARASI ŞİRKETLER	4500
Şükrü S. Gürel	
KIBRIS TARİHİ I	Tükendi
KIBRIS TARİHİ II	4500
G. Plehanov	
MATERYALİZM ÜZERİNE ÜÇ DENEME	4000
Nicos Hadjinicolaou	
SANAT TARİHİ ve SINIF MÜCADELESİ	6000
Ç. Keyder, Ş. Pamuk, K. Boratav	
KRİZ GELİR DAĞILIMI VE TÜRKİYE'NİN ALTERNATİF SORUNU	4000
Simone de Beauvoir	
YIKILMIŞ KADIN	4500
Rosa Luxemburg	
SEVGİLİYE MEKTUPLAR	5000
Dieter Forte	
MARTİN LUTHER VE THOMAS MUNZER YA DA MUHASEBENİN BAŞLANGICI	4000
Brecht	
TURANDOT ve AKLAYICILAR KONGRESİ	2000

Doğu Perinçek

ANAYASA VE PARTİLER REJİMİ	6000
OSMANLIDAN BUGÜNE TOPLUM ve DEVLET	5000
KEMALİST DEVRİM	3000
BOZKURT EFSANELERİ VE GERÇEK	2000

Antonio Carlo

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN EKONOMİK KARAKTERİ	4000

Jacek Kuron - Karol Modzelewski

TEKELCİ BÜROKRATİK SOSYALİZM	4000

Jiri Pelikan

DOĞU AVRUPA'DA SOSYALİST MUHALEFET	4000

Miklos Haraszti

MACARİSTAN'DA İŞÇİ OLMAK	3500

G. Glowacki

POLONYA ÖLMEDİ DAHA	3000

İlber Ortaylı

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ALMAN NÜFUZU	4000

Mehmet Bedri Gültekin

TÜRKÇEN'N DÜNÜ VE YARINI	2000

Feroz Ahmad

İTTİHATÇILIKTAN KEMALİZME	4000
İTTİHAT VE TERAKKİ	5000

H. Zafer Kars

BELGELERLE 1908 ÖNCESİNDE ANADOLU	3000

Zeki Sarıhan

ÇERKEZ ETHEM'İN İHANETİ	4000

Mahmut Goloğlu

DEMOKRASİYE GEÇİŞ 1946-1950	5000

Turan Güneş

ARABA DEVRİLMEDEN ÖNCE	2500

Türker Alkan

12 EYLÜL ve DEMOKRASİ	4500

Mao Zedung

KÜLTÜR SANAT ve EDEBİYAT ÜZERİNE	2500
BOĞAZLAR MESELESİ LOZAN VE MONTRÖ	2000
TÜRKİYE'DE ANARŞ'	1500
BUGÜNKÜ ÇİN HANGİ YOLU İZLİYOR	3000

V. İ. Lenin

EMPERYALİZM	3500

A. A. Jdanov

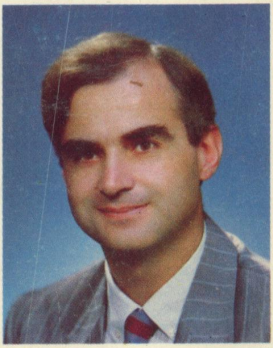
EDEBİYAT MÜZİK ve FELSEFE ÜZERİNE	2500
ALİ YURTASLAN'IN İTİRAFLARI	2500

Ömer Tanlak	
İTİRAF	3000
V. Mayakovsky	
AMERİKA'YI KEŞFİM	2000
Michael Ende	
MOMO	4000
Zuhal Kuyaş	
ASELA	5000
Yaw. M. Boateng	
DÖNÜŞ	3500
Doris Lessing	
AFRİKA ÖYKÜLERİ	4000
Mongo Beti	
ZAVALLI İSA	4000
Derleyen : **Anna Benjamin**	
MANDELA	4000
Erhan Bener	
YALNIZLAR	7500
SİSLİ YAZ	5000
Aras Ören	
GÜNDOĞDULARIN YÜKSELİŞİ	4500
İnci Aral	
KIRAN RESİMLERİ	2000
UYKUSUZLAR	2500
AĞDA ZAMANI	2500
Ahmet Kahraman	
İŞTE BİZ	6000
Nimet Arzık	
TEK AT TEK MIZRAK I	3000
TEK AT TEK MIZRAK II	3000
TEK AT TEK MIZRAK III	3000
Fikret Otyam	
PAVLİ KARDEŞ	4500
Langston Hughes	
ÖZGÜRLÜK GİBİ SÖZCÜKLER	2000

KAYNAK YAYINLARI
SİSTEM YAYINCILIK TİC. ve SAN. A.Ş.
Başmuhasip Sok. 16/4 Talas Han Kat 4 Cağaloğlu/İSTANBUL
Tel : 513 83 52 - 53
Ödemeli gönderilmez. Karşılığı kadar pul gönderilmesi rica olunur.

HALİL BERKTAY

Kabileden Feodalizme

Halil Berktay, 1947'de İzmir'de doğdu. 1969-1971 ve 1978-1983'te Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde İktisat Tarihi asistanlığı yaptı. **Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü** başlıklı bir diğer kitabının yanısıra, "Tarih Çalışmaları" **(Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi),** "Orta Asya Başlangıçlarından Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar Türklerin Toplumsal ve İktisadî Tarihi" **(Türkiye Tarihi,** Cilt I) ve "The Feudalism Debate: The Turkish End" **(Journal of Peasant Studies)** konulu uzun incelemeleri var. Avrupa ortaçağ tarihi, Türkiye tarihi, fikir tarihi, ekonomi, sosyoloji, kültür ve politika konularında çok sayıda diğer makalesi, **Saçak, Yapıt, Türkiye Gerçeği, Tarih ve Toplum, Toplum ve Bilim** gibi dergilerle **Aydınlık** gazetesinde yayınlandı. Halen **2000'e Doğru** Ankara Temsilciliğini de yapmaktadır.

●

- Feodalizm, neden kabile toplumuyla kapitalizm arasındaki esas ve en evrensel üretim tarzıdır?
- Kölecilik, hangi nedenlerle evrensel bir üretim tarzı sayılamaz -ve ama- hangi nedenlerle başlıbaşına bir üretim tarzı sayılmalıdır?
- Feodalizmden ayrı bir "Asyatik" üretim tarzı mevcut mudur?
- XV. - XVI. yüzyıl Osmanlı toplum yapısını anlayabilmek için ayrı bir asya üretim tarzı (AÜT) kavramsallaştırmasına ihtiyaç var mıdır?

ISBN 975-489-003-X